

ՀԱՆԴԻՍ
ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ

ԵՒ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԻՐԲ.

ՄՈՍԿՈՒԱ.

ՁՈՒԼԱՐԱՆ ԵՒ ՏՊԱՐԱՆ Օ. Օ. ՀԵՐԲԵԿ.

1889.

УЧЕБНИКЪ

ГЕОМЕТРИЯ

ЧАСТЬ I

ГЕОМЕТРИЯ

Дозволено цензурою. С.-Петербургъ, 26 Августа 1889 г.

САНКТ-ПЕТЕРБУРГЪ

САНКТ-ПЕТЕРБУРГЪ

ВЪЗДАНО П. П. САНКТ-ПЕТЕРБУРГЪ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ.

I. ՄԻ ԿՏՈՐ՝ հանած իմ տպելու պատրաստ աշխատասիրումիւնից, Պ. ՊՌՕՇԵԱՆՅ	1
II. ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ Մ. ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ	11
III. ԾԵՐ ՄԱՐԿՈՍԸ, պատկեր. ԼԵՕ	20
IV. ՎԵՐՋԻՆ ՓԱՓԱԳ, բանաստեղծութիւն. Ս. ՇԱՀԱԶԻ-ԶԵԱՆ	42
V. ԿԱՃԵՏԱՅ ԾՈՒՐ, լիջողութիւն. Տ. ՓԻՐՈՒՄԵԱՆ	43
VI. ԸՆԿԵՐ ԻՄ, բանաս. Նադսոնից, Յ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ	66
VII. ՀԱՍՕ, պատկեր. Գ. ՉՈՒԲԱՐ	67
VIII. ԵՐԵՔ ԱՐՄԱՒԵՆԻ, բանաս. Լերմոնտովից. ԳԱՄԱՌ-ՔԱԹԻՊԱ	123
IX. ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆ. ՍՕՆԷՏ. ԻՆԶՊԷՍ ԳԱՂՅՐ ԵՐԱԶ, բանաս. Յ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ	126
X. ՊՈՅԵՏ, բանաս. ԱՂ. ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ	129
XI. ՀԱՅԻ ՃՈՒՏ, երգ. ԱՇԸՂ ԶԻԻԱՆ	130
XII. ԵՐԵՔ ԶՐՈՅՑ I. Վախկոտ. II. Գիւղի մուրացկան. և III Զինուոր Դիւբիւի, Գիւի դը-Մոպասանից. ԱՂ. ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ	131
XIII. ԵՐԳ, բանաս. ՆժԴԵՀ	165
XIV. ՄԵՐ ԴԱՇՏՆ ՈՒ ՀՈՎԻՏ.... բանաս. Գ. ԲԱՐԽՈՒ-ԴԱՐԵԱՆ	166
XV. ՍԻՐՈՅ ՎՇՏԵՐ. ԶԱՐԱՏԱՆԶ ԶՈՀ. ԱՅՍ ԱՇԽԱՐՀԻՆ (Հայնէից), բանաս. Ա. ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ	168
XVI. ԼԱՒ ԲԺՇԿԵՅԻՆ, պատկ. ՆԱՐ-ԴՈՍ	172
XVII. ՊՕԷՏ ԵՒ ԱՍՏՂԵՐ. ՍՊԻՏԱԿ ԶԳԵՍՏ. բանաս. Թարգ. Ս. ԹԱՆԴԵԱՆ	204

XVIII.	ԱՐՁԱԳԱՆՔ. ՏԱՃԿԱ. ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ՀԱՅՔ, բանաս.	
	Գ. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆ	210
XIX.	ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ԴԷՊԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆ, Ֆր. Բո-	
	դենշտէդտից. Յ. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆ	214
XX.	ԹԷ ՈՎՔԵՐ ԷԻՆ Ս. ՎԱՐԴԱՆԱՆՅ ԵՒ ՆՈՅԱ ԺԱՄԱ-	
	ՆԱԿԱԿԻՅ ՀԱՅ ՍԵՐՆԴԻ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՆԵՐԸ, ԼՕՐԴ.	245
XXI.	ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ. ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ, Մ. ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ	260
XXII.	ԱԶԳԱՅԻՆ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՔ. ԼԱՊՏԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ.	
	Ս. ՆԱԶԱՐԵԱՆՅ	276
XXIII.	ԱՐԿՈՂԴ ԸԶԼՈՅՍ... Գ. ԵՊ. ԱՅՎԱԶԵԱՆ	288
XXIV.	ՅՈՒՑԱԿ ՍՏԱՅԵԱԼ ԱՂԽԻՑ... Մ. ԹԱՂԻԱԴԵԱՆ	289
XXV.	ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ—ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ Ի ՂԻՐԱ ԿԱՄՈՒՈ-	
	ԹԵԱՆ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՏԱՐՈՆԵՑՈՅ, ԱՍՏՊԻԿ ԿՈՇԵՑԵԼՈՅ. Ն.	
	Ն. ԲԻԻԶԱՆԴԵԱՆ	291
XXVI.	ԲԱՆՔ Ի ՊՕՂՈՍ ԿՐՕՆԱԽՈՐԷ, Ղ. Վ. ՓԻՐՂԱԼԷ-	
	ՄԵԱՆ	333
XXVII.	ԱԶԴ. ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ.	335

I.	ՎԱՐԺԱՊԵՏ, պատկեր } ԱԽՏԱՍԵՐԿԵԱՆ	1
II.	ՎԱՐԹԷՎՕՐ, " }	14
III.	ՍԱՏԱՆԱՅԻ ՕԶԻԼ, պատկեր } ՍԻԻԼԻԻԿ	33
IV.	ԽՕՌԹԼԱԽ, " }	55
V.	ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.	63

ՄԻ ԿՏՈՐ՝

ՀԱՆԱԾ ԻՄ ՏՊԵԼՈՒ ՊԱՏՐԱՍՏ

ԱՇԽԱՏԱՆՈՒԹՅՈՒՆԻՑ:

.... Քրդերի վրանները վայր էին թողած հինաւուրջ Արագած լեռան թմբանը՝ Զրոչքո կոչուած ջրվէժի ձորի զլխին:

Փոքրիկ դեասկը, որ ուռգում է ոչ միայն մերձակայ Ղաչաֆար գիւղի, այլ և Աբարանու դաշտի մի քանի գիւղերը, նաև օձապտոյտների տալով, ձորափնէր ճղելով, դաշտերով սլանալով, պահպանում է Արագածի արևելահարաւային ստորոտի մարդաբնակութիւնը, այդ փոքրիկ դեասկին, ասում եմ, իւր յիշեալ ջրվէժով մի գեղահրաշ տեսարան է ներկայացնում:

Մօտ 300 օսնաչափ բարձրութիւնից քարափի սրածայր և խորդ ու բորդ վերջաւորութիւններից դէպի անդունդը էլ ջուր չէս տեսնում, մի ծուխ կամ գոլորշի բռնած ունի ձորակը և այդ մի կտոր տեղից չի հեռանում: Այդ ծուխը, այդ ամպը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ գետակի ջուրը, որ սաստկութեամբ գահավիժուելով բարձրիցը՝ ցնդում է օդի մէջ և մանր հիւլէներով փոշիանում, նորից մեղմօրէն ցած իջնելու, ջուր դառնալու և գետակի փոխուելու համար: Հազարերանգ են այդ ջրային հիւլէները, աչքը չի կշտանալ բնութեան այդ խաղին նայելով. արեգակի ճառագայթները ներս են թափանցում ջրի փոշիացած ամենամանր մասնիկների մէջ և ամէն մի աննշան կտորին մի նոր գոյն են տալիս, գոյն՝ որ գեռ. մարդուս հանձարն

անկար է դանուել նմանը գանել, կամ անուան տալ: Ես չգիտեմ, օրը քանի քանի պայերուներ և տուրիստներ կըգային այդ բանաստեղծական վայրն ուխտ անելու, քանի՞ արկածախնդիր նկարիչների վրձիններ կըգործէին, գոնէ, մի մասն իւր բնական գոյնով և գեղեցկութիւնով թղթի կամ պատտառի վերայ առնելու և նորանով գեղարուեստասէր միլիոնատէրերից իւրեանց կեանքի ապահովութիւնը միանգամից դուրս կորզելու, բայց կըստարանային, բայց չէին գանիլ գործնական կեանքի մէջ այն աչք շացնող գոյները:

Վայրենի Քուրդը, Զօբանքարեայ կոչուած Ղաջար թաթարներից ցեղը, որոնք իւրեանց կեանքը շարունակ անպատանկութեամբ են անց կացնում և բացի ոչխարապանութիւնից և անասունից ուրիշ բանից զուսները դուրս չի գալիս, որոնք տարուայ կէս մասն Արագածի վերայ են թափառում, նորանք էլ ոչխարն արօտի թողած՝ ժամերով նստում են այդ ջրվէժի ձորաբերանին և բերանները բոց շուարածի պէս անհուն տարածութեան վերայ փռուած ամպակոյտին նայում, մանաւանդ եթէ քարի գլխին ցցուել է հովիւն ու իւր սննդի ներդաշնակ դայլայիկը միտնառնել ջրվէժի խուլ և մեղմ մեղեդու հետ:

Ուրիշ ո՞վ կայ հապա բացի Քրդից և Զօբանքարից այդ հրաշալի բնութեան պարզեր վայելող, կըհամարձակի՞ արդեօք տեղացի նայր յառաջ գնալ դէպի իւր արտի գլուխը, ուր որ ջրվէժն է, կըվստահանայ իւր գառն ու մաքին քչիլ դէպի այն անմահական ջուրը: Աւելորդ է, թող նա չըմտածի և չերազի այդ երջանկութեան հասնել, քանի Քուրդն ու Զօբանքարէն սարի վերայ են: Առածը շատ ճիշտ է ասել, անտառի ազնիւ պտուղն արջերը կուտեն. Քուրդն ո՞վ, բնութեան այսպիսի պարզէն ո՞վ, Քուրդն ո՞ւր, Արագածն ո՞ւր, աշխարհն ո՞ւմը, լեռնն ո՞ւմը, վերան արածող անհամար ոչխարն ու անասունն ո՞ւմը: Այն մեծանխտ սարը, որ մի երեսը գէմ է տուել Փամբակու և

Ծագկոցածորի պղնձաւէտ և մարմարաշատ լեռներին, միւս կողմից աչք չի հեւացնում Բաղրատունեաց մայրաքաղաքի աւերակներիցը, որի ականջները տարին 12 ամիս լսում են չայի սրբավայրի սուրբ Էջմիածնի տաճարից առ Վերնային Տեսութիւնն ուղղուած սաղմոսերգութիւնները, այն սարն այսօր վայրադ Քրդերի և մարդակեր Զօբանքեարի սեպհականութիւնն է դարձել: Այն հիւթալից խոտը, որ մի Ժամանակ Անեցւոց ու Նիրակեցի հայերի ձմեռն անց կացրած՝ դարուն ընկած կաթնատուններին է գիրացրել և սպիտակափայլ ատամները ոսկեզօծել, այսօր Քրդի ու Զօբանքեարի ոչխարի ու տաւարի գինն է բարձրացրել: Եւ իրաւամբ, որ ոչխարն այնքան համեղ և սննդարար միս կունենայ, ինչպէս Արագածի վերայ արածողը: Թէ մարդ ես, խաբիր փորձառու մնագործին, որ լեռնից կամենաս, քշիր քո հօտը և երգում-կրակ անելով՝ հաւատացրու, թէ Արագածի վերայ արածողներին է բաւական է, որ մի անգամ ոչխարիդ ատամներին մտիկ տայ և ահա քո սուտդ լոյս ցերեկի նման երևան կըդայ: Մեր երկրում խաբիւ կամ ուրիշ խաբ միայն Արագածին է պարգև տուած ի վերուստ, այդ խոտի շնորհիւն են ոսկի ատամները, այդ խոտի ոյժն է մսին համ տուողը: Ես չըգիտեմ, ասում են՝ շատ բնագէտներ քննել և չեն կամեցել հաւատալ, թէ խոտով և ոչ իսկական ոսկւով են ոսկեզօծած Արագածում արածած ոչխարների ատամները:

Այս ոսկու գոյնն, այս խոտի ծաղկի հոտն է, երևի, որ կաթի մէջն ևս անց է կենում: Արագածի իւղի դեղնութիւնն և համը ոչ մի իւղ չի ունենում, բաւական է, որ իւղ սիրող ճաշակի աէր մարդը հաւաստիանայ, թէ ծախուածը Արագածի ծաղկի իւղ է և նա մէկին երկու կրվճարի ու ձեռքից չի թողնի:

Զեմ ասում, թէ Հայեր չլիան Արագածից շահուող մերձակայ Նիրակը, Աբարանը և Թալինը իւրեանց գիւղե-

րոմն յատուկ ամարանոց ունին Սրազածի վերայ, բայց որ նոքա իւրեանց սեպհական հոգի վերայ միշտ ճշշուած ու հարստահարուած են:

Զմեռը չես գտնիլ այդ անկոչ հիւրերին. Բրդի ու Զօբանքեարի ուժից վեր է տանել Սրազածի խստութիւնը և դառն եղանակները. քանի մի գազաչափ ձիւնը ծածկում է այն սքանչելի տեսարանները և անմատչելի ու անհնար է տնում լեռան թմբանն ապրելու. հալածւում են Քուրդն ու Զօբանքեարէն յէպի Սրսրատեան դաշտի տաք տափաբակը: Սրազածի ստորոտումը կան միշտ և մնում են իւր բնիկ որդիքը՝ Նայերը:

Գարնանը ձորերի և խորխորատների միջից դեռ ձիւնը ի սպառ չըբարձուած, ձիւնը հալւած անգերումն երեք օրուան մէջ նոյն գեղադէշ տեսարանն է յառաջ գալիս: Եւ ահա սկսուում է թափառական վրանաբնակների չուն: Միմեանց քամակից երկու շաբաթի չափ շարունակ գալիս են Քրդերի և Զօբանքեարաների խուժանը և իւրեանց տեղերը բռնում: Քանի տաքը սաստկանում է, նորանք լեռը բարձրանում են. յուլիս ամսի վերջին հասնում են նոքա Սրազածի երկձիւղի կատարը:

Ոչ միայն Սբարանցիների և Նիրակեցիների սրտերն են թունդ ու դող ընկնում այդ վայրենիների երևելովը, այլ և նոյն գիւղերինը, որանգից բարբարոսների այդ հրոսակները չուելուս անց են կենում: Մէկ էլ տեսար գատարի ունեցան Մասեաց ստորոտուս գանուած Քրդերի և սուրբ Խջման տաճարի հանդի հարեան և հանդը աւերիչ Զօբանքեարաների ձմերոցները, այն գեանափոր մկան ու աղուէսի ծակերը, ուր ձմեռուան բերանին Սրազածից դառնալով ներս էին թափուել անասուններից ոչնչով չըզանազանուող այդ երկոտանի գազանները: Պէտք է խոստովանած, Զօբանքեարի բնակարանը առաւել յարմար և վայելուչ է Քրդի գեանափորից:

Կով, հզն, ուղտ, էշ, ձի, բոլորը բարձուում են մի մի կապերտ համեափ փոխարէն վրաները ծածկած: Մէկի վերայ եղեգնեայ ալաշուխի կամ վրանի փէշերքն են բարձած, միւսի վերայ երկար վրանասիւններն են, ամբողջ տան կահ կարասիքը, որ գոյանում է մի քանի չուլ ու փալասից, մի երկու մեծ կաթսաներից կաթը կտրացնելու համար և մի փայտէ կամ խեցի խնոցուց: Մի երկու օրուան պաշար՝ կորեկի կամ դարու ալիւր հազիւ թէ նշմարվում է մազէ տոպրակների կամ ոչխարի պարկի մէջ:

Մեծ ու փոքր, ծեր ու երիտասարդ, տղայ ու աղջիկ, որոնք քայելու ոյժ ունին, մի մի փայտ ձեւքներին, առաջ են վարում անասուններին:

Եթէ կամենում ես Քրդի ու Զօբանքեարի կանանց զարդ ու զարդարանքը, պճնասէր հարսների պաճուճանքը տեսնել, վեր կաց վաղ առաւօտեան և մի զիւղի ափին կանգնիր: Ահա փայտը ձեռքին ոչխարն առաջ արած՝ քշում է Քրդի ջահէլ հարսը ռաից գլուխ կարմիր խամ խալաթի մէջ կոլոլւած, նորա լայն և առաջը բաց կարմիր Զոբանքեար քղանցքը յետ են գնացել և տակնուց երևեցնում են նոյնպէս կարմիր, կանաչ կամ դեղին գունով շապիկն ու կարմիր շերտ վարաիկը, քրդուհու գլուխը սրածայր լեռան կատարի նման զոյնզոյն մետաքսեայ թաշկինակներ են փաթաթած առանց ճաշակի:

Քրդուհին հակապատկերն է իւր դրացի չոյ և թուրք կանանց, նա չի ծածկում իւր երեսն, քիթ ու բերանը, նա ազատ համարձակ խօսում է ամենքի հետ:

Խոշոր և կոպիտ, արեակէղ է նորա բաց և հաստ երեսը, բայց բնութեան այդ անտաշ զաւակը գեղեցիկ տիպ ունի. մարդիս չեն զրաւում Քրդուհու մինչև փորը բաց կուրծքն և նռան նման երևեցող ամուր ստինքը, կամ մինչև ծունկը վեր բարձրացած մերկ և հաստ ոտքերն ու սրունքը. երիտասարդին այրում են քրդի հարսի թանձր և սև յծեքերը,

երկայն և խիտ արտեւանունքը և սաթանման թուխ աչքերի խոշոր և փայլուն բիւբերը մանաւանդ եթէ նա արհեստական կերպով սև գեղով ներկել է իւր աչքի կոպերը շատ վայելում է Քրդի նորատի կնոջը կամ աղջկանը արծաթեայ կամ պղնձեայ դնար, որ ցցած ունի իւր քթի ծայրին, քաղաքակրթեալ երիտասարդին սրտախաշ՝ դէպի ինքն կրդրաւի քրդուհին իւր արինախաշ պտերին և լայն ճակատին շինած խալերով, իւր ծամերի ծայրերին իրրև աւելորդ վարդ հիւսած բրդեայ գունաւոր երկով:

Բոլորովին ուրիշ ապաւորութիւն են անում նայողի վերայ Զօբանքեարի ջահել աղջիկն ու նորահարսը: Առաջինը երեսը բաց, կարմիր կամ ծիրանագոյն մետաքսեայ թաշկինակը յետ է կապել իւր ճակատին և ծայրն իւր երկայն հիւսած ծամերի վերայով թիկունքից փայր թողել: Նա հագել է կանաչ կամ կարմիր մետաքսեայ կարճ արխաւուղը՝ կուրծքը բաց, որպէս զի երևեցնի նորա տակից դեղին մետաքսեայ մինչև ծունկը երկայն ոսկեթել ծոպերով կարած շապիկը՝ ամբողջած սպիտակ փղոսկրեայ պարանոցի առաջի կողմից մի հատ ոսկէ կոճակով, որպէս զի մի մատնաչափ յետ բացուած մարմարոնեայ լուսանման կրծոսկրը երևեցնելով՝ խաշի հարեանի իգիթ-աղամարդ՝ երկու երեք մարդու միւս աշխարհքն ուղարկող, կէս գալ երկայն և ձեռնաչափ լայն խանչալը կապած տաւարը քշող որդու սիրտը, որ մի օր գայ իրան փախցնի ու կին շինի:

Զօբանքեարի աղջիկը ոտքով չի գնում չուելիս, նա իւր նազելի հարսի՝ իւր եղբօր ամուսնու հետ բազմել է արքայաժայկի կերպով ուղտին բարձած անկողնով լեքը մտքրաշի վերայ ծալապատիկ և այն տեղից սևեռում է իւր խաժակն աչքերը դէպի սրտի ուղած կէտը:

Օրիորդի չափ ազատութիւն չի վայելում ամուսնացած նորատի տիկինը, նա մի քանի շղարշներով ծածկած ունի իւր գլուխն ու երեսը: Սյս գոյնգոյն քօղերովն և մինչև

պորտը կարճ կարմիր մետաքսի շապկոմն ու լոյն դեղին զանաւուզ վարտիկոմն է գանազանվում իւր հետ բարձուկից օրիորդից: Մի զբարձութիւն և հեշտութիւն է պատճառում հեռուից նայող երիտասարդին ուղտի վերայ բազմողներին դրութիւնը, ահա նոքա ուղտի քայլավորների քմահաճութեամբ կորացրին իւրեանց գաւաին ու փորը և նորից բնական դիրք ստացան, այդ ժամանակն օրիորդը դրաւիչ է իւր ծածանող կզակոմն, իսկ տիկինն իւր բաց ու խուփ լինող ձիւնանման փորոմն ու թիկունքով:

Ոչ պակաս իւր վերայ բազմածներից զարդարուած է գոգարիկ բեռը կրող նաև ուղտը, նորա երասանակը մոնուած և կարմրագոյն թիկերից հիւսուած՝ զլսին էլ մի փնջած բրդեայ ծոպաւոր փունջուխ՝ բաժինք է բերել իւր վերայ նստած նորահարսը, նոյնպիսի փնջուր էլ կախուած են համեաի երկու կողմից և պարանոցից՝ մօտն էլ մի մեծ զանգակ զօղանջելով՝ միւս ուղտերի նախանձն է շարժում:

Բայց զուր ենք ոգևորուում այդ մի քանի խաբուսիկ երևոյթներով, այժմ աչքներս դարձնենք դէպի մագէ խաւարները, որ բարձուած են եզների և իշանոց վերայ, ինչքան պէտք է վարմանանք, լսելով չուայների միջեց ծծկեր լամուկների (քրդի երեխաների) սուր և ճշլի վնդրատոյները, զգուելի, քան թէ ցաւալի է թուում տեսնել այն թշուառ, ախտառ ու փախքոտ երեսները, այն ճպոտ աչքերը, որ ճպտացրած՝ այս ու այն կողմն են նայում:

Հաղար էլ թող ճշան ու մղկաւան այն ապագայ աւազակներն ու հաճկապո (քրդի կնոջու) էգերը, նորանց լսող չի լինել, թեոի (տոպրակի) միջեց հանող չքիւյ, մինչև որ նշանակեալ իջեանը չըհասնեն:

Տատերին, կարծեմ, անհաւատալի կըթուի, մանաւանդ Գուրդ ու Զօրանքերայ չքաննողներին, եթէ ասեմ, որ այդ սուր ճիչ ու աղաղակ հանողները երեխաներ են, որոնք դեռ չեն ունաւորուել, կամ թէ երկար ճանապարհ չեն

կարող զնալ. ամէն մի պարկի մէջ շորս հոգի միասին լըրած, գլխները դուրս թողած, բռն արած, բարձած են անասունների վերայ: Դիմա քեզ եմ թողնում երևակայել, թէ ի՞նչ մաքրութիւն կրլինի, եթէ իջեանումը ջուալների բերանները բանաս ու դուրս թողնես այդ մարդի՞, թէ խողի ճուտերին: Ջուր կայ իջած տեղը, չըկայ, մի և նոյն է, նորանց անմաքրութիւնները իւրեանց վերայ չորանում է՝ կրկին ախտոտուելու համար, նորանց լուսցող չըկայ. Գրդի կամ Զօբանքեարի մօր շատ հոգսը չէ իւր զաւակի անմաքրութիւնը, նա մաքրակնցադութեան վերայ դադափար չունի. ինչպէս ասացի, չըպէտք է խաբուենք Զօբանքեարի աղջկանց և հարսների արտաքին փայլեց. մանաւանդ, որ մենք ծանօթացանք հարուստ դատակարգի հետ, աղքատն ամէն տեղ աղքատ է և ախտոտ:

Քուրդը հօ էլ մի հարցնիլ, նորանից մաքրութիւն մի պահանջել. նորանցն այն է, որ եկան, իջան մի տեղ, իսկոյն ոչխարը կթեն ժանդոտ կաթսաների մէջ, տաքացնեն ու պանիր անեն մերձակայ գիւղերումը ծախելու համար, և հէնց այդ անմաքուր Քրդի կանանց մէրած պանիրն է, այն հնադարեան անկլայեկ կաթսայի մէջ մէրան տուած պանիրն է, որ մեզ համար թանգ և դնահատելի է, Քրդի պանիրը դոված է. մենք հասկացողութիւն անգամ չունենք, թէ ի՞նչ անօթների մէջ են շինուում, ի՞նչ ձեռներ են շարժուում կաթի մէջ պանիրը կտրացնելուս, ապա թէ ոչ բերաններս չէինք դնիլ, ապա թէ ոչ մեզանից շատերը մազաժաժ կըլինէին, զեզները կըզար, կուխտէին յաւիտեանս պանրի ճաշակը չառնել, միայն թէ Քրդի պանիր չուտին: Այո՛, Քուրդը այս ազնուութիւնն ունի, որ պանրացու կաթի սերը չի քաշել, արաժանը վերան կըմէրի, իսկ անիրաւ Զօբանքեարէն կամ Ղաջար թաթարների ու պարսիկների միւս ցեղերը մինչև տասն անգամ կաթի երեսը չքաշեն, պանրի մէրանը չեն տալ:

Բայց ո՞ր տեղից են ճարում վառելիք, կրհարցնես ինձ անշուշտ, ընթերցող, այդ չուողները, մեզ յայտնի է, որ ճանապարհին անտառ չըկայ. մի՞թէ բերում են իւրեանց հետ, որ իջնելուն պէս սկսում են ամէն գերդաստան մի մի տեղ կրակ վառել, կաթը տաքացնել, կամ սև ալիւրից մի քանի բուռը ջրի մէջ շաղախել, երկաթի բովը կրակի վերայ տաքացնել, խմորը տափակացնել, բովի վերայ խանձել ու իրար ձեռքից յափշտակել և լափել, քան թէ ուտել:

— Ո՛չ, չուողները ոչինչ պաշար չունեն՝ ոչ վառելիքի և ոչ ուտելիքի, մեր աշխարհքն էլ անտառազուրկ և խոպան գաշտերի ընդարձակութեամբ է նշանաւոր: Չուողները գիտեն, որ աշխան իւրեանք այդ տեղով անց են կացել, ուրեմն և իւրեանց անասունների աղբերը այժմ չորացած կըգտնեն: Էնց ինչպէս իջան, միջմի նման կանայք ու երեխայք բոկոտն և պատառուն ցնցոտիներով դաշտի երեսն են սփռուում և չորացած քակոր, կամ Բլէն են ժողովում, կամ թէ մերձակայ գիւղերի այգիներն են քարուքանդ անում, ծառերը կոտրատում և վառում:

Ձմերոցներից մինչև Սրագած հասնելը երկու երեք շաբաթ է տևում և այդ կարճ միջոցումը, այդ մորեխները, այդ ապականիչ ու աւերիչ լաճուկ ու լակոպեղը մեր գիւղերը կիսաքանդ են անում, մեր արտերը ոտնատակ են տալիս. դեռ Քրդի ոչխարն ու տաւարն այնքան վնասներ չեն պատճառում, որքան անիրաւ Զօբանքեաւրաների ուղտերը:

Արտերն այդ ժամանակն իւրեանց մանուկ և թարմ շրջանի մէջ են, գետնի երեսից մի թզաչափ բարձրացած, նայողին խելքամազ են անում, հեղասահ զեփիւռը շարունակ ծածանելով նոցա վերայով հանդարտ և մեղմ ծոփի է նմանեցնում, մարդի երեսի ծիծաղում է մարդին կեանք տուող այդ ամենաօգտակար հացաբոյսը: Բայց ահա Զօբանքեաւրի մի հատ ուղտը իւր սափակ փափուկ ոտքը մէջը կոխեց, արտի մի կողմից միւսն անց կացաւ, կորաւ

բոլոր զեղեցկութիւնն, արար դասացած ձեռքի նմանութիւն ստացաւ, ուղտի ոտի տակն ընկած քնքուշիկ ցողունը հոյի հետ հաւասարութեամբ միւս անգամ չուղղուելու նպատակաւ:

Քանի պահապան կամենաս, կարգիր, որքան ուզես հայհոյիր աներես Քրդին կամ Զօբանքեարին, նորա հոգը չէ, շատ կրիսուես, դազանակն ու դաշոյնը վերադ կրիազան, մանաւանդ Զօբանքեարան, այդ աւագակ ու աւերիչ ցեղը, տարի չի անցնիլ որ արտերին ու այգիներին մեծամեծ վնասներ հասցնելուց յետոյ մի քանի արիւններ էլ չանեն, տարի չի լինիլ, որ նոցանից մի քանիսը Սիբիր չըզատապարտուին, բայց երբ կըխրատուին, երբ երկիւղ կանեն, նորանք ստեղծուել են վնասներ տալու, դողութիւն անելու և արիւն խմելու համար:

Յօշականը, Աշտարակը և ճանապարհի վերայ ընկած շատ գիւղեր օձիք են պատառում Զօբանքեարաների և Քրդերի ձեռքից: Մատ ուրախ կըլինէին այս գիւղերը, եթէ չուղղները բաւական համարէին իւրեանց արտերն ու արօսները տրորելով, միայն թէ գիւղը չըմանէին, բայց այդ անկարելի է. չօռ ու ցաւ հօ ուտելու չե՞ն, ուզեն, չուզեն, պէտք է այդ գիւղերիցն առնեն իւրեանց աղււրը, և ընչօր չըմանեն, որ դուրս դնալիս եթէ ոչինչ էլ չըզողանան, ձորերի և պարտէզների նորատունկ ծառերը կըխտրատեն վասիւղ համար:

Այս է ահա այդ երկու ցեղերի բան ու դործը. աշնանը Արագած սարից իջնել և աւերածութիւնների անկողով ձմերոցները քաշուել, գարնանը նոյն կերպիւ գէպի Արագած բարձրանալ:

ՊԵՐՃ ՊՈՒՅԵԱՆՑ:

***-Ի ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ

ՎԱԶՈՂ ՋՐԻՆ.

Իստակ ջուր վաղուկ, արդեօք ի՞նչ կլինէր,
Որ քո ալեքներ ասնէր իմ ցաւեր,
Կամ ի՞նչ կլինէր, թէ իմ վիշտ ու լաց
Ինչպէս ծուխ օդում ցրուէին յանկարծ:

Կամ ինչո՞ւ Համար ուրախութիւնը
Թռչում է շուտով, մընում է ցաւը.
Թո՛ղ քո ալեքներ ցնդեն իմ վշտեր,
Լուսնան սիրտս թո՛ղ քո մասնակներ:

Սիրտս խոցուած է զանազան կողմից,
Արիւն ու շարաւ կթափի երակից.
Լուս, մաքուր ջուր, սրբէ՛ ինչպէս Հուր,
Թո՛ղ փայլի սիրտս, չըմնայ մի մուր:

Դու սրբեցիր ինձ՝ երբ որ ես ծնայ,
Ես քո մէջ իստակ ձեռքով թաղուեցայ.
Դու լուացող ես Հոգու ու մարմնի,
Լուս իմ սիրտս, թո՛ղ քեզ պէս փայլի:

Թող մաքուր լինիմ, ինչպէս դու սուրբ ես,
Թող ողջ աշխարհին երեւիմ քեզ պէս:

Մ Տ Ա Ժ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր .

I.

Անցան օրերս տխրութիւնով՝ չըտեսայ մի բարեկամ.
 Լիք է աշխարհ կոծով-սուգով՝ չկայ ծաղիկ անթառամ.
 Ո՛չ որ չասի թէ սիրտ ունիմ՝ ինձ գրաւած իրրու գանձ.
 Ո՛չ որ չասի թէ աշխարհումս՝ ես հարուստ եմ գերապանծ:

Քաղցր ու դառը խառնըված է այն ջըռմը անբաժան,
 Որ տալիս է մեզ բնութիւն, չըկայ որոշեալ պայման.
 Կեանքի պատկերն ամենայն օր նկարում է արեւը,
 Քանի չի հասել դեռ կէս օրը՝ ուրախ է և տխուրը:

Ընդհակառակ՝ կէս օրից յետ, երբ արեւն ի խոնարհ
 Ուրախի էլ կոտորած է սիրտը՝ լինում է թոյլ ու տկար.
 «Դու ըսպասիր նորա գլխին՝ նա ուշ դնէ քո ոտքին»,
 Սովորցնում է մեզ Մովսէսը, սա է պատգամ երկնային:

Այլ դու, հվմարդ, այս աշխարհքում բեռնաւորուած յոյսերով
 Ի՞նչ ես օրդ դատարկ անցնում՝ հառաչելով ու լալով.
 Աշխարհքումս թշուառութիւն, ուրախութիւն, մի կերպով
 Խիստ սուր կանցնեն, ինչպէս արծիւն օգն է կտրում իւր թևով:

Այս կոշտ հողը շատ է եղել մեղպէսներին օթեան.
 Երկինքը շատ թափեց անձրև, լուաց հալսր գերեզման.
 Թէ որ կուզես արեգակը կեանք է, կեանքը՝ արեգակ,
 Մին էլ կտրեց ճառագայթը, մտաւ յանկարծ ամպի տակ:

Խոր գիշերը լուութիւնով՝ ծածկեց կէսը աշխարհի,
 Էլ չի երգում սոխակն ուրախ, լսիր վայելքը բուի.
 Արծաթաճերն երկնից գաճէն երբ ցողացնէ իւր լոյսը,
 Դու կտեսնես նորա լուսով մակգիրը արձանի:

«Մարդուս կեանքը սին երազ է, մահը խաւար գիշեր է,
 «Թէ գործ ունիս արժանաւոր՝ լուսնի շողից պայծառ է,
 «Քո դամբանը նա յաւիտեան և դարերու մութի մէջ
 «Կրցողացնէ, ինչպէս լուսին՝ լոյս տուող միշտ ու անվերջ:

«Շնչում ես օդ, քանի աստղը հորիզոնում փայլում է,
 «Մտաւ յանկարծ նա ովկիան՝ կեանքիդ թեղը կտրած է.
 «Թէ վախճան ես դու որոնում, ինչպէս շատերը քեզ պէս,
 «Կեանք գտանել, որ միշտ մնաս, ապրես արեւու երես,
 «Ասիւր Գրիստոսի խօսքերին, թէ անվախճան այս են կեանք,
 «Որ հաւատած Աստուած, Քրիստոս, թէև շատք չեն բաւական»:

II.

Ախ փոքրոգի մարդ հողածին, ախ խաղալիկ կրքերի,
 ինչպէս տերև ծառի վերան, ենթակայ ես հողմերի,
 Արշալուսոյ եթէ քաղցրիկ՝ ցօղը քեզի փաղաքշեց,
 Միւս օրն ահա արևի տակ՝ քո երեսը պերճ փայլեց:
 Թէ երկինքը քեզ ամլացաւ՝ մրրիկը քեզ եկաւ հիւր,
 Փոխվեցաւ շուտ սիրուն դէմքդ, չկայ հանգիստ քեզ և գիւր,
 Ուղեորը ղեկը ձեռին՝ եթէ արթուն կընաւէ,
 Ծովի կատղած բիւր ալիքը նորա համար ոչինչ է:
 Նա գիտէ, որ սովորաբար փոթորիկի քամակից
 Դուրս է գալիս երկնից դժխոյն խաւար ամպերի տակից.
 Ղեկավարը ժիր իւր գործին՝ շատ է տեսել ալիքներ,
 Նորա նաւի առագաստը՝ շատ են ուռցրել գիժ հողմեր:
 Բայց անվտանգ, հաստատ յուսով շատ անգամ նա իւր կեանքում
 Ձգեց խարխիս ու կանգնեցաւ հանդարտ նաւահանգստում:
 Ծովեզերքից կնատ մարդիկ տեսնելով այս վտանգը,
 Գուշակեցին բազում անգամ անշուշտ նաւի կորուստը.
 Սովոր են միշտ այնպիսիքը՝ ցամաք հողի երեսին
 Վնել հանգիստ գլուխը դրած սիրուն կուսի ծունկերին:
 Նոցա համար անծանօթ է փոթորիկի օգուտը,
 Ձգիտեն, թէ կայծակները՝ միշտ մաքրում են մեր օդը,
 Ձգիտեն, որ անչափ քաղցր է՝ մրրկից յետ ղեփիւնը,
 Խաւար օրով յայտնւիւմ է մեզ արևի պատիւը:
 Ձէ մարդ, թէ Ֆլո գիտէ հանգիստ՝ բաղդը իւր մօտ հիւր ունի,
 Վայ եթէ մին հանդիպեցաւ նա կատաղի մրրկի,
 Գնաց չիջաւ այնուհետև՝ նորա յոյսը ու կեանքը,
 Բայց ով սովոր էր վտանգի՝ չի պղտորի և սիրտը:

III.

Պատուհանում նստած միայն զմայլմունք է իմ հոգին,
 Հորիզոնում պայծառ լոյսը տեսանելով արևին.
 Մայր է մտնում, առանց նորա՝ խաւար ու գէջ գիշեր է.
 Ինչո՞ւ համար չեմ մտածում, որ այսօր իմ վերջն է.
 Ուստի՞ գիտեմ, որ առաւօտ ինձ համար այլ կլինի,
 Ինչո՞ւ չքնաղ արեգակին բարեաւ մնաս չասացի:
 Ա՛խ դու, թո՛յլ մարդ, ան, հողածին, չես կամենում մտածել,
 Որ քեզ նոյնպէս, ինչպէս այլոց, կուգայ երկրից ելանել:
 Ծայրակարմիր հորիզոնում այս երեկոյ խաղացին
 Արեգակի ճառագայթքը, զուարճացաւ քո հոգին.
 Էգուց կարող է նոյն շողը հանդիպել քո գիակին,
 Երբ պատանած սուրբ կտաւօք քեզ թաղել կպատրաստին:
 Այ՛ր, թաղել:

Դեռ կծագի նա քո վերայ, կըխփէ շող դամրանիդ,
 Նա կհասնի քեզ այգորել, քան մերձաւոր սիրելիդ.
 Նորա լուսոյ շառաւիղքը այսօր աչքդ է ցոլացնում,
 Էգուց նոյնը կըկատարվի մահարձանիդ երեսում:
 Ուրեմն միայն այս աշխարհքում սա է, որ ինձ չի թողնում,
 Մինչև ի մահ և մահից յետ պայծառ դիմօր հանդիպում.
 Ա՛խ, փարելի դու իմ ընկեր, իմ սիրական անխարդախ,
 Մի՛ մոռանար իմ դամբանը, թէ ես ննջեմ քուն խաղաղ,
 Երբ իմ սիրտը այսպէս քնքոյշ զգացմունքներով լցուած
 Թփթփում էր՝ պատուհանից աչքս դէպի դուրս ձգած:
 Ա՛հ պայծառ երկնից դժխոյն իւր շառաւիղքն ամփոփեց,
 Զերևեցաւ աւել աչքիս՝ յետքից կարմիր գոյն թողեց:
 Ես նստած եմ դարձեալ նոյն տեղը նկատում եմ աշխարհի
 Մեքենական գործողութիւն. Գիշերավարն կփայլի,
 Արծաթաճերն չի երևում, թուխպ ամպերը ծածկեցին,
 Արուսեկի նուազ լոյսն էլ իմ աչքիցը խլեցին....
 Ո՛վ ընտելեան դու Արարիչ, իսկոյն դուայ իմ սիրտը,
 Ի՞նչ պատկեր էր, որ ես տեսայ, ի՞նչ էր սորա իմաստը.
 Արարիչը ասաց ինձի ընտելեանը բերանով,
 Թէ քո կեանք էլ պիտի անցնի լուսաւորաց Կանոնով:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԺ.

Քանի բանաստեղծն չունի մուսայից
Մի բան երգելու յատուկ հրաման,
Նորա քնարը միշտ մունջ է մնում,
Ինքը անհոգի, անզօր ու անձայն:

Բայց երբ երկնքից կփայլէ հոգուն
Անաղօտ լոյսը պայծառ արևին,
Նա կմուսնայ բոլոր աշխարհը,
Այլ չի պատկանիլ նա այս աշխարհին:

Գրիչը ձեռին թղթի դաշտումը
Կփաղէ արագ, ինչպէս եղջերու,
Ո՛չ ոք չէ կարող նորա հակասակ
Ի զուր փորձ փորձել կամքը կտորելու:

Նա այն ժամանակ սուր ունի հատու,
Կըրակ է թափում այրող բերանից.
Մուսան նորանով խօսում է մեր հետ,
Սիրտ է զմայլում նորա երգերից:

Նա այն միջոցին ոչինչ այլ բան չէ,
Բայց եթէ թարգման մուսայի խօսքին,
Նորա տաածը, որ նա լսում է,
Մեզի բաշխում է զինչ գոհար անգին:

Ոչինչ դատաւոր, ոչինչ իրաւունք
Ձեռն այնքան սուրբ, ճիշդ, ջինջ, քան հայելի,
Որքան դատաստան բանաստեղծ հոգուն
Մի բան ասելում՝ թէ չար, թէ բարի:

Ողջ մին է նորան՝ եթէ թագակիր,
Եթէ սոսկական քաղաքացի լոկ.
Պատճառ՝ ուղիղը խօսելից յետոյ
Պէտք է սպասել գառնալու մերկ, բոկ:

Յ Ո Յ Ս.

Շատ տարիներ, շատ օրեր
Անցան դժբաղդի գլխից.
Շատ նեղութիւն, չարչարանք,
Կրեց նա այս աշխարհից.
Այլ իւր հոգին որպէս թէ
Զգաստացած մի ձայնից՝
Յորդորում էր ժիր լինել,
Զըվախենալ վտանգից:
Նա անդադար ասում էր.
Կգայ մի օր, մի վայրկեան,
Դու մոռնալով քո ցաւեր
Կասես. ո՞ր են, ե՞րբ անցան:

Այս խօսքերն, որ մեր հոգին
Միօրինակ կրկնում է,
Նորան սուրբ գիրք ու հաւատ
Յոյս մեծ անուն տալիս է:
Բայց ի՞նչ բան է այս յոյսը,
Արդեօք երբէք իւր օրում
Մարդու լցեց փափազը,
Թէ լոկ գրերումն է յիշվում:

Դժբաղդը շատ տարիներ՝
Մանկութենից ծերութիւն
Անցուց, շտեսաւ լաւ օրեր,
Հանգիստ ու աղատութիւն:
Սպասելով այն յոյսին,
Մինչ նա տանը նստած էր,
Յանկարծ բաղխեց նորա գուռ
Մի այլանդակ չոր պատկեր:

Տեսաւ դժբաղդն նորանում
Մի ծեր մարդու կերպարանք,

Ձեռին բռնած սուր մանգաղ
Ու սպիտակ մահու պատանք:
Ատամները խիստ սուր են,
Հակատը լերկ մազերից,
Բազուկները չոր ոսկոր,—
Մարդ սոսկում է տեսնելից:

Եկաւ դժբաղդի մօտը,
Նա իւր գանդաղ քայլերով
Տուեց նորան մի նամակ,
Ծրարը կնքած սևով:
Բացեց խեղճը դողալով.
Բայց ի՞նչ կարդաց, ի՞նչ տեսնէ—
Յոյս, յոյս, գլխից մինչև ցած՝
Վերջումը մահ է գրած:

Դժբաղդը այն միջոցին
Ասաց հոգուն. իմ ընկեր,
Ո՞ւր է քո մեծ խոստմունքը,
Ո՞ւր նկարած քո պատկեր:
«Յուսա՛, յուսա՛» — լսելով
Անկաջ մահի՞ծ ծերութեամբ
Եւ մինչ սպասէի լալով
Կարօտս առնուլ տեսութեամբ:

Այս այլանդակը շտապեց,
Կեանքիս թելը կտրելու.
Աւա՛ղ, էլ չեմ տեսնելու
Ես իմ որդու երեսը:
«Շուտ է առնել զատաստան», —
Ասաց գաղանն անբաղդիս, —
«Երթանք, երթանք գերեզման,
«Այս է յոյսը աշխարհիս»:

ՕՏԱՐԻ ԳԵՐԵՉՄԱՆԻ ՎԵՐԱՅ.

Զեմ կարող պիտի խաղաղ նայել մեր թշուառ կրքին,
 Որին շատ անգամ պաշտեցինք, իբր ստրուկ նորա կամքին.
 Սուրբ ու աշխիւ զգացմունք մեր սրտիցը հեռի է,
 Մեր ամբողջ ուշ ու միտքը չարութիւնովը լի է:
 Թշուառ կրքերից մինը, որ մեր խեղճ կեանքն է պատել,
 Այն է որ մենք չգիտենք ընկերը սիրել ու պաշտել,
 Թէն լինէր այնպիսին մեզ համար միշտ բարեկամ,
 Կարեկից ու վշտակից ամեն վայրկեան, ամեն ժամ.
 Թէն ամենայն բոպէ մեր տխրութեան ժամերում
 Մխիթարէր ամեն կերպ՝ արտասուքը աչքերում.
 Թէն յաջող ժամանակ մեզ մօտ լինէր ու խնդար,
 Մեր քաջարազդ գործերը՝ գովելով ուրախանար.
 Թէ նորանում տեսնէինք հայելոյ մէջ տիպը մեր,
 Թէ մեր հոգւոյ երկրորդը նա անշփոթ ցոլացնէր.
 Թէն հազար մենք խոստումներ խոստանայինք ջերմ սրտով,
 Թէ մինչ մահերուս օրը չէինք մոռնալու հոգւով,—
 Ի վեր այս ամենի, եթէ այսպէսն մեռանի,
 Մեր սուգն ու կոծը շատ շատ մի եօթնեկով կըլարծնի,
 Եւ թէ իսկոյն նոր ծանօթ մեզ պատահի փողոցում,
 Նորա տեղը աներկըայ նա կըբռնէ մեր սրտում.
 Նորա երկու կեղծաւոր և կամ քաղցր խօսքերը
 Կըզօշտեն մեր աչքը, կ'մոռնանք հին ընկերը:
 Երեւի թէ մեր ուխտը, որ սերտ սիրով կապեցինք,
 Մընաց դադաղում փակած՝ երբ ընկերին թաղեցինք:
 Խաւար ու գէշ հողին տակ նա միայնակ պառկած է,
 Ոչ ոք նորան այց չերթալ, որ մի նորան հարցանէ,
 Արդեօք սիրտը չ'է նեղվում մնալ այն տեղ անընկեր,
 Երբ աշխարհի երեսին այս բանը անհնար էր....
 Միայն բուն է ընդհատում գերեզմանի լռութիւն,
 Զի ուղարկում նորան լոյս երկնից արեւը սիրուն.
 Անբաղդի դին թաց չեղաւ ընկերի արտասուքով,
 Նորան մոռցան..... Պարում են տօնի շքեղ զգեստով:

Ապա ո՞վ է գիշերը, որ երբեմն արտադող
 Վազում է դէպ այն շիրիմ, կամենում է մտնել հող...
 Արդեօք նորա ընկե՞րն է, որ իւր սէրը յիշելով
 Եկել է նորա հողը ցօղել ջերմ արտասուքով:
 Ձէ՛, մենք չունենք աղնիւ կիրք. մեզի համար ողջ մին է
 Բարեկամ, թէ թշնամի, երբ նա արդէն մեռած է:
 Այն եկողը չգիտէ, ո՞վ է պառկած այն տեղը,
 Որի՞ ոսկերքն են փթում հարստացնել սև հողը:
 Նա իւր անձն է պաշտպանում, գող է կամ փախստական
 Եւ կամ անտուն, անտեղի, աղքատ մարդ է անպաշտպան:
 Ահա թէ ո՞վ այց կերթայ մեր սիրելի դամբանին,
 Այո՛, կերթայ շաղղակեր և ատելի բորենին:—
 Բայց ափսոս որ մենք կոյր ենք, չենք տեսնում այս բանը,
 Թէ ինչ որ մենք արեցինք, կ'անէ և մեր ընկերը.
 Նա ևս մեզ կմոռնայ, մեր յիշատակ չի պատուիլ.
 Մեզի պատած կոշտ հողը չի ցօղել աչքի ցօղով:
 Կանցնեն դարեր, տարիներ, մեր շիրիմը կըկորչի.
 Պառկի՛ր խաւար հողի տակ, յոյս մի՛ կապիլ ոչ դրի.
 Ոչ որ քեզի այց չի գալ, որ ոսկերքը սփռիվին...
 Ծածկած է քո օթեան... Դու ընկեր ես վշտերին...
 Քեզ հետ նորա կրիօսեն, որ պատահմամբ հիւր եկան
 Ահա ինչպէս ես այսօր՝ ծածկված քօղով տխրումեան:

ՎԵՏԵՐՈՐԴԸ—ՄԻՆՆԱՐ.

Եւրոպացոց առ հասարակ քաղաքական մի ծէս էր,
Որ այր մարդը հանդիպելիս՝ կնոջ ձեռը կպահէր.
Զկար թէեւ խենեշութեան մի անպարկեշտ նշանակ,
Բայց վեցերորդ Պիոս պապը դուրս տուեց մի մեծ կոնդակ.

«Որ ոչ մի մարդ այնուհետեւ կին մարդու կամ աղջկայ
«Զըյանդգնի ձեռը պաշել ըստ հասարակ կանոնին.
«Թէ լոկ նայելն աղջկերանց և կամ կնիկների վերայ
«Սաստիկ մեղք է, արդէն ընդդէմ Աստուածային օրէնքին»:

Նա պատժում էր, նշովում էր հրապարակաւ մարդերը,
Որ իւր խօսքը չէին պաշտում ու իւրեանց հին կանոնով
Վարվում էին միշտ համարձակ, ինչպէս իւր քարտուղարը
Բռնովեցաւ այս յանցանքում ու դատվեցաւ ժողովով:

Քարտուղարը խելօք մարդ էր, նա գիտէր որ Պիոսը,
Թէ կին գտնէ, պիտի անշուշտ պաշէ նորա ոտները.
Բարկացել էր նորա վերայ, իւր ամօթի փոխանակ
Աշխատում էր ողջ քաղաքին պապը առնել խայտառակ:

Զգիտեմ ինչո՞ւ. բայց գիտեմ որ Գերմանիոյ Թագուհին
Հիւր էր եկել պապի մօտը մի օր, երբ նա տանը չէր.
«Պարտէզումը նա ձեմում է» — ծառաները ասացին.
Թագուհին էլ գնաց պարտէզ, որ գտնվում էր տան մօտին:

Իմ պապը երբ տեսաւ նորան, տեսաւ չքնաղ երեսը,
Եփ էր գալի երակներում.... արիւնը.
Թէպէտ նա միշտ անսխալ է ու Քրիստոսի փոխանորդ,
Սակայն բռնեց ձեռքը տիկնոջ, քաշեց նորան իրեն մօտ:

Երբ առանձին ջերմ համբոյներ նորա ձեռին տալիս էր,
Քարտուղարը ծառի յետքից՝ պարզ ամենը տեսնում էր.
Նա իւր մտքում ուրախացաւ, ասաց՝ ա՛ն ա՛ դու էլ ընկար.
Առաւ ածուխ, գրեց պատին. «վեցերորդը՝ մի՛ շնար»:

Պապը տեսաւ որ իւր գործը քարտուղարը իմացաւ,
Այն կոնդակը որ տուել էր, բոլորովին չքացրաւ.
Քարտուղարը այն մասին գրեց, որ պապը վեցերորդ էր,
Մանաւանդ այս համարները խորհրդական են թիւեր:

ԾԵՐ ՄԱՐԿՈՍԸ.

Ս.

Ես շատ եմ սիրում գերեզմանատանը ման գալ: Բանից-
գործից երբ պրծնում եմ և ընկերներս հարցնում են, թէ
ո՞ւր գնանք, ոչինչ չեմ պատասխանում, գնում ենք դէպի
քաղաքի դուրսը: Մտնում ենք մեռածների քաղաքը, շուտ
ենք գալիս: Մէկ էլ տեսնում ես օրը մթնեց. ի՞նչ երկար
ենք մնացել գերեզմանատանը: Այսքան ժամանակ ի՞նչ էինք
անում, ի՞նչ մեծ բանի վերայ էինք, որ չենք էլ խնացել,
թէ արեգակը հինգ չուան տեղն անցել է պրծել:—Ոչինչ
բան չենք արել, կարդացել ենք գերեզմանների գրերը:

Մեծ մեծ, լաւ լաւ պատմութիւններ չըլան հանգստա-
քարերի վերայ գրած: Ինքը, հանգստաքարը, ի՞նչ մեծ բան
է, որ վերան ինչ գրուի: Եւ ակն մեռելի համար ի՞նչ գրես:
«Այստեղ է Մարկոսը». «Այս տապանի ծոցում ննջում է
Սարգիսը. ննջում է, մինչեւ որ Գաբրիէլն փողն ձայնը լսի»: Կամ
թէ տեսնում ես մի փոքրիկ քարի վերայ երկու-երեք
շարք կայ գրած մեռածի մօր լեզուից: Կարճ է գրածը, այն
չէ, ինչ որ խեղճ մօր սրտումն է եղել. մայրը, ով կ'իմա-
նայ, ինչեր է ասել, դուրս է եկել սա: Գիրն ինչ բան է,
որ կարողանայ այրուած սրտի բանն իմանալ ու մեզ հաս-
կացնել:

Քանի՜ քանի՜ տեսակ քարեր կան: Կ'ասես թէ գերեզմա-
նատունն էլ մի քաղաք է: Քաղաքում կայ երկու-երեք
յարկանի տուն, այստեղ էլ կայ մեծ, բարձր գերեզմանա-
քար. շատ հեռուից էլ սպիտակին է տալիս: Կայ փոքր,
կոկիկ տուն, նոր հարսի զարդարած սնդուկի պէս. կայ
այդպիսի քար էլ: Քաղաքումը կայ խեղճերի թաղ. տունը
հոգեց շինած, փորը գետնին կպած, կողքի վերայ ծռուած:

Այստեղ, դերեզմանոցումն էլ, կան հանդիսաներ, որ հէնց դրան են նման: Զորս կամ հինգ քար շարած հոգի վերայ մի հատ քիչ բաձր քար դրած գլխատակին, միւսը ոտնատակին: Գետ այս տեսակները նորերն են, երբ հանում են, տեղն էլ չես ճարում. հողը, խոտը, քարի կտորները միասին վրայ են թափվում, ծածկում խեղճին: Աշխարհի բանն է այսպէս. եկել է այսպէս, կրգնայ էլ այսպէս:

Բայց ի՞նչ դուրս եկաւ: Գերեզմանատուն է, էլ ի՞նչ խօսքեր են հարկաւոր:

Բ.

Գերեզմանատուն է, այո՛, այստեղ սուսուփուս հարիւրաւոր քարեր կան կանգնած:

Արեգակը թեքվում է դէպի այն մեծ սև սարերը, որոնց կողքում կուլ է գնում, երբ խանն անում է պլծնում: Նստում ես մի քարի վերայ, գգակդ գնում կողքիդ: Մտիկ ես տալիս հեռու, հեռու տեղեր: Նաբթամէջի օր է, գնացող կիողը քիչ է: Կտում ես, դերեզմանատան մի ծայրում հանգարտ խօսում են, թխթխկացնում. քարտաշներն են, օրհնելով մեռնողին, քար են տաշում. իրանց արհեստն է: Մտիկ ես անում մեծ մեծ սարերին, մեծ ու փոքր թումբերին, և չես էլ կշտանում: Ի՞նչ կայ, ինչո՞վ ես զարմացել: Սարեր են, կանգնել են իրանց համար. մեծ մեծ ծմակներ են, կանաչել են, իրանց համար սևին են տալիս: Գետն էլ իւր ճանապարհն է գնում. հրէ՛ն, նեղ ձորում կուշ եկած, ծումուած դէպի ցած է գալիս: Գալը չես էլ տեսնում. արևի լուսից շողշողում է, սպիտակ է, խմանում ես որ գետ է:

Այս մի կողմը շուռ տուր երեսդ. հին, ալեւոր չոր ապառաժն է բարձր պատի նման կանգնել. քարեր են, միմեանց զլուխ են բարձրացել, պնդուել. նրանց դօշին խոտ չկայ բառ. ո՛չ — մի դեղնած, ջուրը ցամաքած թուփ ճա-

կատը պնդացրած կախ է ընկած: Այն միւս կողմում տեսնում ես սարի լանջը. քարեր, քարեր, քարքարոտ տեղեր, հազարից մի կանաչ է երևում: Մեր գերեզմանոցն էլ այնպէս չոր, քարքարոտ, ծուռումուռ տեղ է, որ էլ չես իմանում, թէ ինչի՞նն այստեղ բերում մուկներին... Ո՛չ մի ծաղիկ, ո՛չ մի ծառ, ոչ զլուխը թեթեւ, սիրտը բաց, լեզուն կրակ կտրած մի թռչուն...

Այսպիսի յտեղեր երկրի ո՞ր կողմում չըկան. աշխարհք է էլի՜, Աստուծու ստեղծած աշխարհքը: Բայց ի՛նչպէս է, որ ամեն օր տեսնում ես, հարիւր անգամ, հազար անգամ աչքիդ առաջն է գալիս, էլի չես նեղանում: Ոչ թէ չես նեղանում, սիրտդ կուչ եկած, սեւացած ժամանակն էլ որ նստում ես, աչքդ դէս ու դէն տանում, հոգիդ կշտանում է, փառաւորվում: Կ'ասես, նոր ես տեսնում, կ'ասես, նոր ես սիրում:

Նո՞ղը, հոգն է այսպէս անում:

Մի մարդ հինգ, վեց, տասն տարի կենում է մի խեղճ, քանդուած տան. լաւ թէ վատ ապրում է, տաքանում է վերան, սէր է տալիս, սէր է առնում: Եթէ դուրս անես այդ տանից, այդ հոգն կտուրի տակից, ի՛նչ կը լինի ճարը:

Գ.

Նո՞ղը, երկիրը՝ քոնն է, չես կարող նորան մոռանալ: Ծնուել ես հոգեդ վերայ, ի՛նչ սիրա կը լինի քո մէջ, որ նորան աշխարհի ամեն հոգերից քաղցր չասես: Քեզ օրինակ լինի մայրդ: Մօրդ հազար մայրերից շատ ես սիրում: Մայրդ, կասենք, միշտ հիւանդ է, ավի ու անքոց է զցել տունը. գիշեր-ցերեկ հանգիստ չունի, չի թողրւմ որ դու էլ հանգստանաս: Ա՛խ, Աստուած, քանի՜ մի վեր կենաս, քանի մի ականջ դնես նորա վայ-վռլին, նորա թոյլ կիսակառուր ձայնին, որ սիրտդ կտոր կտոր է անում: Նեղա-

նում ես, զժգոհ ես: Բայց իսկի մաքումդ կ'ասեմ, թէ քո մօրից լաւ մայր կայ: Ամենեւին: Հողն էլ այսպէս բան, քո երկինքդ էլ այսպէս է:

Այս մաքերը նստել էին իմ մէջ մի օր, երբ նստած Հանդստանում էի մի ղերեղմանաքարի վերայ:

Մարդիս մաքերը... Նորանց դու չես կանչում, չես էլ իմանում թէ ինչպէս էր, որ իրանք իրանք եկան, զուլփդ, սիրտդ թափուեցան: Տեսար, քեզ վերցրին, տարան:

Ընկերս Հեռացել էր: Դէս ու դէն նայեցայ, աչքս ընկաւ մի տապանաքարի: Նոր քար չէր տեսած: Սեւացի էր, կողքի վերայ կուացել: Չորս կողմը վայրենի բանջար էր բաճրացել, ծածկել էր քարի կէսը: Բանջարի միջով տեսայ քարի վերայ մի բան նկարած: Վեր կացայ, մօտ վնացի:

Երկու երեխայի պատկերներն էին: Ի՞նչ ասեմ: Բան Հասկացող, վարպետ մարդը տեսնէր, կրճիճաղէր: Պատկեր քանդողն ուզեցի էլ մի բան դուրս բերի, բայց ի՞նչ է դուրս եկել: Դէշ պատկերներ են, մեր քարտաշի լայն ու կոպիտ երկաթի գրէշը զրանից աւել ի՞նչ շինէր: Քիթը երեսից մեծ, աչքերն, ասես, գրչով չի շինած. կ'ասես, քարը տաշելն մի կտոր կտարուել է, ընկել, փոս արել: Ձեռքերը մեծ մեծ, կողքին զրած: Մի խօսքով ասենք, մարդի շատ քիչ նման բաներ:

Հէնց այդ անհամ, անշնորհք պատկերներն որ տեսայ, սիրտս տակն ու վրայ եղաւ: Տէր Աստուած, մարդիս սիրտն ինչքան բարակ, փափուկ բան է: Եթէ այս կոպիտ պատկերները չըլինէին, ո՞վ դիտէ, դույժ այդ երեխաների ծնողները դարդամահ լինէին: Սիրտը կրակ ընկած, աշխարհը գլխին միջնած, աչքի մէկն արիւն, միւսն արտասուէք, Հայրը կամ մայրը զնացել են քարտաշի մօտ: Ուստի, քեզ մատաղ, այսպէս քաշիւ պատկերը իմ Տիգրանը նոր փռուած վարդ էր. աչքերը սև սև, ծիծաղը բերանին, մազերը կ'ա-

սկս արբեշում: Նոր շրեր էի կարել, կարմիր-կապոյտ թւ-
լերով նախշել էի, երեք օր հադաւ, սեւ գառաւ... Իմ
Մեխակը մի սիրուն ծխա էր, ձեռիցս թռաւ... Բերանիցը
կաթնահամ էր գալիս, ծոցս տաքցնում էր, թովումում
էր: Ուստա՛, լաւ քաշիր, որ պնամ երեսս դնեմ քարի վե-
րայ, սիրտս քիչ հովանայ... ան, Աստուած»:

Այսպէս է ասել: Եւ ուստան արել է: Որքան արտա-
սունք կը լինեն թափած այս անշնորհք պատկերների վե-
րայ: Մեր ինչներին է, թէ այսպէս աղել են քանդուած:
Մտիկ անկնք, տեսնկնք, որ նրանք հօր ու մօր, հղութ ու
քրոջ սիրտ են հովացրել: Քարը որ այսպէս, հապա ի՞նչ
կը լինի այն հողը, որ իր ծոցում պինդ պահում է խեղճ
երեխաներին... Այդ հողը լիւել են, այդ հողը համբուրել
են: Զօր ու մօր համար այդ քարի ու հողի պէս թանկ
բան չի եղել աշխարհում: Նրանցով երգում են կերել,
ինչպէս որ մի ժամանակ երգում են կերել իրանց երեխա-
ների կարմիր ու կանաչ արեւով:

Եւ ահա նայիր, տես: Այդ երկու պատկերների դիմաց,
բանջարի ու խոտի տակ երևում է մի գերեզման. ոչ քար
կայ վերան, ոչ գիր: Բայց ո՞վ չի իմանալ, որ դա հէնց
երեխաների ծնողինն է: Զողը նորան էլ է տարել, որ էյ
սիրտը չը մորմոքուի: Զողը, որ իրան է քաշում, ձգում,
բերում հեռու հեռու աշխարհներում տալրած, իրան մո-
ռացած, հոգեվարքի մարդուն:

Գ.

Այսպէս մի հասարակ բան այսքան բաներ է պատմում:
Ես այդ պատմութեան ականջ էի դնում գլուխս կախ
արած: Բայց ընկիրս եկաւ, ինձ խօսեցրեց:

— Նա ինչ է շինում, հարցրեց:

Աչքս դէպի աջ շարժեցի, տեսայ մի մարդ, չորած մի

գերեզմանի վերայ, ձեռքով հող է քանդում, գերեզմանի կողքերն ածում:

Կառ տնադեցի, հասկացայ: Այդ գերեզմանը ճանապարհի տակին էր, մի նեղ, խոր տեղ, անձրևի ջուրն էր քանդել, ձոր շինել: Գլխաքարը ջուրը քշել էր տարել, գերեզմանը կիսատ էր մնացել:

Գնացինք դէպի այդ մարդը: Ծեր էր, շատ ծեր: Երկու բուռ հողը վերցնում էր անքոնքալով: Միրուքն ու գլուխը սպիտակած,—բամբակը քեզ օրինակ: Մէջքը կռացել էր, աչքերը խոր ընկած, իսկի չէին էլ երևում սպիտակ հաստ հաստ յօնքերի տակից: Բերանը ծռուել էր, շրթունքները խոր ընկած, ծնօտը դուրս ցցուած: Խեղճ մարդ էր, մի փափախ ունէր զլիսին պատատ-պատատ դառած, մէջի բուրդը կախ-կախ եղած: Զուխայի վերայ ճախարակի լսեռնի չափ ծակեր կային. իսկ մէջքը ճղած էր կախ ընկած, սև արխալուղն էր երևում, բրդի հաստ դեղին թելով կապած կապկապած: Ախրը բարձիկ, վզի կաշին սևացած ծալծալուած:

Սրանից էլ աղքատ մարդ... Հալաւ էլ չունէր: Տեսնեք, որ դօշի բաց տեղը մի հին աղլուխ կար կապած:

Ե.

Գլուխը կախ իր բանին էր: Մի անգամ ճակատը բարձրացրեց, մեղ նայեց: Եղունգներով ճանկուում էր փափուկ հողը, ածում էր քարերի մէջ տեղը: Բիչ որ հող էր ածում, վեր էր կենում, ոտով կոխ աալես, պնդացնում:

— Այդ ի՞նչ ես անում, ապեր, հարցրի ես:

Նա թողեց գործը, մտիկ արաւ և մի բան ասաց, որ չը հասկացանք: Բերանումը քիչ ատամ էր մնացել, պարզ չէր խօսում:

— Հանդիսար քանդուել է, ուզում ես շինես, հա՞:

— Հա՛, քանդուկը է:

— Թի, լա՛հ չըկայ՝ որ հողը քանդէիր:— Մենք մօտեցանք նորան:

— Զըկայ, աղա՛, ո՞ր տեղից ճարեմ: Մասներով եմ քանդում, մի կերպ շինում եմ:

— Դա ո՞ւմն է:

Ծիրը ծանր թառանց քաշեց:

— Իմ որդունն է: Մի տարի երկու ամիս կայ, որ մեռել է: Լաւ տեղ չըկայ... Այստեղ անձրևի ջուրն ամեն տարի քանդում է:

— Տեղը վառ տեղ է, տեսնո՞ւմ ես, էլ ուրիշ գերեզման չըկայ: Ամեն տարի պէտք է գառ շինես...

— Հա՛, թէ՛ որ ամեն տարի մնամ է՛...

Ես փոշմանեցի ասած խօսքիս: Ծիրն այնպէս լացի ձայնով պատասխանեց, որ այնպէս խմացայ թէ սիրտը ճաքուեց: Լաւ ասաց, ինքը հիմա ոտը դրած էր գերեզմանում. իրանից յետոյ ո՞վ էր դառն այս գործի ետեւից:

— Դէ մի ուրիշ, լաւ տեղ թաղէիր, ի՞նչ կը լինէր: Բերել ես այս ձորի մէջ...

— Տեղն ո՞վ է մեղ տուել, աղա՛: Անհող, անբաժին մարդիկ ենք: Արանից աւել արժան չէր, չըհասաւ:

— Տղադ մե՞ծ տղայ էր, հարցրեց ընկերս:

— Է՛... բաս ի՛նչ, չեմ տեսնում... Մեծ տղամարդ էր, մէջքիս սիւնը կոտրեց, հետը տարաւ... Էլ ասում ես, թէ ինչ դառնայ:

Յետոյ տեսաւ, որ մենք լռեցինք, էլի սկսեց քանդել, շինել: Բայց ձեռքերը դողդողում էին: Խեղճի սիրտը լցուել էր, ես էր գալիս: Մենք չը լինէինք էլ, նա իրանը կ'ասէր: Եւ ասաց.

— Աչքիս ճար ու ճրաղն էր, հանգաւ, խաւարեց, զնայ. մեղքն ու կրակը վերաս ածեց: Աստուծու ողորմած աչքին մեռնում...

Գլուխը սգաւորի պէս թափահարեց, էլի թառանջ քաշեց:

— Մենակ դո՞ւ ես մնացել:

— Զէ՛, չէ՛, աղա, երեխերք կան, որդուս երկու երեխան ու տնացին:

— Խեղճ, խեղճ ապեր, էլ ի՞նչպէս կ'ապրես դու:

Նա լռեց, աչքը անկեց մեղ վերայ, չը գիտէր, թէ ինչ ասի:

— Ապրել... ապրել ո՞վ է տուել, աղաներ: Զեռքից ոտքից ընկած, աչքիս լոյսը պակասած, մէջքս կոտրած, ծանր բան չի վեր առնում: Ինչո՞վ հայ աշխատեմ:

— Երեխերքը պատիկ են հո՞ւ:

— Պատիկ չը լինեն, ինձ ինչ օգուտ: Կնիկ արմատն ինչ աշխատանք անող է... Ամօթ չը լինի ասելը, երկուսն էլ աղջիկ են... Տղայ երեխայ չեկայ... Փառք Իրան, հազար փառք:

Մենք նստեցինք: Ծերն էլ նստեց, որ հանգստանայ: Յետոտ ձեռքը տարաւ, կոշտացած, կուչ եկած ճակատից քրտինքը ծլացրեց իր գոգի մէջ:

Կ'ասես, թէ փշի վերայ էինք նստել: Ո՞ւմ բերան խօսք կը զար: Բաւական ժամանակ լուռ մնացինք:

Զ.

Բայց իմ մտքիցս չը հեռացաւ ծեր աղքատի ասածը. «անհող, անբաժին մարդիկ ենք»: Ի՞նչպէս թէ անհող, անբաժին... Ես էլ չունէի հող. բայց որ չունէի, ուրեմն գերեզմանատանն էլ չէր ինձ մի բաժին ընկնիլ: Անց կը լինի: Ես ու ես միտք եմ անում... Զէ՛, ուրիշ բան կար այդ խօսքերի մէջ. խեղճը, երեւի, մի բան խմանում է, որ ասում է: Այս պատճառով հարցրի.

— Լաւ, ապեր, ասացիր անհող, անբաժին ես հո՞ւ:

Ծերը ձեռքերը յետ տարաւ, ուսերը վեր քաշեց:

— Մեղաւորին ո՞վ է տուել արքայութիւն: Ես... իմ ինչին է սաղ դալիս:

— Հէնց ես էլ այդ եմ տառամ: Որ լաւն խմանաս, ես էլ քեզ պէս եմ:

— Զէ, աղա, քո բանդ ուրիշ է: Հոգն ինձ նմանին է հէնց հարկաւոր: Քո ինչի՞դ է: Ի՞նչ տանդ նստած ես աշխատում, բայց իմը դատումն է. ես տան գոան նստելով չեմ կարող ապրել:

— Ինչո՞ւ:

— Ախր ես վարով-վաստակով եմ ապրում:

— Ուրեմն զիւղացի ես, հասկացայ: Ա՞ր զիւղեց ես:

— Զեւ ճանաչիլ, հեռու է: Առաւօտ սուրբ լուսին որ ճանապարհ բնինեա, միւս օրը արեգակի վերջին կը հասնեա: Լաւ տեղ է, շատ: Այն կապոյտ սարի քամակին է: Ես Մեծ-Շէնացի եմ:

— Նո՞ր ես եկել:

— Զէ, աղա, երեք տարուց մի բան պակաս կը լինի:

— Այն ժամանակը լաւ ես եղել, հա՞:

— Է՛, էլ մի տախր... Սա էր պատճառը, այս մեռած-փչացածը, ինչպէս որ մեռել է, փչացել... Արաւ, իրանն արաւ... Է՛հ, ի՞նչ անեմ: Շատ լաւ է արել... Աստուած սորս գատաստանը քաղցր անէ:

— Ամէն, ամէն, ասացինք մենք քաղցր կերպով:

Խօսքը երկարացաւ: Ծերի լեզուն բաց արինք: Նա ի՞նչ զլիսի պատմութիւնը մեզ արտաւ:

Է.

— Ես էլ մի մարդ էի, պատմեց նա. — ամեն իրիկուն երեք կով էր կթվում մեր դռանը: Մին ու կէս լոյծ եղն էլ ունէի: Հօրից, պապից հոգեր էին մնացել: Կիսուորի հետ վար էի անում, Աստուծու տուածից... շատը չքկար,

բայց քիչ էլ չէր: Հացը-թացը տանից էր, աւել մնացածը ծախում էի, տկրորութիւնը ծածկում: Երբ մեռաւ մեծ որդիս, Սբրահամը—սա չէ, մեր զիւղումն է—Համարեա աջ կուսս կորուեց: Պակասուեցայ, բայց էլի փառք Իրան, օրն անում էի, օրն ուտում:

Այս մէկը, անունը Բաղդասար է, այնքան ժիր չէր: Իմ ետիցս չէր գալիս, ուշը, խելքը տուել էր որսի: Սրերով սարերիցը տուն չէր գալիս: Այնպէս էլ գնտակ խփող էր... ամենքի բերանը բաց էր մնացել: Քեզ ինչ ասեմ, օրինակ, գնդակի ծակովը գնդակ էր անց կացնում: Վար ու վաստակն իմ վզիս մնաց: Անում էի, ճարս ինչ էր... Գիւղացու ձեռքն Սատուած դալար պահի, ընկեր ընկերի ձեռք է տալիս, չոքած տեղիցը բարձրացնում, որովհետեւ ամենքը միմեանց նման են, ցաւները մէկ է: Ստում էի՝ կրմեծանայ, խելքը գլուխը կրգայ: Սխր որսկանը ո՞ր տեղի աշխատանքը տուն կրբերի... Եկաւ մեծացաւ, Հարսանիք արինք, սեանայ դորս Հարսանիքը, ինչպէս սեացել է...

Երեխատէր դառաւ, բայց էլի այնպէս մնաց: Իր տաւարը Հանգում բառացում, իր մաճը առանց մշակի քաշ քաշվում: Իր գոմն ու մարագը դարտակ, բոստանը խողելը քանդած, մի խօսք, տունը չոքած... Նս էի մնացել, ես էլ ոտից-ձեռից ընկած. ո՞ր մէկի ետքիցը գնայի: Իրիկունը տուն էր գալիս ցխաթաթախ, ձեռքերը ճանկոռտած, կամ մի բան էր հետը բերում արնաթաթախ, կամ թէ չէր էլ բերում:

Խօսում էի, լեզուս չորանայ, երեսին վատ էի խօսում: «Որդի՛, Սատուծուն մտի՛կ արա, այս տունը, այս տեղը քեզ են աչք դրած: Սխր այդ որսկանութիւնն ամեն մարդի բան չէ. դա տուժիլ է. սուրբերը որին սիրում են, տալիս են, նա է որսկանը: Թէ չէ, այդքան Սատուծու ստեղծած անմեղ խեղճերի արիւնը որ թափում ես, որտեղ պիտի թաղցնես: — Ամեն մէկն իր փոքրիկ-փոքրիկ ճտերն ունի,

սոված, ծարաւ եւ թողում, դա Աստուած չի վեր առնիր: Նորան ասած թէ այն պատին—մէկ էր:

Մեր զիւղի մօտ մեծ, թանձր ծմակում մի բարձր մեծ քար կայ. անունը Հէնց Մեծ-քար ենք ասում: Դրա կողքին, ծմակի խոր տեղը, քարեր կան կոյտ-կոյտ արած: Շատ Հին ժամանակից է, Օվչի-Փիրում ենք ասում: Հօրից, պապից, քահանայից լսած խօսք է, ծուռը չըկաց, դա արդար մարդ է եղել, որսկան. որսկանութիւնը նորան տուած է եղել: Այնքան լաւ մարդ աշխարհ չի եկած: Տես ինչ է եղել, որ Աստուծու Հրամանով անխօս անասունների լեզուն նա իմացել է: Ինչպէս ես խօսում եմ, դու Հասկանում ես, այնպէս էլ նա. կենդանի չի լինիլ որ նորա լեզուն իմացած չըլինի: Մի օր Օվչի-Փիրումը գնում է սարը, մի լաւ նախշուն եղնիկ է տեսնում: Նեան ու աղեղը Հանում է: Աստուածութիւնն այնպէս է տուել, որ ինչ կենդանու վերայ ընկնում է՝ եղել նորա աչքը, կենդանին կապուած, շղթայուած է մնում տեղն ու տեղը: Որսկանի աչքն այդպէս է, որսի սիրտը դու չըմեռած ճաքացնում է: Օվչի-Փիրումը նետը եղնիկի գօշն է կպցնում, ինքն առաջ գնում, որ ուրիշ որս ճարի: Յեա գառնալիս լսում է ծմակի մէջ ի՞նչ բառաչ-բառանչոց է ընկել: Ականջ է գնում, իսկոյն Հասկանում է թէ ո՞վ է, ի՞նչ է: Նեան ու աղեղը դէն է գցում, սկսում է երգել. «այս սարումը մի դազան է վնգվնգում, արնի Հոտիցն է վնգվնգում: Խեղճ եղնիկ, որը ունենալդ օրը սեացած Օվչի-Փիրումը չէր խնայում»: Ասում է սա, գնում տեսնում որ եղնիկի արնաթաթախ դօշը լեզում են իր անտէր ճտերը, լաց են լինում: Օվչի-Փիրումը Հոգին բերանը հաւաքած՝ գալիս է տուն ու մեռնում...

Այս ճշմարիտ պատմութիւնն ամէն անգամ ասում էի որդուս, ասում էի, որ խելքի գայ:

Ը.

Հազար ասի՛, ասի՛, նա էլի իրանն էր տնում: Օրը սևացածի գլխին, դու մի ասիր, պատիժ կար:

Մի իրիկուն հանգից եկայ տուն, տեսնեմ, որ ինքը գեռ տանը չէ: Գիշեր շատ էր անցել: Տամիուր-Նշուքը¹⁾ բարձրացել էր, սարի գլուխը հասել: Հեռի սրբութիւնիցս, մի աւանակ ունէի, գնացի գոմը, որ քորեմ, ապուռ տամ: մէկ էլ տեսնեմ, շինամէջը զայմազալ ընկաւ: ձղձղոց կար, շներն այնպէս հաչում էին, որ միտս եկաւ պարսիկների գալը կռուի տարին: Սկրտս թրմիթրմիաց, նաւթի ճրագը ձեռիս բռնած, կայնի կոթ կար, վեր առի, դուրս վազեցի մեր հարեանի կտուրը: Խօսք խօսքի էր խառնուել: Մէկն ասում էր. «շուտ տարէ՛ք տուն», միւսը թէ՛ «լաւ է, որ կռուը պոկ չի տուել»: Սա ի՞նչ է, Ողորմած Աստուած: Դողդողում եմ, սիրտս փորս է ընկել: Գիտէի, գիտէի որ լաւ բան չէ:

Բերին, բերին: Երկու մարդ շալակած բերին, տուն գցեցին: Սա ինքն էր, այս կարմիրը սև կտրածը: Ուշներս գնաց, սուղը, վայնասունը տունս ընկաւ: Ի՞նչ էր: Արջի էր պատահել, հրացանը վատ տեղին էր կպցրել: Արջն իր տակն էր կոխել, ճմռել. մէջքի այս տեղիցը, թիի կողմիցը մի կտոր միս էր պոկ տուել: Այնքան լաւ է, խեղքը գլխիցը չի ընկնում: Տեսնում է, որ արջը գնում է մեծ քար բերի, որ խփէ սպանէ, Աստուած ուղում է, վեր է կենում փախչում: Մեր մարդիկը գտնում են արնաքամ դառած, բերում:

Քանի՛, քանի՛ անգամ մահուան դուռը գնաց, յետ դառաւ: Ո՛ւմ մէջ էր սիրտ մնացել: Այնքան արտասունք թափեցի, այնքան պէս ու գէն ընկայ, որ աչքիս լոյսը պա-

1) Համաստեղութիւն:

կասեց, ոտներս դող ընկաւ: Չարչարուեցանք, տանջուեցանք. այնպէս բաներ էր անում, ասում էինք խելքը փախել է իրանից: Եւ սուրբի փէշը բռնիր, էլ ինչտեղ անուն հանած զրբաց կայ, դնա՛ մօտը: Ի՞նչ ասեմ, ի՞նչ. սե ջուրը եկել էր, որ մեզ տանի: Առւսի բժիշկ բերինք, տեսաւ:

Կալեց - կուտից ընկանք: Ո՞վ էր դրանց մօտիկ անողը: Հարեան - բարեկամի տուէնք, շան բուռնովը մի բան ստացանք: Ախր մինչև որ քո ձեռքովդ, քո մասնէրովդ մի մի չըշինես, չըսարքես, աչքդ մի բան կրտսնէ՞: Իմ ոսկի արտերից, իմ ձեռքով վարած այնքան վարից այդքան չէր եկել, որ բերին մեղ տուին... Եւ, հէնց այդ օրից, հէնց այդ հարամ ձեռքից քանդուեց, քարաքար եղաւ տունս ու օջախս... Տէրը որ քաղցր չի նայում, մարդս ի՞նչ շուն է, որ կարենայ ոտը ոտի առաջ դնէ... Փառք Իրան... Մեղաւորը մենք էինք:

Թ.

Չորս ամիս վերմակին քացի տալով՝ տնքաց: Ի՞նչ տնքալ. բառանչ-բառանչ էր գալիս, ձայնը երկինք էր հասել: Աչքնե-րիս լոյսը թափվում էր, որ տեսնում էինք: Թագաւոր տղաս, աչքիս կանաչ-կարմիրը մի զիակի նման վեր հանած, փոքր երեխէքը չորս կողմը կտրած... Աստուած ի՞նչ չըբաշխեց, ես ի՞նչ շուն եմ, այդ որբերին բաշխեց: Լաւացաւ, վեր կացաւ, տունը տեղը աչքի տակ զցեց:

Աշուն էր, լաւ էլ անձրև էր եկել: Մտքումս ասում եմ՝ Հիմա փառք Աստուծուն, լուծն ուսին կրդնի, անբան-անդործ մնացած եզներն առաջը կ'անի, սամին ձեռքին, փոկը մէջքին հանդ կրդնայ, իր մաճը կրբունի: Փառք Աստուծուն. հիւանդութիւն շատ էր քաշիլ, սիրտը շատ էր ցաւել, բայց լաւ պրծաւ. խելքը դլխին, խօսքը կատարեալ, մի քիչ ձախ կուտն էր թուլացել. դա էլ ի՞նչ անկնք, աջն է Աստուծու կողմը. աջ ձեռքը քանի զործում

է, անող մարդը ձախի հետ ինչ գործ ունի: Երկար չքաշեց, կռան յաւն էլ անցաւ: Բայց ինքը չի անում իմ մաքերը: Հանդ չըզնայ. մարդը մշտի չէր...

Էլի ես, էլի ինձանով էր միամիտ: Գիտէր, որ քանի ձեռքումս ոյժ կայ, տանը չեմ նստիլ: Գնացի ես... Բայց երանի թէ այդ օրը ռաս կոտորուել էր, ասնիցը չէի դուրս գնացել:

Վարտանդը հեռու էր, սարի միւս երեսին: Հին դոմեր կան շինած, այնտեղ էլ գիշերը մնում էինք: Ի՞նչպէս մէկ էլ գիւղը յետ դառնաւ: Օր է, մթնում է, լուսանում. օրը փոքր բան չէ: Հինգ օր մնացի, մինչև որ վերջացաւ: Եգները տուն դռիցի, ինքս գնացի Սարիշէն. այգտեղ մի քոյր ունէի, ասացի, տեսնեմ, կենդանի՞ է թէ մեռած: Գնացի տեսայ, փառք Աստուծոյ, ապրուստ էր, ապրուստ էին անում: Աստուած է, ապրուստը մարդու երգիկից չի ներս ընկնիլ, մարդը պիտի հացի ետքիցը գնայ: Ասացի, թէ եկել եմ, եկիլ, մի օր, երկու օր մնամ, համ քիչ կը հանգստանամ, համ էլ քոյրս է, սրտի դարդը կ'իմանամ: Ախր մա՞րդ կայ, որ դարդ չունենայ: Մէկ էլ այն, որ մեր գիւղը հեռու էր, պէտք էր գնացողն սպասէի, որ ես էլ հարը գնամ:

Գլուխներդ ինչ յաւեցնեմ: Երկու-երեք օրից եկայ գիւղը, տեսնեմ ի՞նչ... Մեծ բան կայ, մեծ քանդուածք կայ... Գեռ գիւղը չըմտած, ճանապարհին ինձ ասացին, թէ Բողբա-տարը Ծաղիկը ծախել է: Հիմա սև բախտիս սեքալոյս էին տալիս... Զրհաւատացի: Ծաղիկն իմ ամենախաւ եգնս էր, այնպէս խելօք լծկան էր, այնպէս քաշում էր լուծը: Սէքեր ունէր, մէկը մի աստղ, կ'ասես, միշտ ծիծաղում էր: Որ բառաչում էր, հողիս տեղն էր գալիս. մարդ չըկար, որ լսէր ու «ջա՛ն» չասէր: Ծախաւ տափակ, լայն, սպիտակ խնձորը վերան. ոտները հասա-հաստ, պողեր ունի, կ'ասես, գիւղի մէջից հանած: Տանս սխնն էր, աղաներ: Առանց նրան մէջքս կոտորում էր:

Ոտս գրի մեր շեմքին, հարցրի, ի՞նչ ասեմ, աչքերս կայծ ու կրակ արին: Ծախուհիլը դրուստ էր: Լացս հկաւ, լաց եղայ. բայց ինձանից առաջ մեր տանն էին շատ լացել: Չորանայ այս լեզուս, հէնց իմ անէծքն էր, որ խեղճ որդուս չորացրեց: Ելի խօսեցի, խօսեցի... Խնչպէս լռեմ. տունը գլխիս շուռ էր գալիս. հիմա էլ որ միտս եմ բերում, մոռնը քթովս գլխիս է տալիս: Ձէք իմանում է՞, բոլորի աչքը նորս վերայ էր. երեք աչքահոլովեք էի կապել վզին:

Տղաս տուն եկաւ: Այնպէս բաներ ասաց, այնպէս խօսեց, չեմ իմանում... մինչև այն օրը լսած չէի—Ասաց բոլորը պէտք է ծախեմ, զնանք քաղաք, այնտեղ ապրենք:—Այ տղայ, ասացի, գլխիդ ձի՞ է քացի տուել, թէ քաջքերն են կոփել, ի՞նչ ես խօսում:—Ասաց չէ՛, իմ ասածն է լաւը. այստեղ ի՞նչ ունենք, ո՞վ է այստեղից խէջ տեսել: Հարիւր տարի մնանք, հարիւր կաշի մաշենք, էլի այն ցրիւ եկած, պատառ-պատառ դառած տրեխներն են մեզ վրայ: Կը զնանք, ես արհեստ կըսովորեմ, մի մարդու ետքից կը հասնեմ: Դու էլ ոտից ձեռքից ընկել ես...

Չար սատանայ... Թուք լինի երեսիդ: Ինչ անեմ, ինչ չանեմ: Ճար չի լինում, կպել է, բաց չի թողում:

Որդի՛, Աստուծուն նայիր, որդի, գլխիցդ վերեւ երկինք կայ. մեր տունը մի՛ քանդիր, մեր հալալն ու հարամը ցրիւ մի՛ տալ, մեր չոր, տաքցրած օջախը ցրւում ես, որ գնաս ուրիշ տեղ կանաչ խոտի վրայ կրակ անես... Քաղաքում ի՞նչ ունենք, ասած է՝ ես աղա, դու աղա, բոս մեր ցորենն ո՞վ կ'աղայ: Բայց մի քարի ասած, կամ նրան—մի և նոյն է: Ողորմածահոգին այսպէս իր ասածին էր, հողը խօսքս չըտանի:

Ախր, ասում եմ, այստեղ մեռած ունինք, գերեզման, ժամ պատարադ ունինք. հինգը, տասը մեզ ճանաչում են: Այնտեղ, այն դարիւր տեղը ո՞վ է մեզ մի ջան՝ կամ չոռ՝

ասողը: Խեղճ չենք: Պատասխանս յետ է տալիս, ասում է, առողջութիւն, աջողութիւն ուզի. որ սրանք լինեն, ամեն ինչ լաւ կ'անցնի:

Խելքս գլխիցս ընկել էր:

Ժ.

— Է... Ժամանակ, ժամանակ...

Ծերն այս խօսքերն ասաց, ձեռքերը ծնկներին դրաւ, մոքի տակն անցաւ: Աչքերը չռեց, մի երկու անգամ գլուխը ծանր թափահարեց: Քիչ այդպէս կացաւ, յետոյ էլի սկսեց խօսել:

— Մեծի խօսքը քամի դառաւ, ասես, բերանից չի դուրս եկել: Սատուծու խէրը փախաւ, ցաւն ու չոռը շատացաւ: Քուռակը ձիւռ առաջն ընկաւ, հորթը կովին: Կտրուեց, սուր դանակով այսպէս կտրուեց... Կովը չքերի դառաւ, չորացաւ. եզնը լուծի տակ չոքեց, արտը խորշակ տարաւ: Նրանց ամենքի մեղքը մեր վզին ընկաւ... Ժամանակը փոխուեց... Ո՞վ էր տեսել այնպէս բան... Հօրից, մօրից ո՞վ էր լսել: Վայ իմ մեղքին, կոյր չըմնացի, որ չըտեսնեմ:

Հարիւր տարի Աւագենց տունը կանգնած էր. մոնող, դուրս եկողը կար ու կար, հայր-թացն անպակաս. կարասը, հացի տաշտը տեղը դրած, աղաքսակը աղով լեքը, խոռնկը պուճախում. մեծի, պատիկի բերանում օրհնանք, ծուխը միշտ մլըւմ: Քանդուեց, քարի տակ դառաւ մի երկու շաբթի մէջ: Այնպէս քանդուեց, այնպէս ցան ու ցրիւ եկաւ, որ մեզանից ոչ ոք չիմացաւ, թէ ով ինչ տարաւ, ինչ թողեց: Տուն չիներն է դժուար, տուն քանդելուն ի՞նչ կայ: Արիւն-քրտինք թափես տաս-քսան տարի, չես կարող մի շէն տուն դնես. բայց մի օրում հինգ այդպէս տուն կը քանդուի:

Ես իմ հօրից մնացածը յիսուն, վաթսուն տարի պնդացրի, պահեցի. բերանիցս կտրեցի, երեխաս զրկեցի. ի՞նչ, ի՞նչ օրեր

քաշեցի: Դիւղի մարդն ի՞նչ կը լինի: Զիւնի, բորանի տակ, ու ու ձեռք սառած, փայտացած. արջի, դայլի քթի տակից ճիւղեր էի կոտորում, բերում, որ անասունս քաղցած չլինայ: Կայծակը զլսիս կրակ անում, անձրևը շռչում, դետերը վարարած, արիւն կտրած, ահը շատացած, աշխարհը չարացած, բայց ես գնացել եմ բանիս: Ար ի՞նչ է, մարդիկ տեսնեն, չասնեն, թէ Աւագենց Մկրտումի տղայ Մարկոսը չըկարողացաւ հօր տունը շէն պահի: Ար ասում եմ ժամանակն է պսպէս, ազաներ, չե՛ ծիծաղէք: Մենք էլ ենք երեկոյ եղել, ջահիլ եղել. բայց մեր վարից ու տաւարից աւել բան չենք ճանաչել. հօրից, մօրից զրկուած, ծանկում ենք հասակ քաշել: Ի՞նչ, որ ժամանակից եմ ծիրն ու լուծը ճանաչել: Մօր ծծից նոր կաթած երեկոյ էի. միտս է, տանը մարդ չըկար, որ գնայ հօտաղ: Ի՞նչ էին անում: Ինձ դնում էին կողովի մէջ, լուծից կախ անում, մի երկար ճիւղոտ ձեռքիս ցնում: Աջ ու ձախ խփել սովորեցրել էին, պսպէս հօտաղը թիւն էի անում... Բայց ինձանից զոյացածը արածս-սարքածս քանդեց: Ականջն ի վեր շատ ձայն տուի. ի՞նչ օգուտ: Հարիւր տարուայ հաստատ պահած օջախը քարուքանդ արին, սորա ու նորս ճանդը զցեցին: Տակին եղած-չեղածը հաւաքեցին, բերը կապեցին, որ տանեն քաղաք:

Հանդս-անդաստանս ձեռքիցս ընկաւ, կալս ու մարադս խափանուեցան. կամիս ու սամիս, ո՞վ դիտէ, թէ ո՞վ տարաւ. իմ այն չորս ջուխտ կամներս, որ սուր-սուր կայծքարով ես ինքս էի շինել, պնդացրել: Իմ այն սիրտը բաց, ծոցը լայն արտերը. մի կողմիցը նայում էիր, միւսը չէր երևում: Կռուով, մահակով, ազաղակով եմ պահել տափերս... Մի սև շուն ունէի, եօթը տարի մեր գուանը նստել էր: Ետեներիցս դալիս էր. ծեծեցին, շահոտը բարձրացրին, կնճկոնճալով, ազին հողին քսելով յետ դառաւ, կորաւ: Աչքիս մէկն արիւն, միւսն արտասուէք Նահատա-

կին - Խուժն անցանք: Հարսս յետ նայեց, աչքերը արտասուենքոտ մրմնջաց. «է, իմ երեսս ռախօ ստեր, այ սուրբ Նահատակ. մէկ էլ ով ուղծ, ով մեռած կը գայ, քեզ կրտսնէ: Այնպէս գնալ չե լինիլ, ինչպէս մենք էինք գնում: Պարզ տեսնում էի. փոքրիկ երեխաներն, ինքն, իմ օրդիս, առաջ էին գնում, ճշմարիտ է, բայց վայ այն գնալին: Ես քանի՜ քանի անգամ ուզեցի յետ դառնալ: Բայց էլ ո՞ւմ մօտ գնայի: Հասանք Յուրտ - Սղբրի մօտ. ասացի, կարօտս տունեմ. ընկայ վրան, շատ խմեցի: Բայց ո՞ր մէկից կարօտ տունէի: Շատ կարօտ ունէի:

Եկանք, եկանք... Բարձրացանք Խանի-Սարի գլուխը: Երևիտերքը, հարսը յետ նայեցին, ասես, թէ երկնքի գոները տեսան: «Հրէ՛ն, շէնի սարը, հրէ՛ն: Ծիծաղեցին, ուրախացան: Այրտեղից, ճշմարիտ է, երևում են մեր հանգերը: Շրոր-Թաւան, Ալեքսանայ տափը, կ'ասես, ձեռքի մէջ են դրած: Իրանք գնացին, ես նստեցի, մնացի, որ շատ տեսնեմ: Թուղպը պատում էր մեր արօտները: Թուղպը կախ էր ընկել, երևում էր, որ անձրև է գալիս: Վերջին անգամ երեսիս խաչ հանեցի, գլուխ տուի, վեր կացայ գնացի:

Մեր կողմերն էլ չէին երևում:

ԺԱ.

Քաղաք հասանք միւս օրը, օրուայ հէնց այս ժամանակին: Անցնող-տեսնողը մեզ այնպէս էր նայում, կ'ասես, մենք հայ քրիստոնեայ չենք, աշխարհի միւս երեսիցն ենք գալիս: Կնայինք մի տուն, որ մեր գիւղի խօջան էր ցոյց տուել: Մի կերպ վեր թափուեցանք, ճրագ էլ չըկար, որ լոյս տար. մթնումը մի մի կտոր հայ կերանք, քնեցինք: Խնչ քնել: Մինչև կէս գիշեր աչքս հուպ չեկաւ: Սիրտս ուղում էր դուրս դայ բերանիցս. մթի՛ն, մի ծակ չըկայ,

որ երկնքին նայեմ. մեր երգիկը ո՛ւր էր: Գիշերը երբ աչքս բաց էի անում, մեծ-մեծ փայլուն աստղերն էին ինձ մտիկ անում, մեր գետը վշվշուկ-թշթշուկ էր: Զրնովորած մարդու համար շատ դժուար էր քաղաքը:

Երկա՛ր, շատ երկար կրլինի, որ նստեմ, մի մի պատմեմ գլխներովս եկածը: Երկու օր պատմեմ, քիչ է դարձեալ: Մինչև տեղներս տաքցնելը, մինչև կիսատ-պռատը դրստելը հոգիներս մաշուեց: Որդիս սկսեց քարտաշուծիւն սովորել. իրիկունը ցիաթաթախ, թողաթաթախ տուն էր դալիս, առաւօտը շուտ դնում: Մեզ նման մարդկանց համար չարչարանք որտեղ չըկայ: Հացն ա՛ռ, Զուրն ա՛ռ, փայտն ա՛ռ. ամեն ինչ առնովի է, փող է հարկաւոր... Ունեցած չունեցածը կերանք, վերջացրինք:

Տղաս մի տարումը արհեստ սովորեց: Ասացինք դէ՛հ, քարը մեր գլուխը, լաւ որ չըլինի, վատ հօ կ'ապրենք: Բայց մեր մեծերն ասել են. դու քո մտքինդ թո՛ղ, տես, Վերեկինն ինչ է միտք անում: Մի երկու-երեք ամիս չանցած, ճՀ... խեղճ որդուս սե խաբարը լսեցինք: Մի մեծ քար է ուզում բարձրացնի, ուժը չի յաղթում, մէջքը կոտրում է: Բերին տուն: Մենք ու մենք մենակ էինք, ո՞վ պիտի մեր դռնովը մտնէր, սիրտ տար մեզ: Այնքան սուգ արինք, այնքան գլխներս ծեծեցինք, վայ տուինք... ոչ հոգի մնաց, ոչ մարմին: Մէկը չըկար, որ գնայի, ոտներն ընկնէի, գուցէ խեղճ երեխայիս ճար լինէր: Մեր վայ-վայնասունը մնաց մեր կտրի տակ: Վերջն ինչ ասեմ, ձեզ մատաղ. որն էլ հազարից մի անգամ դալիս էր տեսնում, խրատում էր, որ իզուր դէս-դէն չընկնենք: Ասում էին, մենք էլ տեսնում էինք, որ փորումը աղիք էր կտրուել: Երկու-երեք օրումը մոմի պէս հալուեց, ճրագի պէս անցաւ թաղաւորի նման տղաս: Մնացինք դռներին, անտէր, անտիրական, որբ...

Աղաներ, իմ դարդերս ինձ հետ են, ո՞ր մէկն ասեմ, ո՞ր

մէկը թողեմ: Սոված մնացինք: Մի մատի չափ հող չունէինք, որ վրան հաւաք լինէինք: Աղաչում, լալով աղաչում էինք, որ մեզ մի շնաբոյն էին տալիս: Հիմա էլ հէնց այդպէս ենք: Իմ այնքան հողերը այս ու այն մարդիկ խլել էին, տիրացել, որը ծախուել էր, որը զօռով առել էին... Անտէր էշը գայլի ճանդը շուտ կրնինի. սա այսպէս է: Մի երկու խամհաա էր մնացել, ծմակի մէջ, արևից փախած տեղ: Մեր քոխան քանի անգամ եկաւ, պահանջեց, որ հարկ տամ. ո՞րտեղեց էի գտել: Ամեն ինչից ձեռք վերցրի, որ զլուխս ազատեմ:

— Էլ ինչի՞ ես այստեղ մնում. գնա՛ գիւղդ, ասացի ես:

— Հերու ամառը գնացել էինք, էլի յետ դառանք: Ել գիւղին մենք չենք սազ գտլիս: Ոչ այստեղացի ենք, ոչ այնտեղացի: Բոյնը կորցրած թռչունի պէս այս կողմին ու այն կողմին գլուխ ենք զարկում, ամեն տեղեց փռման յետ դառնում: Բայց էլի Աստուած պահէ մեր մարդկանց. կալի կուտը հաւաքեցին, մեզ տուին:

— Տեանո՞ւմ ես, էլի նրանք քեզ կ'օգնեն. այստեղ քեզ պէս քանիսները կան, գիտե՞ս:

— Դա էլ կայ: Բայց, աղա՛, դա մի՛ ասիր: Այնտեղ էլ մի կրտան, երկու կրտան. մարդ են: Մէկ էլ որ ասում եմ, դարդս մէկը չէ... Հարսս չի մնում, փախչում է... Աստուծու պատիժն է... Հարուստի տան բան էր անում. զիշերը մենակ է մնում թէ ինչ... Հնարք է գիպչում... է՛հ...

Ծերը ձեռքը թափ տուեց, լռեց:

— Զէ՛, ապեր, լաւ չես անում:

— Ես... է՛, աղա, է՛լի ասեմ... Այս գերեզմանը... այս գերեզմանի խաթրին եմ մնում... Օտար հող է, մէն մենակ. սիրաս հետը տարել է, ասում եմ, ես էլ մտնեմ այստեղ, նրա կողքով պառկեմ... Վերջին յոյսս էր...

Նա ուզում էր էլ խօսել, բայց խօսքը կտրեց. վեր կայաւ, փէշը թափ տուեց, հեռացաւ:

«Ոհօ-հօ» մրմնջաց մի քանի անգամ, ուշքն ու միտքը գցած ճանապարհի վրայ: Մենք էլ վեր կացանք, մոտիկ տուինք:

Ռ.Բ.

Հանդստարանի տակով մեծ ճանապարհն է գնում: Քաղաքի ճանապարհն է, միշտ գնացող երկոյն անպակաս է: Բայց այս անգամ շատ մարդ չըմար. միայն երեք հոգի կանգնած էին, երեսները դէպի ցած, դէպի գետի ձորը: Մէկը մի կնիկ էր, երկուսը փոքր աղջկերք: Երեք շալակ չոր ցախ կար մօտները դրած: Երեխերը հանդարտ էին, գլխները կախ. բայց կնիկը ձեռքերը շարժում էր դէս ու դէն օդի մէջ, կռանում էր, բարձրանում: Զարմացանք. խելքը գլխին մարդու բաներ չէր անում:

Մենք վերի ճանապարհովը գնացինք: Տեսանք, ծեր Մարկոսը ցածացաւ, ընկաւ ճանապարհը, գնաց նրանց մօտ: Կնիկը աչքին երևաց, ինչոր բան ասաց: Նա էլի ձեռքերը այնպէս շարժեց, մի անգամ կռացաւ, գլխի շորը ձգեց, կախ արաւ: Յետոյ երեք հոգին գնացին դէպի իրանց շալակները, շալակեցին:

Մեր ճանապարհն էլ ցածանում էր, միանում մեծի հետ, շուտով դուրս եկանք նրանց առաջը:

Երեք հոգին գնում էին շալակի տակ տնքանքալով: Կնիկը երեսը տեսանք, վախեցանք. նա գեղնած էր, ոտիորները ցից-ցից կանգնած, կ'ասէիր թէ հինգ շաբաթ հացի համ չի առել: Նորերն էլ հօ Սասունած ցոյց չտաց ուրիշին: Աղջիկներից մէկը մեծ էր, միւսը փոքր. դրանք էլ քիթ ու յօնք կախ արած, աչքներիցը աղու-լեզի էր ծլլում: Սրանց շորերը հարուստների գոներից էին հաւաքած. մեծերի վրայ են եղել ձեւած, պատիկներին են հաղցրել, տւել մնացածը թիւրով կապկապտուել: Մի ոտին տղայ-երեխայի կօշիկ, միւս ոտին, ո՞վ է խմանում, ինչ են քարշ տալիս: Մերը վիզը ծռած ետևներիցը գնում էր:

Մենք էլի նրան խօսեցրինք:

— Սա է հարսը:

— Հա, աղա, սա է նրանք էլ թոռներս են:

— Ո՛ւր են տանում շալակները:

Ծերը մէկ էլ թառանց բաշեց, ճօթոտած փափախը երկու մատով վեր բարձրացրեց:

— Է՛... ցաւ են տանում իրանց համար, չո՛ւ են տանում... Սա է ապրուստը, մի երկու կոպէկ կըտան, մի կտոր հաց կ'առնենք:

Լեզուս կապուեց, էլ չուզեցի խօսել, մարդի զարդերը նորից տակն ու վրայ անել: Սաացի, լաւ է հեռանաւ, գնաւ: Բայց ընկերս հարցրեց, ասաց՝ էզուց-միւս օրը ձիւն ձմեռն է գալու, այն ժամանակ ի՛նչ կ'անեն:

— ձարը որ կտրուի, ի՛նչ պէտք է անեն, աղա, քեզ մատաղ: Սոված փորը, ասած է, ինչ որ ասես, կ'անի: Սոված չեն մեռնիլ. ցրիւ կըպան, գոռերը կընկնեն, ո՞վ գիտէ, ի՛նչ կըդառնան: Բայց ողորմած Ստողածն այն օրը ինձ մի մահ ուղարկի, որ չըտեսնեմ: Սյսքանն էլ ապաշխարանք համարիր, Ողորմած Տէր, խեղճ եմ, մեղաւոր եմ, ինձ ազատիր:

Սաաց, աչքերը բարձրացրեց, երկնքին գցեց: Յետոյ գլուխը կախ արաւ ու գնաց...

ԼԼԾ.

ՎԵՐՋԻՆ ՓԱՓԱԳ¹⁾.

Երբ ցուրտ դիակդ, կեանքից զրկուած,
 Մանի տապան, իմ անգին,
 Վերջին շունչըս քեզ նուիրած,—
 Եւ ինձ տեղ տուր քո կողքին:

Թող Գաբրէլի փողը հընչէ,
 Թող գայ ահեղ դատաստան,
 Իմ նազելի, մեզ այդ փոյթ չէ
 Սիրոյ զրկում անսասան:

Թէ ինձ հասնի երանութիւն
 Այն լուսեղէն աշխարհի,—
 Մեր հողէ ծածք, հողէ անկիւն
 Քաղցր ինձ քան մասն Անմահի:

Ս. ՇԱՀԱՋԻՋԵԱՆ:

¹⁾ Պատահմամբ մեր ձեռքը ընկնելով յարգելի բանաստեղծի այս գրուածքը, մենք ուրախութեամբ ըստ ենք ընծայում և խնդրում մեծ. հեղինակի ներողամտութիւնը, որ այդ արինք, չխանդրելով կանխապէս տպագրելու թոյլտուութիւն:

Ծան. Հրատ.

ԿԱՃԵՏԱՅ ԾՌԵՐ

(իմ յիշողութիւններից)

«Գնանք ս. Գրիգոր» — ասաց ինձ դրացիս՝ մի ամառ-
նային երեկոյ:

— Բայց արդէն ժամը մէկն ¹⁾ է և երէկ գիշերն էլ
զրեթէ չեմ քնացել... ոտով պիտի երթաք:

— Ի հարկէ ոտով և ժամը երեքին, զի լուսինը ճիշդ
այն ատեն պիտի երևայ: Մենք վեց հոգի ենք և ամէն
պատրաստութիւն տեսած ենք: Կ'ուզէք, մի քիչ քնացէք,
յետոյ կ'արթնցնենք ձեզ:

Ես խօսք տուի: Իսկ ինչ վերաբերում է քնին՝ այդ
անկարելի էր, զի ես ընդունակ չեմ ապսպրել հոգուս,
որ հանգչի հաճոյքիս համեմատ:

Ճիշտ ժամը երեքին շարժուեցանք աներնէս: Պէտք եղած
կարասին, ուտելիք և ըմպելիք բարձինք մէկ իշու վերայ:
Ուխտաւոր ընկերներս իմ նախածանօթ վաճառականներն
ու արհեստավորներն էին:

Այգեստանի քնած փողոցները անցնելուց յետոյ, սկսե-
ցինք երգեր գեղգեղել: Բարեկամներս Ապօլլօնի թշնամի-
ներէն չէին. նոքա չէին մոռացել գտնել մի գեղեցիկ աբճեմէկ
և քրդական սրինգ:

— Տղենէր, «Ծիծեռնակ» սկսէք, — հրամայեց սրինգ փը-
չողը:

Ամբողջ խումբը թնդացուց անմիջապէս դաշտային օդը
երկու գործինների ընկերակցութեամբ: Գեղեցիկ է յուզել
դաշտի լուսթիւնը՝ աստղալից ու լուսնկայ գիշերներ:

¹⁾ Թիւրքիայում ժամերը հաշուում են միշտ արեամուտի վայրկեանից: Տարուայ
ամէն եղանակին այդ վայրկեանին ընդունում են նոքա ժամը 12, ինչպէս մեզ մօտ
ընում է այդ՝ ճիշտ կէսօրին:

Սյսպէս երգելով, խօսելով, կատակելով անցանք Սըզկայ ու Զրուանդանց գիւղերը: Վերջինիս արեւելեան ծայրը շինուած է մի կամարակապ աղբիւր: Սյւլանդ Հաւաքւում էն յաճախ գիւղի թիւք բնակիչները՝ իրենց նամազը կատարելու:

— Սման, տղեներ, ծարաւից կը պապակիմ, — ձայնեց Կարապետ «ախպերը» — էն թուրքն Էնտեղ նամազ կ'անի, ճար չըկայ — պէտք է Զորովանից առուի ջուրը խմմ:

— Ձէ, տօ, ջուր կըխմի — ի՛նչ նամազ: Մըկայ նամազի ժամանակ է որ...

Բայց մենք արդէն մօտեցանք աղբիւրին և ընկերներիս միաբերան «սխշամլարըն խայր օլտուն» (բարի երեկոյ) բարեկին — անծանօթի «Օրհնեալ լինիք, զաւակներս» պատասխանը տրեցաւ:

— Վայ, Սրապիոն Հայր սուրբ, — բացականչեցին յանկարծ բոլորը — Ստուուած օղնական, Սատուած օղնական, էս որ թարափէն (կողմէն) եկար էսա քո փմիլըս (խնքոս) տիրացուի հետ:

— Օրհնեալ լինիք, — վրաբերեց իմ անծանօթ Հայր սուրբը մի Հայրական գորովով — օրհնեալ լինիք, Ստուուած ձեզ պահապան... Ոսկրակայ կըգամ, քաղաք կարևոր գործեր ունիմ, Սաաջնորդը պէտք է տեսնեմ...

— Էդ «էֆէնդին» ո՞վ է, որ չեմ ճանչնար:

Ընկերներս տեղեկութիւն տուին:

— Ոհ, ոհ, ինչ պատուական մարդ է, ի՛նչ անուշ մարդ է, — անապարեց Հայր սուրբը հազիւ հաղ երեստ տեսնելով:

— Հայր սուրբ, դու ի՛նչ գիտես, որ մեր էֆէնդին պատուական է, — Հարցուցին քմծիծաղ ուղեկիցներս:

— Վայ, օրհնեալ լինիք... մարդս երեսով կըճանչցուի... Խնչպէս ես, էֆէնդի, հազար բարով, վեր իմ աչաց, վեր իմ զլխի... Ղուրբան, մէկ հատ չեգարայ չիս շնորհեր — շատ թիրաքի (գիւրադրդիս, սրանեղ) եմ...

— Ո՛հ, ի՞նչ անուշ թիւթիւն է... կաջա՞ղ է թէ բէժի—հարցուց նա ինձ, ծխի առաջին ամպը բերնից հանելով:

«Կաջաղ» (փախստական) է կոչուում այն թիւթիւնը, որի ցանողները դադանի ու էթան ծախում են ուղղորդւոյն: Իսկ օրէնքով նա պիտի ծախուի միմիայն Թիւրքիայի ծխախոտի մենաւաճառութեան արտօնատէր — եւրոպական «բէթի» ընկերութեան: Այդ մենաւաճառութիւնը հաստատուեցաւ 1885-ին, որով յօգս ցնդեցաւ այնտեղի պատուական ծխախոտների համ ու հոտը:

— Կաջաղ է, հայր սուրբ, — պատասխանեցի նրա հարցման:

— Սւտօ ախպեր, հայր սուրբին մէկ հաա բազի տո՛ւր, ճամբորդ է, թո՛ղ քիչ տաքնայ,—գոչեց Փանոս ախպերը:

— Ո՛ւհ, ո՛ւհ... արա՞ղ էլ ունիք, օրհնեա՛լ լինիք, Ս.ստուած պահէ, — դողդոցաց վարդապետը, բերնից ջուր թափելով:

Նա տուեց կամ, աւելի լաւ է ասել, յափշտակեց Ս.ստօ ախպոր ձեռքից արագի լեցուած թասը:

— Կենացնիդ, որպէք, ուխտերնիդ ընդունելի լինի, Տէր Ստուած ձեր գործոց յաջողութիւն տայ, անթառամ պսակի արժանանաք, Քրիստոս Ստուած ձեզ ձեր մուրափն հասցնէ... Ո՛ղջ մնաս, էֆէնզի, հաղա՛ր, հաղա՛ր բարով, դու մեր մուսաֆիրն ես, բարի ես եկել...

Մէկ բոպէից յետոյ բաժնուեցանք իմ անճանօթից, ընդհատելով նրա անվերջ բարեմաղթութիւնները, որ դուրս էին ցայառում իր բերնից իբրեւ մի ոտանաւոր: Հայր սուրբը իր ամբողջ եղութեամբ այնքան խոնարհ ու հեղ էր երևում, որ անկարելի էր «հոգ ու մօխիք» չքկարծել նրան:

— Ս.ման, Սրապիոն հայր սո՛ւրբ,—ասում էր ճանապարհին ուստայ Թորոսը—ամէն մէկ մաղի տակ հազար հաա ստանայ ունի:

— Իրա՛ւ,—բացականչեցի ես զարմացմամբ:

— Դրա նաղը (պատմութիւնը) շատ երկար է,—վերայ բերաւ ուստայ Պաւլթը—բայց ի՞նչ անես, որ գիւղացիք շատ կը յարգեն զինքը: Ամէն անգամ, երբ գիւղերթայ, է՛լ բան չի թողներ խեղճ գիւղացոց մօտ: Է՛լ գօւլայ, է՛լ կտուատ, է՛լ ձէթ, է՛լ չորցած բանջար, է՛լ մեղրամոմ... նա՛ բիլայիմ (ի՞նչ գիտեմ)...

— Ի՞նքն է ուզում թէ գիւղացիքն են տալիս,—հարցուցի հետաքրքիր:

— Զե՛մ, Սրապիոն հայր սուրբը այնքան միամիտ չէ, որ ինքն ուզէ: Գիւղացի կանայք սուրբի տեղ կ'ընդունեն իրեն... Զեբի մէջ միշտ մէկ նուկի աղ ունի: Շաբաթը մի անգամ տակի շորերը կըհանի, որ թափ տան թորվան (թոնիր) մէջ:—«Աւար, խեղճ հայր սուրբ,—կըբռնան միամիտ կանայք—էսաքանտար ոջի՛ւ... Աստուած ուր (իր) խոքուն տիրութեն անի... ես ինոր ոտաց զուրբան էլնեմ, քան զԳէորդ ճգնաւոր¹⁾ ջոջ է մեր հայր սուրբ»:

— Ո՞րտեղէն է այդչափ ոջիլ,—հարցուցի:

— Ի՞նչ ոջիլ...—խնդացին ընկերներս միաբերան—շապկի մէջ աղ կըլեցնէ, որ ոջլի տեղ ծախէ: Բայց նրա նաղը շատ էրկեն է, թո՛ղ մնայ պարապ ժամանակ: Աշխրքի մէջ նրա պէս կեղծաւոր մարդ չըկայ...

— Ե՛րգ, երգ, տղեներ,—բռնացին այս ու այն կողմ:

Մինչ «տղեները» շարունակում էին Սրուանձտեանց եպիսկոպոսի «Թէ հայրենեաց զողտրիկ քնարք»-ը, քաշեցի յուշիկ Գրիգոր Խոսրոս բազկից:—«Վաղաչեմ, ասացի, փոքր ինչ տեղեկութիւն տուր ձեր Սրապիոն հայր սուրբի վրայ: Այդ վարդապետին ես մինչև այժմ քաղաք հանդիպած չեմ: Մի՞թէ չի գար այնտեղ»:

— Շատ քիչ: Ամառը նա կըմնայ վանքի մէջ, իսկ ամբողջ ձմեռ. կըպրտըտի գիւղէ գիւղ, ժողովարարութիւն

¹⁾ Տէս «Լիմ անապատայ Գէորգ ճգնաւորը» վէպից:

կ'անի: Ինքն էլ արդէն զիւղացի է և չափազանց տգէտ. հաղիւ հազ կըկարդայ մի բան, իսկ գրել, կարելի է ասել, բնաւ չըգիտէ: Եթէ դուք իր ստորագրութիւնը տեսնէք—չէք կարող երբէք ջոկել Սրապիոնն է թէ ինչ «կուսաբար»: Մի անգամ, երբ Երուսաղէմայ ուխտագնացութենէն նոր էր վերադարձել, մեր եկեղեցին «ձաշոց» կարդաց: Զէ՞ ինքը կարդալ չըգիտէ.—խեղճ տիրացուները, կարծելով թէ, նա գրելը լաւ չի տեսներ՝ քիչ քիչ մոմերը քթին մօտացուցին ու «գեախն» էր որ աչքն էլ խճէին:—Որդի՛ք, կրթուայ հայր սուրբը քմծիծաղ, որդի՛ք, կ'ուզէք ս. Գրիգորայ մէջէքը (անտառները) վառէք, խճէ՛ք աչքս... Է՛ւ կարդալ չեմ գիտեր, ես...»:

— Արդեօք չէ քարոզում երբեմն զիւղերում:

— Հապա չէ:—Բայց հրանի թէ երբէք բերանը չը բանար այնտեղ: Ի՛նչ նախապաշարում, ի՛նչ փտած գաղափարներ ասես, որ չի մտցնէր զիւղացոյ զլուս... Ե՛լ մազէ կամուրջ, է՛լ կարէ կարաս, է՛լ զժոխքի ո՞ր արհաւիրք կ'ուզես, որ չի տեղացնէր նոցա վրայ: Ես ինքս մի անգամ Վարմանգեղ հանդիպեցայ նրա քարոզին: Վարմանգեղոցոյ ամենայն հռանդհամբ կըհամոզէր, թէ ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը ՅՅՅՅ սատանայ հանեց Արարատի փորից...:

Բայց խումբն արդէն հասաւ երգի

«Եւ կըծին և կըծնին

«Այս դաշտին մէջ ոչ խոտ, վարդ,

«Այլ վարդանայ ինկած երկիր

«Պիտի ծաղկի սուրբ հաւատ»:

անմահական տողերին և ես ստիպուեցայ պահ մի լուսթիւն պահպանել:

— Ուստայ Թորոս,—կանչեց խօսակիցս իր առաջը գնացողին—մէկ հատ պատմէ՛ մեր էֆէնդիին Ալմաստ խաթունի (տիկնոջ) «հոգ վեր ¹⁾ զլիւիդ»-ը:

1) «Երբ — վրայ, վերայ: Այս նախդիրը Վասպուրականցիք դնում են միշտ բառերից առաջ. «վեր գլխիտ», «վեր քթիտ» և այլն:

— Ի՞նչ «Հոգ վեր գլխիդ»,—պատասխանեց զարմացմամբ առաջինը:

— Է՛ն Սրապիոն վարդապետի Տիրամօր եկեղեցին խօսած քարոզը:

— Հա... Ծժ, զրանդէն միտդ եկաւ էտա նազը:

— Պատմէ՛, պատմէ՛, զուրբան, —է՞ջէնդին լսած չէ:

— Էս խօսքը մէկ տասն տարուան բան է, —գարձաւ դէպի ինձ ուստայ Թորոսը, —Տիրամօր եկեղեցին, չեմ գիտեր ի՞նչ խաչից կ'էինի, Սրապիոն Հայր սուրբը քարոզ մը կրիսօսի: Թարմայի (վերնատան) մէջ իմ լուսահոգի մերն էլ նստուկ կ'էինի: Կանայք կրտսեմնէն, որ վարդապետի ամէն մէկ խօսքի վրայ՝ մէրս իր ձեռքի ձկուար բերնին, ջոջ մասն էլ ականջին կրմօտացուցի ու հետն էլ «Հոգ վեր գլխիդ, Հոգ վեր գլխիդ» կ'ասի: —Քա՛, սե կապեմ, Ալմաստ խաթուն, էն ի՞նչ կ'անես», —կը հարցուցեն կանայքը զարմացած: —«Նորադար կ'անեմ էսա մեր սեախոքու¹⁾ գլուխ...», —«Տէ՛ր, ոյրովա — կ'ասէ ձուձունենց Թառիկ խաթունը ապշած — քա՛, կնիկ, ծռե՛ր ես, ի՞նչ է էրեր...»: —«Մու ջուվաք (պտտասխան) տուր, Նարդիս խաթուն, —կըբողայ մայրս — քե մեռնեմ, ինտանի (մարդու) բերնէն էսա՞ (ցոյց տալով իր ականջը) զասն ի (հեռու է), թէ խալիսի ականջը»: —Հալբաթ, ուր (իր) ականջը, Ալմաստ խաթուն»: —«Վէ՛ որ ըսկունի (այսպէս), ինչո՞ւ էտա խորածխեղառած մօրուար զաշ (առաջ) ուր խօսքերը «—ը —հանջ չի մտուցեր, սորայ (յետոյ) խալիսի...»: —«Վալւահ, ազորթ կ'ասի Ալմաստ խաթունը», —կրվիայեն ամէն կողմից կանայքը...:

Սրապիոն Հայր սուրբը այն աստիճան արաստովոր տպաւորութիւն թողեց վրաս, որ ես անհրաժեշտ համարեցի այնուհետեւ՝ թէ՛ անձամբ ծանօթանալ նրա հետ և թէ՛

¹⁾ Սեախոքի (սեահոգի)՝ այսպէս են անուանում Վասպուրականցի հոգեորականներին: «Հ» գրի տեղ նրանք արտասանում են միշտ՝ «խ» —խաց, խոքի, խնդ և այլն:

ստոյգ տեղեկութիւններ հաւաքել նրա մասին: Ինչ յաջողեցաւ երկուսն էլ: Եւ ահա մի ուրուագիծ (էպիլ) նրա կենսագրութիւնից:

Սրապիոն հայր սուրբը Հայոց Զորի Վերին-Բժնկերտ գիւղեցն էր: Տասերեք տարեկան հասակում նա որբանում է ու յանձնում իր հօրեղբոր, որ խնամակալ էր նոյնպէս նրա ժառանգութեան: Հօրեղբոր մէջ ծագում է յանկարծ մի «գեղեցիկ» միտք.—եթէ մեր Կաղօյին (այդպէս էր այն ժամանակ վարդապետի անունը) «ուաղ» անկեր գլխներիցս—շատ աջայիւ (հիւսնայի) բան կը լինի:—«Արի՛ ուղարկենք Ախթամար»,—միտն է բերում նա ու ինքն իրեն զարմանում իր խելօք գլխի վրայ: Եւ մարդը վճռում է:

Կաղօյի Ախթամարայ մոնթ (տիրացու) և յետոյ վարդապետ վառնալը ի հարկէ նախ՝ կ'ազատէր ուէս Միլօյին, այսինքն՝ նրա հօրեղբոր, տղայի վրայ ծախսեր ու հոգեր անելուց, երկրորդ՝ այդ մի գիւրութիւն կրտար տիրելու որբի արտերին և երրորդ՝ նրա բարեպաշտական զգացումը քիչ մոխթարութիւն պիտի չըստանար, երբ նա ուշի ուշով մտածէր, թէ իր յատուկ նախաձեռնութեամբ հայ եկեղեցու պաշտօնակաների թիւը մէկով էլ աւելացաւ... Բացի այդ նա բաւականին փառասէր էր, այդ ուէս Միլօն:—«Ախր բիւթիւն դիւնիան (ամբողջ աշխարհը) պէտք է ասի, թէ Ախթամարայ մէջ ուէս Միլօյենց տնէն էլ վարդապետ կայ»,— ոգևորւում էր նա ծածուկ, մէջքը ծռում, աւազները բաց անում և երկու ձեռքով պինդ բռնում իր քաշալ զլուխը, որ մի գուցէ յանկարծ գոլորշիանայ այնտեղից իր — ինչպէս ինքն էր ասում— բիրինջի ախկըլը (առաջնակարգ խկըլը)...

Եւ առանց այդ բարեպաշտութեան ու փառասիրութեան չէ կարելի բացատրել այն հանգամանքը, որ սրանից քառասուն, յիսուն տարի առաջ միմիայն Վասպուրականի վանքերի ու անապատների մէջ աւելի քան 300 վեգարաւոր կար:

Ռէս Մեղոյի վճիռը վճիռ էր: Կազմէին նա տարաւ ան-
միջապէս Ախթամար ու ձգեց այնտեղ: Որքը չ'ընդդիմացաւ:
Կազօն մօտ տաս տարի մնաց կղզում իբրեւ մօնթ, իբրեւ
Հացթուխի օգնական, վարդապետների փոքրաւոր և այլն,
ինչ ուզում էք, հասկացէք: Նա ամենեւին հակում չու-
նեցաւ այդտեղ գրադիտութիւն սովորելու: Հաղիւ նա կա-
րողանում էր, կաշուից դուրս դալով, կպցնել իրարու
տպապրուած տատերը՝ կարդալիս: Ուստի նա աւելի բարւոք
համարեց դոց (անգիր) սովորել տարիների ընթացքում՝
եկեղեցու մէջ կարդալու հատուածներն ու երգերը: Եւ
նրա ձայնն էլ—ոչի՛նչ, փնաս չունէր:

Կազօն վերջը անաստեղ Ախթամարի այն ժամանակուայ
Բլրուլ մականուանեալ Կաթողիկոսին — որ դեռ ևս չէր
համաձայնում նրան սարկաւադ ձեռնադրել — ու տեղա-
փոխուեցաւ Լիմ անապատը: Սյատեղ նա կրկնապատկեց
իր եռանդը, երկար ժամանակ վարեց մինչև խակ խոհա-
րարի, Հացթուխի ու մատանապետի պաշտօնները: Զէր
ուզում, որ միաբանները կամ վանահայրը մի շեւղ տես-
նէին իր աչքում, քծնում էր, շողքորթում ու լիզում
ամէնի ոտները, որպէս զի քաղցրացնէր նրանց աչքը ու
ինքն էլ արժանանար նրանց փառքին, ունենար իր վե-
ղարն ու փոքրաւորը (ախր չէ՞ նա էլ մարդ էր, ինսանի
որդի էր) ... Վերջապէս, էլ ինչ գլիներդ ցաւցնեմ, հա-
ղար «վայ ու վազլախով» նա դառնում է՝ ճիշտ երեսուն
տարեկան հասակին՝ Լարդապէ՛եք, — ինչպէս արտասանում
էր միշտ ինքը, մեր Սրապիոն հայր սուրբը:

Վարդապետ ձեռնադրուելուց տուաջ նրան շատ քիչ էր
պատահում գնալ իրենց զիւղը: Իսկապէս այդ նրան չէր
պատճառում մէկ առանձին բուսականութիւն: Նրա սիրտը
վանքի մէջն էր, նա ձգտում էր դէպի մի բան և արտաքոյ
այդ բանի, — ամենայն ինչ անկարելու էր նրա համար: Նո-
րան պէտք էր վեղար, ահա այն բաղդաւոր միջոցը, ա-

ռանց որի նա չէր կարող հանգիստ սրտով նայել աշխարհի գործերի վրայ: Իսկ այժմ, երբ նա հասաւ իր նպատակին, այժմ նա ազատ էր տնօրինել իր ժամանակը իր հաճոյքի համեմատ, ունենալ իր համոզումները, ճաշակը և կենցաղավարութեան օրէնքները: Նա գնում էր գիւղ ու տեսնում շինականների կեանքը: Նրանց թշուառութիւնները նրան շատ չէին վերաւորում, որովհետեւ երբ նա համեմատում էր նրանց ազատ կենցաղավարութիւնը, նրանց ախորժակով ցամաք հաց ուտելը, նրանց ընտանեկան քաղցրութիւնները՝ իր անսպասական կեանքի հետ, — շատ աւելի թշուառ էր համարում իր անձը: Նա նախանձում էր նրանց, սարսափելի կերպով նախանձում էր: Նա էլ էր ուզում ախորժակով հաց ուտել, բայց անապատի հացի մէջ համ չըկար: Նա էլ էր ուզում ազատ կեանք վարել, բայց Վանահայրը անողոք էր դէպի նա: Նա էլ էր ուզում, տոչորում, մեռնում էր, որ մի գեղեցիկ կին և որդիք ունենայ, բայց այդ արդէն ուշ էր: Նա ընկնում էր յուսահատութեան մէջ ու ողբում իր «նզովեալ» գլուխը...

Այդ տրագիկոմեդիան լնցաւ վերջապէս նրանով, որ նա որոշեց մոռացութեան տալ իր դարձերը որկրամոլութեամբ: Նա չունէր որեւէ տաղանդ, որ կարողանար Առաջնորդ դառնալով կամ այլապէս՝ հարստանալ: Ուստի և որոշեց անապատի «պտղի» ու «տասանորդ» ժողովոյ լինել: Կարճ միջոցում նա ցոյց տուեց իր մեծ ընդունակութիւնները այդ բանում ու զգալի կերպով շատցուց Վանայ հասոյթները: Այնուհետեւ նա ամբողջ երեսուն տարի ձեռք չըքաշեց այդ պաշտօնից թէ՛ Լիւմ, թէ՛ Կառուց և թէ՛ (վերջին ժամանակներս) Վ. վանքի մէջ դառնուած ատեն: Ամէն վանք մեծ ուրախութեամբ պատրաստ էր ընդունել նրա ծառայութիւնը, թէև հաստատ գիտէր, որ նա առնուազը իր հաւաքածի քառորդը իրեն էր յատկացնում: Եւ վանական հաստատութիւնը այդ բանից չէր վնասուում,

ղի Սրապիոնն հայր սուրբը կրկնապատիկն էր ժողովում: Վ. վանքը նա տեղափոխուեցաւ ծովային կեանքից ձանձրացած լինելու պատճառով: Բացի այդ, նա այնտեղ շատ աւելի ազատ էր իր ճաշակով ապրելու:

Զընայելով իր այդ բարեկեցիկ կեանքին, Սրապիոնն հայր սուրբը վերին աստիճան ազահ ու լալիան բնաւորութիւն ունէր: Երբ նա մի տեղ ուտելու կամ խմելու բան տեսնէր, անպատճառ բերնից ջուր պիտի թափէր ու դողդղար: Սյդ էր պատճառը, որ քաղաքացիք նրան չէին սիրում ու մերժում էին նրան իրենց հիւրասիրութիւնը: Բայց նա ունէր և ուրիշ յանցանքներ:

Նրա կացած վանքում ես անցուցի ամբողջ մէկ ամիս և ծանօթացայ իր ներքին կեանքի շատ ու շատ կողմերին, որ չէ կարելի յառաջ բերել...

Բայց անհամեմատ պատիւ ունէր Սրապիոնն հայր սուրբը տգէտ ուսմկի, շինականների մէջ: Ճիշտ է, այնտեղ էլ երևում էին երբեմն երբեմն նրա թոյլ կողմերը, բայց այն աստիճան ուսումնասիրել էր նա նոցա սիրտը շահելու եղանակները, որ երբեք չէր ձգում նրանց մէջ իր վարկը: Սյդ մարդը զարմանալի կերպով տիրապետած էր նրանց էութեան վրայ, չընայելով որ նա արտաքուստ ծայրահեղ, հասարակ ու անշնորհ էր երևում: Ընթերցողը պէտք է զարմանայ, լսելով, որ դիւղացոց մեծամասնութիւնը նրան սրբի պէս էին պաշտում:

— Մի անգամ նստած ենք Սրապիոնն հայր սուրբի հետ Վ. վանքում ու «մատաղ» ենք ուտում: Մեզ հետ կային նաև եօթ-ութ հոգի ուրիշ անձինք, ի թիւս որոց և մի հարիւրամեայ գիւղացի խուլ ծերունի: Դա նախածանօթ էր վարդապետին և մինը նրա պաշտողներից: Բաժակ առաջարկուեցաւ հայր սուրբի կեանքը: — Ծերունին առեց իր դողդոջուն ձեռքով դաւաթը և նայելով վարդապետին արտասուալից ու կողկողազին, ասաց. «Հայր սուրբ, մեղայ

Աստուծոյ... Թո՛ղ մազ մ'էլնէի, քո վրադ էլնէի... մազ մ'էլնէի, ոտիդ տակն էլնէի...»: Կըլուսամ, ընթերցողը հասկացաւ, թէ ի՞նչ էր ուզում ասել Տերունին: — Նա ուզում էր ասել. «Աւելի սիրելի էր ինձ մարմնիդ մազերից մէկը լինել ու քեզ հետ արքայութեան արժանանալ, քան Աստուծուց ստեղծուած մի գեղեցիկ, բայց բազմամեղ ու դժուրքի բաժին՝ հասարակ մահկանացու...»:

Այդ աստիճան իշխել էր մեր Սրապիոն հայր սուրբը պարզ գիւղացու բարեպաշտական զգացումներին:

Մենք արդէն մօտեցել էինք անզգալի կերպով Ս. Գրիգորայ ստորոտին և քառորդ ժամէն յետոյ մօտնք վերջապէս վանքի բակը: Այնտեղ պարկուտած էին քանի մի խումբ գիւղացի ընտանիքներ: Մի անկեան մէջ միայն շարունակուում էր Նատալիցոյ ընթրիքը: Պէտք է սպած, որ այս երբեմն հռչակաւոր ու փարթամ վանքը այժմ կիսաւեր վիճակի մէջ է և հազիւ երկու երեք սենեակ ունի ուխտաւորներին համար: Մեծ դժուարութեամբ կարողացանք մտնել սոցանից մինը, ուր տասի չափ քնած մարդ զտանք: Մենք, որ հօթ հողի էինք, չէինք կարող այնտեղ տեղաւորուիլ և, յետ երկար մտածութեան, որոշեցինք, որ մեզնից չորսը պարկեն գետնին, իսկ երեքը քնանան նստած՝ փոքրիկ նստարանի վրայ: Թէև կեանքիս մէջ առաջին անգամն էր, որ փորձում էի նստած քնել, այնուամենայնիւ գերադասեցի այդ նոր եղանակը:

Բոլոր ընկերներս՝ հազիւ հինգ լուպէ անցած՝ մօտան կատարելապէս Մորփէոսի գիրկը: Արդէն ժամը վեցն էր: Սարսափելի յոգնութիւն էի զգում ծնկներիս մէջ, մարմինս էլ ամբողջովին տքում էր: Զընայելով նախորդ դիշերուան անքնութեան, մի ժամէն աւելի չարչարուեցայ գիտակցութիւնս մեռցնելու համար: Վերջապէս ընկայ մի կարճ մոռացութեան մէջ ու թմրեցայ:

Երկաթը չեն ամրան գիշերները: Կէս ժամ չ'անցած՝ ցատկեցայ սննեակի իրարանցումէն: Սրդէն ամենքը ոտքի վրայ էին: Բակի աղբիւրի մէջ լուացւում էին ուխտաւոր կանայքն ու օրիորդները՝ ամէնքն էլ պաճաղարդեալ ու կիսաքուն: Գեղեցիկ են Վանայ աղջիկները արշալոյսին: Ես սիրում էի տեսնել նրանց թարմ—արիւնալից դէմքերը, երբ նոր էին աւարտած նրանք իրենց լուացումը՝ Վասպուրականի մշտապաղ, ականակիտ ջրերով:

Պուրս ելանք բակից դետեղուեցանք մերձակայ ձորակներից մէկի տափարակի վրայ, ճիշտ ու ճիշտ զըզընող հեղեղատի գլխին: Թէյ խմելէն վերջ, ելանք վանքի բոլորտիքն ու բարձունքը դիտելու: Վանքն արդէն պարփակուած է Վարազայ սարի երկու շղթաների մէջ, փոքրիկ բարձրաւանդակի մը վրայ: Զորը լեցուած է թփերով ու հաստահիմն ծառերով: Այդ բուսականութիւնը աւելի առատ է հիւսիսային շղթայի վրայ, մի հանգամանք, որով բացատրւում է անձնիւր ուխտաւորի տենչը՝ նախ այդ կողմի բարձունքը վերելակելու: Բարձրացանք մացառների մէջէն, նեղ ու ոլորապտոյտ շաւիղներով: Հսկայական ծառեր, թաւալզոր եղած ժամանակի ժանիքներէն ու մարգիւնց անհոգութենէն՝ պատնէշում են տեղ տեղ այդ անձուկ ու յոգնեցուցիչ ծառուղիները: Ծառերի ճիւղերը այնչափ խճողուած ու սիրով գրկախառնուած են իրարու հետ, որ անհնար է առանց տասարի ուղի մը բանալ քովի պրակների մէջ: Վտանգաւոր է նոյնպէս գլխահակ ու խոկալով բարձրանալ նոյն իսկ շաւիղների միջով, զի կողքի ծառերը ամենայն համարձակութեամբ մարդու աչք են խճում իրենց երկայն ու փշոտ ոստերը: Քսան լոպէից յետոյ հասանք վերջապէս մի փոքրիկ բարձրաւանդակի:—Այդտեղ է ս. Լուսաւորչի «աղօթքապեղին»:

Սրդարեւ, շատ ճաշակաւոր են եղիլ մեր սրբերը: Ով որ մի անգամ տեսել է Նարեկացու չնաշխարհիկ ճգնա-

րանը և վերին Վարադայ, Սորփայ, Կարձկանի ա, Գէորդայ, Ռշտունեայ Կարմրակայ, Ախթամարայ և Հայաստանի շատ ուրիշ մենաստանաց ու եղբայրանոցաց զմայլեցուցիչ տեսքն ու գիրքը,— չի պարսաւի սքանչացումն նաեւ յիշեալ «տղօթբատեղի» համար:

— Աւար, տղեներ, հողիս ելաւ,— դռնեց յոգնած Աւտօն ու ընկաւ կապարի պէս՝ նստելու մատուան առաջ բեւեռուած մի քարի վրայ:

— Միս, ի՜նչ խորոտ (գեղեցիկ) է,— վկայեցին ընկերներս միաբերան՝ դիտելով ա. Գրիգորայ ձորը իր համայն ամբողջութեամբ, հանդերձ պէսպէսագոյն ուխտաւորներով ու գիւմացի Կոխպանից գիւղով:

Աղօթատեղին մի փոքրիկ մատուռ է, որի մէջ չէ մուսացուած նաեւ փոքրիկ սեղան մը ու խորան՝ ա. պատարագը մատուցանելու համար: Ո՛չ ժամանակը և ո՛չ մարդկային ձեռքը չեն խախտած դեռ ևս նրա «անշարժ վէմը»: Պատերի վրայ չէ մնացել գրեթէ մի անբիծ տեղ: Ածուխը դրոշմել է ամենուրեք իր փոշին՝ ուխտաւորների անունները մոռացութեան չորպատապարտելու համար: Այդ ձգնարանը ունի նաեւ իր յատուկ աղբիւրը, որ չէ այնչափ բարեհամ:

— Կ'ուզէ՞ք, Կոխպանց էլ երթանք,— հարցուց ինձ ուստայ Թորոսը, իր անունն էլ ածուխով գրելուց յետոյ:

Ես նրան յայտնեցի թէ ցանկալի էր ինձ ամէն տեղ երթալ, բայց չէի ուզի նրանց յոգնեցնել: Սակայն շուտով ես համոզուեցայ, որ դիւրին չէր այդ օրը անհաշիւ կերպով պըտըտիլ, զի հարկ էր անպատճառ քաղաք գերադնալ: Ուրեմն ինձ անհնար եղաւ զոհացնել հետաքրքրութիւնս այդ պատմական տեղը տեսնելու համար: Այդ պատճառով ես շատացայ միայն, պատմելով մատուան առաջ մեր ընկերներին մի անմոռանալի դէպք, որ ոչ նուազ անմոռանալի պիտի կացուցանէր դարաւոր Կոխպանից գիւղի անունը:

Արդ, Փաւստոս Բիւզանդացին նկարագրում է մեզ իր թրթռուն լեզուով՝ Մեհրուժանայ շատ խժդժական արարքներ Հայաստանում: Նա պատմում է ի մէջ այլոց, թէ ինչ ձևով նահատակեց սա Նամիրամակերտի ժայռերի վրայ Ռշտունեաց Գարեգին իշխանի տիկին Համազասպուհուն՝ հաւատք չ'ուրանալու համար: Թողնելով իր ուրիշ կանանց հետ նաև իր կողակիցը Վանայ բերդում՝ Գարեգինը մազապուրծ եղաւ Մեհրուժանի ճիրաններից: Հաւատափոխի բոլոր ճիգերը ընդունայն անցան Համազասպուհուն Մազեկանց կրօնը ընդունել տալու համար:— Նա հրամայեց կախել խեղճ կնոջը գլխիվայր՝ բերդի մի սեպացած ժայռից, որ նայում էր Բզնունեաց ծովին: Մերկացուցին զայն «իբրև ի մօրէ», նա սպիտակ էր մարմնով ու պայծառ՝ համայն տեսքով: Նրա կախեալ մարմինը փաղփաղում էր վերևից, որպէս ձիւնը իր սպիտակութեամբ: Հողին աւանդելէն յետոյ, մարմինն էլ սկսաւ քիչ քիչ քայքայուիլ... Տիկնոջ գորովագութ դայեակը, կանգնած կիսաշունչ՝ իր անզուգական սանի դիակի տակ՝ հաւաքում էր ծոցի մէջ նրա վայր թափուող ոսկերոտին:— Այդ սուրբ նշխարներն էին ահա, որ տարաւ նա իր դողդոջուն ձեռքերով՝ հանգստացնելու բարձրագիւր Կոխպանից ստորերկրեայ խաւերի մէջ ¹⁾:

— Իրաւ Մեհրուժան ասածդ հայ էր, — հարցուց ինձ ուստայ Դաւիթը մի ձայնով, որ աւելի փորից, քան կոկորդիցն էր դուրս ելնում:

Ես ակամայ նայեցի նրա երեսին: Երբէք վրէժխնդրութիւնը, ատելութիւնն և պատուազգացութիւնը այդչափ մարմնացած չէին հանդիսացել ինձ: Նրա խոշոր աչքերը, կարծես, դուրս պիտի թռչէին իրենց սահմանաւ խոռոչներից: Բիբերն արդէն ծածկուած էին մի խոնավութեամբ, նոցա փայլն աւելի ևս սաստկացնելու համար: Կապտացած

¹⁾ Տե՛ս Փաւստոս Բիւզանդացու (Վանեսիկ) երես 178—179:

շրթունքները դողդողում էին, երեսն համայն դաշկապատ էր:

— Աստուած մեր տունն աւեր չանի, — արտասանեց Մարտիրոս ակապիրը, կարծես զինովութիւնից սթափուած — մարդ որ իր ձեռքով իր տունն աւերի, էլ ուրիշէն ինչ կանսաս ասել...

Կէս ժամից յետոյ մենք արդէն իջած էինք վայր: Ուխտաւորների թիւը խիստ մեծցած էր: Այս ու այն կողմ սկսած էին երգն ու պարը: Խարոյկների ծուխը՝ մերթ սև, մերթ կապոյտ՝ ամպացած էր գլխներիս: Երթեկի ուխտաւորների թիւը թէև այդ օրը չափազանց շատ էր, սակայն մեծ մասը, տեղի սակաւութեան պատճառով, տեղափոխուած էր Վարազայ վանքը, որ ժամու կէս միայն հեռու է այդտեղէն՝ դէպի արեւմուտք: Այդ է պատճառը, որ դոյն օրը Վարազ աւելի շատ բազմութիւն է լինում քան ի ս. Գրիգոր: Եւ իրաւունք ունի Վարազ, զի շատ դիւրութիւններ է բնծայում զուարճասէր ուխտաւորներին:

— Դնանք Սալնապատ, — որոշեցին ընկերներս:

«Սալնապատ»-ը մի զուլալ ու անմահական աղբիւր է լեռան պատուանդանի տակ, շատ մերձ վանքին: Այդ ջրի առակելութիւնը ցոյց տալու համար բաւական է յայտնել ձեզ, որ Վանայ մեծաւորները՝ արհամարհելով քաղաքի շատ պատուական ջրեր՝ իշու բեռներով տանել են տալիս շարունակ զայն, «խսկական» ջրի համը վայելելու համար: Եւ քանի՜ արդարացի է այդ:

Այնուհետև մենք, ճեղքելով երկսեռ ուխտաւորների թանձրութիւնը, մտանք նորէն վանքի բուն եկեղեցին: Արդէն արտաքուստ էլ շատ անշուք է նա իր դժգոյն ու խորիւրծ պատերով: Նրա ներսն էլ, արտաքինի նման, մի մեղմաղձութիւն է դրոշմում մարդու սրտի վրայ. դձուձ ու դատարկ է զաւիթը¹⁾, խիստ մութ՝ տաճարը: Պատ-

¹⁾ Վասպուրականի հին եկեղեցիները միշտ երկու մասիցն են լինում՝ բաղկացած — տաճարից և զաւթից: Առաջինի մէջն է մատուցում պատարագը, իսկ ժողովուրդը կանգնում է վերջինում:

մում են, թէ երբ, քանի մի տարի առաջ, նորոգում էին զաւթի կիսափուլ պատերէն մէկը, զանուեցաւ մէկ զոյգ հողաթափ, իբր սեպհականութիւն ս. Լուսաւորչի: Հաստում են, թէ այդ շնաշխարհիկ անտիկան վերստին շարեցին նոյն ուրմի մէջ:

— Տղենե՛ր, փորս անօթի է, տեղ զտնէնք մեզի,—ասաց Փանոս ախպերը, վանքէն դուրս գալուց յետոյ:

Մի զարմանալի զուգադիպութեամբ նոյն վայրկինին Վարագ էր երթում Նասախցիների այն խումբը, որ բռնած էր մեր առաւօտեան տեղը: Յական թօթափել վաղեցինք նոյն տեղ և քանի մի ածուխ աւելցնելով, բորբոքեցինք կիսասպառ օջախը:

— Աւտօ, քե մեռնեմ, ձուկն ես պիտի եփեմ,—աղաչում էր ուստայ Թորոսը:

— Լա՛ւ, ջայնմամ քո գլուխ... ինչ կ'ուզես, արա՛, — պատասխանեց. Աւտօն այնպիսի մէկ անուշութեամբ, որ կարծես մեծ օրհնէք էր, որ տալիս էր նրան:

Մի շատ համով ծիծաղ արձակեցինք ամէնքս:

— Քո գլուխ ջայնամ... — վրայ բերաւ քաղցր, բայց խիստ ամօթխած սրտով՝ խեղճ մարդը:

— Աղօթքատեղէն չորս հատ սունկ եմ քաղեր, մէկ ջըւբո՛ւր¹⁾ պէտք է եփեմ, որ հիչ կերած չ'էնէք,—ասաց Աւտօն խոհարարի մը անձնապատանութեամբ: Եւ արդարեւ, այդ մի պարծենկոտութիւն չէր, ինչպէս փորձն ապացուցեց:

— Լաւ երնջիկի միս էլ ունինք, էն ի՞նչ պիտի անէք,— խօսեցին քանիններ:

— Վովկասի խորոված,—պատասխանեցի ես—ինչ կ'ուզէք, արէք, բայց մէկ երկու շեշ մեր երկրի Ժեֆա՞ջ պիտի ուտեցնեմ ձեզ:

¹⁾ «Ջըբուրը» եփում է սունկից, ձուկից, տիւից ու իւղից. դա նոցա սովորական արգանակն է:

Ուստի պատրաստուեցան քանի մի դալար ոստեր, իմ տենչալի «խորովածն» էլ հասցնելու:

Նեո նոր էինք սկսել Վանայ շոր «տառեխ»-ի վրայ բաժակներ պարպել, երբ ապուշ դէմքով գիւղացի մը մօտեցաւ մեր սեղանին: Նա նայում էր մեզ մի զարմացական ծիծաղով և ճիշտ այնպիսի «իրաւունքով» ու հանդարտութեամբ, ինչպէս այդ կը պատահի փողոցներում՝ որ և է կատակերգական դէպքին «Թամաշայ» անկիւս: Քանի մի ըոպէ ընկերներս բնաւ ուշադրութիւն չը դարձուցին նրա վրայ, զի, պէտք է խոստովանել, այդ մի սովորական բան էր նոցա համար: Եւ յիրաւի, ով մի անգամ պըտտած է Տաճկաստանի գիւղեր, — շատ լաւ գիտէ, թէ որչափ բնական, եթէ չ'ասեմ քաղաքավար, մի սովորոյթ է շինականների համար՝ հաւաքուիլ ճաշող հիւրերի շուրջ և ոչ միայն հանգիստես լինել նոցա կեր ու խումին, այլ նոյն իսկ նրանց կերած պատառները համրել: Եւ, շատ անգամ պէտք կը լինի խիստ մասնաւոր միջոցներ՝ գլխներիցդ հեռացնելու նոցա: Ես առաջարկեցի մի գաւաթ գինի տալ այդ անկոչ հիւրին:

— Ծօ, դու ո՞ր Թարաֆէն ես, — հարցուցին նրան:

— Շատխու եմ, աղայ...

Աւտօն մի քիչ փափսաց Թորոս ախպօր ականջին:

— Ծօ, տղայ, դու ձիկ պիտի խաբես, — դիմեց նրան վերջինը — ես խաբար չեմ, որ դու Վաճճեայ ծրուրէն ¹⁾ ես...

— Զէ, վալլահ, ես Շատխու եմ, — պատասխանեց ծոճրակը քորկով մեր անծանօթը, բայց մի այնպիսի յիմար դերասանութեամբ, որ իրմէ շատ ապուշներն էլ կարող էին հասկանալ:

— Ծօ, խա՛յ (հայ) ուէս Սախօն հարս կա՛յ, թէ մեռած է, — հարցուց Մարտիրոս ախպերը:

¹⁾ Վաճճեայ գիւղը իր գաւառակով ընկնում է Շատխի, այսինքն հին Զերմաճորի, հարաւային կողմը: «Ծոճ» բառը Վասպ. լեզուով «խենթ» ասել է:

Գիւղացիին նայեց նրան միայն մի յիմար ծիծաղով, առանց պատասխանի յարմար մի խօսք դռնելու:

— Ծօ, ձեր էնա «գիտոսիկ», կ'ասեն, Սաամբօյն է, աղօթ է, — հարցուց Աւտօն արագ արագ:

Բայց «գիտոսիկ» բառը լսելուն պէս, խեղճ Կաճեացիին արդէն ճողորկեցաւ, առանց իր անտարբեր ծիծաղը թողնելու:

— Ինչու խրանեցուցիք այդ խեղճ մարդը, — հարցուցի ես զարմանօք:

— Ընդհակառակ, ես շատ կ'ուզէի, որ հետը քիչ մը խաբար տայինք, — պատասխանեց ինձ Մարտիրոս ախպերը — շատ զուարճալի են էդ անպիտանները: Կարելի է դուք լսած չէք Կաճեացի ծռերի պատմութիւնները:

— Նաո քիչ:

— Դէ, Աւտօ, մարիթաթդ (շնորհք) նշանց տալու ժամանակն է, — բողացին «տղեները» չորս կողմից:

— Էսա մեր Աւտօն, — դարձաւ դէպի ինձ Թորոս ուստան — շատ կ'առնի կուտայ (յարաբերութիւն ունի) Կաճեացի ծռերու հետ: Էն շատ լաւ կրպատմի ինոնց նաղլը:

Եւ Աւտօն սկսեց... Էլ խորոված, էլ ջլբուր, ամէնն էլ մոռցայ: Երբ Աւտօն յոգնում էր, միւսներն էին շարունակում, բայց այնպիսի մի լեզուով, որ անկարող եմ ես այստեղ փոխադրել, առանց նոցա համն ու հոտը խանգարելու: Ճաշի ժամանակը հերիք չըլինելով այդ պատմութիւնների համար, մենք մի անպատուի ախորժանօք շարունակեցինք զայն նաեւ քաղաք վերադառնալիս: Կեսնքիս մէջ շատ քիչ անգամ էր պատահել ինձ այդչափ ծիծաղել: Եւ մենք ոչ թէ ծիծաղում էինք, այլ ծիծաղու մեռնում էինք, կամ, աւելի ճիշտն ասած, մեռնում էի: «Աման, Կաճեացիք», — կրկնում էի ես հազար անգամ, փորս բռնելով ու շնչաբգել լինելով:

Թոյլ տուէք ուրեմն, յարգելի ընթերցող, շարել այս-

տեղ՝ սոսկ գրական լեզուով՝ մի քանիսը այդ «մասալներից» (առակ): Հազար ներողութիւն, որ չեմ կարող բուն Կաճեացոյ լեզուով գրել: _____

— Խումբ մը Կաճեացիք Վան դալով և շուկայի մէջ ձմերուկի շեղջեր տեսնելով, հարցնում են զայնս վաճառողներին, թէ ի՞նչ են արդեօք այդ առարկաները: Պատասխան են ընդունում, թէ դրանք «իշու սերմեր» են և թէ մէն մի ձմերուկ կարող է հարիւրաւոր քուռակներ ի լոյս ածել: Ա.ո. այդ ցոյց է տրւում նոցա մի կտրած ձմերուկ սև սերմերով հանդերձ: Կաճեացիք փառք տալով Աստուծոյ, ընտրում ու գնում են անմիջապէս նոցանից ամենախոշորը: Հայրենիք վերադառնալիս, նոքա նստեում են հանգչելու ձորի մի գլխին, դնելով գետնի վրայ նաև իրենց «իշու սերմը»: «Իշու սերմը» գլորւում է յանկարծ ձորի անդունդը ու քանի մի պատառ լինում: Յիշտ այդ վայրկենին դուրս է ցատկում նոյն տեղից մի նապաստակ և փախչում կայծակի արագութեամբ, անտես առնելով Կաճեացոյ «Քե մեռնեմ, այ քուռակ, էսա դեմն (կողմ) էկոր, ես եմ քո տէրը» ողորդական խօսքերը: Տուն հասնելով, յուսահատ Կաճեացին հաղորդում է իր կնոջ օրուան ցաւալի պատմութիւնը:— «Ափսոս, բացականչում է կինը, ափսոս որ քուռակը ձեռքդ չ'ընկաւ. ի՞նչ լաւ կըլինէր, որ ես վրան հեծնէի երբեմն, քաղաք գնալիս»:— «Ի՞նչպէս թէ հեծնէիր,— կըբողայ կատաղած էրիկը (այր)— չե՞ դեռ քուռակ էր, մէջքը պիտի ցաւոյնէիր այն խեղճ անասունին»: Այս ասելը, փայտը կնոջ գլխին հասցնելն ու զայն մահուան դուռը ձգելը մէկ վայրկենի գործ կըլինի:

— Տղայ մը ձեռքը փարչել մէջ խոթելով, այլ ևս չէ կարողանում դուրս հանել: Ամբողջ գիւղը անգոր է լինում այդ մասին մի ճար գտնելու: Գիւղը հասնելով վերջապէս իրենց «ուսումնական» խրատտուն, որ սովորաբար

«գիտոսիկ» է կոչուում,— պատուիրում է. «Ատրէք զձեռք, կոտրէք զփարչ և հանէք ապա զձեռք (զաստակը)»: Խորհուրդը անմիջապէս կատարուում է...

— Դիւղացին տեսնում է արտի մէջ մէկ ձի, որ ճանաչելից նեղուելով, զլուխը շարժելիս է լինում: Այդ նրան բարեգուշակ բան չէ երևում: Երկար մտածելէն յետոյ նա հարցնում է անասունին. «Ա՛ ձի, դու ինձ պիտի ուտե՞ս», — անասունը շարունակելով իր գլխի շարժիլը (վերէն վար) նրան կարծել է տալիս, թէ «Այո՛»։ — «Մեր տէրտէրն էլ կ'ուտե՞ս» — երևոյթը կրկնուում է։ — «Մեր ուէսն էլ կ'ուտե՞մ» — նոյն պատասխանը։ — «Մեր գիւղը ամբողջապէս կ'ուտե՞մ» — այո՛, հաստատում է միշտ ձին։ Սարսափահարը շինականը ողին ի բռին նետուում է գիւղ... Ահագի՛ն իրարանցում գիւղացիների մէջ գալոց դժբաղդութեան վրայ։ «Գիտոսիկը», յետ խորին ու քրտնաջան մտածութեան, վճիռ է արձակում դաղթել անմիջապէս այդ գիւղից։ Քահանան էլ աւելցնում է, թէ անհրաժեշտ է իրենց եկեղեցին էլ հետեւնին տանել... Հաստ պարանը պատում է եկեղեցու շուրջ և ջիւմեռանդներն, քահանայի առաջնորդութեամբ, լծւում են պարանին ու քաշում, որչափ ոյժերնին կրպատէ...։ Հինգ բուկէից յետոյ ամէնքն էլ քարաշէն տաճարի փլտտակների տակն են։ Ողջ ֆնացածները պարտ անձին են համարում ազատել աւերակների տակէն տէրտէրի ս. դիակը։ Երկար խուզարկութիւնից յետոյ գտնուում է մի զլուխ մօրուքաւոր դէմքով։ Շատերը կարծում են, թէ այդ պիտի լինի փնտռուած իւրը, սակայ ոչ ոք լաւ չէ յիշում, թէ արդեօք իրենց տէր-բաբան մօրուք կրճում էր, թէ չէ... Որոշում են հարցում ուղղել այդ մասին այրիացեալ տիրուհուն։ — «Վալլահ, չեմ յիշեր, մօրուս ունէր, թէ չէ, — պատասխանում է սգաւոր «տիրուհին» — միտս դալիս է միայն, որ հաց ուտելու ժամանակ լուսահոգու կղակին մի բան էր շարժւում...»

— Գիւղացու եղը հիւանդացած լինելով, հարկաւոր է լինում մորթիւ վայն: Մեծ դանակը զետեղուած է լինում առաստաղի մօտ գտնուած պահարանում: Յետ երկար մտածութեան վճռում են եղը չուաններով մինչև պահարանը բարձրացնել ու այնպէս ղենել:

— Դարձեալ մի ուրիշ տղայի ձեռքը փարչի մէջն է մնացել: Դժուարանալով այս անգամ էլ «գիտութիւն» դաժան խորհրդին հետեւիլ, ճգնում են մի այլ միջոց գտնել: Պառաւի մէկը օգնութեան հասնելով, փորձում է բազկի փոխանակ փարչը կոտրել ու այնպէս ձեռքն ազատել: Անասելի՜ ապշութիւն համայն Կաճեացիների մէջ... Խնժով արդեօք արտայայտել դէպի այդ «խմաստուն» պառաւը իրենց բռնն երախտագիտական զգացումները: Երկնր խորհրդակցելուց յետոյ վճռում են առաստաղից այնպէս կախել խեղճ պառաւին, որ նրա ոտները ճիշտ հասնեն նստած հանգիսականների գլխին: Պառաւը մեծ դոհունակութեամբ ընդունում է իրեն մատուցանելի պատիւը: Հինգ րոպէ չանցած, երևում են խեղդուած պառաւի աստամները... «Մեռնենք ատամներացդ, ի՞նչիս (ի՞նչպէս) կըծի՞ծղայ» — զմայլում են պառաւի նողկալի «ծիծաղի» վրայ մեր թեթեամիտ մարդասպանները:

— Կաճեացի մը տեսնում է, որ շատ թանկ գնով է ծախւում աղը: Այդ շատ է մտատանջում նրան և նա յղանում է մի միտք—ցանեւ այդ համեղ հանքը, որ առատութեամբ ու աժան գործ ածուի: Մէկ ամսից յետոյ նա ման է գալիս աղի արտի մէջ ու իր աշխատանքի պտուղները որոնում: Այս կողմ, այն կողմ,—բան չէ երևում: Նա փորձում է շուռ տալ այնտեղ գտնուած մի մեծ քար. երևում է մի գեղեցիկ կարիճ... «Հասկացայ, հասկացայ,—ասում է նա ինքն իրեն—մի՛ ասա որ աղը քարոտ տեղ աւելի լաւ է բռնում եղեր:—Ողևորուած, կարիճը դնում է իր լեզուին և նրա թոյնից այրուելուն պէս, լեզուն

չըթուներնիրն քսքսելով, դէն է գցում: «Իմ աղը Հալա չըմեծացած,—պատում է նա իր զրացիներին—որ այսօր սարթ (ուժեղ) է, ի՛նչ գեղեցիկ բան պէտք է լինի մէկ երկու ամսից յետոյ»:

— Կաճեսցիք Վան գնալով, տեսնում են, որ քաղաքացիք ձմեռուայ համար կաղամբ են թթուեցնում: Նրանք էլ չեն ուզում յետ մնալ այդ սովորութիւնից: Ամբողջ գիւղը միանում է և ընդհանուր ոյժերով գնում քանի մի հարիւր լիտր կաղամբ, աղ ու քացախ: Նրանք մտածում են, որ աւելի լաւ կը լինի այդ «թթուն» հասարակաց սեպհականութիւն անել: Ուստի «Գիտոսիկը» անհրաժեշտ է համարում սովեցնել նրանց ամենադիւրին ճանապարհը, այսինքն՝ ձգել այդ բոլոր գնածները իրենց գիւղի լճի մէջ: Կաղամբը այնտեղ «կըհաննի», կըթթուի և յետոյ ամէն մարդ կարող է իր բաժինն ուտել... Անցնում է աւելի քան երկու ամիս: Գիտոսիկը խորհուրդ է տալիս գիւղացիներից մէկին գնալ մտնել լիճը և եթէ կաղամբը հասած է (թթուած), ձեռքերով նշան տայ, որ ուրիշներն էլ գնան: Մարդը ուրախ ուրախ վազում է լիճ, մտնում մէջը ու խեղդուելիս լինելով, շարժում է ձեռքերը... «Հասած է, հասած է լահանան (կաղամբը)»,—պոռում են ամէնքը ու թափւում լիճ:

— Կառավարութեան հարկահանները շատ են նեղացնում խեղճ «ծուրին»: Այդ նրանց խիստ անհաճոյ բան է երևում և մտածում են վերջ տալ զրան: Մէկ օր նրանք համայնքով խնդիր են տալիս հարկահաններին, որ սրանք անձամբ այլ ևս Կաճես չըմտնեն, այլ սպասեն մինչև այս ինչ օր և նրանք իրենց ամբողջ տուրքերը միասին կ'ուղարկին իրենց ձեռքով: Նշանակած օրը գալիս է և «ծուրը» ժողովելով գիւղի բոլոր տուրքերը, կապում են մի շորի մէջ ու ուղևորւում դէպի զայմագամը (զաւառապետ): Գիւղից նոր դուրս ելած, նրանք հանդիպում են մի հա-

պատտակի: Նրանք յաջողում են ձերբակալել նրան ու կապելով նրա պոչից յիշեալ կապոցը, խնդրում են նրանից տանել զայն ուր որ հարկն է...

— Կաճեացիների մի խումբ իրենց քահանայի ընկերակցութեամբ գնում են Կ. Պօլիս բաղդ որոնելու: Տղաներ, պատուիրում է տէր-բաբան, չըլինի որ յայտնէք այստեղ ձեր որ կողմից լինելը: Նոյն խանի մէջ բնակւող պանդուխտ վանդինները շատ շուտ են հասկանում նրանց անսարուեստ դերասանութիւնը: Հանկուկը լիովին փորատելու համար նոքա տէր-բաբային ընծայ են բերում մի պնակով սև, խոշոր չամիչ, կիսով չամի խառն սև միջատների հետ: «Տղաներ,— պատուիրում է ըստ սովորութեան տէր հայրը— տղեներ, առաջ ոտնաւորները կերէք, անոտները զաթի (արդէն) ձեր ծառէքն են»: Կատարւում է պատուէրը ու լուծւում տարակոյսը...

Երբ ես նոյն գիշեր խիստ յոգնած ծնկներով մտայ անկողին, Կաճեսայ ծռերն էին, որ խնդացնում էին ինձ խնթի պէս, մենաւոր սենեակիս մէջ: Վերջին զաղափարը, որ ես յիշում էի քուն մանկուց առաջ՝ Կաճեսցոց ծռութիւնն էր միայն: Եւ երբ միւս առաւօտ արթնցայ—առանց զգալու սակայն թէ արթնցայ—ինքզինքս դարձեալ Կաճեսցոց քաջագործութեանց վրայ խոկալու մէջ գտայ: Եւ եթէ չեմ սխալւում, երազումս էլ դրանից զատ ուրիշ բան չը տեսայ:

Տ. ՓԻՐՈՒՄԵԱՆՅ:

* * *

(Նադսոնից) .

Ընկեր իմ, եղբայր, դու վաստակաբեկ եղբայր իմ տանջուած,
 Ով որ էլ լինիս դու, մի վճատիր.
 Թող չեծէ թշուառ անարդարութեամբ, չարիքով լցուած,
 Դառն արտասուէքով ողողուած երկիր,
 Թող որ խորտակուած ոտնակոխ լինի քո սուրբ իդէալ,
 Թող անմեղների արիւնն յորդանայ,—
 Հաւատա՛, եղբայր, կըգայ ժամանակ—կըկորչի Բաալ,
 Եւ նորից երկրին սէ՛ր կըտիրանայ:

Ո՛չ շղթաների դաժան բեռի տակ, ո՛չ փուշ պսակով
 Եւ ո՛չ ծանր խաչ կորացած ուսին,—
 Նա աշխարհ կըգայ մի նոր զօրութեամբ և մի նոր փառքով,
 Բաղդի պայծառ ջահն անյողգողգ ձեռին,
 Եւ էլ չի լինի աշխարհում արցունք, ոչ թշնամութիւն,
 Ոչ մոռցուած շիրիմ և ոչ ըստրուկներ,
 Ոչ կարօտութիւն, անլոյս, մահառիթ սև կարօտութիւն,
 Ոչ սուր, ոչ մահու խայտառակ սիւներ:

Ընկեր իմ, ցնորք չէ և ոչ պատիր յոյս այս մեծ, գերապանծ
 Գալուստը սիրոյ, զերթ այգ լուսավառ.
 Զորս կողմըդ նայիր,—չարը ճնշում է արգէն չափազանց
 Եւ խիստ է արգէն գիշերը խաւար:
 Տառապանքներից աշխարհը կ'ընկճուի և կըթուլանայ
 Նա անմիտ կռուից, արեան մէջ խեղդուած,—
 Եւ դէպի սէրը, մեծ սէրն անձնալուծ, աչքը կ'ամբառնայ,
 Աչքը՝ վշտալի աղերսով լցուած....

Յ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ:

1887. 24 դեկտեմբերի
 Փոսկուա.

Հ Ա Ս Օ

պատկեր

(Նուէր իմ վաղամեռ ընկեր Նէորդ Պապուէանցի անմեռաց յիշատակին)։

I.

Այս փութէ մէկը ամբողջ Ղ. գիւղում, որ չճանաչէր Հասոյին, այդ չարաճճի Սամօնեց Հասոյին. երբէք։ Ամբողջ գիւղը ճանաչում էր այդ «սատանի պոչ» Հասոյին, ճանաչում էր նրան մանկութիւնից. ամենին ծանօթ էր այդ բարձրահասակ, վայելչակազմ, առոյգ պատանին. իսկ նրա թուխ, արեւառ, նուրբ և գեղեցիկ գծազրած երեսը, նրա խոշոր, սևորակ, լայն թերթերովկներով պատած աչքերը, նրա խիտ մազերը, նրա կէս հպարտ, կէս հիգնական ժպիտը, որ միշտ խաղում էր նրա նեղ շրթունքների ծալքերում, նրա գուռոց, հրամայողական հայեացքը և վերջապէս նրա մաշուած, անգունացած արխալուղը և մորթեայ քօջօղը, որ նա կրում էր մի ճիշտ իշխանական հպարտութեամբ,— ծօ, դա մի այնպիսի սովորական, առօրեայ մանրամասնութիւններ էին, առանց որոնց Ղ.—եցին անկարող էր երևակայել իրեն Սամօնեց Հասոյին։ Այո՛, այդպէս էր Հասօն և ճիշտ այդպէս ճանաչում էին Հասոյին Ղ.—եցիք համարեա այն օրից, երբ նա փոքրիկ, փողոցում ընկած լակոտից դարձաւ արդէն հասունացած 11 տարեկան պատանի։

Եւ դեռ ոչինչ ոչ մի կենսական երևոյթ, չէր վրդովել Հասոյի հոգու խաղաղ, պատանեկան անդորրութիւնը. ամեն ինչ այնտեղ դեռ լուռ էր և քնած։ Հասօն դեռ շատ քիչ էր շփուել արտաքին կեանքի և նրա մութ, տգեղ

կողմերի հետ: Այն աշխարհը, ուր ապրում էր մինչև այժմ Հասօն, շատ նեղ և սահմանափակ էր, թէև գեղեցիկ և հրապուրիչ: Նա գիտէր միայն իւր գիւղը, իւր շրջակայ ապառաժոտ, ամպամած սարերը, ծիրացած, խոժոռուած վեթիսարի ժայռերը, կարծես, անվերջ, անծայր, միշտ մութ, միշտ խորհրդաւոր լուռ անտառը, գիտէր կատաղի հոսանքով սարերից ցայտող ջրվեժները, գիտէր պարզ աղբիւրի անվերջ, միատեսակ խուլ մրմունջը, կիզիչ արևի թմրեցնող տաք ճառագայթները և հարաւի, այդ հրաշալի հարաւի գիշերային մութ-կապուտակ, կարծես, զմրուխտեայ երկինքը իւր անհամար վառվռուն աստղերով և իւր լուսնի մեղմ, փայփայող սպիտակ լուսով: Այդ ամենը գիտէր և ճանաչում էր Հասօն. համարեա նոյն իսկ օրօրոցից հարաւային կուսական շքեղ բնութեան պատկերը խոր տպաւորուել էր նրա սրտում: Այդ բնութեան ծոցում անց էր կացրել նա իւր ամբողջ կեանքը. այդ բնութիւնը և ինքը Հասօն, նրա ներքին «ես»ը այնպիսի սերտ կապերով էին կապուած միմեանց հետ, որ, կարծես, լրացնում էին փոխադարձաբար միմեանց գոյութիւնը աշխարհային ներդաշնակ կազմակերպութեան մէջ: Եւ ի՞նչպէս կարող էր լինիլ այլապէս. Հասօն բնութեան, պարզ բնութեան հարազատ որդին էր. նա Ղ. գիւղի խաշնարածն էր: Ահա ամբողջ 10 տարի է, ինչպէս նա հովմում է գիւղական խաշը: Նա հոգւով ու սրտով սիրում է իւր պարապմունքը, նա ճիշտ մայրական սիրով վերաբերվում է դէպի իւր փոքրիկ հօտը: Ամեն մէկին իւր ոչխարներից նա ճանաչում է, գիտէ նրանց մորթու և կազմուածքի այս կամ այն առանձնայատկութեան շնորհիւ, ամեն մէկը այդ ոչխարներից կրում է իւր առանձին, սեպհական անունը, որով կնքիլ էր նրան Հասօն նոյն իսկ փոքրիկ գառան լոյս-աշխարհ գալու առաջին օրից: Եւ ինչպէս քնքոյշ և սիրալիր էին այդ անունները, — «սևորակ», «սօսիկ», «աստղիկ», «Գօտօ» — այդ ամենը Հասօյի

ամենամօտ և հարազատ ընկերներն էին, նրա սիրելիները: Եւ որքան բազմաւոր էր զգում իրեն Հասօն, որքան հպարտանում էր նա նրանցով:

Դեռ վաղ առաւօտեան, երբ ծագող արեւը թափելով լուր վերջին ճիգը աշխատում էր պատռել հազար ու մի գոյներով ներկուած, շառագունած արշալոյսը, Հասօն, առնելով իւր հետ լաւաշ ու պանիր, քշում էր իւր հօտը դէպի մերձակայ, կանաչով լի սարերը. և որքան ուրախ, որքան զուարթ էր լինում նա այդ լուպէներին: Երկար ցուպը ձեռին նա արագ արագ դնում էր առաջ, այծի ճարպիկութեամբ ոտանում էր քարից քար, ձորից ձոր, և նրա անհոգ, ուրախ երգի բարձրաձայն ելեէջները խուլ երկարատեւ արձագանքներով կրկնվում էին սարերի հեռաւոր փեշերքներում:

Եւ ի՞նչ էր այդ երգը. ոչ լաց, ոչ գանգատ բազդի անողորմ ծանր հարուածներից, ոչ սփոփանք կեանքից մաշուած, թուլացած հոգու և ոչ խաբուսիկ յոյս ապագայի: Ոչ այդպէս չէր Հասօյի երգը. նա ազատ էր ինչպէս քամին, որ անդադրում շուացնում էր սարերի անդունդներում և լանջերում, նա ազատ էր ինչպէս լեռնային արծիւը, որ սարի ապառաժոտ գագաթից ահա ձգել է իւր սրալոս հայեացքը դէպի վայր և անվրդով, վեհանձնօրէն, իբրեւ հսկայական լեռների ազատ արքայ, նայում է այնտեղ ցածում խճճուող մարդկութեան չնչին, հազիւ հազ նկատելի միջատների վերայ:

Այո, այդպէս էր երգում և Հասօն.

II.

Հասօն բնիկ Ղ—եցի չէր. շատ, շատ տարիներ սրանից առաջ մի մութ գիշեր նրա Ոսկեհատ մայրը, շունչը կտրած, ուժից ընկած, ոտաբոբիկ մտել էր Ղ. գիւղը, նրա զրկին էր և եօթնամանայ Հասօն: Խեղճ Ոսկեհատը ապաստա-

րան էր փնտռում. ամբողջ երկար օրեր և գիշերներ նա իբրև վայրենի գազան պտտել էր մութ անտառներում, ձորերում, անդունդներում: Սարսափելի գիշերներ... Այդ անցեալի յիշողութիւնները անջնջելի զրոշմուեցին խեղճի ուղեղում. նա փախչում էր իւր փոքրիկ Հասօյի հետ անսիրտ, անգութ թշնամուց. նա փախչում էր հալածանքից, մահից: Քանի՜ քանի անգամ նա մոլորուել էր անձանթ, անվերջ, խիտ անտառներում, քանի՜ քանի անգամ մութը, անձրևը, փայլալը վրայ են հասել այն իսկ րոպէին, երբ անպաշտպան Ոսկեհատը դռնվում էր մութ, սևի տուող անտառներում: Ինչպէս կատաղաբար մռնչում է քամին: Այդ ի՞նչ է, կարծես, երեսայի լաց լինի դա: Ո՛հ, ինչպէս սուր է այդ ձայնը: Ոսկեհատը շտապով կռանում է և նայում փոքրիկ Հասօյի երեսին. ոչ, Հասօն անշարժ է, նա հանդիստ քնած է մօր գրկում: Խեղճ, խեղճ՝ Հասօ. նա ոչինչ, ոչինչ չգիտէ, նա զեռ փոքրիկ է, շատ փոքրիկ... Իսկ անտառում կրկին լսուեց քամու կատաղի, մերթ լացող, մլաւող, մերթ ոռնող շփվոցը: Ոսկեհատը դողալով կանգ է առնում մի մեծ ծերացած ծառի տակ. այնտեղ, վերևում խուլ սօսափիւնով շփվում են միմեանց ծառերի թերթիկները, կարծես, հառաչելով ճռճում են հսկայի լայնատարած ճիւղերը, որքան ցած են կռանում նոքա քամու զօրութեան տակ: Ահա նոքա իրենց թաց, սառն թերթիկներով խփում են Ոսկեհատի տաքացած, քրտնած երեսին. նա դուրս է գալիս ծառի տակից և գիշերային մթութեան մէջ շարունակում է իւր ուղին: Մութ է, սարսափելի մութ է ամպամած երկինքը. ոչ մի աստղ երկնակամարի անհուն տարածութեան վերայ: Ոսկեհատը անդադար խփում է ծառերի չորացած թփերին, սուր, անտաշ քարերը խոցում են, ծակոտում են նրա բոբիկ ոտները: Ահա մի ինչ որ տաքութիւն զգաց նա իւր կրունկի մէջ. արի՞ւն է դա, վէ՛րք—Ոսկեհատը չի էլ նայում. նա շտապում է, շտապում

է որքան կարելի է շուտ հեռանալ այն աեղեց, այն տեսարաններէց: Նա փախչում է իւր ծննդավայրէց:

Յանկարծ սեւ, միմեանց մօտ կուտակուած ամպերում ցոլաց փայլաւոր, լսուեց ուժգին որոտումը և մի ակնթարթում անտառը յուսաւորուեց մի տարօրինակ վառ-կաթնագոյն լուսով: Հեռուում երեւաց մի կոյտ սպիտակ սրբատաշ քարերի. դա հին, թողած և արդէն մոռացուած մահմեդական մզկիթի խարխուլ աւերակներն էին: — Ի՞նչ է այդ, մտածեց վախեցած Ոսկեհատը. նա լսել է պառաւներէց, որ գիշերները անտառներում շրջում են յաւէրժաւհարսներ, դէեր, չմկրտուած երեխաների անմեղ հոգիներ, զրոգներ: Նա ամբողջ մարմնով դողում է, նա շուտ շուտ խաչակրութեամբ է երեսը և նրա չորացած, այրուող շրթունքները մեքենայաբար արտասանում են աղօթքի հատուկոր խօսքերը: Իսկ փոքրիկ Հասն զարթել է մօր զրկում և լալիս է. նա քաղցած է, այդ աղերսալի լացը մորմոքում է խեղճ մօր սիրտը. նա շտապով բաց է անում իւր կուրծքը և տալիս է ժողովրդ երեխային. վերջինը ազահուլթեամբ սկսում է ծծել. իսկ ստինքը չորացել է. վախից սպառել է մօր կաթը և անտառի մթութեան մէջ կրկին լսելի է լինում խեղճ, քաղցած երեխայի սրտամաշ լացը: Բայց ո՞ւր է շտապում ողորմելի Ոսկեհատը. այն ի՞նչ զարհուրելի տեսիլ է, որ անդադար մղում է նրան առաջ և միշտ առաջ: Ինչո՞ւ խեղճը ահ ու սարսափով յետ է դարձնում իւր արտասուքից թաց, արիւնխաւսառն աչքերը, ո՞ւմ է որոնում նրա անհանգիստ, շրջմոլիկ հայեացքը առաւօտեան թանձր մշուշի մէջ. ի՞նչ է մտաբերում խեղճը այն բոպէին, երբ նրա անդունդացած, դալիւած երեսը սկսում է ծռմուռել ներդային ցնցումներէց: Այո՛, նա չէ մոռացել այն զարհուրելի պատկերը. իբրեւ կենդանի տեսիլ, իբրեւ ներկայի իրողական փաստ իւր ամէն մի մանրամասնութեամբ կանչւած է նրա առաջ անցեալը, այդ մօտ, ախուր անցեալը: Երեք օր սրանից

առաջ Ոսկեհատը երջանիկ էր, նա ունէր տուն, տեղ, զաւակներ, դեռ կենդանի էր նրա Մրտօն, նրա աչքի լոյս, սիրելի Մրտօն. իսկ այժմ... այո՛, նա լաւ յիշում է այդ երեկոն, այդ սարսափելի երեկոն: Դեռ նոր էին վերադարձել արտերից գիւղացիք, երբ քրդերի մի ասպատակ խումբ մտաւ գիւղը. աւազակները սկսեցին իսկոյն և եթ ամեն ինչ սրի քաշել: Օգը լցուեցաւ լաց-աղաղակով, անէծքով, աղաչանքներով. մի րոպէից հրդեհը սկսեց լափել թալանած, կողոպտած գիւղը: Աղիողորմ տեսարան: Զիւնների խրխընջոցը, ոչխարների մայերը, կովերի բառաչումը խառնուելով երեխաների ճիճվոցի և կանանց բարձրաձայն լաց ու կոծի հետ կազմում էր մի անորոշ, սրտամաշ քաօս, ուր թագաւորում էր աւաղակ քրդի յաղթողական—«Ալահ»ը: Դիւղը պաշարուած ու թալանուած էր. դէս ու դէն ընկած էին թշուառ հայերի ջախջախուած, այնլանդակուած դիակները. մէկ քանիսը գիւղացիներից դեռ պաշտպանվում էին յարձակողների դէմ և թանգ գնով էին ծախում իրենց կեանքը բարբարոսին:

Դիւղի հրապարակում պատրաստ էր կարաւանը, որ բաղկացած էր աւարի առնուած աղջիկներից, երիտասարդներից և տնային կահ կարասիքից. և դեռ գիւղի ծայրում Փրկչի քարաշէն մատրան մօտ մի խումբ գիւղացիներ կռվում էին քրդերի հետ: Սյնտեղ էր և Մրտօն, նա առիւծական քաջութեամբ հրացանը ձեռին դարձաւ վերջին անգամ իւր ընկերներին, և գէնքերի շառաչելնի միջից որոտաց նրա ահուելի, յաղթալից աղաղակը.

— Մեռնեք, ախպէրք, մեր Քրիստոսի սուրբ հաւատի համար... Ղուրբան նրա արդար անուան, — և նա յարձակուեցաւ Միրզա-բէյի վերայ, որ խմբի առաջնորդն էր. այդ րոպէին հեռուից նրա աչքին ընկաւ Ոսկեհատը:

— Փախիր, Ոսկեհատ-ջան, Հասոյիս, Հասոյիս պահիր... փախիր անտառը...

Այդ եղաւ նրա վերջին պատուէրը:

Ոսկեհատը փախաւ: Ահա երեք օր է, ինչպէս նա թափառում է անտառներում, նա հեռու, հեռու թողեց իւր մայրենի Հ—շէնը, թողեց նրա ծխացող աւերակները, պղծուած մատուռները, այրուած, քանդուած խրճիթները:

Մինչև այժմ, երևի, ընկած են սպանուածների դիակները և փթում են բաց օդի տակ, գիւղական շները հաւաքուել են և լիզում են նրանց երեսը, մարմինը, վէրքերը, ագռաւները գոլժաբեր կրկում են վերևում և ճախրելով նստում են մեռածների երեսների վերայ և կծում են նրանց լայն բացած, անշարժ ապակեայ աչքերը:

— Ո՛ւր է Մրտօն, — անցնում է Ոսկեհատի լարուած, բորբոքուած ուղեղով, — Բ՛նչ պատահեց նրան, յաղթե՞ց թէ... թէ նա էլ մեռած ընկած է այնտեղ, մատրան մօտ, և ագռաւները, շները լիզում են: Մրտօ, Մրտօ....

Եւ Ոսկեհատը սարսափելով նայում է յետ:

Կամաց կամաց նօսրանում է առաւօտեան մշուշը և տեղի է տալիս արեգակի առաջին լուսաւոր ճառագայթներին: Անտառը զարթնում է, առաւօտեան զով գեփիւռը անցնում է տերեւների միջով և նրա սօսափիւնը խառնուելով զարթնած թռչունների ուրախ, զուարթ ձկլտցի հետ, լցնում է պարզ հազար ու մի բուրումներով լի օդը հազիւ հազ ըմբռնելի, բայց գեղեցիկ, քաղցրահնչեւ մեղեդիով: Բնութիւնը ուրախ է, նա տօնում է իւր առաւօտը, նա չգիտէ և չէ էլ կամենում իմանալ Ոսկեհատի ցաւերը և տառապանքները:

Մի քանի րոպէից արեգակի կարմիր շրջանակը սկսում է լողալ պարզ կապոյտ երկնակամարում, և հեռու, հեռու լուսաւորում է մի շարք տնակներ, խրճիթներ, դա գիւղ է:

Ուժասպառ Ոսկեհատը անզօր ընկնում է մի հին, փթած, արդէն բորբոսնած թփի տակ, իսկ փոքրիկ Հասօն հանգիստ քնած է նրա զրկում, անհոգ, անմեղ մանկական ժպիտը խաղում է նրա շրթունքներին: Ոսկեհատը սկսում է նիրհել թու-

լուծիւնը, տանջանքը, յոգնածութիւնը կամաց կամաց յաղ-
թում են նրա ամուր կազմուածքին. նա էլ չէ կամենում
շարունակել իւր ուղին. նա աւելի և աւելի կռացնում է իւր
զլութիւնը և ընկնում մի կիսաբուն թմրութեան մէջ: Խեղճ
Ոսկեհատ...

Իսկ այնտեղ, հեռու, հեռու դեռ այրվում է շ—շէնը.
կրակուած անակների փլատակների ասկից դեռ երևում է
բոցը և հրային երկար, սրածայր լեզուները դեռ լիզում են
կիսաքանդ շէնքերի ողորմելի մնացորդները: շ—շէնը դառ-
նում է մոխիր, և թանձր, սև ծուխը մեծ բուլաներով բարձ-
րանում է երկինք, տանելով իւր հետ մեռնողների լացը,
անէծքը, հառաչանքը, աղօթքը և յաղթողների հրհռոցը,
ուրախութիւնը, հայհոյանքը և խուրտ, բերկրալից աղա-
ղակները:

III.

Ղ. դիւղի ուսը ունէր միայն մէկ աղջիկ: Աստուած
իբրև ճերութեան մխիթարութիւն, իբրև պահապան հրեշ-
տակ էր պարգեւել այդ աղջկան ուսին և նրա կնոջը: Նրան
կանչում էին Նուռիկ: Եւ քնչաքս անխելք սիրում էին Նու-
ռիկին ծերունի ուսը և նրա պառաւ կինը: Օրօրոցից մինչև
օրս նոքա ամիսփել էին Նուռիկի մէջ իրենց յոյսը, սէրը,
ապաւէնը և անցած, գնացած հրջանիկ օրերի ամենա-
քաղցր յիշողութիւնները: Նուռիկը նրանց համար նոյն
խակ իրենց սեպհական կեանքի ու գոյութեան և նպատակն
էր և շարժառիթը. ապրել առանց իրենց «միտուճար» Նու-
ռիկին նշանակում էր չապրել, մեռնել: Եւ Նուռիկը դարձաւ
այդպիսով իւր ծնողների գիցուհին, աստուածուհին, որի
առաջ նրանք երկրպագում էին և աղօթում. նոքա մի զար-
մանալի ճշտութեամբ գուշակում էին երեխայի աչքերից
ու նայուածքից նրա ամեն մի ցանկութիւնը և խելոյն
կատարում էին, կատարում էին իբրև մի սրբազան պար-

տականութիւն, իբրեւ օրէնք: Դժուար է ասել, ո՞վ էր ասելի սիրում Նուռիկին. ծերունի ուէսը, թէ նրա պառաւ Աննան: Նոքա, կարծես, մրցում էին իրար հետ այդ անհուն, ետական, կոյր սիրոյ արտաքին արտայայտութիւնների մէջ. նոքա կտրում էին իրենց բերնից, որ կշտացնեն իրենց Նուռիկին:

Երբ երեկոյեան դէմ ուէսը դառնում էր տուն, նա խփոյն մտնում էր վոքրիկ, դեռ երեսայ Նուռիկի սենեակը և վերցնելով նրան օրօրոցից սկսում էր ձգձգել իւր կոշտ, արեւառ, մազոտ ձեռների վերայ:

— Նանի, նանի, իմ Նուռիկ, նանի, նանի, իմ աստղիկ,— մրթմրթում էր ուէսը և նրա երեսին սկսում էր խաղալ երջանկութեան բերկրալից ժպիտը:

— Վամաց, կամաց. երեխի կուռը կըհանես,— նկատում էր այդպիսի բոպէներին մի անբաւական ձայնով Աննան:

— Է՛հ, ի՞նչ ես դարտակ դարտակ դուրս տալիս. էդքան խօս գիտեմ,— նկատում էր ուէսը և շարունակում էր ձգձգել երեխային:

— Նանի, նանի, ի՞մ հոգեակ, — լսվում էր սենեկում նրա ամուր ձայնը:

Իսկ Նուռիկը յանկարծ սկսում էր լալ:

— Սնըմիդ մեռնեմ, Նուռիկ-ջան, չարըդ տանեմ, դաւակ-ջան,— բացականչում էր Աննան:

— Խօ տաի, խօ տաի տխր... էդ ա է,— և առնելով երեսային ուէսի ձեռքից հեռանում էր իւր սենեակը:

Ռէսը ամօթահարուած, լուռ ու մոռնջ քաշվում էր անկիւնը: Նա զգում էր իւր մեղքը Նուռիկի առաջ. նա զգում էր, որ ճշմարիտ մի քիչ պինդ էր սեղմել երեխայի կուռը, բայց է՛ր ուղում խոստովանուել դրանում իւր կնոջ, Աննայի, առաջ:

— Է՛հ, ինչ տաւմ քեզ, ու միշտ կոտրած գտալի պէս մէջ ես ընկնում,— նկատում էր նա ատամների միջից:

— Երեխան քաղցած է ու դրա համար էլ լալիս է. դու

լաւ է, որ կերակրէիր նրան: Իմ մեղքը ի՞նչ է,—շարունակում էր նա մի քանի րոպէից:

— Վա՛հ, ես չեմ նայում երեխիս. ես, տէր Աստուած, մի սրան մտիկ արէք: Հոգի ունե՛ս, խղճմանե՛ք ունե՛ս, որ էդպէս սուտուց-սուտուց դուրս ես տալիս,—զայրանում էր Աննան:

Իսկ ուէսը Հեռուից իւր լայն բրդոտ յօնքերի տակից նայում էր, ինչպէս Նուռիկը իւր փոքրիկ հաստիկ ձեռնարով փաթաթվում էր Աննայի վզին և դնելով իւր գլուխը նրա կրծքին, սկսում էր հանգիստ նիրհել: Ռէսը ակամայ հեռացնում էր իւր հայեացքը այդ տեսարանից. նա սկսում էր նախանձել Աննային: Եւ իրաւ, այդ իրենց զաւակի սիրահար ծնողները ընդունակ էին նախանձել անգամ միմեանց, եթէ այդ սիրոյ առարկան, Նուռիկը, պատահմամբ սիրէր նրանցից մէկին աւելի կամ պակաս, քան թէ միւսին: Ամեն մէկը նրանցից աշխատում էր բռնել երեխայի սրտում առաջին տեղը. թէ ոչ—նոքա կը համարէին իրենց զրկուած, մերժուած:

Սյդպէս մեծացաւ Նուռիկը. նա արդէն 17 տարեկան էր:

Եւ, ճշմարիտ, անկարելի էր չաիրել այդ չքնաղ, գեղեցիկ Նուռիկին: Բնութիւնը, կարծես, թափել էր իւր ամեն ճիգը, իւր ամեն զիտութիւնն և կարողութիւնը այդ արարածի ստեղծագործութեան ժամանակ և ընծայել էր աշխարհին գեղեցկութեան մի կատարելատիպար: Առասպելական դիցուհիներից ամեն մէկը, կարծես, աշխատել էր պարգևել Նուռիկին այն, ինչ որ հպատակ էր նրա գերբնական ուժին և զօրութեան: Գեղեցիկ էր Նուռիկը, սաստիկ գեղեցիկ. երկարահասակ, սև, մութ-սև, խիտ և միշտ արձակուած մազերով, որոնք իբրև փրփրաւոր ալիքներ պատում էին նրա փղոսկրեայ, ուղիղ գծագրած վիզը և նրա սպիտակ, մի քիչ դուրս յցուած, գլորակ ճակատը, երկու մեծ սևօրակ, միշտ վառվռուն աչքերով, որոնք խոստանում

էին այնքան սէր, այնքան կիրք և երջանկութիւն, բարակ, ճկուն իրանով և երկու փոքրիկ, սրած ոտներով,—Նուռիկը յիշեցնում էր Նիրակի դեղեցկուհիներին և թողնում էր տեսնողի վերայ մի այնպիսի խոր, անդիմադրելի ապաւորութիւն, որ տեսնողը զմայլած կանգ էր առնում և երկար-երկար նայում էր հեռացող Նուռիկի ետևից, վախենալով շարժուել և զարթել այն դիւթիչ երազից, որ ահա երևան է դալիս նրա աչքերին:

Իսկ նրա ձայնը. այդ ձայնը մի անգամ լսողը երբեք չէր կարողանում մոռանալ նրան: Երբ որ երեկոյեան դէմ Ղ. դիւղի աղջիկները հաւաքվում էին մի տեղ, տան կտրի վերայ և սկսում էին իրենց կէս թրքական, կէս հայ պապերից աւանդուած երգերը, երգեր, որոնք ձգում էին լսողին մի տխուր, անբացատրելի մելամաղձոտ արամադրութեան մէջ, որոնք չէին քարոզում ոչ եռանդ, ոչ յոյս և որոնք սովորեցնում էին հնազանդել և համբերել միայն, համբերել անվերջ, մինչև հոգու վերջին շունչը,—ձօ, այդպիսի բուսկներին Նուռիկը հրաշալի էր: Նրա մեղմ, փայփայող, շոյող ձայնը զանազանվում էր ուրիշների ձայներից, փակում էր նրանց և լողալով այնտեղ, եթերքի բարձրութեան մէջ իւր յստակ ելևէջներով, կորչում էր վերջապէս պարզ, թափանցիկ օդի անհուն տարածութեան մէջ:

Բայց ի՞նչ էր երգում նա, ո՞ւմ համար էր այդպէս անկանոն բաբախում նրա սիրտը:

Նա երգում էր, թէ ինչպէս առաւօտեան վարդը կամաց կամաց բարձրացնում է իւր գլխիկը և, նկատելով ծագող արևը, շտապում է պահել նրանից իւր վերայ ընկած սառն, փայլող ցօղի կաթիլը: Նա երգում էր, թէ ինչպէս արևը չորացնում է այդ ցօղը և վարդը անզօր փակում է իւր թերթիկները և տխրազին, խղճօրէն կռայնում է գլխիկը ցած, սև հողին: Նա երգում էր, թէ ինչպէս կարկաջուն առուակի ափին բուսնում է կանաչ եղէգը և իւր սրածայր թեր-

Թիկներով շոյում է ջրի խաղաղ մակերևոյթը, ինչպէս խօսում է առուակը եղէգնի Հետ, ինչպէս փոքրիկ Թռչնակը զգուշութեամբ մօտենում է ափին և ցայտելով քարից քար խրում է կտուցը առուակի զովարար ջրի մէջ: Նա երգում էր, ինչպէս ծիծառը անդադրում ճախրում է օդում և շինում է իւր բունը և մթին յոգնած փակում է իւր փոքրիկ աչքերը և պահում է գլխիկը Թևի տակ, ինչպէս նոր ծագող արևի ճառագայթները ընկնում են սարերի գագաթի շուրջը, իբրև մի լուսափայլ պսակ և ինչպէս գոյնզգոյն երանգներով ներկվում է անտառը, ժայռերը, վեթխարի սարերը և ինչպէս կամաց կամաց մի քանիսը այդ ճառագայթներից հասնում են ջրի մակերևոյթին և ցոլացնում են նրան ծիածանագոյն փայլերով:

Այդպէս էր երգում Նուռիկը. նրա անմեղ, կուսական ձայնը փառաբանում էր միայն Աստուծուն և Նրա գեղեցիկ աշխարհը:

IV.

Երեկոն հասնում էր:

Հօրիզոնը սկսել էր մթնել. մութ ստուերները շուտ շուտ կուտակուելով միմեանց մօտ փաթաթում էին մի Թանձր քողով Ղ. գիւղը: Յերեկուայ լոյսը կամաց կամաց տեղի էր տալիս երկեղեան նօսր մթութեան: Արևի ճառագայթներից տաքացած օդը սկսում էր ցրտել. փխրուզեայ երկնակամարում տեղ տեղ վառվում էին պլպլող աստղերը. իսկ Հեռում երևում էր ծագող կիսալուսնի ցոլացող եղջիւրը շրջապատած արծաթափայլ, փետրաւոր ամպերով:

Գիւղը լուռ էր: Ընթրիքի ժամանակ էր:

Գիւղի ամենամօտ սարի ստորոտից իջնում էր Հասօն: Նա դանդաղ քշում էր իւր առաջից փոքրիկ հօտը: Նա անհոգ ձգել էր ուսերին արխալուղը, կպցրել էր գլխին իւր անբաժան քրդի քօլօղը և երգելով մոնում էր գիւղը: Ժա-

մանակ առ ժամանակ նա ընդհատում էր իւր երգը, դառնում էր ոչխարներից մէկին և կարգալով նրա գլխին մի քարոզ, քշում էր նրան մի քիչ առաջ և կրկին շարունակում իւր գնացքը: Նա ստէպ ստէպ նայում էր ծագող լուսնին, պսպղուն աստղերին, նայում էր երկար ու բարակ, կարծես, աշխատում լինէր ըմբռնել աշխարհի կազմակերպութեան գաղտնիքը և կրկին երգում: Նրա ձայնը ազդու, ուժեղն էլ ինքնին կրկնվում էր սարի փեշերքներում և թուլանալով վերջ ի վերջոյ լռում էր այնտեղ, սարի դադաթի մօտ:

Հասօն մօտեցաւ գիւղի աղբիւրին: Ոչխարները ուրախ ուրախ մայելով մօտն ջուրը: Հասօն կռացաւ և առնելով ափերի մէջ ջուր՝ սկսեց խմել: Երբ նա բարձրացրեց գլուխը՝ աղբիւրի միւս ափին տեսաւ մի սպիտակ ստուեր: Նա ուղղեց իւր սուր, արծուի հայեացքը այդ կողմը և ժպտաց. նա ճանաչեց Նուռիկին:

Ռէսի աղջեկը, սափորը ուսին, ամօթխած կանգնած էր ափի մօտ և սպասում էր իւր հերթին. նա եկել էր ընթրիքի համար ջուր առնելու:

Ոչխարներից մէկը մօտեցաւ Նուռիկին և մեղմ մայեց: Նուռիկը սկսեց շոյել նրա թաւշեայ բուրդը:

— Բարի երեկոյ, աղջիկ,—նկատեց Հասօն:

— Ասծու բարին քեզ,—շնջեց Նուռիկը:

— Ի՞նչ է, ջուր ես առնում,—դարձաւ նա կրկին Նուռիկին:

— Հա՛, իրիկնահացի համար է,—և Նուռիկը կարմրեց: Հասօն չէր հեռացնում նրանից իւր սուր գիտող հայեացքը:

— Բե՛ր, ինձ. ես կըտամ,—առաջարկեց իւր ծառայութիւնը Հասօն:

— Ձէ՛, ինչո՞ւ. ես էլ կ'առնեմ:

— Բե՛ր, ասում եմ:

— Ձէ՛:

— Պա՛մ: Էդ ո՞ր օրից նազլու ես դարձել,— ծիծաղեց Հասօն:
Նուռիկը ոչինչ չպատասխանեց:

— Հը՞ նազլու Նուռիկ,— կրկնեց իւր հարցը Հասօն:

— Հասօ, ինչո՞ւ ես այդպէս խօսում:

— Բա՛ս... ինչպէ՞ս ասի խօսեմ քաղքումը, աղջիկ, չեմ սովորել, որ տէրտէրի նման դրոց խօսքեր ասեմ, խօսք եմ ասում, ոնց զիտեմ: Բաս թէ չուզես ինձ նման խեղճ հովուի հետ խօսել, էդ էլ քո բանն է... ինքդ խօս ուեսի աղջիկ ես,— կծու, հեգնօրէն նկատեց Հասօն և նրա նեղ շրթունքները աւելի ևս սեղմուեցան:

Այդ խօսքերը դիպան Նուռիկի ինքնասիրութեան ամենանուրբ լարերին:

— Դուրս ես տալիս էլի,— շնջեց նա և բարկացած վայր դրեց ջրի սափորը:

— Ձէ՛, Նուռիկ, չէ՛. դու զորթ ասա, Աստուծու անունով, ինչո՞ւ ես փախչում ինձնից: Էն օրն էլ... մի՞տդ է, երբ ես մօտեցայ մեր աղջկերանցը, դու շուռ եկար ու փախար:— Նուռիկը կրկին լուռ էր:

— Ախր ես ի՞նչ եմ արել քեզ, ի՞նչ վատութիւն եմ արել: Այդ հարցը այնքան պարզ էր արտասանուած, այնքան ազերսազին, որ սուր ցաւով թափանցեց Նուռիկի սիրտը:

— Ախր ես... ես... ի՞նչ եմ արել քեզ, ի՞նչ վատութիւն եմ արել,— կրկնուեց Նուռիկի ականջում:

Հասօն լուռ, զլիափոր սպասում էր նրա պատասխանին:

— Դո՛ւ, Հասօ, դեւ ինձ ոչինչ, ոչինչ չես արել,— նկատեց վերջապէս մի թոյլ, ճնշուած ձայնով Նուռիկը և խեղճն լուեց:

Ոչխարները հեռանում էին աղբիւրից:

— Հապա, հապա ինչո՞ւ չես նայում ինձ,— մի բոպէից հարցրեց Հասօն:

— Ե՛ս, ո՛չ ոչ,— մըթմըթաց Նուռիկը և կարմրեց:

— Հապա՛ ինչո՞ւ միշտ խօսում ես Սադոյի հետ:

— Սաղօյի:

— Հա՛, հէնց էդ սարսաղ Սաղօյի հետ:

Նուռիկը կռայաւ և լցրեց իւր սափորը:

— Ինչե՛ր ես մոգոնում, Հասօ, ե՛րբ եմ խօսել նրա հետ:

— Բայ սո՛ւա եմ ասում: Լսի՛ր, Նուռի՛կ, ախր դու չե՛ս տեսնում, վոնց եմ տանջւում ես, ախր դու, Նուռի՛կ, իմ սրտի ընտրածն ես, իմ ուզածն ես: Ես սիրում եմ քեզ, Նուռի՛կ, այն օրից, երբ մեր մատրան ու Խաչքարի ուխտն էր, երբ ես սուաջին անգամ տեսայ քեզ մօրդ հետ, իմ սիրտը ուղեց քեզ, ես ընտրեցի քեզ, Նուռի՛կ, և խեղճ Հասօն այն օրից մինչև օրս չունի հանդիսա: Արիւն ու լեզի է գնում սրտովս, Նուռիկ-ջան, էլ քուն չունեմ գիշերներս, ցնորուածի նման թափառում եմ սարերում, ձորերում և փնռում եմ քեզ: Պատահում է, որ լսում եմ քո անոց ձայնը, դու կանչում ես ինձ, ես վազում եմ դէպի քեզ և մնում եմ կրկին մենակ սարերում, ոչ ոք չի լինում:

Հասօն լռեց, լուռ էր և Նուռիկը, միայն նրա կուրծքն էր, որ անկանոն և արագ արագ բարձրանում էր նրա հագուստի ծալքերի սալ: Մի բոսկէց Հասօն գլխակոր մօտեցաւ նրան:

Վերջինը շուարած էր: Հասօյի կրքոտ ձայնը խոր տպաւորուել էր նրա սրտում, նրա անմեղ, անսիրձ, կուսական սրտում և այդ սիրտը համակրում էր Հասօյին: Այդ սիրտը ևս նոյն ուխտի օրը առաջին անգամ ուժգին բարախեց, երբ Նուռիկը տեսաւ զեղեցիկ հովուի սևորակ աչքերը, այդ սիրտը արդէն կորցրել էր իւր սովորական անդորրութիւնը, զրկուել էր իւր անվերով պատանեկան քնից:

— Լսի՛ր, Նուռիկ-ջան, լսի՛ր, հոգիս, — շարունակեց Հասօն, — ես ինքս էլ ռէսի որդի եմ իմ հայրենիքս այստեղ չէ. նա հեռու է, շատ հեռու: Իմ հօրս սպանեցին քրդերը... Ծօ ես կ'առնեմ մի օր վրէժս, — և Հասօյի ձայնը անլօր կարուեց: Սղբւրի մօտ սօսենու սօսափիւնն էր միայն, որ խանդա-

րում էր գիշերուայ լուսթիւնը: Հեռուից լսվում էր շների կրկարատե հաչոցը:

— Ես հարուստ էի, Նուռիկ, ինձ թալանեցին և աղքատեցրին, — շարունակեց Հասօն, — ես ունէի մի քոյր, ես կրբէք, երբէք չեմ տեսել նրան: Մայրս միշտ պատմում է նրա մասին. ասում է, թէ դու շատ ես նմանում նրան:

— Բայց ո՛ւր է նա, — շնչեց Նուռիկը հետաքրքրուած:

— Ո՛ւր է նա, չգիտեմ. նրան գողացել են, քշել են քրդերը թէ թրքերը, չեմ յիշում — և Հասօյի ձայնը կրկին կտրուեց: Արտասուքի նման մի բան ցոլաց կրիտասարդի աչքերում: Նուռիկը տխուր նայում էր գետնին:

— Դեռ չտեսած նրան, ես սիրեցի նրան, սիրեցի և քեզ, Նուռիկ: Իսկ դու, դու փախչում ես ինձնից... ինչո՞ւ: — Կրկին այդ «ինչո՞ւ» խոցեց Նուռիկը սիրտը:

Նա անշարժ կանգնած էր, նա դեռ գտնվում էր Հասօյի տխուր պատմութեան ներդործութեան տակ: Հասօն Հանեց իւր մաշուած, մորթեայ քօլօղը, սրբեց ճակատի քրտինքը և, մօտենալով Նուռիկին, բռնեց նրա ձեռից. այդ ձեռը տաք էր և դողում էր:

— Թո՛ղ, թո՛ղ ինձ, Հասօ, ուշ է. մերոնք սպասում են ինձ, կ'իմանան, որ ես մէկի հետ խօսել եմ և իմ անունը, իմ նամունը կրկնորուի: Ամօթ է, Հասօ, թո՛ղ: — Նա փորձեց ազատուել Հասօյի ձեռքից, սափորը զլորուեց արօտի վերայ և դարդակուեց: Հասօն նորից ջուր առաւ և տուեց Նուռիկին:

— Ասա՛, Նուռիկ, ասա՛. Աստուած վկայ է մեզ:

— Ի՞նչ ասեմ քեզ, Հասօ: Ես, ես... — և նրա ձայնը ներքին յուզմունքից յանկարծ կտրուեց և նա դանդաղ քայլերով հեռացաւ աղբիւրից:

Սյդ ըրպէին լուսնեակի ճառագայթները ընկան նրա վերայ. իբրեւ յաւէրժահարս, իբրեւ դիւթական մի տեսիլ անցաւ Նուռիկը Հասօյի առաջով: Մի քանի ըրպէից նա կանգնեց

և դարձրեց իւր երեսը աղբիւրին. այնտեղ, սօսիների ստուերի տակ, իբրեւ արձան, անշարժ կանգնած էր Հասօն:

— Հասօ, հոգիս, ես սիրում եմ քեզ. սիրում եմ վաղուց, — համարեա շնջեց Նուռիկը և իսկոյն անհետացաւ մօտակայ բլրի ետեւը: Հասօն, կարծես, զարթեց խոր քնից: Այդ շոգը թուեց նրան երաժշտական մեղեդի, երգի զմայլեցուցիչ դայլալիկներ: Այո, նա չէ սխալվում, նա պարզ լսեց այդ ձայնը. այդ արտասանողը Նուռիկն էր: Նա վազեց նրա ետեւից: Իսկ Նուռիկը արդէն անհետացել էր: Ուրախ, երջանիկ վերադարձաւ իւր խրճիթը այդ գիշեր Հասօն: Նա սիրում էր և բաղբաւոր էր իւր առաջին սիրով:

V.

Գասպարինց Սադօն, որին Հասօն սարսաղ էր կոչում, պատկանում էր գիւղացիների այն շարքին, որոնց մէջ օրէ ցօր նուազում է և անհետանում, դժբաղդաբար, պարզ զիւղական տիպարը: Այդպիսիներին էլ չէ հրապուրում, չէ քարշում ոչ հողը, ոչ վարուցանքը, ոչ խոփը, ոչ գերանդին: Նոքա միշտ խորշում են դժուար ֆիզիքական աշխատանքից. նոքա փչանալով այս կամ այն պատճառով, փչանալով բարոյապէս, հեռանում են բնութիւնից և նրա առատ պարգևներից: Այդ բնութիւնը սկսում է սարսափել խորթ թուիլ նոցա աչքին: Շատ սակաւ է պատահում, որ այդպիսի այլափոխութեան պատճառն ու շարժառիթը լինէին ազնիւ և համակրելի. մեծամասնութիւնը թողնում է զիւզն ու գիւղական կեանքը նոյն իսկ ծովլութեան և ագահութեան շնորհիւ: Այդպիսիները որոնում են աւելի հեշտ և ձեռնտու միջոցներ ապրուստի. նոքա աշխատում են, չարչարվում են քիչ և պահանջում են իբրեւ վարձ աւելի շատ: Այդ մի տեսակի գիւղական «bon-vivant»-ները ամենաանհամակրելի տիպարներն են, որոնք գոյութիւն ունին հայ կեան-

քում: Եթէ զգաց, օրինակի Համար, այդպիսի մէկը մի ինչ որ հակումն դէպի հեշտասիրութիւն, վեղիութիւն, այդ օրից արդէն նա մնաս բարեւ է ասում իւր բոլոր լաւ, բարի, մարդկային զղացմունքներին և դառնում է գիշաօխ թաշուն, սարդ, որ ձգելով իւր սարսափելի ոստայնը սկսում է ծծել շրջապատողների արիւնն ու քրակները: Եւ ինչ միջոցներ, ասես, գործ չեն գնում դոքա իրենց նպատակին հասնելու համար. ամեն միջոց դառնում է նրանց համար սուրբ և գործադրելի: Վաշխառութիւն, խաբեբայութիւն, գողութիւն, ամեն ինչ բանեցնում են նրանք, և եթէ այսպէս կամ այնպէս հասնում են իրենց անձկալի նպատակին, Սատուած իմ, ինչեր չեն բերում նոքա իրենց խեղճ, միամիտ համադիւղացիների գլխին, զրկանք, հարստահարութիւն, տանջանք, — այդ ամենին տանում է և համբերում առանց այն էլ համբերող գիւղացին: Եւ ի՞նչպէս այլապէս, նա ոտից մինչև գլուխ պարտքի մէջ է, ո՛չ հացը, ո՛չ տունը, ոչինչ, ոչինչ նրանք չէ: Սյդ ամենը վաղուց արդէն անցած է վաշխառուի ձեռք, և այդ անվերջ պարտքի տարեկան տոկոսը միայն համարեա զերտզանցում է գիւղացու բոլոր զոյքը, և նա, այդ գիւղացին, կամայ ախամայ դառնում է մի տեսակ հլու հպատակ, անխօս սարուի, մի զրաստ, որին իւր ցանկացածի համեմատ բանեցնում է խորամանկ վաշխառուն: Նա չէ սպանում նրան միանդամից, ոչ, այդքան խելք ունի վաշխառուն, նա կամայ կամայ է ծծում նրա կենսատու ուժերի հիւթը, նա սխտեմաբար է մեռցնում նրան:

Եւ ահա այդ գիւղական հասարակութեան հիւանդ, վարակիչ անդամները մի քանի տարուց ամենաճարպիկ կերպով հիւսած ոստայնը ձգում են գիւղի մէջ, պինդ քարշում կապկպում են նրա թելերը և մինչև վերջը չեն թողնում նրա մէջ ընկած զոհերին. իսկ ընկնում են համարեա ամենքը, քչերը, շատ քչերը են ազատվում նրա գիշաօխ ճանկերից: Սյնուհետև վաշխառուն դառնում է ամբողջ

զիւղի լիազօր տէրն ու իշխանը, նրա կամքը—օրէնք է, նրա խօսքը—սուրբ պատուիրանք, ամենից աւելի յարգանք վայելողը—նա է, ամենից շատ խօսողը զիւղա-Համայնական ժողովներում—նա է, ոէսի վերայ ազդողը, ոէսին ընտրող չընտրողը—կրկին նա է: Նա մի զօրութիւն է, ուր կենտրոնացած են լինում և նիւթական և բարոյական ազդիչ կարողութիւնը: Վայ նրան, ով կը յանդգնի չհպատակել այդ զօրութեանը, ամեն կերպ հալածում է նրան թշնամի վաշխառուն, ամեն կերպ նեղում է և ստորացնում նրան հաւասար զօրեղ ոյժը: Սյդպէս են զիւղի ցաւ սարգերը:

Եւ զարմանալին այն է, որ այդպիսիների կողմը բացի մարմնաւոր ուժից, համարեա միշտ լինում է և հոգեւորը: Գիւղի տէրաէրը այդպիսիների ամենալաւ բարեկամն է, շատ մուծ, ցած զործեր գաղաւթողի կատարվում են վերջնի միջնորդութեամբ: Երկու ոյժ միանում են, քաջ դիտենալով, որ անպարտութիւնը հաւաքականութեան և համերաշխութեան մէջ է: Վաշխառուն յայտնի, տնունով մարդ է, նա բարեկամ է զործակալի, բարեկարգչի և հոգեւոր կառավարութեան անդամների հետ, իսկ զիւղական տնուս քահանան շատ անգամ պարտաւորուած է լինում տալ այս կամ այն բացատրութիւնները այդ հոգեւոր կառավարութեան առաջ, և ահա վաշխառուն, որ մի եկեղեցատէր և բարեպաշտ մարդ է, Տառաիւֆի խմորից շինած, տալիս է այդ «բացատրութիւնները» քահանայի փոխարէն: Եւ ի՞նչ հոգեւոր կառավարութիւնը մնում է զոհ, բարեկարգիչը, զործակալը նոյնպէս, զիւղական քահանան նոյնպէս և, ինչպէս տեսնում էք, այդ ամենք էլ մնալով զոհ և բաւական, ոչինչ չեն խանգարում աշխարհային կազմակերպութեան մէջ և սա շարունակում է իւր սովորական, կանոնաւոր ընթացքը:

Այդ տեսակ մարդկանց էր պատկանում և Գառպարենց Սազօն: Գիւղում կանչում էին նրան «տաքսող», բայց չնա-

յելով դրան նա 40 տարեկան հասակում կարողացաւ ստեղծել իրեն համար մի այնպիսի անկախ հասարակական դիրք, որ դարձաւ զիւղի «երեւելներ»ից մէկը: Նրա մասնագիտական պարապմունքը վաշխառութիւն էր: Սկսելով ոչնչից հակառակ բնական օրէնքներին, նա ստեղծեց ոչնչից բաւական մեծ կարողութիւն: Չար լեզուները, որոնք զոյութիւն ունին ամեն անգ և որոնք կային, զժբաղդաբար, և Ղ. զիւղում, պատմում էին, որ այդ կարողութեան հիմքը դրուած է ամենացած միջոցներով, որ Սազօն ժամանակով պարապելիս է եղել կեղծ դրամներ ցրուելով և այլ այս տեսակ փեղզիփեղ ստութիւններ: Բայց ի՞նչեր ասես չեն պատմում այդ չար լեզուները... Սազօն երջանիկ էր: Նա ապահովուած էր, ունէր անուն, հարստութիւն, բարեկամներ, համակրողներ, ունէր տուն, հող և վայելում էր աշխարհքի ամեն բարիքը: Մինք մի քիչ անարդար դանդաղեցանք, երբ ասացինք, թէ Սազօն բոլորովին երջանիկ էր,— դա սխալ է: Սազօն նոյնպէս ունէր իւր ցաւը, նա, որ այնպէս սիրում էր կանանց սեռը, մինչև իւր կեանքի 40 ամը զեռ չէր ամուսնացած: Դրա պատճառը հետեւեալն էր: Սազօյին ստեղծելիս բնութիւնը, երևի, պարապուած է եղել աւելի ծանրակշիռ հարցերով և, ինչպէս հարկն է, չէ նայել Սազօյի վերայ: Նա, կարծես, շտապով հաւաքել է հողը, երկու-երեք անգամ վայր ի վերոյ զծաղրել է նրա երեսը և փչելով երեսին տուել է հողի և կեանք: Այդպէս էր ծնուել Գասպարենց Սազօն: Երևակայեցէք երկու ծուռ ու կարծ ոտներ, երկար ձեռներ, ահադին, տկուած փոր, գլորաձև գլուխ, հաստ և միշտ կարմիր վիզ, դուրս ցցուած ծնօտներ, շաշ աչքեր, մեծ բերան հաստ շրթունքներով, որտեղից երևում էին մի շարք սև, ծուռ ու մուռ ատամներ, և մի փառաւոր հայկական քիթ: Երևակայեցէք այդ ամենը և դուք համարեա ձեր աչքով տեսած կըլինիք Ղ.— եցի Գասպարենց Սազօյին: Այդ քվազիմոդոն զեռ չէր կարողացել ի հարկէ

ոչ մի գիւղական գեղեցկուհու սրտում վառել սիրոյ կրակը և մնացել էր ամուլի:

Ինքը Սազօն իւր կողմից քանիցս փորձել էր զլուս Հանել իւր դիտաւորութիւնները, բայց միշտ անյաջող: Նա Հասկանում էր, որ իւր տգեղութիւնն էր դրա արգելքը, Հասկանում էր և Համբերում...

VI.

Անցան տարիներ, և Հարուստ, վաշխառու Սազօն զգաց իւր ոյժը: Նա Հասկացաւ, Համոզուեց, որ այժմ աղջիկներին ամեն մէկը ուրախութեամբ կը դառնայ իւր կիներ: Բայց նա սկսեց ջոկել, սպասել, այժմ նրա պահանջները աւելացել էին. նա կամենում էր ջաշիլ կին, լաւ կին, լաւ տնից, ուղով-նամուսով: Նա մինչև անգամ ընտրել էր մէկին և սպասում էր մի պատեհ առթի, որ ուղարկէ աղջկայ Հօր մօտ խնամախօսներին. իսկ մինչ այդ նա ձգել էր գործի մէջ իւր բարեկամ տէրտէրին: Տէր Պօղոսը, իբրեւ ոչ պաշտօնական մօցիքուլ, պիտի պատրաստէր այն ասպարէզը, ուր պիտի գործէր յետոյ ինքը Գասպարեանց Սազօն,— և տէր Պօղոսը թափում էր ամեն ջանք: Գործը Հեշտ չէր. նա պահանջում էր խելք, Համբերութիւն, աշխատանք և ճարպիկութիւն. այդ ամենից զուրկ չէր յարգելի տէր Պօղոսը: Նա արդէն մի քանի անգամ, կարծես, բոլորովին անպատակ բացել էր աղջկայ Հօր Հետ այդ խօսակցութիւնը. գովել էր կարողութեան չափ Հարսնացուին և այդպիսով իմացել էր նրա Հօր «լեզուի տակին»ը—ինչպէս ինքը տէր Պօղոսն էր ասում:

— Գիտե՞ս, բալա-ջան,—ասում էր նա մի երեկոյ նստած Սազօյի տանը սեղանի առաջ, ուր ուրախ ուրախ եփ էր գալիս ինքնատեղ,—գիտե՞ս, այստեղ մի արգելք կայ, բալա-ջան (տէր Պօղոսը միշտ այդպէս էր անուանում Սազօյին), մի

արգելք կայ, որ ծնողները հեշտ չեն բաժանուիլ աղջկանից:

Եւ նա առանց շտապելու մօտեցրեց իւր իւզայի կարմիր շրթունքներին թէյի բաժակը, մի քանի անգամ ուժգին փչեց, տալով իւր շրթունքներին զտյի ձև, ձգեց շաքարի կտորը բերանը և կամաց կամաց խմելով, շարունակեց իւր խօսքը:

— Հմի էդ ա, որ ծնողները կրկամենան տան փեսայ տունը, ախր մինուճարն է:

— Յիտո՞յ,— հարցրեց Սաղօն:

— Հմի տեսնում ես էլի,— փչեց վերջին անգամ իւր զրօյանման շրթունքներով տէր Պօղոսը,— տեսնում ես, որ արգելք կայ: Բայց ես շատ աշխատեցի համոզել հօրը, տատայի, թէ Սուրբ Գրքումն էլ դրուած է— «կանայք արանց իւրեանց հետեւեցին», ասացի, թէ խօ աղջիկդ կրկին մեր գիւղումն է լինելու, միշտ կըտեսնուէք:

— Իսկ նա՞,— հետաքրքրուած հարցրեց Սաղօն:

— Է՛հ, ո՞ւմ ես ասում, էլի իւր էջն է քշում: Ձէ՛, չէ ու չէ՛, մեր ուէսին խօ դիտեմ:— Խօսքը Նուռիկի մասին էր:

— Բաս ի՞նչ անենք:

— Համբերենք, բալա-ջան, համբերութիւնը կեանք է, ասում է Դանիէլ մարգարէն, տեսնե՞ք, վերջը ի՞նչ կըլինի:

Սաղօն ընկաւ մոտատանջութեան մէջ. նա գիտէր, որ այդպէս է պատասխանելու աղջկայ հայրը, դուշակում էր այդ և որոնում էր մի ելք այդ անեղանիկ դրութիւնից դուրս դառնալու համար: Նա վախենում էր Նուռիկին թողնել իւր ձեռից, նրա երեսի ծամուկը երևում էր, որ այդ դիլեմման, այդ հանելուկը մաշում է նրա թոյլ մտածողական ոյժերը:

— Հը՛, ասում ես համբերենք, տէրաւոր-ջան, բաս թէ փախաւ ձեռներիցս... Ի՞նչ կ'անենք այն ժամանակ... Ես խօ ուզում եմ Նուռիկին...

— Փախա՞ւ... Ենց թէ փախաւ,— հարցրեց տէր Պօղոսը, սրբերով մեծ կարմիր թաշկինակով իւր փառաւոր մօրու քնու ճակատը:

— Հենց այնպէս... եթէ ուրիշը ուզի նրան:

— Պահ, տնաշէն, հանաք ես անում, թէ զորթ ես ասում: Ախր մի լաւ նայիր շուրջդ. ո՞վ կայ մեր գիւղում: Մի ցոյց տուր մէկին, քեասիբը խօսի ուզի ուէսի աղջկանը:

— Ո՞րք թէ ով, ուէսը հարուստ է, կարող է քեասիբին էլ տալ իւր աղջկանը:

— Էդ ի՞նչեր ես դուրս տալի, Սադօ-Ջան, ախր մի մտածիր. լսումա՞՞՞ բան է, որ հարուստի փեսան քեասիբ լինի: Էդ ո՞ր դրքումն է գրած. հարկւրներով պսակ եմ կտաւրել ու էդ թաւուր բան չեմ տեսել: Ձէ՛, չէ՛, բալա-Ջան, հանգիստ կ'աց, աղջիկը մերն է ու մերը: Առաղելու բան չկայ. համբերենք, գործը կը շինուի ինքն իրան:

Տէրաէրը դարդակեց իւր վեցերորդ բաժակը: Կնքնտեղը մարելու վերայ էր: Սադօն լուռ գլուխը ձգել էր սեղանին և մտածում:

— Այդպէս, բալա-Ջան, այս շաբաթ կը շինենք գործդ ու ցինը կը վերջանայ,— ծիծաղեց տէրաէրը, թափ տուեց Սադօյի ուսը և վեր կացաւ տեղից: Սադօն ոչինչ չպատասխանեց:

Այդ լուպէին Նուռիկի պատիկերը կենդանի կերպով կանգնած էր նրա առաջ. նա տեսնում էր նրա աչքերը, ժպիտը, երեսը: Նուռիկը հրապուրում էր նրան իւր կուսական դիւթիչ, թորմ գեղեցիկութիւնով: Սադօն զգում է անդամ նրա ներկայութիւնը. ահա նրա մերկ, գեղեցիկ մարմինը, կուրծքը, նրա կրակոտ աչքերը. և այդ մարմինը անզուսպ քարշում է նրան դէպի ինքը, նա զրգոում է նրան:

— Նուռիկ, դու իմը կը լինիս... անպատճառ. խմ, ինձ Սադօ կն ասում, Կասպարեայ Սադօ,— մի խուլ, ճ'նշուած ձայնով շնջեց Սադօն և պինդ զարնելով սեղանին, վեր կացաւ տեղից աէր Պօղոսին ճանապարհ ձգելու: Իսկ դրսում արդէն մթնիկ էր. գեշերը տարածել էր իւր սև քօղը աշխարհիս վերայ և փոքրիկ Ղ. գիւղը կամաց կամաց ընկղմվում էր հանդիսա քնի մէջ:

VII.

Գիշեր է:

Պարզ զուսուստեայ երկնականարում հանդարտ լողում է լուսնեակը: Նրա մեզմ լոյսը ավառելով փոքրիկ Ղ. գիւղի վերայ, ընկնում է գիւղից դուրս, դաշտային անհուն, լայնածաւալ տարածութեան մէջ և, հասնելով սարերի ստորոտներին, բարձրանում է սրածայր, երերուն ցլքով մինչև նրանց բարձրաբերձ գագաթները և կորչում է եթերային կապուտակ մթնոլորտում: Իբրև ստուերներ երևան են գալիս սարերում մութ ձորերը, անդունդները, անցքերը և իրենց մթութիւնով աւելի պարզ, աւելի նշմարելի են կացուցանում լուսաւորուած մասերը:

Անշարժ է գիշերուայ պարզ, թափանցիկ օդը, անշարժ են երկարաձիգ սօսիները և ուռիները, անշարժ է չինարը, անշարժ, կարծես, քարացած է ողջ անտառը: Քամու նշոյլ անգամ չկայ: Բնութիւնը լուռ է: Սյդ շքեղ հարաւային բնութիւնը, կարծես, անոյշ նիրհում է գիշերուայ կրքոտ, ջերմագին զգուանքների մէջ. երբեմն երբեմն միայն մի ինչ որ անորոշ հնչիւն, մի ձայն յանկարծ ընդհատում է այդ խորհրդաւոր լուռութիւնը և իսկոյն լռում է հեռու, հեռու գիւղից դուրս: Երբեմն-երբեմն միայն քամու ալիքը խփվում է ծառերի անշարժ կախուած թերթիկներին, կարծես, իւր համբոյրն է տալիս նրանց և, բարձրացնելով մի ըուպէ միայն նրանց խուլ սօսափիւնը, կորչում է անհուն տարածութեան մէջ:

Գիւղի ծայրում, համարեա ամենավերջը, գտնվում է Հասոյի խրճիթը. դա մի փոքրիկ գետնափոր տնակ է, որ ժամանակի մաշող ժանիքների ազդեցութեան տակ կռացել, քայքայուել է և համբերութեամբ սպասում է իւր օրհասին: Նրա տափարակ, հողէ կտրի վերայ բուսնում է արօտ, այդտեղ ծիծառը մեծացնում է իւր փոքրիկներին, այդտեղ ամրանը անց է կացնում իւր ժամանակը և Հասուն Նա այժմ

էլ ծախսապատիկ նստած է այգտեղ և տրորելով իւր կոշտ, սևացած ձեռներում իւր սնրաժան քօլօղը, ատամների միջեց մի ինչ որ երգում է: Նրա միտքը պտտում է շատ, շատ հեռու. նա չէ լսում, չէ հասկանում անդամ իւր երգածը. ահա քանի օր է նրա ուղեղը չէ դադարել զործելուց: Մի հարց միշտ զբաղեցնում է Հասոյին. նա աշխատում է մարսել, պարզել իրեն տանջող այդ միտքը—բայց իզուր, նրա մտածողութեան ընթացքը խառն ու շփոթ է: Մտքերը հետևում են միմեանց առանց ներքին կապակցութեան, առանց կանոնաւոր հոսանքի. յանկարծ անցեալ օրուայ մի աննշան փաստից յետոյ Հասոն յիշում է իւր մանկութիւնը, իւր տղայական խաղերը և կամ մօր պատմած արկածները: Անցնում է մի քանի րոպէ և նրա ուղեղում արդէն ծաղում են նոր մտքեր, նոր յիշողութիւններ. ահա մեղմագին կարկաչում է վտիտ աղբիւրը, ահա Նուռիկը սափորը ձեռին կանգնած է այնտեղ և ջուր է առնում. լուսինը շէշտակի խփում է նրա երեսին—որքան չքնաղ է, որքան գեղեցիկ է այդ երեսը.—ահա նա ձայն է տալիս Հասոյին. նա մօտենում է նրան և իւր մինչև արմունկը մերկ ձեռներով փաթաթվում է Հասոյի վզով: Գիշերուայ լուութիւնը ընդհատվում է նոցա ջերմ, առաջին սիրոյ համբոյրի ձայնով: Ի՞նչ է դա, երանգ, ցնորք, թէ... թէ Հասոն չէ սխալվում և այդ ամենը այս րոպէիս կատարվում է նրա աչքերի առաջ: Հասոն կամաց կամաց սթափվում է:

Յնորքների և երանքների աշխարհը փշրվում է:

Նա պինդ տրորում է իւր ճակատը, ուղղում է իւր գանգուր սև մազերը և դանդաղ վեր է կենում տեղեցը: Նա կանգ է առնում մի րոպէ կտրի վերայ, ձգում է իւր մեղմադձոտ, թախծալի հայեացքը պարզ ամառնային երկնքի վերայ, նայում է լուսնեակին, աստղերին, արծաթափետուր ամպերին և կտրից դանդաղ ցած է իջնում:

Նոցա խրճթի երգիկից օղակաձև քուլաներով բարձրա-

նում է ծուխը. Ոսկեհատը կանգնած թոնրի մօտ մի ինչ որ եփում է. Հասօն լուռ մանում է ներս, լուռ հանում է իւր արխալուղը և նոյնպէս լուռ նստում է թոնրի մօտ:

Պառաւ Ոսկեհատը ձգում է իւր դեռ փայլուն, միշտ վազվզող հացեացքը նրա երեսին:

Խրճթի մի անկիւնում շարժվում է մի ինչ որ կենդանի բան. մերթ ընդ մերթ այնտեղից լսվում են թոյլ անզօր ձայներ, — դա Հասօյի զառնուկն է: Նա նոր լոյս աշխարհ է եկել: Դեռ երեկ Հասօն այնպէս քնքշաբար նայում էր զառնուկին, հոգում էր նրա պէտքերը, փաղաքշում էր նորան, իսկ այսօր ուշադրութիւն անգամ չէ դարձնում աղերսազին բառաշող զառնուկի վերայ:

Բոպէները անցնում են լիակատար լուրթեան մէջ:

Թոնրում այրուող փայտերը մի աղերսազին ճրթճռթոցով փշշում են, ճայթում են, կոտրատվում են և թողնելով կայծերի հրեղէն մի կոյտ՝ ծածկվում են թանձր մոխրով: Այդ մոխրի մակերևոյթին խաղում է կսպտադոցն մարող կրակը և մօլի, շարժուն ցուքերով երևում է դէս ու դէն:

— Լսի՛ր, մայր, — յանկարծ ձայն տուեց Հասօն, — դու ինձ պատմում էիր, թէ հայրս ժամանակով ոչ ոք է եղած այնտեղ՝ մեր հայրենիքում. զո՞րթ ա...

Ոսկեհատը նախ երկար նայեց Հասօյի անզուսպած երեսին և յետոյ արդէն պատասխանեց.

— Հա՛, եղած է, որդի-ջան, ի՞նչի ևս հարցնում:

— Հէ՛չ, էնպէս:

— Զէ՛, ասա՛:

Եւ Ոսկեհատը մօտեցաւ Հասօյին:

Վերջներ պինդ սեղմել էր իւր նեղ շրթունքները. հիգնական ժպիտը տխուր խաղում էր այդ շրթունքների ծալքերում:

— Հը՛, ինչի՞ ես հարցնում:

— Ինչի՞. նրա համար, որ ես էլ կարողանամ պարծի-

նալ հօրովս, որ խմանան ուրիշները, թէ ես էլ հասարակ, վարձկան հովիւ չեմ, այլ ուսի որդի:

Եւ նա պիտի ծիծաղեց. այդ ծիծաղը սառն էր և շինծու:

Ոսկեհատը կրկին անհանգիստ նայեց նրա երեսին:

— Կարօն ասում է, — շարունակեց, կարծես, ինքն իրեն Հասօն, — որ այստեղ, Ղ. գիւղում ոչ մի մարդ չէ տալիս իւր աղջկը հովուին: Հա... Կարօն այդպէս ասաց, իսկ ես... ես չեմ հաւատում:

Ոսկեհատը վայր դրեց ձեռի ամանը և սկսեց մօտիկ տալ Հասօյին:

— Ձեռ հաւատում, ասիւր եթէ աղջկը սիրէ ինձ, նա կը դառնայ իմ կինը. լինի դա հէնց ուսի աղջկը: Սխր օվ կարող է գօտով տալ ուրիշին աղջկանը. նա խօ ինձ է սիրում, էլ ի՞նչ:

Եւ նա յանկարծ անզօր լուեց:

Թոնրում կրկին ճրթճոթացին պրուռը փայտերը:

— Ինչո՞ւ ես այդպէս խօսում, Հասօ-Ջան, — նկատեց մայրը:

Որդին լուռ նայեց իւր մօր խորշումած երեսին:

— Հը, ասա՛, ասա՛, որդի-Ջան, — նա մօտեցաւ Հասօյին և սկսեց քնքշաբար շոյել նրա խիտ մաղերը, — Հը, ասա, բալա-Ջան, ասա, իմ աչքի լոյս Հասօս...

— Ինչո՞ւ, — նկատեց մի յուզուած ձայնով Հասօն, — ինչո՞ւ. նրա համար, որ ահա քանի ամիս է քո խեղճ Հասօն քուն չունի. նրա համար, որ Սաչ-քարի ուխտի օրից սրտովս ամեն օր արիւն ու լեզի է գնում. նրա համար, որ այս սիրտը խոցուած է, մայրիկ-Ջան, հալ ու մաշ է եղած...

Եւ արտասուքի հեղեղը ցայտեց Հասօյի աչքերից:

Այն հոգեկան ծանր բեռը, որ ամիսներով ծանրացել էր նրա սրտին, այժմ, թեթեւանում էր վազող արտասուքների հետ միասին: Լացը մեղմացրեց նրա սրտի կսկիծը. խուլ հեծկտանքները տխուր հնչում էին սենեկի լուծ-թեան մէջ:

— Դու ուզում ես մէկին,— շնչեց Ոսկեհատը:

— Ուզում եմ... աւելի, մայրիկ,— ես սիրում եմ նրան: Այս բոպէիս անգամ տեսնում եմ ես նրա պատկերը.. Այ, նա կանգնած է սօսկնու տակ և ձայն է տալիս ինձ: Այո, մայրիկ-ջան, ես ուզում եմ: Իսկ որքան է սիրում նա քեզ. ես շատ եմ պատմել նրան քո մասին, ասել եմ թէ որքան բարի ես դու և որքան անբաղդ ես. պատմել եմ նրան մեր հայրենիքի, մեր — շէնի մասին, մեր անցեալ կիսնքի, մեր կրած չարչարանքների, լացի մասին: Ախ, մայրիկ-ջան, մայրիկ-ջան, ես պատմել եմ նրան, թէ ինչպէս քրդերը սպանեցին հօրս և ինչպէս Նոյեմզար քրոջս քշեցին Պարսկաստան. խօսեցիք է նա: Ախ, եթէ դու տեսնէիր, ինչպէս լաց էր լինում նա... Նա, մայրիկ-ջան, սիրում է մեզ բոլորիս, նա խոստացաւ դառնալ իմ կինը:

Ոսկեհատը շուարած լսում էր Հասոյի անկեղծ խոստովանանքը:

— Հա, մայրիկ-ջան, նա սիրում է, և դեռ Կարօն ասում է, որ նրան ինձ չեն տալ: Այսօր դիւզում խօսում էին, թէ ինչպէս սարսաղ Սաղօն խնամախօսներ է զրկել նրա հօր մօտ և ինչպէս մեր ոէսը տուել է իւր խօսքը:

— Ի՞նչպէս, դ՞ու, դ՞ու, Հասօ, ուզում ես Նուռիկին:

— Հա, մայրիկ-ջան:

Հասօն վեր կացաւ տեղից և իբրև անդրի կանգնեց մօր առաջ և հաստատ կրկնեց.

— Հա, մայրիկ-ջան:

Վայրենի բնութեան աւելի վայրենի, անտաշ որդին խոստովանում էր իւր առաջին սէրը: Ներքին, ջերմ կրակը վառվում էր նրա լայն բացած աչքերում, արիւնը խփել էր տաքացած երեսին և ներկել էր վերջինը մի ալ վարդի գունով: Նա հպարտօրէն բարձրացրել էր իւր գլուխը, անվախ վիայում էր իւր սէրը և չէր ամաչում իւր արարքից:

— Հասօ, որդի-ջան, այդ ի՞նչեր ես խօսում:

— Ի՞նչ, — հարցրեց Հասօն միայն:

— Ախր ոէսը հարուստ է, անուանի, իսկ մենք...

— Իսկ մենք աղքատ, բայց երիտասարդութիւնս, յոյժերս, աշխատանքս. այդ ոչնչ: Զ՞նք, ես կրբանեմ, օր ու գիշեր կրբանեմ: Ինձ խօ կըտան մի թիւ հող. ես կըցանեմ, կըվարեմ, և մենք Նուռիկի հետ քաղցից չենք մեռնիլ:

Ոսկեհատը տխրագին ժպտաց:

Նրանում խօսեց այդ բոպէին դառն փորձերի ձայնը:

— Դու մոռանում ես, Հասօ, — նկատեց նա մի րոպէից, — դու մոռանում ես, որ ոէսը նամուսի, ամօթի խաթրի չի տալ իւր աղջկանը քեզ: Ի՞նչ կ'ասէ գիւղը, ժողովուրդը. մասխարայ լինել ուրիշների առաջ նա չի ուզել. խալիսի բեւրան ընկնելը լավ չէ, որդի:

— Ախր Նուռիկը սիրում է ինձ:

— Սիրում է, ո՞վ է նրան հարցնողը:

— Կարօն է այդպէս ասաց, դ՞ու էլ մայրիկ և այդ լմու է, ճշմարիտ է: Ասա, մեղք չէ. մի՞թէ այդպէս է լինում աշխարհում, մի՞թէ մարդիկ այդքան անխիղճ են: Տես, ոչ խարներս, անտառի զաղանները, թռչունները, նոքա անգամ սիրում են իրենց ուղածին: Մի՞թէ մարդիկ վատ են զաղաններից: Մայրիկ, մայրիկ, դու էլ, Կարօն էլ. այնպէս չէք խօսում չէ, չէ...

— Մարդիկ, մարդիկ, — շնչեց դառն հեգնութեամբ Ոսկեհատը, — մարդիկ, այո՛, նոքա վատ են զաղաններից, որդի՛, նոքա սպանեցին քո հօրը, նոքա թշուառեցրին մեզ. Իսկ ի՞նչ արին քրոջդ...

Եւ վաղեմի, տխուր յիշողութիւնները զարթեցին պառաւ Ոսկեհատի ուղեղում: Այդ լեռնական հայ կնոջ մէջ չկար ճիշտ հայկական, հըռ, ստրկական համբերութիւնը: Այդ գաղթականը, որ օտար հողի վերայ գտել էր իւր ապաստարանը, զիտէր և սիրել և ասուի: Վրէժնորոթեան ոգին դեռ չէր մարել նրանում. մի օր նա յոյս ունէր առ-

նեղ իւր վրէժը թշնամիներից: Նա հաւատում էր, որ այդ օրը երբ և իցէ կըգայ:

— Լսի՛ր, Հասօ, մարդիկ անխիղճ են—ես լաւ եմ ճանաչում նրանց. եթէ նոքա տեսնեն քեզ ընկած ճանապարհին՝ հիւանդ, քաղցած, ծարաւ, օգնութեան փոխարէն կ'անցնեն վրայովդ. այդպէս են մարդիկ: Ստի՛ր նրանց, տաի՛ր ամենքին. թող այդ երիտասարդութեան ցնորքդ, այդ սուս սէրը: Սէրը թողել է մեր աշխարհը. նա չկայ, մնացել է սոււաը, լացը և անէծքը: Գնանք այսանդից, գնանք մեր հայրենի ձ—շէնը, համբուրենք նրա սուրբ հողը և վրէժներս ասնենք մեր թշնամիներից: Ես կըգամ հետդ, ես պառաւել եմ, ուժից ընկել. բայց կըզամ հետդ. թող իմ ոսկորները հանգչեն մեր ձ—շէնում. գնանք, Հասօ...

Սլեզարդ մազերը արձակած, կանգնած էր Ոսկեհատը թոնրի մօտ, կանգնած էր անշարժ: Կրակի բոցը լուսաւորում էր նրա հողադոյն երեսը, լայն, ուռած երակները և խորշմած ճակատը մի կարմիր բոցեղէն լուսով. սուր փոսփորային կոսկր ցոլում էր նրա լայն բացած, մի կէտի ուղղած աչքերը: Այդ դրութեան մէջ Ոսկեհատը յիշեցնում էր պառաւ վհուկներին, որոնք կանգնած խարոյկների առաջ, սրբագործում են իրենց հմայութիւնը:

Ոսկեհատը դողում էր: Այսքան տարի պահած, լաւ ռիւր յանկարծ երևան էր եկել և պահանջում իւր կատարումը: Զին ցաւերը նորոգուել էին:

— Լսում ես, Հասօ, գնանք և. Միրդա-բէյի արիւնք կըփոխարինէ Մրտոյիս արիւնք: Ա՛խ, Մրտօս, Մրտօս. քո առանց գերեզմանի և սուրբ թաղման մնացած հոգիդ վերջապէս կըհանգստանայ, էլ նա չէ թափառել մութ գիշերները: Գնանք, գնանք մեր ձ—շէնը, Հասօ:—Եւ Ոսկեհատը յետ ձգեց իւր արձակած մազերը և ուղղեց իւր սոււր, համարեա անմիտ հայեացքը Հասօյի կողմը: Նա, կարծես, չէր տեսնում իւր որդուն:

Իսկ Հասօն լուռ, շուարած նայում էր նրան: Նա առաջին անգամ էր տեսնում իւր մօրը այդ դրութեան մէջ. նա չգիտէր, որ երկար, քսան երկար տարիներ վրէժխնդրութեան միտքը չէր թողել պառաւ Ոսկեհատին: Նա չգիտէր, որ նա գիշերները ցնորուածի պէս վեր էր կենում և, դուրս գալով խրճիթից, սկսում էր կարգալ իւր կատաղի անէծքը. նա չգիտէր, որ ժամանակի ընթացքում այդ միտքը դարձել էր Ոսկեհատի *idée fixe*՝ը, այն թելը, որ կապում էր նրան կեանքի հետ: Եւ այժմ, երբ նա տեսաւ, լսեց մօր խօսքերը, նրա յորդորը, նա զարմացաւ, թէ որքան կամք, ոյժ և զօրութիւն է մնացել դեռ այդ թոյլ պառաւած մարմնի մէջ. նա արիւն է անձկում, արիւն և վրէժ:

— Բայց ի՞նչ կրդայ մեր ձեռքից, մենք երկուսովս ենք միայն,— նկատեց Հասօն մի անհաստատ ձայնով:

— Ի՞նչ, ամաչել, ամաչել, ռէսի որդի. հեռու, հեռու ինձնից, թուլամորթ. դու իմ ուղին չես, դու վախճում ես քրդերից: Հեռու, թէ ոչ իմ մայրական անէծքը կը թափուի գլխիւ,— եւ Ոսկեհատը բարձրացրեց իւր ոսկրոտ, չորացած ձեռները դէպի երկինք:— Ի՞նչ, և դու, դու... Հարցնում ես, մենք կրտսերներ Միրզա-բէյին, մենք կը իմենք նրա սաք սաք արիւնը: Ո՛հ, խա, խա, խա, ի՞նչ լաւ կը լինի. Մրտօս հանգիստ կը բնի յաւիտենական քնով, էլ չի վըզովիլ նա ինձ երազումս, էլ տխուր չի շարժիլ իւր արիւնոտ գլուխը: Ա՜մ, Միրզա-բէյ...

Եւ խելագար պառաւի ծիծաղը հեռու տարածուեց դիշերուայ լուրթեան մէջ: Այդ սուր, երկարատե ծիծաղը սարսուռ ձգեց Հասօյի վերայ:

— Մայրիկ, մայրիկ, ի՞նչ ես տառում, հանգստացի՛ր:

Ոսկեհատը սարսափած յետ քաշուեց խրճիթի մուտք անկիւնը. կարծես, մի զարհուրելի տեսիլ երևեց նրա աչքերին:

— Ա՜մ, կրկին, կրկին այստեղ ես, Միրզա-բէյ. դու այստեղ էլ հանգիստ չես տալիս խեղճ Ոսկեհատին. հեռու,

Հեռու ինձնից, մարդասպան. կորի՛ր, զնա՛, տե՛ս, այնտեղ մշուշի մէջ կանգնած է Մրտա: Դու սպանեցիր նրան, նա սաստում է քեզ. անս, արիւնը կաթ-կաթ վազում է նրա գլխից... Հեռու, Հեռու Միրզա-բէյ: Ոսկեհատը մենակ չէ. նա մեծցրեց օտարութեան մէջ իւր որդուն. Հասօն այստեղ է. Հաոս, Հասո, — ճշաց Ոսկեհատը, — օգնի՛ր, օգնի՛ր ինձ, Միրզա-բէյը խեղդում է, խեղդում է մօրդ:

Հասօն վաղեց նրա մօտ, բռնեց նրա ձեռից, և մի ականթար-թում Ոսկեհատը սթափուեց:

— Կրկին, կրկին այս զարհուրելի երազը... Խնչ ասացի ես, — հարցրեց նա թոյլ ճնշուած ձայնով:

— Ո՛հ, ո՛ւր եմ ես, ինչպէ՛ս ուժգին շուացնում է քա-մին. ցուրտ է, ես մրսում եմ:

— Մայրի՛կ, դու վրէժ էիր պահանջում:

— Վրէժ. ո՛չ, ո՛չ, դա ցնորք է, երազ, որ ժամանակ ժա-մանակ տանջում է ինձ... Այսօր լուսնի նորն է, երևի. մոռացի՛ր, որդի, իմ խօսքերը, մի՛ յիշեր այլ ևս:

— Եւ նա ծանր կերպով հառաչեց: Հա, ես մոռացայ... Է՛խ, պառաւել է խեղճ Ոսկեհատը, մոռացկոտ է զարձել... Հա, դու ասացիր, որ Նուռիկը սիրում է քեզ...

Հասօն ոչինչ չպատասխանեց:

— Հա, այդպէս... լաւ է, լաւ... իսկ ուէ՞սը. նա կրմերժէ քեզ, նա հարուստ է, իսկ մենք, մենք... դու...

Եւ Ոսկեհատի ձայնը յանկարծ կտրուեց. նրա աչքերի ծանրացած կոպերը փակուեցան, տաք քրտինքը ծածկեց նրա մաշուած, կնճիռներով պատած երեսը, մարմինը, և նա անզոր ընկաւ Հասօյի ձեռների վերայ:

Կրկին խրճթում տիրեց լռութիւն:

Իսկ թոնրում կրկին ուրախ ուրախ այրվում էին կրա-կած, սևացած փայտերը, և կրկին մոխրի մակերևոյթին խաղում էր կապտադոյն, մոլի կրակը:

VIII.

Գիւղում ճշմարիտ որ սկսել էին խօսել Սաղօյի ապագայ ամուսնութեան մասին. իբրև հարսնացուի տալիս էին Նուռիկի անունը: Սրէ ցօր այդ լուրը աւելի և աւելի տարածվում էր գիւղական հասարակութեան մէջ և վերջինը արդէն համարեա համազօրեալ էր, որ դա մօտակայ ապագայի փաստ է: Դատերը ափսոսում էին, որ Նուռիկը արդէն ծերացած վաշխառուի ճանկն է ընկնելու, շատերը, ընդհակառակը, երանի էին տալիս նրան և անմիջապէս սկսում էին հաշուել Սաղօյի հարստութիւնը, և համարեա ամենքը նախանձում էին Նուռիկին, նախանձում էին նրա բաղդաւորութեանը: Այդ լուրը, որ վերջին ժամանակ դարձաւ ամբողջ Ղ. գիւղում առօրեայ զրոյցի, «ստէ-կօսէ»ի նիւթ, հիմնուած էր մի անուրանալի փաստի վերայ: Դատերը տեսել էին, ինչպէս տէր Պօղոսը եկել էր ուէսի տունը, երկար մնացել էր այնտեղ և դուրս գալիս ինքնաբաւական կերպով, ուրախ ուրախ շփել էր իւր ձեռները: Այդ ամենը այնպիսի փաստեր էին, որ երկբայեւ աւելորդ էր անգամ: Ինչո՞ւ ապա տէրտէրը շփեց իւր ձեռները, այն էլ ուրախ ուրախ. խօտէրտէրը ի զուր չի անիլ այդ: Եւ գիւղում ամենքը համոզուած էին, որ եթէ տէր Պօղոսը շփել է իւր ձեռները, ուրեմն անպատճառ մի բան կայ և այդ «մի բանը» զբաղեցրեց ամենքին:

Տէր Պօղոսը իրաւ գնացել էր ուէսի մօտ, համոզել էր նրան և նրանից խօսք էր առել. ծերունի ուէսը տալիս էր իւր ազնկը Սաղօյին:

Եւ Գասպարինց Սաղօն անչափ ուրախ էր. նա առատապէս վարձատրեց զօջաղ տէր Հօրը: Առանց նրան Սաղօն հազիւ թէ կարողանար զլուխ բերել այդ դժուարին դործը. խի այժմն նա հոսել էր իւր անձկալի նպատակին և զգում էր իրեն երջանիկ, բոլորովին երջանիկ:

Երջանիկ էր և զօչաղ տէր Պօղոսը. նա ստացել էր իւր «ժամոցը» և բացի դրանից Սաղօն խօսք էր տուել բարեխօսել բարեկարգչի առաջ տէրտէրի մի քանի պաշտօնական ակներև ղեղճումների մասին: Եւ այսպէս, այս փոքրիկ պատմութեան մէջ գործող Հերոսներից շատերը բաւական և երջանիկ էին. միայն Նուռիկն էր, որի սրտով արիւն էր գնում: Այն կցկտուր լուրերից, որոնք հասնում էին նրա ականջին, նա գուշակում էր իւր համար մի անբաղդութիւն: Դեռ եղելութիւնը չիմացած նա տանջվում էր և նրա սիրտը կտրատվում էր. տանը այս վերջին օրերս շատ են փափսում Սաղօյի մասին. այդ ի՞նչ է... Ինչո՞ւ այդպէս շուտ շուտ են յիշում նրա անունը: Այդ հարցը օրը քանիցս ծագում էր Նուռիկի ուղեղում և տանջում էր նրան: Նրա ներքին անդորր աշխարհը պղտորուած, տալիս ու վերայ էր եղած. կեանքի կանոնաւոր հոսանքը դուրս էր եկել ամերից և ընտրել մի նոր, արտուղի շաւիղ:

Ոչ ոք չկար նրա մօտ, որի առաջ նա կարողանար յայտնել իւր գաղտնիքը, իւր մտքերը, որին նա կարողանար ցոյց տալ իւր խոցուած, ցաւոյ սիրտը. նա երբէք չէր համարձակուել խօսել այդ մասին իւր ծերունի հօր հետ, իսկ մայրը այս վերջին օրերս ականերև խորշում էր ու և իցէ բացատրութիւններից: Եւ Նուռիկը մնում էր բոլորովին մենակ:

Շատ անգամ նրա մտքովն անցնում էր Հասօն: Նա մտաբերում էր այն երեկոն, աղբիւրի մօտ, երբ առաջին անգամ նրա սիրտը բաբախեց սուրբ սիրոյ առաջին անշէջ կրակով, երբ առաջին անգամ նրա անմեղ, կուսական շրթունքները պրուռեցին ջիւ համբոյրներից:

Յիշեց այդ ամենը Նուռիկը և նրա սրտի խորքում մի բան սաստիկ, սուր ցաւեց. ի՞նչ էր այդ. մի՞թէ նա մնաս բարև էր ասում իւր երջանիկ անցեալին, իւր ոսկի խաբուսիկ երազներին. մի՞թէ նա մոռացութեան էր տալիս իւր

սէրը, զգուանքը, փաղաքշանքը. մի՞թէ նա մոռացաւ իւր սիրելի Հասցիին և այսպէս վաղ երգում է իւր վերջին, հրա-
ժարական ողբը: Ոչ, ոչ, Նուռիկը գեռ յիշում է այդ ան-
ցեալը. նա գեռ ապրում է այդ անցեալով. որքան լուսափայլ
էր նա, որքան երազական, զիւթիչ ցնորքներ էր խոստանում
նա: Եւ ահա մի րոպէում կորցնել այդ ամենը, կորցնել յա-
ւիտեան... Ո՞վ է նա, որի անկոչ, օտար ձեռը յանդգնում
է փշրել ցնորքների այն լուսաւոր աշխարհը, ուր ապրում
էր Նուռիկը. ո՞վ է նա, որ անսպասելի կերպով խորտակում
է փայփայած, սիրած յոյսերը: Ո՞վ է նա, ո՞վ...

Այդ միտքը անդադրում ծագում է Նուռիկի ուղեղում:

— Զլինի թէ Սազօն է, — սարսափած խոստովանում է
նա ինքը իրեն, — այդ անշնորհք Սազօն, Աստուած իմ, մի՞թէ
նա է, մի՞թէ իմ ծնողներս այնքան անսիրտ են, որ կըհա-
նեն, կրտան ինձ նրան, այդ խեղճերի արիւնը ծծող Սազօյին:
Զէ՛, չէ՛. ինձ կըմեղքանան, ես խօսիւում եմ արդէն, սի-
րում եմ ուրիշին:

Եւ նա ծանր Հառաչում է:

— Սազօն, պառաւ Սազօն, Աստուած իմ, — և նա մի ինչ
որ զառանցանքի մէջ փակում է իւր արտասուալի աչքերը
և անձնատուր է լինում իրեն յուղող, տանջող մտքերի
քառսին:

— Սարսաղ Սազօ, — մտաբերում է նա յանկարծ Հա-
սցի խօսքերը և արտասուաթոր ժպտում:

— Հասօն և Սազօն, ծերը և երիտասարդը. Հա, Հա, Հա, —
ծիծաղում է նա մի անբական, ցնցողական ելեէջներով: —
Սազօն... իսկ որքան գեղեցիկ է իմ Հասօս, իմ սիրելիս, իմ
աչքի լոյս Հասօս: — Կրկին սենեկի լուռութեան մէջ լսվում
է Նուռիկի Հիւանդոտ, ներդային ծիծաղը:

Մութը Հասնում է: Հօրիզոնը պատել է մութ, մոխրա-
գոյն, ծանր լողացող ամպերով, որոնց ստուերը սև, անկա-
նոն շրջանակներով ընկնում է գետնի վերայ: Ոչ մի աստղ

չէ ցոլում արձապին երկնականարում: Քամին կատաղի սուշում է ամայի փողոցում և բարձրացնելով փոշու քուլաները ուժգին խփում է ցանկերին, դռներին և անցնելով երգիկի մէջ սկսում է իւր տխուր, սիրտ մաշող երգը: Մառերը կռանում են գետնին և նրանց տերևները հառաչելով ճրճոտում են քամու սաստիկութիւնից: Երկինքը աւելի և աւելի մթնանում է:

Մօտ մօտ կուտակուած սևագոյն ամպերում ցոլում է փայլակը, ուժգին որոտում և անձրևի խոշոր կաթիլները թրջում են հողը: Նուռիկը դուրս եկաւ բակը:

Սի քանի լուպէից մութ, կեղտոտ ջրի հեղեղը սկսում է կատաղի հոսանքով լցուել մօտակայ ձորը: Նուռիկը լուռ նայում է նրա ալիքներին: Եւ որքան նմանութիւն բնութեան այս երևոյթի և Նուռիկի հոգեկան տրամադրութեան մէջ, այնտեղ էլ, այստեղ էլ տիրում է ալէկոծութիւն, բայց կըզայ արդեօք Նուռիկի համար փրկարար, կենսատու անձրևը, կըպարզճի նրա ապագայի հօրիվոնը, ինչպէս մի ժամից պարզուեց հանդարտուած բնութիւնը և մութ կապոյտ երկնամարում ցոլաց գիշերուայ վառ, փայլող աստղը: Կըցոյայ, կըվառուի արդեօք և Նուռիկի աստղը:

IX.

Կէս գիշեր էր:

Ղ. գիւղի անկանոն, զառիվայր փողոցները դարձել էին մի մի ցեխ ու ջրի լճակներ: Սյդ խառնուրդը ահագին շրջանակներով փռուել էր այստեղ ու այնտեղ, իսկ անձրևը դեռ շարունակում էր ջրել սռանց այն էլ թաց հողը, նրա կաթիլները խուլ շփվոյով հասնում էին գետնին, թափվում լճակների մէջ և գծադրում էին նրանց մակերևոյթին երևուուն, միշտ մեծացող շրջանակներ:

Ամեն ինչ թաց էր, թաց էին փոքրիկ, կռացած խրճիթները, թաց էին ցանկերը, ծառերը, և նոցա թերթիկները

պինդ կաշկերով միմեանց անդադար վայր էին ձգում անձրևի խոշոր կաթիլները:

Երկինքը ամպամած էր:

Երևում էր, որ շքեղ ամառը գտնվում է հողեվարքի մէջ. նա ապրում է իւր վերջին, հրաժարական օրերով: Մի քիչ ևս և աշունը կըփոխարինէ նրան. կըղեղնեն ծառերը, տերևները, արօտը, կըչորանայ բուսականութիւնը, կըթառամեն գեղեցիկ ծաղիկները, կըքնէ խոր քնով թիթեռը, բզէզը, հեռու, հեռու կըթռչի ծիծառը և միայն սև աղաւը, նստած մերկ ծառի ճիւղին, կըբարւէ իւր տխուր կրկնոցով աշնան գալը: Գիւղի հրապարակը դեռ լուսաւորուած է. բայց է մանրաւաճառի խանութը, բայց է և օղեսունը. սորա դուռը երկար ճրճոցով անդադար բացվում ու փակվում է, ներս թողնելով իւր մշտական այցելուներին: Մտաւ այնտեղ ահա ժամանակից առաջ ծերացած Գիգօն. նա փաթաթուել է իւր հնամաշ ցնցոտիների մէջ և սըթսըրթում է. նրա կապտիած երեսը և քիթը, նրա կարմրած, ցաւոտ յօնքերը ցոյց են տալիս, որ նա Բաքոսի երկրպագուներից ամենաջերմեռանդն է: Նա պինդ սեղմել է իւր ափում մի ինչ որ բան և անհաստատ, թոյլ քայլերով մօտենում է «ղաբաղչի» Աստուատուրին: Աստուատուրը արդէն ղիտէ ի՞նչ է ուզում Գիգօն, նա առնում է նրա ձեռից փողը և տալիս նրան օղի: Գիգօն բարձրացնում է լուսին բաժակը. երկար՝ համարեա զմայլած, նայում է նրան և յետոյ, կարծես, մեղքանալով, կամաց կամաց խմում է օղին: Նա քանիցս ախորժակով շարժում է իւր կապտած շրթունքները, փակում է կարմրած աչքերը և կրկին խմում: Գիգօն անտուն, անտէր մի մարդ է. ոչ ոք չգիտէ, ռբաեղից է նա: Ահա քանի տարի է, ինչպէս նա Ղ. գիւղումն է, նա ամառները գիշերում է Աստուծոյ պատի, այսինքն բաց երկնքի տակ, դնելով զլուսը մի քարի վերայ: Իսկ ձմեռները, ձմեռները նա անց է կացնում օգետան մէջ

իւր ժամանակը և դրա փոխարէն անում է այս և այն ծառայութիւնները «ղաքաղչի» Ասուատուրի մօտ: Վաղըց պղպէս է ապրում Գիգօն. ապրիլ է նա այլապէս, թէ ոչ—նա չգիտէ անգամ:

Ահա և կուղ 'Դանիէլը. դա բնիկ Ղ—եցի է. ամենքը յիշում են, թէ ինչպիսի կարողութեան տէր մարդ էր դա ժամանակով: Այժմ նա ոչինչ չունի, բացի մեծ, միշտ քաղցած ու ծարաւ ընտանիքից: Սա էլ սովորական հիւրերից մէկն է: Նա ճանաչում է Գիգօյին, Գիգօն էլ նրան: Դանիէլը մօտ 55 տարեկան մարդ է. նա խմում է լուռ ու մունջ, խմում է շատ, բայց շուտ չէ հարբում: Նա չէ սիրում խօսել, ծիծաղել. նա երբէք չէ ժպտում. նրա դէմքը միշտ մռայլ և խոժուռուած է: Այդպէս չէ Գիգօն. նա շատ շուտ է հարբում. նրա կազմուածքը թոյլ է. օղու գոլորշիները խեղճն ազդում են նրա վերայ, թմրեցնում են, և նա սկսում է խօսել, հրհրալ, վիճել. նա սկսում է պատմել ամենքին իւր անցեալը, պատմում է զանազան ծիծաղաշարժ դէպքեր, անցքեր, կրկին խմում է, սկսում է համբուրիլ ամենքին, մերթ հայհոյում է «ղաքաղչի» Ասուատուրին, մերթ դուրում և վերջ ի վերջոյ սկսում է լալ, լալ բարձրաձայն: Այսպէս է Գիգօն: Բայց երկու հակառակ բնաւորութիւնները կրկին բարեկամներ են և սիրում են միմեանց. երկուսն էլ, չնայելով այն ահագին զանազանութեան, որ կար դրանց մէջ, վերջ ի վերջոյ եկել են օղետան դուռը և այստեղ թաղում են իրենց ցաւերը, վշտերը, յոյսերը և անցեալը:

Այդ օրն էլ Ասուատուրի մօտ կային շատ հիւրեր: Խօսակցութիւն, ծիծաղ, հայհոյանք լսվում էր ամեն կողմից, երբ օղետան դուռը բացուեցաւ և ներս մտաւ Հասօն: Նորան հեռուում էր Կարօն, Հասօյի ընկերը և դրացին: Անձրւը թրջիլ էր նրանց: Նոքա մօտեցան վառուղ բուխարուն: Հիւրերը դարձրին իրենց երեսները նրանց կողմը: Հասօն և Կարօն շատ քիչ էին լինում Ասուատուրի մօտ:

— Մի շեշ օղի,—պատուիրեց Հասօն և, հանելով իւր թաց քօլօղը, սկսեց թափ տալ նրան:

— Գիտես, այդ կուղը ով է,—դարձաւ նրան Կարօն:

— Ո՞րը:

— Այ, այն, որ քունջուովը նստած է. դա ժամանակով ամենահարուստն էր մեր գիւղում: Մի օր ընկաւ խեղճը Սազօյի ձեռք, մտաւ սլարտքերի մէջ և ահա մուրացկան է այժմ:

— Տեսնես, քանի-քանի այդպիսիներին զոհիլ է այդ անիծածը,—նկատեց Հասօն:

— Է՛հ, զրա արարքը վերջ չունի:

— Ուրեմն եկող շաբաթ Նոռիկի հարսանիքն է:

— Բաս, հանաք եմ անում. տէրտէրից իմացայ:

Հասօն ոչինչ չպատասխանեց, միայն նրա երեսի գոյնը փոխուեց. նա լուռ նայեց Կարօյի կողմը և միանգամից դարտակեց իւր բաժակը:

— Ուրեմն աղջիկը փախաւ էլի ձեռիցս,—և նա ծիծաղեց:

— Փախա՞ւ, ինչպէ՞ս:

— Բաս. Սադօն առաւ:

— Մի՛ տար էլի:

— Ո՞նց թէ չտամ:

— Հենց այնպէս:

— Փախցնե՞մ:

— Ինչպէս ուղղում ես: Դէ՛, կենացդ, Հասօ-ջան, սաղ ընես ուրախ:

Եւ բաժակները կրկին պարպուեցան:

Մի րոպէ անցաւ լռութեան մէջ:

— Ախր դժուար է,—նկատեց Հասօն:

— Ի՞նչ դժուար բան կայ, կտրիճ չե՞ս. արի՛ ու մի՛ տար:

— Ո՞նց թէ չտամ:

— Է՛հ, եղբայր, աղջիկը սիրում է քեզ—պրծաւ ու գնաց:

Արի այս գիշեր փախցնենք ու տաննեք հարւան գիւղը, թրքերի թաղը, այնտեղ կըմնանք մի քանի օր, յետոյ էլ...

— Զէ՛, չէ՛, — ընդհատեց նրա խօսքը Հասօն, — փախցնելը, կոտրել Նուռիկի անունը, նամուսը, չէ՛, ես չեմ ուզում:

— Ծալիւր ձեռներդ ու նայիր, թէ՛ ոնց Սագօն Նուռիկի տէրը կը դառնայ — եւ Կարօն Հեղնօրէն ծիծաղեց:

— Մի՛ ծիծաղելու, Կարօ, ես ինքս էլ չգիտեմ, ինչ եմ խօսում, ես տանջվում եմ: — Օղու երրորդ բաժակը նոյնպէս դարտակ էր արդէն:

— Ինչու եմ ծիծաղում, հէր օրհնած, ասում եմ փախցնու՛:

— Զէ՛, չէ՛:

— Է՛հ, քո բանն է, ախպէր, ոնց գիտես:

Եւ նոքա լռեցին: Հասօն ընկաւ մտաւանջութեան մէջ: Այսօր վաղը Նուռիկը կը դառնայ ուրիշն կինը, Նուռիկը, նրա Նուռիկը.. Եւ ի՞նչ կարող է անել Հասօն. ոչինչ: Սագօն հարուստ է և իշխում է ամենքի վերայ. իսկ Հասօն, նա զրոյ է: Բայց ոչ, Հասօն կարող է մի կերպ դրսեւել բանը.. Ա՛յ Կարօն խրատ է տալիս փախցնելը, փախցնել բռնի. ի հարկէ Նուռիկի անունը կը կոտորուի, բայց ի՞նչ տրած ախր.. Եւ Հասօնի հայեացքը ընկաւ դարտակ շէշի վերայ: Նա նայեց իւր շուրջը, նայեց Կարօյին և յանկարծ նա ինքը և Կարօն, և օղետունը և այդ կիսահարբած հիւրերը և կարգին դարսած շէշերը սարսափելի զղուելի թուեցին նրան: Նա, որի օգնութեանը կարելի է, որ կարօտ է Նուռիկը, նստած գինեանում պարապ անց է կացնում իւր ժամերը. ամօթ, ամօթ... Եւ Հասօն յանկարծ վեր կացաւ տեղից:

— Է՛յ, ո՛ւր ես շտապում, կաց, մէկն էլ ես մեծարեմ, — նկատեց Կարօն:

— Զէ՛, չէ՛, գլուխս է ցաւում, — և նա շտապով դուրս եկաւ օղեանից: Կարօն հետեւեց նրան:

— Նորերից են, — նկատեց Գիւլօն, — է՛յ, Ասուատուր, է՛յ, սրբազան, էս քո նոր ընծաներն են: Բարով վայելիս:

Եւ նա պինդ ծիծաղեց:

Ամբօխը հրհռաց Գիւլոյի սրախօսութեանը:

X.

Խոր քնով քնած է Ղ. գիւղը:

Գիշերուայ պարզ, կապուտակ երկնակամարում հանգիստ լողում է լուսնեակը և ամեն ինչ բնութեան մէջ ներկում է մեղմ կաթնադոյն լուսով: Նրա լոյսը ընկնում է տների տափարակ տանիքների վերայ, խաղում է հովիտներում, ձորերում, լայնածառալ, համարեա մերկ դաշտերում, խաղում է Ֆանտաստիկական ստուերներով ծառերի սաղարթներում, ընկնում է գիւղական խարխուլ եկեղեցու քարաշէն քմբէթի վերայ և ցոլացնում է նրան պսպղուն փայլերով:

Երբեմն երբեմն միայն գիշերուայ լուսութեան մէջ լսվում է քնաթաթախ շների հատուկտիր հաչոյր և աքաղաղների երկարատև ձայնը: Գիւղի մօտակայ լճակում անընդհատ կռնչում են գորտերը, զեփիւռը մեղմ հոսանքով անցնում է լճակի վերայով և շոյում է նրա հանգիստ, խաղաղ մակերևոյթը. կանաչ եղէգնի միջեց յանկարծ թռչում է վարթնած վայրենի բազը և իւր թևերի շվշվոցով ընդհատում է գիշերուայ խոր լուսութիւնը:

Այն նեղ, զառիվայր փողոցով, ուր ապրում էր Հասօն, գնում է մի մարդ. նա գիտմամբ անցնում է այնպիսի տեղերով, ուր չէ ընկել լուսնի լոյսը. նա գնում է պատերի մօտով և թափնվում է ստուերում. նա ստէպ ստէպ կանգ է առնում և յետ նայում. այդ մարդը—Հասօն է:

Նա մօտենում է մի տան պատշգամբի և երկար սուլում է: Նա բարձրանում է պատի վերայ, դգոյշ գիտում է իւր շուրջը և իջնում է բակը. նա կանգ է առնում պատի ստուերի մէջ և կրկին սուլում է. ստան փոքրիկ դուռը, որ նա յում է գէպի բակը, կամաց բացվում է և այնտեղից դուրս է գալիս մի մարդ, փաթաթուած սպիտակ շորերով. դա Նուռիկն է:

— Հասօ, Հասօ դու ես,—լսվում է նրա շոյրը:

— Նուռի՛կ, — միայն պատասխանում է Հասօն:

— Ինչո՞ւ ուշացար. կարծեցի, թէ չես գալու:

— Ես, չգամ. ինչե՞ր հստում, Նուռիկ:

Եւ Հասօն մօտեցրեց իրեն Նուռիկին և սկսեց շոյել նրա արձակուած մազերը:

— Ուրեմն դու... դու մարդո՞ւ ես գնում:

— Ձէ՛, Հասօ. ինձ տալիս են... զօռօվ:

— Ասա՛, որ չես ուզում նրան:

— Ո՞ւմ հստում, էլ լսող չկայ:

Եւ Նուռիկը տխրագին կռացրեց իւր գլուխը. նրա խիտ մազերը իբրեւ օձիկնէր փաթաթեցին նրա մերկ պարանոցը և մարմարոնեայ կուրծքը:

— Իսկ մայրդ, — հարցրեց Հասօն:

— Է՛հ... — հառաչեց Նուռիկը, — նա հօրս բերնից է խօսում. նա վախեցաւ, երբ ասացի, թէ քեզ եմ ուզում:

— Ուզում են բաժաննել էլի մեզ:

Նուռիկը ոչինչ չպատասխանեց:

Բակում հաչեց շունը:

Նուռիկը վախեցած նայեց յետ:

Բակում ոչ ոք չկար:

Նոքա քաշուեցան պատի տակ:

— Քո մարդը Սաղօն է լինելու էլի, — կրկին հարցրեց Հասօն: Նուռիկը կրկին մնաց լուռ:

— Բայց կրգաս ինձ հետ

— Ինչպէ՞ս, փախչել...

— Հա՛, գիւղի ծայրում Կարօն սպասում է մեզ. կրգաս, ասա: — Նուռիկը կարծես մօենջ լինէր: Սյդ րոպէին նա գտնւում էր տարակուսանքի մէջ, երկու հակառակ ուժեր մրցում էին միմեանց հետ. մէկը ասում էր — գնա՛ քո ընտրածիդ, այնտեղ է դրախտ, երջանկութիւն, սէր և բաղդ. իսկ միւսը անդադար փսփսում էր — փախչել հայրական օջախից, մասս-խարայ լինել, մի մատ մե՞ղը դառնալ խալիի բերնում...

Ինչպէս կընայե՞ն յետոյ խալիսի աչքին... Իսկ ծնո՞ղքդ.. նոքա կըմենեն վշախցի և ամօթից.. դու, որքին այդպէս սիրում են նոքա, մի՞թէ դու ապերախտ կըգտնուես նոցա առաջ: Չէ՛, չէ՛. իսկ եթէ սիրում են, ապա ինչո՞ւ, ինչո՞ւ տալիս են քեզ այդ Սաղօյին,—սկսում էր կրկին խօսել առաջին ձայնը և խեղճ Նուռիկը երկրայում էր:

— Ասա՛, Համաձայն ես:

— Ո՞ւր կ'երթանք:

— Ո՞ւր. Խաղանդու գիւղի թրքերի մօտ, այնտեղ ես ինձ բարեկամներ ունեմ, մեզ կըպահեն:

Նուռիկը ընկաւ մտատանջութեան մէջ:

— Ձէ, Հասօ, ես չեմ վախճիլ. իմ նամուսս թանգ է ինձ Համար:

— Ձե՞ն ուղում էլի,—Հարցրեց Հեգնօրէն Հասօն:

Այդ ձայնը սթափեցրեց Նուռիկին:

— Ձէ՛, Հոգիս յօժար է, Հասօ, բայց.. ես չեմ կարող:

— Ե՛հ, լա՛ւ, լա՛ւ. մնաս բարեւ, Նուռիկ, մենք էլ չենք տեսնուիլ:

— Ինչո՞ւ, դու գնում ես:

— Հա՛, գնում եմ Հայրենիք:

Նուռիկը լռեց: Այդ րոպէին նրա Հոգեկան պատերազմը վերջացաւ. այն զսպող, խելքի ու մտքի ձայնը լռել էր, խօսում էին միայն կիրքն ու զգացմունքը:

Հասօն կամաց կամաց Հեռանում էր նրանից: Նա չտուեց անգամ իւր վերջին հրաժարականը. նա իրեն խաբուած, անպատուած էր Համարում: Եւ ո՞վ էր խաբողը, նրա Նուռիկը, նրա սիրելի Նուռիկը:

— Հասօ, կաց, Հասօ,—աղերսագին կոչեց Նուռիկը:

— Ել ի՞նչ, ամեն բան վերջացաւ,—նկատեց նա դառնաբան:

— Մնաս բարեաւ:

Եւ Նուռիկի ձեռները փաթաթուեցին Հասօյի վզով:

— Հասօ, իմ անդին, իմ աչքի լոյս Հասօ...

— Թող գնամ. Կարօն սպասում է:

— Գնան, չէ՛, չէ՛, Հասօ. ինձ էլ տար, գալիս եմ, —
չնչեց Նուռիկը ուժասպառ:

— Ի՞նչ. Նուռիկ, դու գալիս ես Հիտս:

Նուռիկը խեղճ չպատասխանեց:

— Զէ՛, չէ՛, գնա՛, Հասօ, գնա՛ մենակ, — միթմիթաց նա
մի բոպէից:

Եւ Հասօն դանդաղ Հեռացաւ:

Նուռիկը մնաց կանգնած սօսկնու տակ. նա անգոր յին-
ուեցաւ ծառին և սկսեց խաչակնքել Հեռացող Հասօյին:
Այդ բոպէին մի միտք ծագեցաւ նրա ուղեղում.

Իսկ եթէ, եթէ նա գնում է իրան սպանելու: — Հասօ,
Հասօ, — բացականչեց նա:

Իսկ Հասօն Հեռու էր: Նա լսեց Նուռիկի ձայնը, բայց
յետ չնայեց:

— Հասօ, Հասօ...

Իսկ Հասօն արդէն ցանկի վերայ էր: Նա այնտեղից տեսաւ
վերջին անգամ իւր Նուռիկին, ծանր կերպով ախ քաշեց և
արտասուքի երկու կաթիլ ցորացին այդ Հակայի աչքերում:
Հասօն լալիս էր. նա ողբում էր իւր երջանիկ անցեալը, իւր
ոսկի երազները: Նա իջաւ ցանկից փողոց: Այնտեղ Կարօն
սպասում էր, նստած մի ձիու վերայ և միւսի սանձը բռնած:
Հասօն լուռ Հեծաւ ձին և ուժգին մտրակեց նրան, կար-
ծես, մեղաւորը անխօս կենդանին լինէր:

— Ի՞նչ է, չեկա՞ւ, — Հարցրեց Կակօն:

Հասօն ոչինչ չպատասխանեց: Նա կրկին մտրակեց ձիուն
և անՀետացաւ գիշերուայ մթութեան մէջ:

Կարօն Հետևեց նրան:

XI.

Ամբողջ Ղ. գիւղը գտնվում էր մի անսովոր շարժողութեան մէջ. ամեն տեղ նկատվում էր մի տեսակ իրարանցումն և ժիր կեանք: Եկեղեցու զանգակները ուրախ ուրախ հնչում էին և պատարադի հրաւիրում: Նրանց ձայնը գիւղից շատ հեռու էր տարածվում: Ամենքը գիւղում պատրաստվում էին մի ինչ որ հանդէսի. զսբաղջի Աստուտուրը վաղուց բացել էր իւր կրպակ-շիրախանան և բարձում էր սայլի վերայ մի տիկ օղի:

— Ենորհաւոր ընէի, բաղգաւոր լինեն, աղա,—նկատեց նա, ցածր գլուխ տալով:

Աստուտուրի առաջը կանգնածը ինքը ուէն էր:

Արբած Գիգօն նոյնպէս այդտեղ էր: Նա քծնելով հեռուում էր ուէսին:

— Աղա-ջան, բարի սհաթի:

Ռէսը շարտեց գետին մի արծաթ փող:

— Ծերօն, տար տուն օղին, ես կըգնամ եկեղեցի, շուտով կըսկսուի,—նկատեց ուէսը:

Եւ իրաւ, ժողովուրդը խումբ խումբ դիմում էր եկեղեցի. կանայք, նորահարսներ, տղայ և աղջիկ, — այդ ամենքը ցանկանում էին ներկայ լինել Նուռիկի պսակադրութեան հանդիսին:

Ահա հեռուից երևեց և հարսանեաց յուղարկաւորութիւնը: Առաջից գնում էին զուռնաչիները, նրանց հետևում էր մի խումբ երիտասարդներ, յետոյ հարսն ու փեսան, շրջապատուած ստուար ամբօխով և յուղարկաւորութեան վերջում հարիւրաւոր մեծ ու փոքրիկ երեխաներ, որոնց ճիչը և հրհռոցը ծածկում էր ամեն ինչ: Առաջաւորները անդադար հրացանն ու տորձանակ էին արձակում:

Հրապարակում, եկեղեցու մօտ, սպասում էր ծերունիների հետ նորապսակներին կնքահայրը:

Հանդէսը մօտեցաւ եկեղեցու բակին:

Փեսայ-Սաբօն, ըստ երևոյթին, ուրախ էր. լայն ժպիտը փռուել էր նրա իւղալի երեսին և աւելի ևս այլանդակում էր այդ տգեղ երեսը:

Նուռիկի դէմքը անգոյն էր. նա ցած էր թողել իւր սև, գլորակ, արտասուքից կարմրած աչքերը և դանդաղ, համարեա մեքենայաբար շարժվում էր ամբօխի միջով: Երբեմն երբեմն միայն նա վախով, անհանգիստ նայում էր դէս ու դէն և կրկին տխուր կռացնում իւր գլուխը: Երևում էր, որ նրա շրջմովի հայեացքը որոնում էր մէկին ամբօխի մէջ:

Իսկ այդ մէկը, Հասօն, չկար: Նա չէր ղիշերել անդամ Ղ. գիւղում: Նա և Կարօն քշել էին իրենց ձիերը մօտակայ թրքաբնակ գիւղը, մի ժամ մնացել էին այնտեղ և լուսաբացին մտել էին անտառ:

— Հանդէսը դանդաղ մտաւ եկեղեցի:

Տէր Պօղոսը փառաւոր զգեստաւորուած սկսեց պսակը:

Ղ. գիւղում վաղուց գոյութիւն ունէր մի հինաւուրց սովորութիւն. նորապսակները եկեղեցուց ուղղակի զնում էին մօտակայ Խաչքարը, որ գտնվում էր անտառի սկզբում և այնտեղ փեսան ժողովրդի առաջ մատաղ էր անում:

Ինքը Խաչքարը, որ մի սպիտակ, սրբատաշ և արդէն մաշուած տառազրութիւններով խաչաձև քար էր, գտնվում էր քարանձաւի մէջ, որի վերին մասը, առաստաղը, ուղղակի բարձրանալով դէպի վեր, կազմում էր մի խոր, մութ անդունդի պատը: Ոչ ոք չէր մտել այդ անդունդը:

Գիւղում պատմում էին, որ ղիշերները այնտեղից դուրս են գալիս երեք ուրուական և շրջում անտառում: Սւանդութիւնը աւելացնում էր, որ այդ երեք մեռած թուրքեղբարց հողիններ են, որոնք սպանել են միմեանց մի կոշ համար: Այդ անդունդի մօտ էր և Խաչքարը: Անտառը այստեղ աւելի խիտ էր և համարեա անանցանելի. հսկայա-

կան, դարևոր ծառերը մօտ մօտ կուտավուել էին և վայրի բաղնիքը պատել էր նրանց արմատն ու ճիւղերը: Պատկեց յետոյ հանդէսը սովորութեան համեմատ եկաւ Խաչ-Քարի մօտ:

Սագօն հանեց իւր խոնջալը, կռացաւ և սկսեց մորթել դառին: Այդ րոպէին քարանձաւի վերևում կրկեցաւ մի ձիաւոր, սև նժոյգը անհանգիստ խաղում էր նրա տակին: Ոչ ոք չնկատեց նրան: Զիաւորի երեսը կիսով չափ ծածկած էր սև եափնջու ծայրով: Նա մօտեցաւ քարանձաւի մուտքին: Նրա առաջ կատարվում էր զոհաբերութիւնը և նրա ոտների տակ կռացել էր փեսան: Սև ձին յանկարծ խրինջաց:

Ամբոխը նայեց դէպի վեր:

— Սագօ, — որոտաց անտառում ձիաւորի ձայնը, — Սագօ, դու խլեցիր ինձանից իմ ուղածը, իմ Նուռիկին... Ա՛յ, ստացիր փոխարէնը: — Զիաւորը բարձրացրեց հրացանը, արձակեց, և Սագօն խուլ հառաչանքով ղլորուեց դեմին: Ամբոխը մնաց շուարած, քարայած:

Երբ նա ուշքի եկաւ, ձիաւորը անհետացել էր արդէն. հեռուէց, անտառի խորքից լսվում էր նրա ձիււ սմբակների տրոփիւնը: Նրան հետևում էր մի ուրիշ ձիաւոր, երկուսն էլ հագնուած էին լեռնական քրդերի պէս:

— Փեսան... փեսան... մեռնում է, — ծչաց մէկը:

Ամբոխը շարժուեց:

— Զ՞ուր, ջ՞ուր...

— Ո՞վ էր, ասացէք, ո՞վ էր, — կատաղում էր ուսը:

— Զիաւորներ... բռնեցէք, բռնեցէք...

— Նոքա մտան անտառը, այժմ հնար չկայ:

— Բայց ո՞վ էր ասիւր, ո՞վ, — գոռում էր տէրը Պօղոսը:

Ամբոխին մօտեցաւ կուղ Դանիէլը:

— Հը՛, տղէ՛րք, ի՞նչ կայ, — հարցրեց նա:

— Զտեսա՞ր, սպանեցին, փեսին սպանեցին:

— Հա՛, հա՛, հա՛, Սագօյին... էդպէս էլ արդար դատաստան, — հրհռաց Դանիէլը:

Նա հարբած էր: Նրա աչքերը ցլացին ներքին բաւակա-
նութեամբ: Նրան աղքատացնողը, նրա անհաշտ թշնամին
իրբեւ սառն դիակ փռուած է նրա ոտներէր տակ:

— Հեռացրէ՛ք դրան,—գոռաց ունիւր:

Դանիէլին հեռացրին:

— Բայց ո՞վ էր այդ ձիաւորը,—հազար ու մէկ անգամ
հարցնում էր ամբօրը:

Ոչ ոք չէր ճանաչել սպանողին:

— Քրդերը կամ թքերը կը յինեն,—նկատեց մէկը:

— Քրդերը... Հա՛. Հա՛. Հա՛. էդ խելօքին տեսէ՛ք,—
ծիծաղեց կուզ Դանիէլը, նորից մօտենալով ամբօխին,—Հա-
սօն է սպանողը, է՛յ, խելօք Դաւիթներ, Հասօն...

— Հասօն,—կրկնեց զարմացած ամբօրը:

— Հա՛, Հասօն, հովիւ Հասօն,—շարունակեց Դանիէլը:—
Բաս, նրա ձեռքին մատաղ, բաս ինչո՞ւ խելց ուրիշի ու-
ղածը... այ շանսատակ,—և նա թքեց մեռածի երեսին:

Նուռիկը այդ միջոցին ուշաթափուել էր զարհուրելի տե-
սարանից: Կամաց կամաց, ամբօրը ցրուեց: Սաղօյի դիակը
բարձեցին ձիու վերայ և տարին դիւղ:

— Ս՛յ անիծած է այս տեղը... Բաս մեր պապերը սո՞ւտ
էին ասում,—նկատեց թքերով երեք անգամ և շուտ շուտ
խաչակնքելով իւր երեսը մի պառաւ կին, եւ նա ոսկրուտ
ձեռով ցոյց տուեց անդնդի կողմը: Տէր Պօղոսը դեռ մնացել
էր կանգնած սպանութեան տեղում. նա մոռացել էր ան-
գամ հանել իւր շուրջառը:

Տատանուելով մօտեցաւ նրան կուզ Դանիէլը և ասաց.

— Է՛յ, տէրտէր-ջան, շուրջառդ հիմի շուռ տուր, մե-
ռել ունես, շտահդ պի՛նդ պահիր, էլ վաշխառու Սաղօն չկայ:
Խեղճ Դանիէլը խմում է նրա հոգուն, որ շուտով գեհնին
արժանանայ ու սատանայի փայ դառնայ... Է՛յ, Սաղօ, Սաղօ,
հը, զրկեցիր ինձ, տես, քեզ էլ շանսատակ արին. օխայ, ա-
նունիդ մեռնեմ, Հասօ-ջան, էդքան էլ արդար դատաստան:

Եւ Դանիէլը սասանեց օգուժ իւր զողացող ձեռով: Վեր-
ջապէս տէր Պօղոսն էլ թողեց քարանձաւը և հեռացաւ:

Այնտեղ մնաց միայն կուղ Դանիէլը և սկսեց անկապ խօ-
սել, հրհռալ նա ուրախ էր. Սաղօն մեռած էր, սպանուած
էր: Քարանձաւի յատակի վերայ նշմարվում էին արեան
բծեր, այդտեղ ընկած էր և Նուռիկի կրծքից մի սպիտակ
ծաղիկ, արեան կաթիլը թրջել էր այդ ծաղիկի թերթիկները:

Անցան տարիներ:

Հասն էլ չերևաց Ղ. գիւղում: Այդ օրից ոչ ոք չէր տե-
սել նրան: Նուռիկը մի տարուց զնաց մարդու. նա այժմ
ընտանիքի մայր է, ունի զաւակներ և երջանիկ է: Երբեմն
կրբեմն նա յիշում է իւր անցեալը, նա գիտէ, որ Սաղօյին
սպանողներ Հասն և Նարօն էին, նա պատմում է այդ անցքը,
իբրև հեքիաթ, իւր փոքրիկ երեխաներին:

Հասոյի մայրը կարողացաւ տանել իւր կսկիծին: Հասն
կորաւ և այն վերջին կապը, որ կապում էր խեղճ Ոսկե-
հատին կեանքի հետ, կտրուեց:

Ել ի՞նչի համար էր ապրում պառաւ Ոսկեհատը: Նա
մեռաւ.....

XII.

Ղզլ.— քիսի դաշտավայրի անկիւնում, որ կազմում է
Թրքաստանի սահմանակից նահանգներից մէկը, գտնվում
էին մի հին ամրոցի աւերակներ: Այդ ամրոցը շինած է սարի
գլխին և շրջապատուած խիտ, դարևոր անտառով, որի միջեց
երևում է միայն մղկիթի երկար, կարծես, օդեղէն աշտարակը:
Այդ աւերակները իրենց ամայի տեսքով սարսափ էին ձգում
հազուադէպ ճանապարհորդի վերայ: Ժողովուրդը մոլթ,
սև գոյներով էր ներկում այդ ամայի ամրոցի անցեալի տխուր
պատմութիւնը, զարհուրելի ոճրագործութիւնների տեսա-
րան էր եղած այդ ամրոցը, արիւնը սրսկել էր նրա սրբա-

աաշքարէ պատերը և յատակը: Այժմն այդ ամբողջը թողած է. ոչ ոք չէ բնակվում նրանում. ժամանակով գեղեցիկ պատերը քանդուել են, փուլ են եկել, և կամարակապ անցքերի սիւները փշրուել են. իսկ վայրի կանաչը և սաստակոտ մացառները առատ բուսել են ամբողջի խարխուլ աւերակներում, և բաղեղը կաշելով մամռապատ պատերին բարձրանում է գէպի վեր:

Ամբողջի ամայի և լայնարձակ սրահներում և անցքերում տիրում է մի աղօտ լոյս, որ հեռաւոր անկիւններում փոխվում է լիակատար մթութեան: Գերեզմանական լուծեան մէջ կրթեմն-կրթեմն լավում է բուռի անասորժ, երկարատե ձայնը, և նրա աչքերը, իբրև փոսփորային կրակներ, ցոլում են մշտական մթութեան մէջ:

Տխուր ցած են նայում ամբողջի աւերակները իրենց գոռոզ բարձրութիւնից: Լուսինը բարձանալով երկնականաբում շէշտակի սփռում է իւր ճառագայթները ամբողջի զլխաւոր մոտքի մէջ և շարժուն, Ֆանտաստիկական ստուերներով խաղում է խոնաւ, ժամանակից կանաչած, բորբոսնած պատերի վերայ: Կէս գիշեր է:

Դաշտային լուծեան մէջ յայնի լավում է ձիան սմբակների տրոփիւնը. ձին վազում է գէպի ամբողջը: Ահա բլրի ետեւից երևեց մի ձիաւոր. նա շտապով ուղղւորուեցաւ գէպի ամբողջի զլխաւոր մոտքը, իջաւ ձիուց և, կապելով նորան մօտակայ ծառից, հաստատ քայլերով ներս մտաւ: Երևում էր, որ ամայի ամբողջը լաւ ծանօթ էր նրան. նա վառեց պատի արանքում դրած ճրագը. իսկ վախեցած բուն ծանր շարժելով իւր թևերը թռչում է կիսաքանդ սիւնից և հեռանում մութ անկիւնը:

— Ոչինչ, այսօր լաւ կըճաշենք, որսը վատ չէր, — նկատեց ինքն իրեն նորեկը և, հանելով իւր երկար սև հափնջին, փռեց գետնին, մի կողմ դրեց հրացանը և սկսեց հաւաքել ծառի չորացած ճիւղերը: Երիտասարդի հագուստը քրդական էր:

— Այսօր նա ուրախ կը լինի, ինքը դեռ չգիտէ, որ որսը մեր ձեռքումն է, — նկատեց նա մի քանի րոպէից և վառեց խարոյկը:

Հրեղէն բոցը սկսեց լափել ծառի չոր ծղնօտները, նա լեղում է սեւացած ոստերը, ճրթճռթացնում է և թողնելով ամեն կողմ ցայտող կայծեր՝ երկար, սրածայր լեզուներով բարձանում է դէպի վեր: Խարոյկի լոյսը երերուն ստուերներով խաղում է ամայի ամրոցի պատերի վերայ և ներկում է նրանց մի կարմիր, բոցավառ զոյնով:

— Ինչո՞ւ են ուշանում մերոնք, — հարցրեց ինքն իրեն իրիտասարդը և մօտեցաւ ամրոցի մուտքին:

— Նա էլ դեռ չկայ, — աւելացրեց նա:

Յանկարծ գիշերուայ լռութեան մէջ լսուեցաւ բռնի անասորժ ձայնը: Երիտասարդը մօտիկ տուեց և մի րոպէից պատասխանեց սուլելով: Հեռուում նշմարուեցան մի քանի ստուերներ և ամրոցի մուտքին մօտեցան մօտ քսան ձիաւոր: Նոքա լուռ ու մունջ իջան ձիերից, մտան ամրոցի ներքին յարկը: Նոցա հետ կային երկու ձի և ոտները կապկպած մարդիկ. դոքա քրդեր էին:

— Ո՛ւր է նա, — հարցրեց խմբի միջից մէկը:

— Ղեռ չէ եկել. երեկուանից չեմ տեսել նրան, — պատասխանեց նա, որ եկել էր ամենից առաջ:

Խօսում էին հայերէն:

Նորեկներից ամեն մէկը հագնուած էր իբրեւ լեռնական քուրդ և ոտից մինչ և գլուխ ղենուած էր:

— Հսկեցէք սրանց, թող ինքը գայ և յետոյ արդէն...

Խօսողը չմերձացրեց իւր խօսքը և մօտենալով խարոյկին սկսեց տաքացնել իւր ձեռները: Նա կը լինէր մօտ 28 կամ 30 տարեկան, բարձրահասակ, սեւամորթ և ուժեղ: Երևում էր, որ նա իւր կեանքը անց է կացրել բնութեան ծոցում: Նրա արեւառ երեսը, մեծ, սև, կոշտ ձեռները ցոյց էին տալիս, որ նա ծանօթ է ֆիզիքական դժուար աշխատանքին, — այդ երկ-

տասարդը մեզ ծանօթ Կարօն էր։ Այն օրից, երբ Հասօն սպանեց Սազոյին Խաչքարի մօտ և անհետացաւ Ղ. գիւղից, այն օրից Կարօն միշտ հետեւել էր նրան։

— Լաւ հսկեցէ՛ք զրանց, — կրկնեց իւր պատուէրը Կարօն և ինքը փռուելով գետնին, սկսեց դիտել խարոյկի բոցի վաղ-վղոյ ստուերները։

Խումբը լուռ շարուեցաւ օթեանի անկիւններում և փրփտում էին։ Մի քանի ըրպէից ամրոցի գլխաւոր մուտքում երևեց մի մարդ, հրացանը ուսին, նա դանդաղ մտաւ օթեանը։ Խումբը վեր կացաւ տեղից և զլուխ տուեց նրան. իսկ նորեկը, կարծես, չնկատեց այդ։ Նա դիտակոր, մի ծանր մտատանջութեան մէջ անցաւ խմբի առաջով և անհետացաւ ամրոցի հեռաւոր մութ անցքերից մէկում։

— Նա տխուր է, — փսփսաց մէկը։

— Ոչինչ, կ'ուրախացնենք, — պատասխանեց Կարօն և վեր կենալով հետեւեց նորեկին։

Մի ըրպէից նոքա վերադարձան մեծ սրահը։

— Ի՞նչ ես ասում, Կարօ, ե՞րբ և ո՞ւր, — հարցրեց նորեկը վրդովուած և միևնոյն ժամանակ ներքին բերկրութիւնից զողացող ձայնով։

— Այսօր, Ղազան — լուր մեծ ճանապահում կուլււր երկար տեւեց, մեզանից երկուսը ընկան։

— Ո՞վ։

— Ասլանը և Քոթոթը։

— Իսկ ո՞ւր է նա։

— Ահա, — և Կարօն ցոյց տուեց կաշկանդուածների վերայ։ Դրանցից մէկին, որ մօտ 60 տարեկան մարդ էր, մօտեցրին նորեկին։ Վերջինի աչքերում ցոլաց կատաղի կիրքը։

— Վերջապէս, — մրթմրթաց նա, — թողէ՛ք ինձ մենակ, — դարձաւ նա խմբին, — Կարօ, դու մնա՛։

Խումբը ցրուեցաւ։ Ամրոցում տիրեց խորին լռութիւն։

— Շնորհակալ եմ Քեզնից, Աստուած իմ, շնորհակալ

եմ,—և նորեկը բարձրացրեց իւր սև, դեղեցիկ աչքերը դէպի երկինք և մնաց մի րոպէ անշարժ: Արտասուքի շիթը փայլեց նրա աչքերում:

— Բաւական է, Հասօ, բաւական. քուրդը տեսնում է:

— Իրաւ է,—նկատեց Հասօն և տուեց իւր զէմքին մի սառն սրտայայտութիւն:

Նորեկը Հասօն էր, մեր վաղեմի ծանօթ Հասօն: Վերջին տարիները նա անց էր կացրել Թրքաստանի լեռնապատ դաշտերում և անտառներում: Սաղոյի սպանութիւնից յետոյ նա դուրս էր եկել Հասարակութիւնից և դարձել էր աւազակապետ: Նրա անունը տարածուել էր շրջակայքում քրդերին և թրքերին նա սարսափ էր ազդում: Հասօն բէյը (այդպէս էին կանչում նրան այստեղ) հարուստների և երջանիկների ամենաանհաշտ թշնամին էր, իսկ թշուառների և անբազդների ամենաջերմ պաշտպանը:

— Լսի՛ր, Կարօ,—դարձաւ նրան Հասօն,—ինձանից խլեցին իմ սէրը, իմ հօրը, իմ քրոջս: Իսկ մնջլաս, ողջ է նա... Ո՞վ զիտէ, զուցէ դռնէ դուռ ման գալով, չոր հաց է մուրում: Եւ այս մարդը փշոեց իմ ընտանիքի կեանքը, նրա շնորհիւ փակուած է անհաւատների հարեմում իմ Նոյեմ-զար քոյրս: Նա դեռ չգիտէ, թէ ով եմ ես. ինձ ամենքը կանչում են Հասան-բէյ, իսկ իմ ուհս Մրաօյի որդի լինելս յայտնի է միայն քեզ: Եւ ահա վարկեց իմ ժամը. Աստուած լսեց ինձ, Կարօ: Երբ խումբս յաջող ասպատակութիւնից յետոյ անհոգ ուրախանում էր, երբ երգն ու զինին թագաւորում էին նրանց շրջանում, ես հեռանում էի, ես առանձնանում էի. ինձ զզուելի էր թւում այդ, ես աղօթում էի, ես խնդրում էի, որ Աստուած լսէ ինձ և Նա լսեց: Ես ապրում էի այս վերջին տարիները միայն մի նպատակի համար, մի միտք միայն պաշարել էր իմ ուղեղը, իմ ամբողջ գոյութիւնը: Ծերունի մօրս խօսքերը խորը դրոշմուել էին սրտումս, եւ վրէժ էի վափազում, ես արիւն էի ուղղում

արեան փոխարէն և ես հասայ նպատակիս: Ես պարտական եմ քեզ այդ, Կարօ, այսօր, միայն այսօր ես երջանիկ եմ: Այդ մարդը ձեռումս է, նա ինձ է պատկանում, միայն ինձ:

Եւ Հասցի աչքերը ցոլացին մի վատ, վայրի կրակով:

— Քակի՛ր զրան:

Մի րոպէից ծերունի քուրդը կանգնած էր աւազակապետի առաջ:

— Միրզա-բէյ, ճանաչո՞ւմ ես ինձ:

— Ես... ոչ... լսած եմ, թէ դու Հասան բէյն ես:

— Հա՛, այստեղ ինձ այդպէս են կանչում, իսկ իմ ա-
նունս Հասօ է:

— Դու հայ ես, ուրեմն,—մի արհամարհական ձայնով նկատեց ծերունի քուրդը և հեգնական ժպիտը խաղաց նրա խորշոմած երեսին և շրթունքների նեղ ծալքերում:

— Հա՛, ես հայ եմ, քո՛ւրդ, և քո բարեկամի որդին:

— Հայերը իմ բարեկամն չեն,—նկատեց ծերունին:

— Ձէ՛, մէկը կար, յիշո՞ւմ ես Մրտցին:

Ծերունին դողաց ամբողջ մարմնով:

— Մրտցի, Հ—չէն զիւղի ուէսի՞ն:

— Հա, որին դու սպանեցիր, քուրդ, անիծուած...

Վերջինը լուռ էր, ոչ մի խօսք, ոչ մի շարժում. նա հասկացաւ, որ իւր օրհասական ժամը հասել է, և նա սառ-
նասիրտ գնում էր դէպի մահ:

— Ճանաչեցի՞ր այժմ, Միրզա-բէյ,—ծիծաղելով ասաց Հասօն:

Ծերունի քուրդը կրկին լուռ մնաց:

— Խօսի՛ր, խօսի՛ր, անիծուած,—աղաղակեց Հասօն:—
Խօսի՛ր, մտաբերո՞ւմ ես Մրտցին, Նոյեմբարի՞ն. ո՛ւր է նա,
ասա՛, ասա՛, անհաւատ շո՛ւն:

— Փառք Ալլահին,—միայն արասանեց քուրդը:

Եւ մի քանի հարուած իջան ծերունու ալիզարդ գլխին, նրա
«չալման» քսկուեց և արծաթափայլ մազերը բնական ուսերին:

— Աստուած իմ, ահա նա ձեռումն է, և իմ ներքին կրակս կրկին լափում է ինձ, կրկին ես չունեմ բաւականութիւն. անիծուած կեանք: Նուռի՛կ, Նուռի՛կ, այս բոլորը դու արիր, Նուռի՛կ:— Եւ Հասօն ծածկեց ձեռներով իւր երեսը և հեռացաւ ամրոցի մութ անկիւնը:

Կրկին ամրոցում տիրեց խորին լռութիւն: Կարօն խաչած իւր ձեռները յենուել էր պատին և դիտում Միրզաբէյին: Խարոյկի աղօտ լոյսը սփռւում էր միայն իւր շուրջը, և կիսամութ ստուերը սքողել էր ամրոցի ներքնաստուեր: Կարօն բերեց փայտ և նորից վառեց մարող խարոյկը:

— Բայց նա պիտի մեռնի,— նկատեց ճշնշուած ձայնով Հասօն և մօտեցաւ Կարոյին:— Կարօ, — շարունակեց նա վճռողաբար.— այսօր լուսաբացին ես կըթողնեմ ձեզ և կըհեռանամ: Թէ ո՛ւր կըգնամ, ես չեմ կարող ասել... Այս օրից ես ձեր աւաղակապետը չեմ. աւաղակ էի ես առաջ. ո՞վ դիտէ... Ոսկին չէր ինձ հրապուրողը, ես հեռանում եմ ձեզանից համարեա աղքատ... Դուք կարող էք շարունակել ձեր ասպատակութիւնները և կամ հաշտուելով հասարակութեան հետ անցնել Հայաստան—այդ ձեր գործն է....

— Բայց ո՛ւր ես գնում, Հասօ:

— Ո՛ւր,— չգիտեմ. մի՛ հարցնիր ինձ, իմ կեանքս ատելի է ինձ. ես, կարծեա, անիծուած լինիմ, ես ոչ մի տեղ հանգիստ չունիմ...

— Հասօ, ինչո՞ր ես խօսում:

— Իմ խօսքս խօսք է, Կարօ. վաղը ես կըբաժանուեմ ձեզանից, դու կըլինես իմբի առաջնորդը: Պաշտպանի՛ր թոյլին, հարստահարուածին, կոտորի՛ր, անխնայ կոտորի՛ր հարստահարողին... Հայերին ձեռք չտաք...

— Զէ, Հասօ, ես կըգնամ քեզ հետ,— աղաչեց Կարօն:

— Պէտք չէ. վաղը դու ինձ արդէն չես տեսնիլ. իսկ այժմ թող ինձ մենակ և գնա՛, յայտնի՛ր իմբին իմ հրամանս:

Կարօն մնացել էր անշարժ:

— Գնա՛, ես հրամայում եմ քեզ, — գոռաց Հասօն, — ես դեռ ձեր իշխանն եմ... դուրս...

Եւ Կարօն զլուխ տուեց Հասօյին և դուրս եկաւ ամրոցից: Հասօն մօտեցաւ Միրզա-բէյին:

— Դու այս բոպէիս մեռնելու ես, եթէ ուզում ես ապրել ասա՛, ասա՛, ո՛ւր է քոյրս, ո՞ղջ է նա:

— Թո՛ղ լինի Ալլահի կամքը, մեծ է նրա զօրութիւնը, գիտուր:

— Թող լինի ուրեմն, — որոտաց Հասօյի ձայնը և նրա ատրճանակի գնտակը կպաւ Միրզա-բէյի գանգին:

Սրբիւնը սրսկուեց Հասօյի շորերի վերայ: Խուլ, խռպոտ հեծկտանքով փռուեց գետնին անշնչացած Միրզա-բէյը:

Հասօն գլխակոր, ատրճանակը ձեռին, կանգնած էր իւր տեղում և դիտում մեռնողի երեսը: Դրսում սկսում էր լուսանալ:

Խարոյկը մարել էր և ամրոցում տիրում էր խաւարը: Երկար նայեց Հասօն Միրզա-բէյի սրուած, սառած երեսին, ուր մահը գրել էր արգէն իւր կնիքը և դանդաղ, երերելով, հեռացաւ դիակից: Ոչ ոք չտեսաւ, թէ ինչպէս նա դուրս եկաւ ամրոցից և մտաւ մօտակայ անտառը:

Այդ օրից Հասօն կորաւ...

Գ. ԶՈՒԲԱՐ.

1888.

ԵՐԵՔ ԱՐՄԱԻՆԻ

(Լեւոնծովից)։

Աւազուտ դաշտում Արաբիային
 Սրմաւի երեք գոռող ծառ կային,
 Ու նոցա տակի գետնից աղբերակ
 Կարկաչեցնում էր ջուրն իր սառնորակ։
 Ստուերախիտ սաղարթն հովանի էր վրան,
 Տօթից, աւազից էր պատրսպարան։

Շատ շատ տարիներ անյայտ գլորուեցան,
 Խոնջացած պանդուխտք բնաւ չի մօտեցան,
 Զապաւինեցան նոցա խորշակէն,
 Բերան թաց չարին պաղ աղբերակէն։
 Ցամքեցնում էին շողք արեգակին
 Ծառերի սաղարթն և ջուրն այն ակին։

Ըսկրսան ծառերն Տէրէն գանգատել—
 Մի՞թէ խամրելու աշխարհք ենք կկել,
 Բըսանք, ծաղկեցանք մենք անըպատակ,
 Տօթի, փոթորկի յար միշտ նըպատակ,
 Ո՛չ մի պանդխտի չեղանք ապաստան...
 Անարգմար է, Տէ՛ր, քու սուրբ դատաստան։

Հաղիւ լըուեցան. ահա՛ հեռուից
Փռչին դէպի վեր բարձրացաւ գետնից,
Զիւլ-զիւլ լըսուեցան զանգակի ձայներ,
Երևան եկան ճամկաւոր հակեր.
Ինչպէս ծովի մէջ տատանած նաւակ
Շարք-շարք գալիս էր ուղտի երամակ:

Սապատողներէն դէպի վայր կախուած
Եերտաւոր և խայտ վրանների քըզանց,
Ու երբ որ թուխ ձեռք էր այն բարձրացնում,
Ցորուն աչքեր էր տակից երևում.
Ու թամբաղեղին կրծքով դէմ ընկած,
Արաբը զըրգում էր ձին մոլեգնած:

Զին տիգ կանգնում էր յեանոտքի վըրան,
Ոստնում նետահար յովաղի նըման.
Ճերմակ թիկնոցի ծալքերը ուսին,
Երբեղ ծածանում էին փարիսին,
Ու ոտնաձայն աղաղակներով
Զէնքը խաղցնում էր՝ ուժգին չափ-տալով:

Այսպէս աղմըկով հասաւ կարաւանն.
Ծառերի ներքեւ հարուեցաւ վըրան.
Դատարկ անօթներ լըցուեցան ջրբով,
Եւ արմաւենիք թաւ զազաթներով
Նորեկ հիւրին բարեւ են տալիս,
Աղբիւրն էլ նոցա իր ջուրն է տալիս:

Հաղիւ թէ մութը ինջել էր գետնին,
Կացինը դիպաւ նոցա արմատին,
Եկորքը ծառերը վայր կործանեցին.
Սըտահակ տըղերք կաշին քերթեցին.
Փայտը մանրեցաւ սուր սուր դանակով,
Խարոյկ գիլեցաւ, այրեցաւ կրակով:

Երբոր արեմուտք մէզը մեկնեցաւ,
 Քարւանը խոկոյն տեղէն շարժեցաւ,
 Նորա հտեկից չոր գետնի վրան
 Գորշ թեթև մոխիր եկաւ երևան.
 Մնացորդն արևի շողք ցամքեցուցին,
 Հովերն էլ ասղին-անդին ցրուեցին:

Ու խոպանացաւ վայրն այն զըլարթ.
 Էլ չեն շրջնչում աղբիւր ու սաղարթ,
 Խեղճ ակին ոչ ոք չի պատըսպարում,
 Աւաղն էլ նորան է միշտ տոչորում,
 Գիշատիչ անդղը այնտեղ է գալի
 Ծըլատեղ-լափեղ որսն իր նողկալի:

Գ.ԱՄԱՌ-ՔԱԹԻՊԱ.

I.

ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆ.

Յիշում եմ սիրուն զիշեր էր գարնան.
 Լուսին և աստղեր մեզ ժպտում էին....
 Մի զմայլեցուցի՛չ, նազելի՛ զգայման
 Անձնատուր եղած՝ լուռ էր իմ հոգին:
 Նոր սիրտըս զարթած՝ ես սպասում էի
 Սիրոյ առաջին քնքուշ բերկրութեան,
 Եւ յուզվում էի և զողում էի
 Ամէն հրապոյրքից վառ գեղեցկութեան:

Եւ ես յիշում եմ—ձեռքս սեղմեցիր
 Այն սիրուն զիշերն առաջին անգամ.
 «Ես քոնն եմ, զողտրիկ ձայնով ասացիր,—
 Ուխտում եմ, որ կեանքս ես պարզեւ քեզ տամ»:
 Քո մատաղ ձայնիկն իմ հոգին այրեց.
 Ես ճանաչեցի այն օրն ինձ աստուած.
 Դրրախտի նըւազ ականջիս հնչեց—
 Սիրոյ հրեշտակն է,—սիրտըս ինձ ասաց:

Յիշում եմ—տխուր զիշեր էր աշնան.
 Մենք նստած էինք մենակ սենեկում.
 Եւ դու ինձ համար շունչ էիր գարնան,
 Թէև դուրսը ցուրտ՝ անձրև էր մաղում:
 Այրուող շրթունքիս համբոյրների տալով
 Նշնշում էիր դու ինձ ողելից.
 «Մենք երջանիկ ենք, հոգեակի, մեր սիրով
 Աւելի քան թէ անմահներն երկնից»...

Ժամանին անցաւ, դու երջանկացար.
 Մենակ մընացի ես իմ վշտի հետ....
 Տանջուող ընկերիդ դու շուտ մոռացար,
 Եւ իմ երազներ չքացան անհետ:
 Քեզանից սիրուն տեսայ շատերին,
 Բայց ուրիշ մէկին սիրել չկարացի.
 Սիրտըս դատարկ է, անցած օրերին
 Ես «մընաս բարեւ» արդէն ասացի....

1888. 1 յունուարի

Մոսկուա:

II.

Ս Օ Ն Է Տ.

Արի՛, իմ հոգեակ, իմ գիրկը արի՛,
 Կախարդի՛ր դու ինձ բոցոտ աչերով.
 Անուշ պատրանքով անցնի օր, տարի—
 Եւ չըյադենամքո համբոյրներով:

Գըլուխըս կուրծքիդ՝ վառ աչքիդ նայեմ,
 Թող ինձ նախանձին անմահներն երկնից.
 Մի ժպտիդ համար ես կ'հրաժարուեմ
 Առանց զոջալու բոլոր աշխարհից.

Ո՛չ փառքը նորա, ո՛չ անարդ ոսկին
 Գրկախառնութեանդ և ոչ մի վայրկեան
 Երբէք չեն արժիլ հոգեակ իմ անդին:

Արի՛, կախարդի՛ր թէև վաղանցիկ,
 Բայց քաղցր երազով բուռն վախելչութեան,
 Ո՛հ, դու իմ մանուկ գշնոյ գեղեցիկ:

1888. 9 մայիսի

Մոսկուա.

III.

* * *

Ինչպէս քաղցր երազ օրերըդ կ'անցնեն,
Խանդըդ կըմարի, ինչպէս զիշերուան
Մի ձայն մեռանող, հոգուդ կըպատեն
Ամպերը մռայլ զուր երկբայութեան:

Ինչպէս մոլորուած մենակ ուղևոր
Յանկարծ կըկանդնես և հարցում կըտաս.
«Ա՛խ, դու ո՞ւր թռար, իմ օր փառաւոր,
Բա՛ղդ, ի՞նչ ճանապարհ ինձ պիտի ցոյց տաս»...

Եւ նոր կըտեսնես թէ ինչպէս անցան
Անպտուղ, անմիտ քո կեանքի օրեր,
Աննկատելի ինչպէս ծուխ դարձան
Վառ սրտիդ, մաքիդ բոլոր ցնորքներ:

Եւ ուշ կըտեսնես թէ քո առաջին
Ո՛րչափ մեծ գործ կար արութեան դաշտում,
Եւ ինչպէս գետին զըլորուած կալնին
Կըմընաս մենակ, յուսահատ, տրտում...

Յ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ:

1887. 26 սեպտեմբ.

Ծոսկուա.

Պ Ո Յ Ե Տ.

Խօսի՛ր, առաքեալ վեհ ճշմարտութեան,
Քանի չին փակուել քո սուրբ շրթունքները.
Անարգի՛ր «եսը» գոռող մարդկութեան,
Հարուածի՛ր անինայ նրա սև գործքեր...

Թո՛ղ նա կատաղի, որպէս փոթորիկ,
Կարկուտ ու հեղեղ թափի քո վերան,
Դու այդ համարի՛ր մի անդօր ակեք,
Եւ ազատ քայլէ քո փշոտ ճամբան...

Մարանչի՛ր անվախ, որպէս քաջ ղենուոր,
Սուրբ ազատութեան կրակ ու բոց սրտում.
Եւ մի՛ վհատիր, թէ դու էլ մի օր
Պիտ ընկնես կեանքի գոռ պատերազմում:

Այո՛, դու կ'ընկնես— և քո անշունչ դին
Մայր երկրի կրճքում փոշի կըզառնայ,
Բայց քո վեհ քարոզ, քո ազատ հոգին
Յաւիտեան կ'ապրեն աշխարհիս վերայ:

Եւ անվերջ դարեր քո հրգօր բարբառ
Կըհնչուի ազնտ, ահե՛ղ թնդիւնով.
Նա կըխորտակէ մահաշունչ խաւար,
Մեղ անչէջ Լուսոյ տաճար կանգնելով:

Մոսկուա:

Ա.Դ. ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ:

Հ Ա Յ Ի Ժ Ո Ւ Տ.

Մի հեռանաւ դու այն երկրէն, հայի ճուռ,
Ուր որ նախնիքներէդ յիշատակներ կան,
Թէ մերկ էլ լինիս, չես զգալ դու ցուրտ—
Դեռ մոխրի մէջ թաղուած հին-հին կրակներ կան:

Բնակուած երկիրդ սուրբ է, ո՛վ եղբայր,
Նախնեացդ արիւնովն է ներկուած ամեն քար.
Զոհուած քո ազգի սուրբ անուան համար
Այստեղ բերաւոր նահատակներ կան:

Զիւնն, ազգիդ հաւատարիմ ծառայիր,
Նորա սիրով սիրադ, հոգիդ ջերմ պահիր.
Քո հայրենիքին վառ յուսով նայիր—
Իւր մէջը հոգեբուղի աւերակներ կան.....

ԱՇԸՂ ԶԻԻԱՆԻ:

Ե Ր Ե Ք Զ Ր Ո Յ Յ

(Գիւլի դը-Մոպասանից)

I.

Վ Ա Խ Կ Ո Տ

I.

Հասարակութիւնը նրան հռչակել էր «գեղեցիկ Սինօլ»։
Բայց նրա խսկական ազդանունը գերակումն Գոնտրան Ժօ-
զէֆ դէ-Սինօլ էր։

Իւր հարուստ ծնողների մահից յետոյ, ժառանգելով նը-
րանց անբաւ հարստութիւնը՝ նա միանգամից ընդհանուրի
ուշադրութիւնն իւր վերայ դարձրեց։ Նա վայելչակազմ էր,
շնորհագիւղ և ճարտարախօս։ Աւելացրէք սրտ վերայ և՛
բնական գեղեցկութիւնը, խրոխտ ու վեհանձն տեսքը, այ-
րական ոլորուն ընչացքները, քաղցր ժպիտը—և դուք կը-
հասկանաք, թէ ի՞նչու գերակումն Սինօլը մեծ անուն և
համբաւ էր վայելում կանանց սեռի մէջ։ Կանանց նա դիւր
էր գալիս մանաւանդ իւր աչքերի, իւր գեղեցիկ աչքերի
քնքոյշ և անհամեմատ բարի՝ նայուածքով։

Նա ազատ կրումուտ ունէր բարձր սալօններում, ուր միշտ
սիրալիբ ընդունելութիւն էր գտնում և առաջնակարգ պա-
րօղներից մէկն էր համարվում։ Պարահանդէսներում կամ
երեկոյթներում վալս պարելու ցանկութիւն ունեցող տի-
կիւններն ու օրիորդները միշտ այս ու այն կողմն էին ընկնում,
որ գերակումսին գտնեն և նրա հետ պարեն։ Եւ հէնց կանանց
աշխարհում ունեցած այդ յաջողութիւնն էր պատճառը,
որ նրա ծանօթներից շատերը հակակրանքով էին նայում

նրա վերայ: Բայց գերակումն այնպիսի մի բարձր գիւղ էր բռնել զէպի իւր ծանօթները, այնպիսի հեղնութեամբ էր վերաբերվում զէպի նրանց հակակրանքը, որ միայն յատուկ էր անվհեր և եռանդուն մարդուն:

Գերակումնի մասին պատմում էին, որ նա իւր կեանքում մի քանի այնպիսի սիրային արկածներ էր ունեցել, որոնք փառք ու պատիւ կարող էին բերել ամեն մի երիտասարդի: Նա շատ հանգարտ ու խաղաղ կեանք էր վարում, առանց իւր անձն ևնթարկելու բարոյական՝ զանազան ցնցումների և ալեկոծումների... Գերակումնի բնաւորութեան նկարագրիւր լրացնելու համար, անհրաժեշտ է աւելացնել, որ նա շատ գեղեցիկ սուր գործ ածել զիտէր, իսկ ատրճանակ գործ ածելում— հօ մրցող չունէր:

— Եթէ ինձ վիճակուի մենամարտել, — շատ անգամ ասում էր նա, — ես կ'ընտրեմ ատրճանակ, որովհետեւ լիովին համոզուած եմ, որ այդ զէնքով անպատճառ կրղլորեմ հակառակորդիս:

Մի գիշեր նա իւր ծանօթ երկու ջահիլ տիկիներին (նրանց հետ էին և՛ ամուսինները) թատրոնից զէպի տուն ուղեկցելիս, կամեցաւ մի բանով մեծարել նրանց և կէս ճանապարհին խնդրեց ներս մտնել քաղցրավաճառի խանութը պաղպաղակ ուտելու:

Թէ՛ տիկիները և թէ՛ նրանց ամուսինները սիրով ընդունեցին նրա խնդրեքը: Երբ ամենքը շարուած սեղանի շուրջը քաղցր զրոյց էին անում և միևնոյն ժամանակ պաղպաղակով հովացնում սրտերը, գերակումնը նկատեց յանկարծ, որ հարեան սեղանի մօտից մի պարոն աչքը մեխած՝ նայում է տիկիներից մէկի վերայ և ոչ մի բոպէ աչք չի հեռացնում նրանից: Տիկինն, ըստ երևոյթին, շատ անել վիճակի մէջ էր զգում իրեն, շփոթվում էր և աչքերը կախ դրում: Վերջապէս նա դարձաւ ամուսնուն:

— Ի՛նչ զարմանալի մարդ է այն սեղանի մօտ նստողը:

Որ ասես մի բոլորէ աչք չի պոկում ինձանից: Ես նրան ամենևին չեմ ճանաչում, գուցէ դու ծանօթ ես նրա հետ:

Ամուսինը, որ մինչև այդ ժամանակ ոչինչ չէր նկատում, գլուխը բարձրացրեց, նայեց սեղանի մօտ նստողին և հանդարտութեամբ պատասխանեց.

— Ես նրան առաջին անգամն եմ տեսնում:

Երիտասարդ կինը կէս-բարկացած, կէս-հանաքով շարունակեց.

— Դա շատ անհամ բան է: Նա համ իմ ախորժակն է փչացնում, համ իմ պաղպաղակը...

Ամուսինը միայն ուսերը վեր քաշեց:

— Էհ, բան չունես: Իսկի ուշադրութիւն էլ մի դարձնիր: Եթէ պատահած ամեն մի լբի վերայ ուշադրութիւն դարձես, ուր կ'երթայ: Ել մի բոլորէ հանգիստ չես ունենալ:

Բայց դերակոմսը գործին ուրիշ աչքով նայեց: Նա չէր կարող թոյլ տալ, որ մի որ և է անծանօթ անբաւականութիւն պատճառ էր իւր հիւրասիրած տիկիններին, վրդովէր նրանց խաղաղութիւնը, փչացնէր նրանց ախորժակը վայելելու այն, ինչով որ ինքը մեծարել էր նրանց: Այդ անպատուութիւնն ուղղակի նրան էր վերաբերում, որովհետև նա էր իւր բարեկամներին հրաւիրել այստեղ, ուր նրանք եկել էին, ի հարկէ, յարգելով դերակոմսի խնդիրքը, նրա անձնաւորութիւնը: Լէնց այդ պատճառով էլ նրա սեպուհ պարտքն էր հաշիւ տեսնել այդ անպատկառ և յանդուգն պարոնի հետ:

Նա յանկարծ տեղից վեր թռաւ, մօտեցաւ լայիրշ անծանօթին և կծու կերպով ասաց.

— Պարոն, ես չեմ կարող տանել ձեր այդ յամառ հայեացքը, որով դուք նայում էք իմ ծանօթ տիկիններին: Ինչ այդ դիւր չի գալիս: Խնդրում եմ, անպատճառ վերջ տաք ձեր այդ տրարմունքին:

— Ձեր ի՞նչ գործն է, — կոպտութեամբ պատասխանեց անծանօթը:

— Խորհուրդ եմ տալիս ձեզ զգոյշ լինել պարոն, — զայն լոյլթից կարմրելով և ատամներն իրար սեղմելով՝ թշուառ դերակոմսը, — այլապէս ես ձեզ կըստիպեմ բաւականութիւն տալ ինձ:

Անծանօթը նրան պատասխանեց միայն մի՛ խօսքով, բայց այնպիսի մի անվայել և վերաւորական խօսքով, որ բոլոր ներկայ եղողներն մի ակամայ շարժում գործեցին: Մի քանիսն էրն երեսները շուռ տուին, միւսները քիթները վեր քաշեցին. անկիւնում խմբուած սպասաւորները հոլի նման պտտուեցին կրունկների վերայ, իսկ գործասեղանի մօտ կանգնած երկու գործակատարուհիներն այնպէս վեր թռան տեղից կարծես մի աներևոյթ զօրութիւն երկուսին էլ միատեղ և միաժամանակ վեր նետեց:

Տիրեց խորին լռութիւն: Յանկարծ օդում լսուեցաւ մի շրթկոցի ձայն, կարծես, մի բան ճայթեց... Ղերակոմսն ապտակեց իւր հակառակորդին: Բոլոր ներկայ եղողները մէջ ընկան, որ կռիւ չպատահի:

Ղերակոմսն ու անծանօթը փոխանակեցին այցեատմաներ:

II.

Ղերակոմսը տուն վերադառնալով՝ սկսեց մի քանի լոպէ շարունակ արագ և անհաստատ քայլերով անցողարձ անել սենեակում: Վրդովմունքը և զայրոյթը խանգարում էին նրան մտածելու: Նրա ուղեղը զբաղեցնում էր միայն միտք — «Մենամարտութիւն» սակայն այդ միտքը չունէր այն ոյժը, որ կարողանար մի սուսնձին յուզմունք առաջացնել նրա սրտում: Մի՞թէ նա չըվարուեց այնպէս, ինչպէս այդ պահանջում էր հասարակական կարծիքը: Մի՞թէ նա ցոյց չտուեց, որ ինքն ազնիւ և պատուասէր մարդ է: Նրա մասին կըխօսեն, նա կըլսի զովասանքներ, վերջապէս նրան կը շնորհաւորեն այդ քաջագործութեան համար, նրան կը հըռ-

չակեն անվեհեր ասպետ, քաջամարտիկ հերոս: Եւ նա մի քանի անգամ բարձրաձայն, համարեա աղաղակելով կրկնեց միւլենոյն նախադասութիւնը.

— Ուրբան լե՛րբ էր այդ մարդը:

Յետոյ նա նստեց և սկսեց մտածել:

Հէնց վաղը և եթ հարկաւոր է մարտավիպաների հոգս քաշել: Բայց ո՞ւմ ընտրել: Նա աշխատում էր մէկ-մէկ յիշիլ իւր ծանօթներից ամենայատնի և ամենագրական մարդկանց: Վերջապէս նա ընտրեց մարքիզ Տուրնուարին և զնդապետ Բուրգէնին, որովհետեւ նրանց անունները յայտնի էին մամուլում:

Պերակոմսը յանկարծ խիստ ծարաւ զգաց և իրար ետեւից ելիք բաժակ ջուր խմեց: Յետոյ նա նորից սկսեց անց ուղարձ անել սենեակում: Նրա եռանդը բոպէ առ բոպէ վառվում, բորբոքվում էր: Նա ցոյց կրտայ իւր անվեհերութիւնը, նա ամենասարսափելի պայմաններ կը պահանջէ, այո, ամենասարսափելի պայմաններ, որոնք անխուսափելի մահ կը սպառնան հակառակորդներից մինին և այն ժամանակ, այն ժամանակ այդ անամօթն, անկասկած, կը վախենայ և ներողութիւն կը խնդրէ:

Նա վերջրեց սեղանի վերայ ընկած այցետոմսը և նորից կարդաց. «Ժորժ Լամիլ, Մովսէսի փողոց, 51.»։ Նա սկսեց երկար նայիլ այցետոմսի վերայ տպուած անուանը, չնայելով որ այդ անունը նա կարդացել էր քաղցրավաճառի խանութում, կառքի մէջ, տուն վերադառնալիս, լսալսելների մօտովն անցնելիս, և կարդացել էր ոչ թէ մէկ կամ երկու անգամ, այլ հարիւր անգամ:

Պերակոմսը խոր նայեց տառերի շարուածքին: Ժորժ Լամիլ: Ի՞նչ մարդ էր նա: Ի՞նչով էր պարապում: Ի՞նչու նա այնպէս անպատկառ կերպով նայում էր անծանօթ կնոջը: Ո՞վ էր նա: Սրտեօք քաղաքաւարութեան կանոններին անծանօթ մի օտարական, թէ՞ աքսորանքից վերադար-

ձած մի (հասարակորդ) կօմմունիստ: Ինչ և իցէ այդ անպիտանը քիչ չլքողվեց դերակոմսի սիրտն ու հոգին:

Եւ դերակոմսը բարկութիւնից հազիւ շունչը ետ բերելով՝ նորից շնջեց խուլ ձայնով:

— Ա՛խ, այդ լե՛րբը...

Դերակոմսը դարձեալ մնածմունքի մէջ ընկաւ:

Նա այցեատոմսը ձեռքից չէր թողնում: Այդ թղթի կտորը նրա կատաղութիւնը շարժում էր, նրա սրտում մի ահագին փոթորիկ էր առաջացնում, որի հետ երբեմն-երբեմն միախառնվում էր մի ինչ-որ տարօրինակ, հիւանդոտ զգացմունք...

Սեղանի վերայ դրուած էր զրջահատ: Դերակոմսը բարկութիւնից իրեն կորցրած՝ վրայ ընկաւ, վերջրեց դանակը և դողդոջիւն ձեռքով դանակի ծայրն այնպէս ցցեց խեղճ ծորժ Լամիլի անուան մէջ, որ այցեատմսի վերայ ահագին ծակ բացուեց:

Այդ լուպէին նրան թւաց թէ պատռեց այն մարդու կուրծքը, որին պատկանում էր այդ անուէնը...

Սակայն մենամարտութիւնն անխուսափելի էր: Պէտք էր, անպատճառ պէտք էր մենամարտել: Բայց ի՞նչով, ի՞նչ ընտրել—սո՛ւր թէ ատրճանակ: Որպէս անպատուած՝ դերակոմսը յոյս ունէր, որ ղէնքի ընտրութիւնն իրեն կը թողնեն: Սրով մենամարտել նա սիրտ չէր անում, իսկ ատրճանակով... ատրճանակով նա յոյս ունէր ահ զցել հակառակորդի սիրտը... յոյս ունէր ստիպել նրան ներողութիւն խնդրելու և այդպիսով ոչ իւր և ոչ էլ ուրիշն արիւնը թափելով՝ ազատուել իւր այդ ծանր վիճակից:

— Պէտք է հաստատամիտ լինել: Պէտք է ցոյց տալ նորան կամքի ոյժ, հոգոյ անվահերութիւն և նա, երևի, կը վախենայ:

Սակայն սեփական ձայնի հնչմունքը ցնցեց դերակոմսին և նա երկիւղից չորս կողմը նայեց: Նա զգում էր ներդային սաս-

տիկ գրգռումն: Դերակոմսը դարձեալ մի բաժակ ջուր խմեց և սկսեց շտապով հանուել: Անկողնէն մտնելուն պէս՝ նա լապտերը հանգցրեց և աչքերը փակեց:

— Վաղը, — մտածում էր նա՝ անկողնում պառկած — ամբողջ օրն աղատ եմ, ուրեմն ժամանակ կ'ունենամ դործերս կարգի բերելու: Իսկ այժմ քնեմ, քնեմ, որ առաւօտեան կարողանամ զուարթ և հանգիստ սրտով ողջունել արւելին:

Նա աչքի կոպերն աւելի սեղմեց: Բայց ի զուր, նրա աչքին քուն չէր գալիս: Նա մի քանի րոպէ կամ մէջքի վերայ էր պառկած մնում, կամ ձախ կողքի վերայ էր շուռ գալիս, կամ աջի վերայ, կամ երեսը թաղում էր բարձի մէջ, սակայն բաղձալի քունը չկամ ու չկամ:

Նա դարձեալ ծարաւ զգաց: Ուղեցաւ վեր կենալ, որ մի քիչ ջուր խմի, ծարաւը մեղմի, բայց հէնց նոյն րոպէին նրա ուղեղում առաջին անգամ առկայծեց մի տարօրինակ և սարսափելի միտք:

— Մի՛թէ ես վախենում եմ, — մտածեց նա:

Նա ձեռքը դրեց կրծքին: Նրա սիրտը թրթռում էր, որպէս վանդակն ընկած թռչուն:

Ժամացոյցը խփեց մէկը: Այդ անակնկալ ձայնի վերայ նա մի բարձր ճիչ արձակեց և ռեաֆինէ գնդակի նման վեր թռաւ անկողնից: Նա մի այնպիսի ուժգին ճնշում զգաց իւր սրտի վերայ, որ մի ամբողջ րոպէ ստիպուած էր բերանը բաց շունչ քաշելու:

Նա սկսեց ինքն իրեն մտածել, թէ ի՞նչի հետեանք կարող էր լինել հոգեկան այդպիսի աղմկայոյզ դրոթիւնը:

— Մի՛թէ ես վախենում եմ: Ինչ անմտութիւն...

Դերակոմսը համարեա անգիտակցաբար վառեց լապտերը և նայեց հայելու մէջ: Որպիսի՞նք զարհուրանք: Նա չկարողացաւ ճանաչել իրեն: Բիբերը սարսափելի լայնացել էին: Իսկ գէմքը մեռելի գոյն էր ստացել: Այո՛, նրա կերպարան-

քին նայած՝ նա աւելի շուտով մեռածի էր նմանում, քան թէ կենդանի, շարժուն արարածի:

Դերակոմսը շօշափեց իւր զարկերակը և նայեց լեզուին... Յանկարծ մի միտք կայծակի պէս հարուածեց նրան և նա տեղնուտեղը միաց քարացած:

— Գուցէ միւս օրը ես այս ժամին արդէն մեռած լինեմ:
Նրա սիրտն սկսեց սաստիկ թրթռալ:

— Այո, ահա հէնց այս մարդը, որ այս րոպէիս հայելու միջից նայում է ինձ վերայ, գուցէ, վաղը չքանայ, և չքանայ անդառնալի կերպով: Օ՛հ, այդ սարսափելի է: Ես ապրում եմ, ես շնչում եմ, ես ուզում եմ ապրել և... և յանկարծ, քսանուչորս ժամից յետոյ, ինձ պէտք է պառկեցնեն այս անկողնում սառած, անշարժ և անշունչ...

Դերակոմսը նորից անկողին մտաւ, որ փոքր ինչ հանդարտուի. սակայն վայրկեան չանցած՝ նրա երևակայութեան մէջ պատկերացաւ մի սոսկալի և սրտաճմլիկ տեսարան — նա տեսաւ իրեն մենամարտութեան տեղից տուն բերուած՝ սրիւնաշաղախ, անշունչ ու անզգայ: Սեփական արիւնը նրան սարսափեցրեց: Նա գունատուած վեր թռաւ անկողնից և կայծակի արագութեամբ ներս վազեց գրասենեակը: Սեղանի արկղից հանեց գլանակ, մեքենայաբար կայրեց նրան և սկսեց սենեակի մի անկիւնից միւս անկիւնն անց ու դարձ անել: Յանկարծ նա ցուրտ զգաց, մօտեցաւ հնչակին, որպէս զի ծառային կանչէ բուխարին վառելու, բայց կանգ առաւ:

— Նա կարող է նկատել, որ ես հիւանդ եմ: Ո՛չ, չի հարկաւոր, աւելի լաւ է ես ինքս մի կիրպ կրակ անեմ:

Եւ դերակոմսն ինքն սկսեց բուխարին վառել: Նրա ձեռքերը դողում էին, որպէս տենդից բռնուած մարդու ձեռքեր, և նա մեծ դժուարութեամբ էր կարողանում ունելիքով ածուխ վերցնել և բուխարին գցել: Նրա գլուխը կարծես կրակն ընկած պրփում էր. իսկ գլխի մէջ պտտուող մտքերն

անկապ, խանդարտւած և հիւանդոտ կերպարանք էին ստանուում: Թէպէտ նա այսօր ոչինչ չէր խմած, սակայն հարբածի նման օրօրվում, դէս ու դէն էր ընկնում:

Եւ դերակոմսը հէնց մի գլուխ հարցնում էր իրեն.

— Արդեօք ի՞նչ անել: Ի՞նչ կրպատահի ինձ:

Նրա ամբողջ մարմինը ներդային ցնցման մէջ էր:

Նա մօտեցաւ լուսամուտին և վարագոյլը ետ քաշեց:

Արդէն լոյսը բացվում էր: Ամամռանային հրաշալի առաւօտ: Արեգակի վարդապոյն ճառագայթները լուսաւորում էին հարեան պատերն ու տանիքները: Երկինքը նոյնպէս վարդադունտւած էր: Քնած պարտէզն սկսում էր սթափուել, կեանք ստանալ:

Կեանք ստացաւ և դերակոմսը:

Արեգակի այդ առաջին ճառագայթների յայտնուելովը դերակոմսի սիրտը լցունեցաւ մի փրկարար, մի բերկրալի և միանգամայն անախկալ յուսով: Եւ իրաւ, մի՞թէ յիմարութիւն չէր ահ ու դողն մէջ ընկնել, երբ դեռ ոչինչ չէր վճռուած, երբ դեռ նրա մարտավիւաները չէին տեսնուած Փօրժ Լամիլի հետ: Գուցէ իսկի մենամարտութիւնը տեղի՞ էլ չունենար:

Դերակոմսը լուացունեց, հագնուեցաւ և հաստատուն քայլերով դուրս գնաց փողոց:

III.

Փողոցով անցնելիս դերակոմսը շարունակ կրկնում էր.

— Պէտք է անվիհեր լինել, պէտք է դործել վճռողաբար: Պէտք է ապացուցանել, որ ես չեմ վախնում:

Նա գնաց իւր ընտրած մարտավիւաների մօտ: Մարքիզն ու գնդապետը, ինչպէս ինքն էլ սպասում էր այդ, սիրով ընդունեցին նրա առաջարկութիւնը և գովելով նրա՝ քաղցրափաճառի խանութում ցոյց տուած քաջագործութիւնն

ու մի քանի անգամ էլ իրար վրայ սեղմելով նրա ձեռքը, սկսեցին պայմանների մասին խօսել:

— Ուրեմն դուք ուզում էք, որ մենամարտութիւնը խիստ լինի,—հարցրեց զնդապետը:

— Այո՛, ամենախիստ...—պատասխանեց դերակոմսը:

— Եւ, ի հարկէ, ատրճանակով,—մէջ մտաւ մարքիզը:

— Անպատճառ...

— Շատ լաւ... Թոյլ տուէք ուրեմն մնացեալ կարգադրութիւնները մենք անենք:

Բայց դերակոմսը վեհանձնութեամբ ոտքի կանգնեց և ձեռքերի շարժումներնեով և խօսքերն առանձին-առանձին շեշտելով՝ արտասանեց.

— Հեռաւորութիւնը քսան քայլ... Արձակել, երբ նշան կըարուի... Մենամարտութիւնը վերջացած է համարվում միայն այն ժամանակ, երբ մեզանից մէկը ծանր և վտանգաւոր վէրք կըստանայ:

— Դեղեցի՛կ պայմաններ,—հաւանութիւն տուաւ զնդապետը:—Իսկ ատրճանակաճգութեան մէջ հմուտ էք և հաւանական է, որ յաղթանակը դուք կըտանէք:

Մարքիզն ու զնդապետը զնացին Թորթ Լամիլի հետ տեսակցելու, իսկ դերակոմսը վերադարձաւ տուն, ուր պէտք է գային և՛ մարտավիաները հակառակորդի հետ ունեցած խօսակցութեան հետևանքների մասին տեղեկութիւններ բերելու:

Հէնց որ դերակոմսը մտաւ իւր առանձնասենեակը և իրեն դարձեալ մենակ զգաց, նրա սրտի յուզմունքը նորից սկսեց սաստկանալ: Նա մի տեսակ անվերջ և վերին աստիճանի անախորժ դող էր զգում թէ՛ ձեռքերում, թէ՛ ոտներում և թէ՛ կրծքի մէջ: Նա ոչ կարողանում էր պառկել, ոչ նստել և ոչ էլ կանգնել:

Նա ուզեց նախաճաշել, բայց անկարող եղաւ գէթ մի պատառ հաց բերանը դնելու: Մի կերպ իրեն կազդուրելու

Համար, դերակոմսը վճռեց գոնէ մի բան խմել: Նա հրամայեց մի շիշ կոնսակ բերել և միմեանց ետեւից վեց փոքրիկ բաժակ դատարիկեց:

Նրա գլուխն սկսեց պտտուել...

Նա ինքնամոռացութեան մէջ ընկաւ... և այդ բանը նորան շատ ուրախացրեց:

— Բաւական է... էլ չեմ խմիր, — մտածում էր նա, — այսպէս լաւ է...

Սակայն հաղիւ մի ժամ անցած՝ նա դատարիկեց ամբողջ շիշը և անտանելի յուզմունքի մէջ ընկաւ: Նա մի անդրապիւն ցանկութիւն էր զգում բարձրաձայն գոռալու, յատակի վերայ թաւազլոր դալու, շան նման կծոտելու մէկին...

Գիշերը վրայ էր հասնում:

Յանկայծ նախասնեակում հնչուեցաւ զանգակի ձայնը: Այդ ձայնը նրան այնպէս սարսափեցրեց, որ նա ոյժ չունեցաւ բազկաթռից վեր կենալու և իւր մարտավկաներին դիմաւորելու:

— Ամեն բան կարգադրուած է համաձայն ձեր առաջարկած պայմաններին, — ասաց գնդապետը ներս մտնելով և ողջունելով դերակոմսին: — Ձեր հակառակորդն սկզբում բողոքեց ձեր դէմ, որ մենամարտութեան պայմաններն ինքներդ էք կամենում որոշել և զէնքերի ընտրութեան իրաւունքը ձեզ էք վերապահում, մինչդեռ այդ իրաւունքը լիովին պատկանում է անպատուուածին, սակայն յետոյ համարեա խիղջն և եթ զիջաւ և համաձայնեց ամեն տեսակ պայման ընդունելու: Նրա մարտավկաները երկու սպաներ են:

— Շնորհակալ եմ... — ատամների միջով հաղիւ շշնջեց դերակոմսը:

— Ներեցէք, որ մենք ձեզ մօտ երկար մնալ չենք կարող, — մէջ մտաւ մարքիզը: — Մենք էլի հազար ու մի դործ ունինք կատարելու մենամարտութեան վերաբերեալ: Ամենից առաջ պէտք է մի հմուտ բժիշկ գտնել, որովհետեւ,

ինչպէս յայնի է, մենարտութիւնը վերջացած է համարվում միայն այն ժամանակ, երբ մենամարտողներէց մէկը ծանր վիրաւորվում է. իսկ դուք ինքնիրդ լաւ դիտէք, որ գնդակի հետ հանաք անել չի կարելի: Յետոյ՝ հարկաւոր է մօտակայքում մի բնակարան վարձել, որպէս զի, եթէ կարիք զգացուի, կարելի լինի վիրաւորուածին խնոյն տեղափոխել այնտեղ: Բացի այդ՝ էլի պէտք է... էհ, ո՞ր մէկն ասեմ, քիչ բան կայ, մինչդեռ մենք ընդամենը երկու թէ երեք ժամ միայն ժամանակ ունենք:

— Ենորհակա՞ն էմ—կարծես տենդից բռնուած՝ դողալով արտասանեց դերակոմսը:

— Ի՞նչպէս էք զգում ձեզ, պարոն դերակոմս,—հարցրեց գնդապետը:—Հանգիստ էք:

— Բոլորովին հանգիստ եմ: Ենորհակալ եմ...

Մարտավիաները հեռացան:

IV.

Դերակոմսը նորից մենակ մնալով, մտածմունքի մէջ ընկաւ: Նա երկար մտածում էր, և ոչ մի կերպ չէր կարողանում մի որոշ եղբակացութեան զալ, մի որ և է կէտի վերայ կանգ առնել...

— Այս ի՞նչ հոգեկան խանգարումն է... այս ի՞նչ ուղեղի շփոթութիւն է... խելագարվում եմ ես, ի՞նչ է... անդադար հարցնում էր նա ինքն իրեն:

Սպասաւորը լուպտերը վառեց:

Դերակոմսն աթոռը քաշեց գրասեղանի մօտ և սկսեց զրել: Թղթի ճակատին գրելով՝ «Իմ կտակը», նա կանգ առաւ: Մի քանի վայրկեանից յետոյ, նա ուզեց շարունակել, բայց ի զո՛ւր—ոչ մի խօսք չկարողացաւ գրել: Նա իրեն միանգամայն անընդունակ էր զգում երկու ամենահասարակ մտքեր իրար կապելու...

Վաղը նրան վիճակուած էր մենամարտելու: Խոյս տալ այդ բանից նա ոչ մի կերպ չէր կարող: Բայց ի՞նչու խոյս տալ... Այդ ի՞նչ վախկոտութիւն էր... Ի՞նչ էր պատահել նրան: Զէ որ նա ինքը կամեցաւ մենամարտել... Այո, նա կամեցաւ, նա ինքը կամեցաւ պատժել անպատկառին, ցոյց տալ քաղաքացիական արիութիւն... սակայն այժմ նա զգում էր, որ չնայելով իւր մտքի և կամքի վճռողականութեան, ոյժ չի ունենալու մենամարտութեան տեղը հասնելու, հակառակորդի հետ հանդիպելու: Նա աշխատում էր իւր աչքի առջև պատկերացնել մենամարտութեան տեսարանը, իւր սեփական վարմունքը և հակառակորդի վարմունքը...

Դերակոմսը հոգեկան տանջանքի մէջ էր...

Մռայլ և փոթորկալի՜ց ծով էր ներկայացնում նրա ներքին աշխարհը...

Ժամանակ առ ժամանակ նա զգում էր ներդային ուժգին ցնցումն և այդ լուպէներին, չնայելով որ նա ամեն ճիշդ թափում էր իրեն զսպելու, նրա ատամներն սկսում էին կծկծալ:

Դերակոմսն ուզեց դռնէ ընթերցանութեամբ փոքր ինչ հանդարտեցնել իրեն և ձեռք առաւ Շատովիլեարի «Մենամարտութեան կանոնադիրքը»:

Բայց յանկարծ նրա ուղեղում ծագեց մի ուրիշ միտք:

— Արդեօք իմ հակառակորդը հմուտ է ատրճանակաձգութեան մէջ: Յայտնի՞ է նա, վայելում է որ և է հռչակ: Ի՞նչպէս անեմ, որ այդ լաւ իմանամ:

Նա իսկոյն յիշեց բարոն Նէվոյի գիրքը, ուր մանրամասն խօսվում էր ատրճանակաձգութեան մասին: Դերակոմսը մի քանի լուպէում սկզբից մինչև վերջ աչքի անց կացրեց այդ գիրքը: Ժօրժ Լամիլի անունը ոչ մի տեղ չէր զրուած:

Բայց և այնպէս այդ պարոնը, երևի, շատ վարժ էր ատրճանակ ձգելում, ապա թէ ոչ նա երբէք չէր համաձայնուիլ այդպիսի վտանգաւոր զէնքերով և, մանաւանդ, այդպիսի մահաբեր պայմաններով մենամարտելու:

Վերակրօման սկսեց անցուդարձ անել սենեակում: յետոյ նա մօտեցաւ սեղանի արկղիկին, հանեց այնտեղից ատրճառակը և մենամարտողի դիւք բռնելով՝ նշան դրեց:

Այդ լուպէին այնպիսի մի դող ընկաւ նրա ջանք, որ ատրճառակի բերանն սկսեց դէս ու դէն տատանուիլ:

— Ոչ այդ անկարելի է...— ինքն իրեն քրթմնջաց դերակրօմնը:— Ես չեմ կարող մենամարտել...

Նա աչքը մօտեցրեց ատրճառակի բերանին և սկսեց երկնր նայել խողովակի ներսը, դէպի խորքը, դէպի այն փոքրիկ սև անցքը, որտեղից դուրս է թռչում շիկացած գնդակը... Նա նայում էր ատրճառակի այդ խաւար, դժոխային խորքը և միևնոյն ժամանակ մտածում իւր ապագայ անգորութեան, իւր անպատուութեան վերայ. նա մտածում էր այն անվերջ քչփչոցների, այն հազար ու մի ծաղը ու ծառայիների, կանանց ատելութեան և լրագրական կծու ակնարկների մասին, որոնց ինքն անկասկած կ'արժանանար, եթէ ցոյց տար իւր վախկատութիւնը, եթէ ցոյց տար, որ ինքը նապաստակի սիրտ ունի:

Նա բարձրացրեց ատրճառակի հրահանը և նրա տակ նկատեց վառօդ:

Ատրճառակը լեքն էր:

Վերակրօման յանկարծ մի տարօրինակ և անբացատրելի ուրախութիւն զգաց:

Եթէ նա վաղն իրեն հանգիստ և վեհանձն չի պահել իւր հակառակորդի առջև, նա կորած է... յաւիտեան կորած է: Նրա ճակատին կրդրոշմուի անպատուութեան կնիքը: Նրա անուան վերայ յաւիտեան անմաքրելի կը մնայ վախկատութեան սև բիծը: Նրան կը ծաղրեն. նա կ'ընկնի ամենքի աչքում: Հասարակական կարծիքը դուրսը չի տալ նրան. նա կը հալածուի, կը հալածուի անվերջ...

Սակայն դերակրօմնը զգում էր, խոստովանում էր իւր անգորութիւնը: Նա զգում էր, որ ինքն անկարող է հան-

գինստ և վեհանձն կերպով կանգնել ատրճանակի առջև...
այո՛, նա այդ զգում էր...

— Բայց... բայց մի՞թէ այդ նշանակում է, որ ես վախ-
կոտ եմ,— յանկարծ գոչեց դերակոմսը։— Ո՛չ, ո՛չ, ես վախկոտ
չեմ... ես ուզում եմ մենամարտել... անպատճառ մենամար-
տել... Դերակոմս Ժողէֆ դե-Սինոլը ցոյց կրտայ ամբողջ
աշխարհին, որ նա վախկոտ չէ, որ նա քաջ և անվեհեր
մարդ է... այո՛, ցոյց կրտայ...

Եւ այդ նոր միաբը, որ կայծակի նման փայլեց նրա
փոթորկալից ուղեղում, դեռ չէր կազմակերպուել, դեռ մի
որոշ ձև չէր ստացել՝ երբ դերակոմսը մի տենդային շարժումով
ատրճանակի ծայրը կոխեց մինչև կոկորդը և... հրահանք
քաշեց...

Երբ սպասաւորն՝ ատրճանակի ճայթիւնը լսելով՝ ներս
վազեց, դերակոմսն արդէն անշունչ ու անզգայ ընկած էր
բազկաթուռի մէջ։ Սրիւնը ցայտելով դէպի գրասեղանը՝ մի
ահադին արեան բիծ էր դոյացրել «Իմ կտակը» խօսքերի
վերայ...

II.

ԳԻՒՂԻ ՄՈՒՐԱՑԿԱՆ.

Վար ժամանակ, երբ նա էլ երջանիկ կեանք էր վարում, երբ նրա օրերն էլ խաղաղ ու անվրդով էին անցում... բայց, աւանդ, այդ ժամանակը երկար չտևեց. նա անցաւ երազի նման, անցաւ անհետ, անդառնալի... Տասնևհինգ տարեկան Հասակում նրան մի սոսկալի անբախտութիւն պատահեց—Վարվիլ գիւղից ընթացող կառքը, որ սրարշաւ անցնում էր մեծ փողոցով՝ տակովն արեց խեղճին և ջարդեց նրա երկու ոտները: Եւ այդ օրից նա սկսեց մուրացկանութիւն անել, թրեւ գալ փողոցներում, վախվախելով ձեռք պարզել անցորդներին... Այդ օրից նրա աչքերը դարձան արցունքի աղբիւր, սիրտը—վշտերի ծով... Նա սովորաբար կամ մարդաշատ փողոցներումն էր նստում ու ողորմութիւն խնդրում, կամ քարշ էր գալիս այս ու այն դաստակերտում: Մի զոյդ Հաստ ու երկայն փայտ, անսասան ժայռերի նման նեցուկ էին տուած նրա կոնատակերը և անբախտ Նիկօյը միայն այդ փայտերին յենուած կարողանում էր շարժուել, մէկ տեղից միւս տեղ գնալ: Նիկօյն ապօրինի զաւակ էր: Նրան գտել էր գիւղի քահանան մի նեղ առուում: Նրան խնամում, կերակրում էին՝ ցաւակցելով նրա ողբալի և անտէր վիճակին, սակայն դաստիարակել, ուսում տալ նրան—ոչ ոք չէր ուզում, ամենքը հեռու էին փախչում և այդպիսով նա մնաց անզրադէտ, կոպիտ ու անտաշ: Այդ պատճառով էլ այն

սոսկալի փորձանքից յետոյ, որին ենթարկուեց թշուառը, նա ոչինչ չէր կարող անել, եթէ ոչ ոգորմուծիւն խնդրել, Հաց մուրալ «ախ ու վախով» անցորդների գլուխը տանել:

Գթասիրտ բարոնեսսա Դավարին թոյլ տուեց նրան ապրելու իւր կալուածքում, մի փոքրիկ գետնափոր հիւղի մէջ, որ լի էր յարդով: Նիկօլի ուրախութեանը չափ չկար: Նա համոզուած էր, որ իւր բարերարութեան հարուստ խոհանոցում միշտ կարող է մի կտոր հաց դռնել, մի բաժակ զինի ճարիւղ—և նա ճարում էր, իսկ առաքինի բարոնեսսան յաճախ պատշգամբից կամ լուսամուտից մի քանի սու էր նետում նրան և այդ բոպէներին Նիկօլին թւում էր, թէ աշխարհս իրենն է: Սակայն այդ երջանկութիւնն էլ երկար չտևեց: Նրա սև բախտից, բարոնեսսան, նրա միակ պաշտպանը, նրա պահապան հրեշտակը, կարճ ժամանակից յետոյ մեռաւ:

Նիկօլը դարձեալ մնաց անտուն-անտէր և ճարահատեալ նորից սկսեց գիւղից գիւղ թափառել, սրա-նրա զահէն տանել: Բայց գիւղերում նրան էլ ոչինչ չէին տալիս, նրա վերայ զգուանքով էին նայում, նրան հալածում էին: Եւ իրաւ որ, քառասուն տարուայ ընթացքում նա բաւականին զոգուեցրել էր գիւղացիներին, այնպէս որ սրանք էլ չէին կարողանում ծածկել իրենց արհամարանքն ու ատելութիւնը դէպի այդ անտուն շրջմուկը, որն այս ու այն բակը մտնելով, այս ու այն տան դռները ծեծելով՝ ամեն տեղից էլ աշխատում էր մի բան գուրս գծել:

Նիկօլը թէպէտ պարզ նկատում էր զգիւղացիներին այդ արհամարհանքը, բայց ի՞նչ անէր, ո՞ւր դնար: Նա չէր համարձակվում ոչ մի քայլ անել, որովհետև բացի այդ փոքրիկ, աննշան հողի կտորից, այդ երեք-չորս գիւղից, նա ոչ մի տեղ չէր եղած, ոչ մի երկիր չէր ճանաչում:

Նա մինչև անգամ իրեն հաշիւ տալ չէր կարողանում, թէ արդեօք այդ գիւղերից այն կողմն էլ երկիր կ'ա, թէ՞

ամբողջ աշխարհը հէնց միայն այդ գիւղերովն էր սահմանափակուած: Նիկիօլը մինչև անգամ վախենում էր այդպիսի մի հարց տալ իրեն: Եւ ամեն անգամ, երբ գիւղացիները, որոնք բոլորովին բեղարել էին նրանից, տեսնելով նրան դաշտերում թափառելիս՝ բարկացած և արհամարհական ձայնով դռում էին:

— Էյ, Նիկիօլ, ի՞նչ ես դու ամեն օր մեզ մօտ վեր ընկած. էլ ուրիշ գիւղ չկայ, ի՞նչ է:

Նա անշունչ դիակի պէս լռում էր, ոչինչ չէր պատասխանում և աշխատում էր թաղչել խօսողներին աչքից: Այդպիսի լռակէներին նրան պաշարում էր մի անբացատրելի երկիւղ, երկիւղ, որ միայն յատուկ է աղքատ ու թշուառ մարդկանց, որոնց ահ ու դող է պատճառում ամեն բան— և՛ նոր-նոր կերպարանքները, և՛ նոր-նոր նկատողութիւնները, և՛ կասկածաւոր հայեացքները, և՛ մանաւանդ ժանդարմները: Այո՛, ժանդարմներին տեսնելիս Նիկիօլը բընազգամբ դողում էր, կուչ էր գալիս թփերի տակ կամ պահ-վում էր քարակոյտերի ետևը: Այդպիսի տեղերում նա սովորաբար երեսի վերայ էր պառկում և այնպէս ամուր էր կաշտւում դետնից, որ փորձուած ժանդարմի սրատես աչքն անգամ դժուարանում էր նրա հին ցնցոտիները զանազանիլ սեւագոյն հողից:

Նիկիօլն երբէք ժանդարմների հետ զործ չէր ունեցած: Սակայն այն ահ ու դողը, որ նա զգում էր նրանց տեսնելիս, այն ճարպիկութիւնը, որով նա միշտ խոյս էր տալիս կարգապահութեան այդ դաժանագէմ ներկայացուցիչներին հանդիպելուց, կարծես, այդ բոլորը նրա բնական յատուկութիւններին էին, կարծես, նա այդ զգացումները ժառանգել էր իւր անյայտ և նոյնպէս աղքատ ու անտուն-անտէր ծնողներից:

Բարոնեստայի մահից յետոյ Նիկիօլի վիճակը խիստ ծանրացաւ: Նա միայն անտուն, անօգնական, բաց երկնքի տակ,

չոր գետնի վերայ: Նա չունէր ոչ խրճիթ, ոչ գետնափոր հիւղ, մի խօսքով ոչ մի սեփական ապաստարան, ուր կարողանար գէթ զիշերները հանգիստ տալ իւր տանջուած մարմնին:

Ամառ ժամանակ նա քնում էր, որտեղ պատահում էր. իսկ ձմեռը ցրտից չփետանալու համար, ճարահատուած, նա դիմում էր ամեն տեսակ խորամանկութիւնների: Նա զարմանալի վարպետութեամբ ներս էր սողում մառանները կամ ներքնատները, որտեղից շատ անգամ ամբողջ շաբաթ-ներով ոտք չէր դուրս գնում, մանաւանդ եթէ ուտելու բաւականին պաշար էր գտնում այնտեղ:

Նա մարդկանց մէջ ապրում էր, որպէս անտառի զաւրան: Ոչ ոքին չէր ճանաչում, ոչ ոքին չէր սիրում և միայն աւտելութիւն ու թշնամութիւն էր յարուցանում զիւղացիների մէջ գէպի իւր անձը: Գիւղի մեծ ու փոքրը նրան անուանում էին զանգակ, որովհետեւ նա իւր երկու հաստ կռնափայտերի վերայ այնպէս էր օրօրվում, ինչպէս զանգակը իւր օղակի վերայ...

Բայց ահա երկու օր է, Նիկօլի բերանը նշխար չի մտել: Քաղցածութիւնը նրան սպանում է. խեղճի փորը մէջքին է կպել:

Ի՞նչ անի...

Նա ամեն տեղ գնաց, ամենքի մօտ լաց և զաւ, բայց ոչ ոք նրան ոչինչ չտուեց:

Ամենքը նրան դուրս էին անում իրենց տներից...

Գեղջկուհիները նկատելով նրան, հէնց հեռուից, առանց սպասելու, որ նա մօտենար իրենց, սկսում էին ձեռքով սպառնալ և անվերջ նախատինքների թափել խեղճի գլխին.

— Ե՛րբ պէտք է ռադ լինես դու մեզանից, այ հրէշ: Երեք օր չի լինիլ, ինչ որ ես քեզ մի ահագին կտոր հաց տուի, աներես:

Նիկօլը մի խորը «ախ» քաշելով, ճարը կտրած՝ երեսը շուռ

էր տալիս և օրօրուերով իւր կռնափայտերի վերայ, դիմում էր հարեան տունը: Բայց այստեղ էլ նրան միևնոյն կերպով էին ընդունում — նախատինքներ և անվերջ նախատինքներ... Մի խօսքով նրան սովորաբար ամենքն էլ նախատում էին, ամենքն էլ հէնց մի գլուխ այս էին ասում:

— Խօ չի կարելի ամբողջ տարին հաց տալ քեզ պէս աներես ձրիակերին:

Իսկ տարաբախտաբար խեղճ «աներես ձրիակերը» շարունակ ուտել էր ուզում...

Նա իւր ծանօթ երեք գիւղն էլ ոտքի տակ էր տուել: Նա եղել էր և՛ Սանտ-Իլերում, և՛ Վարվիլում, և՛ Բիտում, բայց այդ գիւղերից և ոչ մէկում նա, որ ասես, մի կտոր չոր հաց, մի սև զրօշ անգամ չէր ստացել: Սյժմ նրա միակ յոյսը Տուլնօլ գիւղի վերայ էր, բայց այնտեղ գնալու համար էլ պէտք էր մեծ ճանապարհով ամբողջ երկու մղոն անցնել: Դէ՛ արի ու դարտակ փորով այդքան ճանապարհ գնա՛:

Բայց այսպէս թէ այնպէս պէտք էր անպատճառ գնալ: Քաղցածութիւնը հեռաւորութիւն չի հարցնում:

Դեկտեմբեր ամիսն էր:

Յրտաշունչ քամին կատաղի սուլում էր դաշտերում, ուժգին հարուածներով փշրտում էր ծառերի մերկ ճիւղերը և մի ահեղ պատերազմ էր մղում երկնքի հետ՝ անխնայ հալածելով նրա վերայ կուտակուած մոխրագոյն ամպերը:

Թշուառ Նիկօլը դանդաղ, հազիւ հազ շարժելով իւր կռնափայտերը՝ գնում էր լայնատարած ճանապարհով: Ժամանակ առ ժամանակ նա նստում էր այս կամ այն փոս ընկած տեղում և մի քանի ընդհատ հանգստանում: Քաղցածութիւնը սարսափելի տանջում էր նրան: Նրա գլխում անընդհատ պտտվում էր այս միտքը.

— «Ո՞րտեղից մի կտոր հաց ձարեմ»:

Խեղճ Նիկօլն ախ ու վախ քաշելով՝ ամբողջ երեք ժամ թա-

փառեց ցեխոտ ճանապարհի վերայ, և երբ առաջին անգամ տեսաւ գիւղի փոքրիկ այգիները, ուրախութիւնից կրկնապատկեց իւր ոյժը և սկսեց այնպիսի արագ ու հսկայական քայլեր գցել, որ ինքն էլ զարմացաւ իւր այդ արագաշարժութեան վերայ: Եւ ի՞նչպէս չզարմանար, երբ այդպիսի մի քայլուածքը հաղորդուիլու երևոյթ էր նրա բազմաշարժար կեանքում:

Առաջին պատահող գիւղացին, որից նիկօլը վախժախելով ողորմութիւն խնդրեց, զայրացած զոռաց.

— Դու էլի էստե՞ղ ես, այ լպստած: Ախար ե՞րբ պէտք է մենք վերջապէս ազատունեք քո ձեռից:

Եւ ուր մտնում էր խեղճ մուրացկանը, ամեն տեղ հայհոյում, ամեն տեղից դուրս էին անում նրան, առանց մի կոպէկ տալու:

Ամբողջ գիւղը պտտուելը յետոյ, նիկօլը ճանապարհ ընկաւ դէպի մերձակայ դաստակերաները: Այդ կողմը տանող ճանապարհների վերայ այնքան ցելս կար կիտուած, որ խեղճի հոգին դուրս էր գալիս, մինչև կարողանում էր իւր կռնափայտերը դուրս քարշիլ այդ թանձր ցելսի միջեց:

Վերջապէս նա տեղ հասաւ... Բայց ափսոս այդքան չարչարանք... Դաստակերտի տէրերը նոյնպէս սկսեցին անխնայ հալածել նրան, կծու կատակներով ծաղրել նրա դառն արցունքները... Մի խօսքով այդ օրը սե էր լուսացել նիկօլի համար: Այդ օրը կարծես նրա արեւը պատրաստութեամբ էր բողբոջվին խաւարել: Եւ իրաւ որ, այդ օրը արեւ չէր երևում— ձմերային ցուրտ և մառախլապատ օր էր, այն օրերից մինը, երբ մարդու սիրտն սկսում է կուչ դալ, խիղճն անզգայանում է, խելքը քար է կտրում և ձեռքը դատապարտվում է անշարժութեան, երբ ողորմութիւն տալու դէպք է ներկայանում...

Նրջակայքում ապրող բոլոր գիւղացիների դռները բաղձնուց և ամեն տեղ էլ անողորմ հալածանքի ու անվերջ

Թուք ու մուրի հանդիպելուց յետոյ՝ խղճուկ Նիկօլը դատարկ ստամոքսով և բոլորովին ուժասպառ պառկեց մի ցեխոտ առուում, որը շրջափակելով Նիկոյի դաստակերտի ընդարձակ բակը, ցանկապատի տեղ էր ծառայում: Նիկօն երեսի վրայ ընկած այդ ցեխոտ առուում, աշխատում էր չչարժուել, յուսալով որ այդպիսով մի կերպ կըթուլացնէ իւր տանջանքների ազդեցութիւնը և գէթ մի վայրկեան կ'աղատուի քաղցածութեան դառն, արտամաշ զգայմունքից: Եւ ոչ մի անգամ այդ ոգորմէին չհարցրեց իրեն, թէ ականար ինչո՞ւ, ո՞ր մեղքի համար նա դատաւարտուած է այդպէս տանջուելու:

Ապրելու բնազդումը նրա մէջ խիստ զարգացած էր: Նա միշտ երազում, միշտ սպասում էր այն խոհրդաւոր, անելութեայթ օգնութեան, որին ամենքն են սպասում իրենց նեղ վիճակում, առանց մտածելու, թէ ո՞րտեղից պէտք է հասնի այդ օգնութիւնը...

Բակում վաղվղում էին 10—15 սև հաւեր: Նրանք կտուցները տկտկացնելով դետնին՝ շտապ-շտապ հաւաքում էին դէս ու դէն ցրուած հատիկները կամ քրքրելով մանրիկ հողակոյտերը՝ կուլ էին տալիս փոքրիկ, անառեսանելի միջատներին: Երկիրը էր կերակրում էր և՛ հաւերին, այն երկիրը, որ սնունդ է տալիս աշխարհիս բոլոր արարածներին...

Նիկօն իւր անմիտ, պղտած աչքերով երկար նայում էր նրանց: Յանկարծ նրա գլխում ծագեց մի չարախորհուրդ միտք. «ախ, ի՞նչ լաւ կը լինէր ձեռաց մի տապակած հաւ ուտել»:

Նիկօլը մի քար վերցրեց և նետեց գէպի հաւերը: Ամենից մօտիկ քջուջ անող հաւը թռերը թրփրտացնելով՝ գլորուեց գետին, իսկ մնացեալները սրտաճաք եղած փախան այս ու այն կողմը: Քաղցած մուրացկանը մի ակնթարթում շարժեց իւր կռնափայտերը և ազահաբար յարձակուեց իւր որսի վերայ: Բայց ոգորմէին հէնց որ

կռացաւ արիւնաշաղախ փոքրիկ, սևուլիկ թռչնին վերցնելու, յանկարծ մէկը հոռից, կարծես, դազանակով, այնպէս հասցրեց մէջքին, որ խեղճը հարուածի սաստկութիւնից վայր ընկաւ և տասը քայլաչափ զլորուելով՝ գնաց ընկաւ առուն: Նրա առջև կանգնած էր դաստակերտի տէր Շիկօն՝ աչքերն արիւն կոխած, փրփուրը բերանին: Կատաղած զազանի նման մոնչելով, նա անխնայ թակում էր անպաշտպան Նիկօլին, թակում էր այնպէս, որպէս կողոպտուած գիւղացիները միայն կարող են թակել:

Շիկօյի գոռում-գոչումները լսելով, վրայ հասան և նրա ծառաները: Սրանք լրացրին պակասորդը՝ աղցան շինելով քաղցած ու կիսակենդան Նիկօլի ոսկորները: Անգութ ծառաներն աշխատում էին իրենց զազանութեամբ գերազանցել տիրոջը:

Վերջապէս, երբ ամենքի բարկութիւնն անցաւ, երբ ամենքն էլ յոգնեցան իրենց այդ կատաղի տուրուղամիոցից, Շիկօն հրամայեց ծառաներին, որ Նիկօլին բանտարկէն փայտատանը: Բարբարոս ծառաները տիրոջ աչքին դուր գալու համար, մի ակնթարթում, քաղցած զայլերի նման վրայ թափուեցան խեղճ մոլորացկանի վերայ և ձեռք ու ոտքից բռնելով, զնդակի պէս ներս շարտեցին նրան փայտատուն: Իսկ ծառաներից երկուսը գնացին ժանդարմներին կանչելու:

Թշուառ Նիկօլը ջարդուած ու կիսակենդան ընկած էր ցուրտ փայտատանը: Նա մնաց այնտեղ ամբողջ երեկոն, ամբողջ գիշերն ու առաւօտը: Ժանդարմները միայն կէս օրին յայտնուեցան: Նրանք կարծելով թէ Նիկօլը ներսից ընդդիմադրութիւն ցոյց կը տայ, սկսեցին դուռը մեծ զգուշութեամբ բանալ, որովհետև դաստակերտի տէր Շիկօն հաւատացրել էր, որ իբր թէ մոլորացկանը ինքն էր նրա վերայ յարձակուել, իսկ նա հազիւ հազ կարողացել էր այդ քաղցած աւաղակի ձեռքից ազատուել:

Վերջապէս ներս մտնելով փայտատուն՝ աւագ ժանդարմը գոռաց.

— Է՛յ, վե՛ր կայ:

Բայց ողորմելին ցաւից իւր կսկծից չկարողացաւ ոչ մի անգամը շարժել: Նա միայն աննպատակ փորձ փորձեց ձեռքը տանել դէպի կռնափայտերը: Ժանդարմներն այդ վերագրելով նրա խորամանկութեանն ու խարդախութեանը, ամուր բռնեցին նրա ուսերից և հայհոյանքներով ու բռունցքներով զօրով ոտքի կանգնեցրին սովատանջ մուրացկանին:

Այդ բուպէին Նիկօլին պաշարեց այն անպատմելի սարսափը, որ միայն անպաշտպան որսն է զգում, տեսնելով իւր քթի տակ կանգնած արիւնածարաւ որսորդին: Նա ամբողջ մարմնով դողում էր, որպէս կատուի առջև անսկիւղ դուրս պրծած մուկը: Սակայն այդ երկիւղը ունեցաւ իւր օգուտը: Նա օգնեց Նիկօլին մի կերպ պահուելու իւր նեցուկների վերայ:

— Դէ՛հ, դնա՛նք—բարձրաձայն գոչեց աւագ ժանդարմը:

Դաստակերտի բոլոր բնակիչները հաւաքուել էին տեսնելու, թէ ի՛նչպէս քարշ կրտային այդ անպիտան գողին: Կանայք սպառնում էին նրան բռունցքներով, իսկ աղամարդիկ ծաղրելով գոռում էին ետևից.

— Վերջապէս ընկաւ. էլ դժուար թէ ազատուի:

Ճանապարհին հանդիպող գիւղացիները կանգ էին առնում և զլուխները շարժելով, ասում էին.

— Երեւի մի բան է թուցրել:

Արդէն գիշեր էր, երբ ժանդարմները հասան կօնտօնի գլխաւոր տեղը: Նիկօլն այստեղ ոչ մի անգամ չէր եղած: Նա չէր կարողանում որոշ կերպով ներկայացնել իրեն ոչ պատահաճը, ոչ էլ պատահելիքը: Նոր-նոր շինութիւնները, նոր-նոր մարդիկ մի անբացատրելի սարսափ էին ազդում նրա վերայ: Նրա շուրջը անվերջ շարժողութիւն էր, բայց Նիկօլը մազի չափ անգամ բան չէր հասկանում այդ բոլորից և լուռ էր, որպէս դիակ Եթէ նոյն իսկ մի բան էլ ասէր նա, հազիւ թէ նրա ասածից մարդ բան կա-

ըողանար հասկանալ: Այսքան տարիների ընթացքում շատ հաղիւ էր պատահում, որ նա փոխադարձաբար մի քանի ըողէ ասէր-խօսէր մէկի հետ: Նա համարեա դժուարա-նում էր բառերով ձևակերպել իւր մթին, խառնիճաղանձ մտքերը:

Նիկոլին գցեցին քաղաքացին բանտը:

Ժանդարմները մտածել անգամ չկամեցան, որ նա երեք օր ոչինչ չէր կերել և անխնամ թողին նրան մինչև առաւօտ...

Միւս օրը, երբ նրանք եկան բանտ, որպէս զի Նիկոլին տա-նէն դատարան հարց ու փորձի ենթարկելու, նա արդէն քնած էր վերջին քնով...

— Թշուառակման... — բացականչեց ժանդարմներից մինը, սառնասրտութեամբ շօշափելով նրա ցուրտ դիակը...

III.

ԶԻՆՈՒՈՐ ԴԻԻԲԻԻԻՆ.

Պատերազմը վերջացել էր: Գերմանացիք արդէն գրաւել էին Ֆրանսիան: Երկիրը զողում էր, որպէս յաղթուած ըմբիշ, որ յաղթողի ծնկան տակ ընկած իզուր ճիգ է թափում ազատուելու:

Փարիզից — այդ ընկձուած, քաղցից ու բարոյական տանջանքներից միանգամայն քայքայուած այդ մայրաքաղաքից, այսօր դուրս էին գալիս երկաթուղու առաջին գնացքները, որոնք անցնելով զանազան գիւղերի ու շէնքերի մօտով՝ դիմում էին դէպի նոր սահմանները: Ճանապարհորդները վազօնների լուսամուտներից տխուր ու տրտում նայում էին աւերուած դաշտերին և այրուած անակներին: Սմէն տեղ՝ թէ՛ անակների առջև և թէ՛ ցանկապատների մօտ շարէ շար կանգնոտած կամ աթոռների վերայ շէք տուած՝ նստոտած էին պրուսական ղեկավարները՝ պղնձէ սրածայր մեխերով սև սաղաւարտները գլխներին և ծխամորձ էին ծխում: Իսկ ոմանք նրանցից զբաղուած էին զանազան պարամունդներով: Կային և խմբեր, որոնք իրար հետ այնպէս քաղցր ու հանգիստ զրոյց էին անում, կարծես թէ հէնց այստեղ էին ծնուել ու այստեղ էլ մեծացել: Երբ գնացքը քաղաքների մօտոյն էր անցնում, Ֆրանսիացի ճանապարհորդներն աղետարար սրտով նայում էին հրապարակների վերայ զօրախաղութեամբ պարապող պրուսական զօրադն-

դերին, որոնց ձայները, չնայելով երկաթուղու վշոց-շվոցին, դարձեալ հասնում էին ուղևորների ականջներին:

Դիւբիւին, որն իբրեւ քաջ և անձնանուէր զինուոր, մինչև Փարիզի պաշարման վերջին վայրկեանը հաւատարմութեամբ ծառայել էր մայրաքաղաքում, աղբային պահնորդ զօրադնդում, այժմ գնում էր Բելգիա իւր կնոջ և աղջկայ մօտ, որոնց նա՝ իւր հեռատեսութեան և քաղաքազիտութեան շնորհիւ, ուղարկել էր այնտեղ, քանի դեռ Փարիզը պաշարուած չէր: Քաղցն ու զրկանքը, որ ասես, մազի չափ անդամ չէին նուաղեցրել այդ հարուստ և խաղաղասէր վաճառականի ահագին փորը: Նրա գլխով շատ ու շատ փորձանքներ և փոթորիկներ էին անցել. նրա աչքերը հազար ու մի սոսկալի անցքեր ու պատահարներ էին տեսել բայց նա այդ բոլորին դիմացել էր կատաղի անձնուրացութեամբ, միշտ բողբոջելով մարդկային զաղանութեան դէմ: Այժմ, երբ պատերազմն արդէն վերջացել էր, ուղևորուելով դէպի սահմանը, նա առաջին անգամն էր տեսնում պրուսացիների երեսը, չնայելով որ ծառայութեան ժամանակ սրբութեամբ կատարել էր իւր պարտքը և շատ ու շատ ցուրտ գիշերներ, իբրեւ պահնորդ, փետացել էր դրսում:

Նա կատաղի բարկութեամբ նայում էր այդ սպառազինուած մեծամօրումներին, որոնք փառաւոր կերպով տեղաւորուել էին Ֆրանսիական հողի վերայ, ինչպէս իրենց տանը: Նայում էր և մի տեսակ անզօր, հայրենասիրական տենդի մէջ ընկնում՝ միևնոյն ժամանակ զգալով իւր մէջ ողջախոհութեան այն նոր բնագոյումը, որն այդ օրից Ֆրանսիացիք էլ մոռացութեան տալ չկարողացան:

Վազօնի առանձին բաժնում նստած էին երկու անգլիացիներ, որոնք Ֆրանսիա էին եկել տեսնելու այն անբախտ ու աւերուած վայրերը, ուր կատարուել էին առիւնալի անցքերը: Նրանք նստած էին միմեանց կողքին և իրենց հանդարտ ու հետաքրքիր աչքերով դիտում էին այն

ամենը, ինչ որ հանդիպում էր ճանապարհներին: Նրանք երկուսն էլ խիստ հաստամարմին մարդիկ էին: Համարեա առանց մի բոպէ շունչ առնելու, նրանք հէնց մի գլուխ իրենց շվշվան լեզուով խօսում էին մի ինչ-որ բանի մասին և ժամանակ առ ժամանակ «Ուղեցոյցի» թերթերը դէս ու դէն շուռ տալով՝ աշխատում էին ճանաչել նրա մէջ նկարագրուած տեղերը:

Բայց ահա մի փոքրիկ քաղաքի կայարանի մօտ գնացքը կանգ առաւ: Հազիւ մի քանի վայրկեան անցած՝ յանկարծ թուրը շրկշրկացնելով, հպարտ-հպարտ վազօնը մտաւ մի գերմանացի սպայ: Նա մի բարձրահասակ տղամարդ էր: Նեղ նշանադրեստը կուչ էր ածում նրա դուրս ցցուած կուրծքը: Մեծ միրուքը նրա երեսը ծածկում էր մինչև աչքերը: Նրա շէկ մազերը կարծես պլպլում էին, իսկ երկար բեղերը, որոնք աւելի բաց-շիկագոյն էին և բրդի պէս խճճուած, նրա մազմզոտ երեսը երկու մասն էին բաժանում:

Անգլիացիներն առաջ մի խորադնին հայեացք ձգեցին գերմանացի սպայի վերայ և ապա սկսեցին ոտքից մինչև գլուխ լաւ տնտղել նրան: Նրանց երեսներին խաղում էր հետաքրքրութեան ժպիտը: Այն ինչ Դիւբիւլին սուտ ու մուտ անձնատուր եղաւ լրագրի ընթերցանութեան: Ժանդարմ տեսած գողի նման, նա քաշուեց անկիւնը և առանց ձայն-ծպտուն հանելու, նստեց այնտեղ:

Գնացքը շարժուեց:

Անգլիացիներն առաջուայ նման դարձեալ սկսեցին դէսից-դէնից խօսել և «Ուղեցոյցի» մէջ ուշի ուշով որոնել պատերազմի տեղերը: Երբ նրանցից մէկը յանկարծ ձեռքը պարզելով՝ ցոյց տուեց ընկերոջը հեռում նկատուող փոքրիկ գիւղը, գերմանացի սպան անքաղաքավարութեամբ ոտներն առաջ մեկնելով, իսկ թիկունքը դէմ գցելով նստարանի մէջքին՝ աղջատուած Ֆրանսերէն լեզուով ասաց.

— Ես մի զիւժին Ֆրանսիացիներ կոտորեցի այդ զիւղում և հարիւր հոգուց աւելի զերի տարայ:

Անգլիացիները խիստ հետաքրքրուած՝ բացականչեցին.

— Աօօ, ի՛նչպէս է այդ զիւղի անուէր:

— Վարցբուրգ, — պատասխանեց սպան: — Բայց զիտէ՞ք, ի՛նչպէս էի ես վախկոտ Ֆրանսիացիներին դուրս անում այդ զիւղից: — Ականջներից բռնած, — շարունակեց նա՝ լըբաբար քթի տակ ծիծաղելով և աչքը գցեց Ղիւբիւին:

Գնացքն առաջ էր գնում, անցնելով բազմաթիւ զիւղերի ու շէնքերի մօտով, որոնք զրաւուած էին թշնամի զօրքորով: Ամեն տեղ աչքի էին ընկնում պրուսական զինուորները: Նրանք շարուած էին ճանապարհների ափերին, ցանկապատների մօտ, իսկ շատերն էլ պանդոկների ու սրճարանների առջև խմբուած՝ խօսում, հանաքներ էին անում: Մի խօսքով պրուսական զինուորներն այնպէս էին պատել Ֆրանսիական երկիրը, ինչպէս ճգուռները պատում են Ալժիրի դաշտերը:

Սպան հպարտութեամբ ձեռքը վագօնի լուսամուտից դուրս մեկնելով՝ ասաց.

— Օ՛ր, եթէ ես գլխաւոր հրամանատար լինէի, ես կը նուաճէի Փարիզը և անխնայ կ'այրէի ու կ'ոչնչացնէի այդ անպէտք մայրաքաղաքը, որպէս զի Ֆրանսիայի հետքն անդամ չը մնար:

Անգլիացիները նրա տեղ ամաչելով, քաղաքավարութիւնից դրդուած միայն արտասանեցին իրենց անմոռանալի. Աօօ, ի՛հ:

— Քսան տարուց յետոյ, — կոպտութեամբ շարունակեց սպան, — ամբողջ Եւրոպան մերը կը լինի... Պրուսիան երկրազնտիս երեսին ամենագօրեղ տէրութիւնն է...

Նրա անմիա և ինքնահաւան ողբորութիւնը հետզհետէ սաստկանում էր և ի՛նչեր ասես չէր դուրս տալիս նա... Սակայն ձանձրացած անգլիացիներն էլ ոչէնչ չէին պատաս-

խանութիւնը Նրանց դէմքերն արտայայտում էին խորին անուշադրութիւն և անտարբերութիւն:

Սպան սկսեց ինքնաբաւական կերպով ծիծաղել...

Յետոյ նա առաջուայ պէս դարձեալ մէջքի վերայ ետ ընկաւ, ոտներն առաջ մեկնեց և սկսեց ինքն իրեն յուզուել, տալիս ու վրայ լինել, աջ ու ձախ սոսկալի շանթեր արձակել: Նա շանթեր էր արձակում ընկճուած Ֆրանսիայի դէմ՝ իւր այդ ուժասպառ և հոգի հետ հաւասարուած թշնամու դէմ, նա շանթեր էր արձակում մի ժամանակ ջարդ ու փշուր եղած Աւստրիայի դէմ, նա շանթեր էր արձակում դեպարտամէնտների կատաղի, բայց անզօր պաշտպանութեան դէմ...

Գերմանացի սպան մեծամտութեան գաղաթնակէտին էր հասած...

Վերջ ի վերջոյ նա հպարտութեամբ յայանեց, որ Բիսմարկը դիտաւորութիւն ունի Ֆրանսիացիներից խլած թընդանօթներից մի երկաթաշէն քաղաք հիմնել:

Խօսակցութեան բոլոր ժամանակը նա աչքը չէր հեռացնում Դիւբիւից: Բայց որպէս զի աւելի խորը խայթէ նրա ինքնասիրութիւնը, նա ոտները մեկնեց այն կողմը, ուր նստած էր Դիւբիւին:

Դիւբիւին բարկութիւնից ու ամօթից կարմրատակելով, երեսը շուռ տուեց:

Անդլիացիներն էլ ամենեւին չէին հեռաքրքրվում, թէ ի՞նչ էր կատարվում իրենց շուրջը: Նրանք միանգամայն անտարբեր էին:

Գերմանացի սպան մի քանի լոպէ լուռ էր:

Բայց ահա նա զրպանից հանեց ծխամորձը և դառնալով Ֆրանսիացուն կոպտութեամբ հարցրեց.

— Դուք ծխախոտ չունի՞ք:

— Ո՛չ—կցկտուր կերպով պատասխանեց Դիւբիւին:

— Երբ դնացքը կանգ կ'առնի, խնդրեմ, վեր կկէք և առէք ինձ համար:

Միւրիւնն ամբողջ մարմնով ցնցուեց...

— Ես ձեզ մի բան կը բաշխեմ՝ ձեր նեղութեան համար, — աւելացրեց սպան և հեգնօրէն ժպտաց...

Տողեկառքը շուացրեց և կամայ-կամայ սկսեց ընթացքը մեղմացնել: Գնացքն՝ անցնելով կայարանի պարուած շինութիւնների մօտով, կանգ առաւ: Գերմանացի սպան խօսքին վեր թռաւ տեղից, վազօնի դուռը բացեց և բռնելով Միւրիւնի թեքից՝ ասաց.

— Ղէ, շուտ արեք, զնացեք ծխախոտ առէք ինձ համար: Շուտով...

Ամբողջ կայարանը բռնուած էր պրուսական զօրքերով: Զինուորները ցանկապատի երկարութեամբ շարուած՝ հանդարտ աչքով նայում էին զնացքին:

Միւրիւնն արձանացած կանգնած էր դռան մէջտեղում: Նրա գէմքը կտաւի գոյն էր ստացել...

Տողեկառքը նորից շուացրեց և հէնց որ գնացքը ճանապարհ ընկաւ, Միւրիւնն կատաղի ոյժով դուրս խլեց իւր թեքը գերմանացի սպայի ձեռքից, և մի ակնթարթում վազօնից ցած թռչելով, առանց ուշք դարձնելու կայարանապետի գոռում-գոչումներին, վազեց գէպի հարեան վազօնը:

Կէս ժամից յետոյ զնացքը կանգնեց մի այլ կայարանի մօտ: Եւ ահա յանկարծ բացուեց այն վազօնի դուռը, ուր նստած էր Միւրիւնն, և ներս մտաւ գերմանացի սպան: Նրա ետեւից, փնչացնելով և հետաքրքութիւնից աչքերը լայն-լայն բացած՝ վազօնը մտան նաեւ երկու անդլիացիները: Գերմանացին զնաց նստեց Ֆրանսիացու հէնց գէմ ու գէմը և ծաղրական ժպիտը գէմքին, հարցրեց.

— Դուք չը կամեցաք էլ՞ իմ խնդիրքը կատարել:

Միւրիւնն ոչինչ չը պատասխանեց:

Լսուեցաւ շողեկառքի սուլոցը: Գնացքը ճանապարհ ընկաւ:

— Դէ որ այդպէս է, ես ձեր բեղերով կը լցնեմ իմ ծխամորձը, — զայրացած դռնից սպան և ձեռքը տարաւ դէպի Դիւբիւիի երեսը:

Սնդիւացիներն իրենց անտարբեր և անշարժ աչքերով նայում էին այդ տեսարանին:

Գերմանացին արդէն Դիւբիւիի բեղը դրել էր ձեռքը և բաւականութեան ժպիտը դէմքին՝ հէնց այն է ուզում էր ձգել, երբ յանկարծ Փրանսիանցի զինուորը, որպէս վերաւոր առիւծ, մի սոսկալի մանչիւն արձակեց, աչքերն արիւնով լցուած՝ մի անկնթարթում վեր թռաւ տեղից և բռնելով գերմանացի սպայի կոկորդից, տաշելի նման շարժուեց նրան նստարանի վերայ: Դիւբիւիի բերանը փրփուր կոխեց: Ականջատակերն ուռան, և նա կատաղութիւնից իրեն միանգամայն կորցրած՝ մի ձեռքով ամուր սեղմեց սպայի կոկորդը, իսկ միւս ձեռքով սկսեց անխնայ ծեծել ու արիւնլուայ անել նրա քիթ ու պոռնակը...

Գերմանացի սպան աշխատում էր պաշտպանուել, սուրը մերկացնելու փորձեր էր անում, որպէսզի կարողանայ ետ մղել իւր հակառակորդին, բայց ռոտիցից — Դիւբիւին իւր ահագին փորի ծանրութեամբ միանգամայն ճնշել, տափակեցրել էր նրան և տո՛ւր թէ կըտաս՝ առանց շունչ քաշելու, թակում, ջարդում էր, ուշք չը դարձնելով անդամ թէ ի՛նչ տեղին էին դիպչում հարուածները: Գոռողամիտ գերմանացին, ճիւղւած գորտի պէս, կպել էր նստարանից և խրըխրուացնելով՝ արիւնախառն թքի հետ բերանից դուրս էր թափում ջարդ ու փշուր եղած ատամները: Նա շարունակ ազատուելու փորձեր էր անում, բայց իզուր — դէն շարտել իւր վերայից այդ կատաղի հաստափորին — անհնար էր:

Սնդիւացիները, որ մինչև այդ րոպէն հեռուից էին նայում, մի քանի քայլ առաջ գնացին, որպէսզի տեսնէ լաւ դիտեն այդ սոսկալի դրամայի բոլոր տեսիլները: Բաւականութեան

և հետաքրքրութեան ժպիտը երևաներին, նրանք կանգնած էին կռուողների առջև և այնպէս էին նայում, կարծես, պատրաստվում էին իրար հետ զրազ գալու, թէ ո՞րը նրանցից յաղթող կը հանդիսանայ:

Բայց ահա Նիւբիւին բոլորովին հալից ընկած՝ ձեռք վերցրեց իւր հակառակորդից և, առանց մի խօսք արտասանելու, գնաց նստեց իւր առաջուայ տեղը—անկիւնում:

Նիւբիւի այդ յանկարծակի կատաղութիւնն այն աստիճան ապշեցրեց զերմանացի սպային և այնպէս խորտակեց նրա սանձարձակ ինքնավստահութիւնը, որ նա այլ ևս չը համարձակուեց յարձակուել իւր հակառակորդի վերայ: Նա միայն հազիւ հազ շունչը ետ բերելով՝ խեղդուած ու գողգոջիւն ձայնով շննջեց.

— Եթէ... դուք չէք մենամարտիլ ինձ հետ և... այն էլ ատրճանակով... ես ձեզ կըսպանեմ...

— Համեցէ՛ք, ես պատրաստ եմ... երբ կամենաք, — կտրուկ կերպով պատասխանեց Նիւբիւին:

— Մենք մօտենում ենք Ստրասբուրգին... ես այնտեղ կը գտնեմ ինձ համար մարտավիաներ: Մենք բաւականին ժամանակ կ'ունենանք և մինչև գնացքի մեկնելը կարող ենք մենամարտել:

Նիւբիւին, որի քթածակերը յոգնածութիւնից ու վերդովմունքից լայնանում և սեղմվում էին, դարձաւ դէպի անդլիացիները.

— Կը բարեհաճե՞ք մի թեթեւ ծառայութիւն մատուցանել ինձ և իմ մարտավիաներս լինել այս գործում:

— Աճօ, ուէզլ—պատասխանեցին անդլիացիները միաձայն:

Գնացքը կանգ առաւ Ստրասբուրգ կայարանի մօտ:

Գերմանացին խեղոյն և եթ տախտակամածի (պլատֆորմա) վերայ խմբուած սպաների մէջ ճանաչելով իւր երկու ընկերներին, ուղարկեց նրանց ատրճանակներ բերելու:

Մի քանի լուպէից յետոյ նրանք բոլորն էր արդէն գտնվում էին քաղաքից դուրս: Անդլիացիները շարունակ ժամացոյցին էին նայում ու քայլերը շտապեցնում, երկիւղ կրելով, որ զնացքից կարող են ետ ընկնել:

Ս.Հա նրանք տեղ հասան—պարսպի ետեւը, մի տափարակ տեղ:

Մարտավիւհները, մանաւանդ անդլիացիները, ժամանակ չը կորցնելու համար, մի լուպէում ամեն ինչ կարգի դրին: Դիւբիւիին իւր հակառակորդից քսան քայլ հեռու կանգնեցնելով, ասարձանակ տուին ձեռքը և ապա իրենք մի կողմը քաշուելով՝ հարցրին.

— Պատրաստ էք:

— Այո՛,—պատասխանեց նա, նկատելով որ անդլիացիներից մինը ամպհովանի է բացել արեգակի կիզիչ ճառագայթներից ազատուելու համար:

— Դէ՛... նշան տուին մարտավիւհները միաձայն:

Դիւբիւին արձակեց:

Ատրձանակը որոտաց, և նա թանձր ծուխի միջով նկատեց, թէ ինչպէս գերմանացի սպան օրօրուեց, ձեռքերը վեր բարձրացրեց և զրմփալով՝ փռուեցաւ գետին:

Նա անզնուանողը սպանուած էր:

Անդլիացիներից մինը բացականչեց. «Աօօ», իսկ միւսը, որ ձեռքում շարունակ բռնած ունէր ժամացոյցը, առաւ Դիւբիւիի թեւը և շտապեց դէպի կայարան: Վախնալով զնացքից ետ ընկնել, նրանք սկսեցին բռունցքները սեղմած և արմունկները կողքերին կպցրած՝ վազել, ինչպէս որ զինուորներն են վազում:

Անդլիացիներից մէկը հրամանատարութիւն էր անում. «Մէ՛կ, երկու, մէ՛կ, երկու»...

Պէտք էր տեսնել այդ երեք հաստափորների խմբակը:

Երբ նրանք հասան կայարան, զնացքն արդէն մեկնում էր: Երեքն էլ շտապով թռան հէնց առաջին սլատահած

վաղօնը և երբ կայարանն աչքից ծածկուեց, անդլիացիները
զլուխները դուրս հանելով լուսամուտից, գլխարկները վերց-
րին և ուրախ-ուրախ օդում շարժելով, սկսեցին աղաղա-
կել. «Հի՛պ, Հի՛պ, Հի՛պ»:

Յետոյ հանդարտուելով, մէկը միւսի ետեւից, հանդիսա-
ւոր կերպով մօտեցան Իլեբիւիին և ամուր սեղմելով նրա
ձեռքը, սրտաշարժ ձայնով շնջեցին.

«Կեցցե՛ս դու, ճշմարիտ հայրենասէր, քս՛ջ զինուոր»:

Ա.Ղ. ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ:

Մոսկուա.

Ե Ր Գ.

Մորմոքիչ ձայնէր երգիս լալազին,
Փարատէք թախիժ սրտիս դառնազին.
Աղի արցունքնէ՛ր, թափվէք աչերից,
Զսպէք հեկեկանք սեղմված իմ կուրծքից...

Ա՛խ, մինչ ե՛րբ անբախտ, թախծալից ես կեանք
Պիտ վարեմ, պիտ կրեմ հանապազ տանջանք.
Ե՛րբ մատաղ սէրն ինձ պիտի ժպտայ,
Եւ ե՛րբ տառապանք հոգոյս վերջանայ:

ՆԺԴԵՀ.

Թիֆլիս. 89 թ. յունվարի 16.

* * *

I.

Մեր դաշտն ու հոգիս ձիւնի մէջ թաղուած,
 Ծածկուած են սպիտակ սառը պատանքով,
 Մէզ, մառախուղով երկինքն է պատած,
 Գետը շլթայած սառցէ կապանքով:
 Սև սև ամպերի թանձր ծալերից
 Արևի շողերն էլ չեն թափանցում,
 Դառնաշունչ հողմը մնայլ հիւսիսից
 Փչում է կատղած և տխուր սուլում:
 Եւ շուրջ տիրում է համը տխուր թիւն,
 Վա՛խ վտակներն էլ չեն կարկաջում,
 Ո՛հ, չարագուշակ է այս լուրթիւն,
 Միայն աղուաններն անախորժ ձչում:
 Մարդիկ քաշուել են իրանց տները
 Եւ տաքանալով օրհնում են կրակը,
 Կարծես մոռացած լինին խեղճերը
 Զերմութեան աղբիւր լոյս արեգակը:—

II.

Բայց կար ժամանակ, այլ էր պատկերը.
 Ուրախ ժպտում էր շքեղ բնութիւն,
 Երկինքը անամպ, ծաղկում երկիրը
 Եւ շուրջ պայծառ լոյս ու կենդանութիւն:
 Հովիտն ու դաշտը կանաչադարձած,
 Նման գեղեցիկ դրախտին փափկութեան,
 Յիշեցնում էին մեզ նախածնողաց
 Անդրանիկ օրեր սուրբ երջանկութեան:

Եւ կարկաջելով գլորվում էին
 Բիւրեղի նման մաքուր վտակներ,
 Օղբ երգելով թնդեցնում էին
 Դեղձանիկ, սոխակ ու ծիծեռնակներ:
 Եւ երջանիկ էր մարդը աշխարհում
 Միշտ գեղաժիծաղ կապոյտ երկնի տակ,
 Ուրախ աշխատում, խաղաղ կեանք վարում—
 Օրհնած էր նորա քրանքի վաստակ:

III.

Բայց այդ երբեմն էր: Սառնամանիքը
 Տիրապետել է բոլոր բնութեան,
 Դրոշմել է վերան իւր սև կնիքը,
 Շուրջ տարածել է քուն մեռելութեան:
 Աստուած իմ, ի՛նչպէս երկար է տևում
 Այս ձմեռը, միթէ սորան վերջ չկայ:
 Արիւնը սառեց մեր հրակներում,
 Կորած ենք, թէ շուտ գարունը չգայ:
 Ի՛նչպէս ցաւում է զիւրադգաց սիրտը,
 Երբ միայն անցեալովն է միտիթարվում,
 Երբ ներկան լցնում է նրա կարօտը.
 Եւ ապագային անվստահ նայում:
 Բայց անստատան է բնութեան օրէիքը.
 Ձմրան պէտք է միշտ գարուն հետևի.
 Զրյուտահաստուկնք, յոյսն է մեր ղէնքը,
 Անշուշտ սև օրը երկար չի տևի:

Գ. ԲԱՐԻՍՈՒԴԱՐԵԱՆ:

I.

Ս Ի Ր Ո Յ Վ Շ Տ Ե Ր.

(Օր. Սօֆիա Դ-ին)

I.

Որպէս վառ կոկոն քաղցրաբոյր վարդի,
 Նոր փթթում էիր կեանքի ծաղկոցում,
 Երբ հեղ հայեացքդ շնչեց ինձ հոգի
 Եւ սիրոյ կայծը վառուեց իմ կրծքում...

Եւ այդ լուսէից եւ ոգեշնչուած
 Քանի՜ անկեղծ երգ քեզ նուիրեցի,
 Ո՛հ, քանի անգամ Սէր իմ անմոռաց,
 Ձերմ արտասուքով կուրծքդ թացեցի...

Բայց երբ քեզ ժպտաց պայծառ արշալոյս,
 Նոր զարնան արեւ դու ողջունեցիր.
 Աւանդ խեղճ երգչես... խորտակուեց իմ յոյս, —
 Դու անկեղծ սէրըս ոսկուն զոհեցիր...

1888 թ. 20 մայիսի

II.

Դարձեալ ժպտաց պայծառ զարուն
 Եւ խոր նիրհած աշխարհին
 Նա պարզուեց նոր կեանք եռուն,
 Նոր խինդ ու սէր դրախտային:

Եւ ամենքը ազատ, ուրախ
 Զքնաղ գրկում բընութեան
 Ճաշակեցին սէր անխարդախ,
 Սէր փոխադարձ, անսահման:

Միայն Հոգիս մընաց խաւար
 Գարնան այդ վառ հանդիսում.
 Նա յուսախաբ, նա վշտահար
 Ողբաց սիրոյս աւերում...

1888 թ. 10 մայիսի.

III.

Սիրավառ սոխակն իւր անուշ երգով
 Սէր էր ներշնչում գեղարոյս վարդին.
 Սիրահար երգիչն իւր անկեղծ քնարով
 Սէր էր նուիրում մատաղհաս կուսին:

Եկաւ վառ զարուհի. և վարդը ծաղկեց,
 Նրա ջերմ սիրով յաղեցաւ սոխակ.
 Անցան տարիներ... և՛ կոյսը փթթեց,
 Բայց երգչի սէրը մընաց անպսակ...

1888 թ. 15 ապրիլի.

II.

ՉԱՐԱՏԱՆՔ ԶՈՀ.

Աւազ, դու մեռար, թանկագին ընկեր,
Բայց մեռար, որպէս մի զոհ չարատանջ.
Ո՛հ, ինչո՞ւ խաբուած՝ դու սիրանուէր
Բացիր քո կուրծքը ամենքի առաջ....

Ինչո՞ւ մանկական անկեղծ հաւատով
Դու ձեռք պարզեցիր դաւաճաններին,
Եւ հղբայրական անձնաղոհ սրտով
Համբոյր դրոշմեցիր չար շրթունքներին....

Ինչո՞ւ չարանենդ խաբեբայութեան
Դու զոհ բերեցիր քո սուրբ խորհուրդներ,
Եւ քսու մարդկանց կեղծ մտերմութեան
Դու ընծայեցիր և՛ հաւատ, և՛ սէր:

Մի՞թէ ծանօթ չէր քեզ այս չար աշխարհ,
Այս անվերջ ծովը դառնութիւնների,
Ուր ազատ միտքը, ազատ գաղափար,
Ո՛ղջը զոհուած է զաղեր կրքերի....

Ուր ստրկութիւնը, որպէս կուռ շղթայ,
Խեղդած է և՛ սիրտ, և՛ վեհ ձգտումներ.
Ուր սեւ նինգութեան թոյնը անխնայ
Մարդկային կեանքը դարձնում է աւեր:

Ուր առաքեալը սուրբ գաղափարի
Քարկոծուած զոհ է անմիտ չարութեան,
Եւ անկեղծ ձայնը ճշմարտասէրի
Ճնշում է անարգ բռնութեան շղթան:

Ուր չկայ անկեղծ ոչ մտերմութիւն,
Ո՛չ բուռն ձգտում անձնաղոհութեան,
Ուր անարգուած է սուրբ ճշմարտութիւն
Եւ փառքը շեջած առաքինութեան...:

1888 թ. 25 մարտի.

III.

* * *

(Նմանողութիւն Հայնէին)

Այս աշխարհին, ո՛վ նազելիս, դու մի՛ հաւատար,
Նորա բոլոր խորհուրդները խարդախ են ու չար.
Նա ծաղրում է քո կուսական պատկերը սիրուն,
Պարտաւում է մատաղ սրտիդ թերերն զգայուն:

Այս աշխարհը, նազելիդ ի՛մ, կոյր է ու անմիտ,
Նա չէ՛ կարող գնահատել քո լացն ու ժպիտ.
Նա ի՛նչ զիտէ, քո մի քնքոյշ ջերմ համբոյրի մէջ
Որքան սիրոյ հուր է եռում— հուր պայծառ, անշէ՛ջ...

Ա.Ղ. ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ:

1889 թ. 30 մայիսի.

ԼԱՒ ԲԺՇԿԵՑԻՆ.

I.

Ջուլհակ Թորոսը ծեր էր, շատ ծեր, նրա մէջքը ծռուել էր, գլուխն ալեղարդուել էր, ևրկար, բամբակի նման սպիտակ մօրուքը իւր օձապտոյտ փայլուն մազերով բոլորովին ծածկում էր նրա ներս ընկած կուրծքը և պղծած կամ նստած ժամանակ մինչև ծնկներն էր հասնում: Փափուկ և դրաւիչ էր նրա խորշումած գէմքի գծագրութիւնը, որպիսին ունենում են առհասարակ բարի ծերունիները: Եւ իրաւ՝ Թորոսը շատ բարի, ազնիւ և անմեաս մարդ էր, նա ապրում էր իւր համար ականջը պէճ և սիրտը հանդիստ: Չնայելով որ նա աղքատ էր, բայց ամբողջ թաղը սիրում էր նրան, յարգում էր նրան: Երեխաները մանաւանդ շատ էին սիրում նրան և միշտ «բիձա Թորոս» էին կոչում: Նա ահգամ ամառուայ խաղաղ գիշերներին, երբ ցերեկուայ տապից յետոյ օդը կամայ-կամայ սկսում է զովանալ, երբ հովասուն զեփիւռը ժամանակ առ ժամանակ մեղմիկ, քնքրելի, կարծես, ամենայն զգուշութեամբ, ակտորժելի կերպով շոյում է մարդու տաք գէմքը, երբ չղջիկը թևերը թափահարելով, որպէս ուրուական, մի լուպէ երևում է մարդու աչքին և խկոյն էլ չքանում գիշերային մթութեան մէջ, — բիձա Թորոսը դուրս էր գալիս իւր անից կամ, աւելի ճիշդ ասած, խրճթից և նստում էր դրան շէմքին: Իսկոյն թաղի երեխաները հաւաքւում էին, մերկ գեանի

վերայ՝ ծաղապատիկ նստելով՝ շրջապատում էին նրան և միաբերան խնդրում էին, որ մի հեքիաթ ասէ։ Եւ բիձա Թորոսը բայ էր անում իւր հեքիաթների օտարակի բերանը։ Նա հեքիաթների բաւական սլաշար և պատմելու զարմանալի ընդունակութիւն ունէր. իւր ունկնդիրներին յափշտակել և ազդել զիտէր. և երեսները շատ անգամ այնպէս յափշտակվում էին, այնպէս ոգևորվում էին, որ մինչև կէս զիշեր նրանից ձեռք չէին վերցնում. «Մէկն էլ ասա, բիձա ջան, մէկն էլ ասա», խնդրում էր ամեն մէկը. և բիձա Թորոսը մի հեքիաթ էլ էր ասում, մինչև որ, վերջապէս, երեսներին ամեն մէկի մայրը իրենց դռնից լարձրաձայն կանչում էր իւր որդուն. — «Տիղրան», կամ «Գիգօր», կամ «Աւսօ» և այլն, «եկէք, քնեցէք, կէս գիշեր դարձաւ. հզուց վաղ էք վեր կենալու»։ Երբեմն էլ այդպիսի գիշերներին, երեսների տեղ, նրա շուրջը հարեան տղամարդիկն էին հաւաքվում, օրինակ՝ «խարազ» Պետօն, «նաղշքար» Դաւիթը, «բաղալ» Սարգիսը, «խանջալսազ» Ասատուրն և ուրիշները, և սկսում էին խօսք ու զրոյց բանալ անցած-գնացած օրերի մասին։ Այդպիսի դէպքերումն էլ միշտ Թորոսն էր կենտրոն կազմում, ամենից շատ տեղեկութիւններ նա էր հաղորդում, որովհետև ամենից ծերը նա էր, ամենից շատ բան նա էր լսել նա էր տեսել։

Շատ, շատ օրեր էին անցել այն ժամանակից, երբ դեռ թարմ էին իւր ուժն ու աշխուժութիւնը և նա պարապում էր իւր արհեստով — ջուլհակութեամբ։ Բաւական չլինելով ցերեկուայ իւր աշխատանքից, նա ձմեռուայ երկար գիշերներին էլ տքնում էր. այն ժամանակ, երբ հարեանները տաք անկողնում վաղուց արգէն քուն էին մտած, նա իւր հնադարեան Դաւիթի առաջ նստած, օտները հորի մէջ կախած՝ մաքուր հինաձի միջով աջ ձեռքից ձախն էր դրում, ձախից — աջը։ Ծրագը սլալում էր նրա մօտ՝ մի կտարած արկղի վերայ դրած. նրա աղօտ լոյսը հազիւ լուսաւորում

էր Հինաճն ու խրճիթը և յատակի, պատերի ու առաս-
տաղի վերայ ահագին ուրուագծերով նկարում էր Կապեհանի
օիւնների մոպլ ստուերները: Եւ երկար, շատ երկար ժա-
մանակ խրճիթի մեռելային լուսթեան մէջ երբեմնակի ընդ-
հատումներով լսվում էր ճախարակների միահաւասար ճրո-
ճոցը: Այո՛, ոյժի և աշխատանքի այդ դառն և միւլնոյն
ժամանակ քաղցր ժամանակները վաղուց արդէն անցել-
դնացել էին: Թորոսը ծերացել, ուժից ընկել էր, նրա աչ-
քերն այլ ևս այնպէս չէին տեսնում, ինչպէս աշխատաւո-
րին է պէտք, նրա ձեռքերը դողում էին և այլ ևս չէին
կարողանում մաքրօքր կարգին բանեցնել: Նրա գործինքը
մնացել էին անգործ.— փոքրիկ, երկապակեայ պատուհանի
վերայ թափած էին մասրաները, խրճիթի անկիւնում իւր
ծոռած անիւով ընկած էր ջահրան, իսկ խրճիթի համարեա
թէ մէջտեղը, երգկի տակ, կարծես, խոր քուն մտած՝
կանգնած էր Կապեհան: Ծրագն այլ ևս չէր պլպլում, նրա
մօտ, նրա ճոճոան ճախարակներն այլ ևս չէին խանգա-
րում խրճիթի գիշերային լուսթիւնը, նրա վերայ թող էր
նստել. նա կանգնած էր խրճիթի մէջ իւր ցից փայտերով,
առանց Հինաճի, որպէս մի կմախք: Ամեն անգամ, երբ Թո-
րոսը նայում էր այդ կմախքին, իսկոյն անցեալի յիշողու-
թիւնները, որպէս հրաշալի երազներ, վերանորոգվում էին
նրա զլխում և ճնշում էին նրա սիրտը, որպէս մի ան-
դառնալի, անգին կորուստ: Նաբաթ գիշերները իւր դող-
դոջիւն ձեռքով նա այդ սիրելի կմախքի վերայ երկու յըս-
տակ մոմ էր վառում, խունկ ծխում և ծանր, անկանոն
խաչակնքելով երեսը, ջերմեռանդութեամբ մրթմրթում էր
իւր սովորական աղօթքը:

II.

Նա մէկ աղջիկ ունէր անունը Մարթա: Դա նրա մի-
նուճար որդին էր. այլ ևս ոչ ո՞ք, ոչ ո՞ք չունէր նա աշ-
խարհիս երեսին. Սատուած ամենքին էլ խել էր նրանից
և բաշխել էր միայն այդ աղջիկը: Եւ ի՞նչպիսի անձնութեան-
ցութեամբ, ի՞նչպիսի անհուն սիրով նա կապուած էր դրա
հետ: Մարթան էր նրա կեանքն ու յոյսը, Մարթան էր
նրա ուրախութիւնն ու մխիթարութիւնը: Եւ ի՞նչպէս կա-
րող էր ուրիշ կերպ լինել, քանի որ նրա ծերութեան հա-
սակում Մարթան էր միայն նրան նայողն ու խնամողը,
նրան հազցնողն ու կերակրողը:

Մարթան մօտ քսան և հինգ տարեկան աղջիկ էր: Նա
մի աչքի ընկնող զեղեցկութիւն չէր ներկայացնում, բայց
ով տեսնէր նրա բարձր հասակը, բարակ, ձկուն իրանը,
դէմքը՝ իւր զրաւիչ զծագրութեամբ, իւր միշտ սեղմած,
տժգոյն շրթունքներով և համեստ ու խելացի, բայց միշտ
տխուր, կարծես, թախծալից աչքերով, — իսկոյն և եթ
սրտի խորքում դէպի նա համակրութիւն կըզգար:

Նա դեռ ամուսնացած չէր, չնայելով որ մի քանի դէպ-
քեր էին եղել ամուսնանալու, և երբէք էլ մտադիր չէր
ամուսնանալ: Ի՞նչ էր արդեօք դրա պատճառը, — այդ ոչ
ո՞ք չգիտէր. նա այնպիսի բնաւորութիւններից էր, որոնց
նկրքին, հոգեկան աշխարհն ընդ միշտ փակ է ուրիշների
առաջ: Նա չէր սիրում, երբ հարեան ընկերուհի-աղջիկները
խօսում էին ամուսնութեան մասին և առաւել ևս, երբ
հարցնում էին նրանից, թէ ինչո՞ւ նա չէ ամուսնանում.
այդպիսիներին նրա սովորական պատասխանը լինում էր —
«Ձեզ ի՞նչ»: — «Աղջի՛, ականջներիդ բամբակը հանեցէ՛ք, Մար-
թան կոյս պէտք է դառնայ, կոյս» — կանչում էր ընկերու-
հիներէ մէկը, բարձրաձայն հռհռալով: Մարթան այդ խօս-
քերի վերայ աւելի էր սեղմում իւր տժգոյն շրթունքները,

վայր էր թողնում կրկար յօնքերն ու այլ ևս ձայն-ծպտուն չէր հանում: Ծիծաղ ուրախ տրամադրութիւն տսած բանը, կարծես, բնաւ ծանօթ չէր նրան. միշտ տխուր, միշտ զգաստ, միշտ կենտրոնացած իւր ներքին աշխարհի մէջ, կարծես, արտաքին աշխարհը նրա համար գոյութիւն չունէր, կարծես, մի անգառնալի կորուստ տարել էր իւր հետ նրա երիտասարդական բոլոր աւիւնն ու եւանդը: Նա ոչ ոքի հետ չէր մանրմանում, ոչ մէկի հետ մի տաք, սրտակից խօսակցութիւն չէր ունենում. հարցնում էին — պատասխանում էր, պատասխանում էր չոր ու ցամաք, իսկ ինքն ուրիշին իւր կողմից ոչ մի հարց չէր առաջարկում. կարծես, ամեն բան զիտէր կամ զխտենալու ոչինչ կարևորութիւն չէր զգում: Պատահում էր երբեմն, երբ ամառը, կիրակի երկօրներին թաղի աղջիկները, միախմբուելով, «գահ-րա-նաղարա» էին ւծում ու պարում, նա դուրս էր գալիս խրճիթից, կանգնում էր աղջիկների շրջանից դուրս և իւր հանգիստ, տխուր հայեացքով նայում էր պարողներին:

Նա հաւատում էր սուրբերին, հաւատում էր ամենաջերմ հաւատով: Նրա ամենապաշտելի սուրբը ս. Գէորգն էր, ուր ամառ, ձմեռ համարեա ամեն շաբաթ զիշեր գնում էր համբուրելու, իսկ ամեն տարի դրա տօնի շաբաթին նա ծոմ էր պահում. ամբողջ վեց օր ոչ հաց էր առնում բերանը, ոչ ջուր: Ամեն տարի, Ձատկից մինչև Համբարձումը, երկուշաբթի օրերը նա տօն էլ էր պահում — ոչինչ դործ չէր կատարում, որպէսզի հարինք ցաւը չտարածուի և արտին մինչև հնձելը կարկուտ չխփի: Նրա ուղեղը վարակուած էր ամեն տեսակ նախապաշարմունքներով: Նա հաւատում էր դէւերի և սատանաների, հրէշների և հրօշիւների, թալիսմանների և ժողովրդական աղօթքների անպայման զօրութեան: Նա հաւատում էր նոյնպէս, որ իւրաքանչիւր մարդու աջ ուսի վերայ հրեշտակ կայ նստած,

ձախ ուսի վերայ—սատանայ, որ այդ հրեշտակն ու սատանան միմեանց դէմ միշտ պատերազմ են մղում, հրեշտակը մարդուն դէպի բարին է դրդում, իսկ սատանան—դէպի չարը, այդ պատճառով ղիշերները՝ քնելիս՝ նա միշտ ձախ ուսի վերայ էր պառկում, որպէսզի սատանային ջարդէ։

Նրա սովորական աշխատանքը Հինաժ գործելն էր, որ վերցնում էր ասիական դերձակներից։ Օրն ի բուն նա աշխատում էր, աշխատում էր առանց դադար առնելու։ Նրան կարելի էր տեսնել կամ դուրսը՝ հարեանի պատի տակ՝ վեալաւը ձեռքին՝ Հինաժ Հինելիս, կամ թիւ կծկելիս, կամ Գոլալի վերայ թիւ կտ տալիս և կամ թէ՛ տանը, թախթի վերայ, Կապէեանի առաջ նստած՝ Գոլալի ու Բոլը ձեռքին՝ Հինաժ գործելիս։ Չնայելով որ աշխատանքին համեմատ՝ օգուտը շատ քիչ էր, բայց և այնպէս Հայր ու աղջիկ կարողանում էին քիչ թէ շատ կուշտ կերակրուել և տաք հալնուել, իսկ խրճիթը, որտեղ բնակվում էին, սեպհական էր։

III.

Գարնանային հրաշալի օրերից մէկն էր, կէս օրին մօտ։ Արևի ոսկեղոջ ճառագայթներն ամենուրեք ակործելի ջերմութիւն էին տարածում։ Թաւմ, կենարար օդը երբեմն երբեմն տատանվում էր հաղիւ զգալի զով, համարեա թէ սառն, բայց ակործելի հոգմով։ Մի քանի կտուրներից ժամանակ առ ժամանակ լսվում էին դառան մայիւններ։ Լեռու կանչում էին աքաղաղները, մէկի ձայնին հետևում էր միւսի ձայնը և պարզ, թափանցիկ օդում փոխադարձաբար զիւ արձագանք էին տալիս։ Թիթեռը թափահարելով իւր չորս թևերը, տատանուելով, կարծես, նազելով, թռչում էր անցնում։ Փողոցում ջրկիրի ձիու աղբի վերայ հաւաքուել էին ծտերն ու հաւերը և, քրքրելով ու միմեանց հեա կռուելով, կտցահարում էին ուռած ու կակղած գա-

յուր հատիկները: Մըջիւնները դուրս էին եկել իրենց ստորերկրեայ բներից և՛ գեանի վերայ ցրիւ եկած՝ պաշար էին հաւաքում:

Թորոսը պաղած էր իրենց խրճիթի հանդէպ՝ հարեանի տան պատի տակ և՛ դլուխը կախ՝ ընկղմուած էր մտածմունքների մէջ: Ի՞նչ էր մտածում նա, — այդ Աստուած զիտէ, միայն նա անշարժ էր: Արևի ճառագայթներն ուղղակի ընկնում էին նրա վերայ և ակտրժեղի ջերմութեամբ տաքացնում էին նրա չորացած, արիւնասպառ մարմինը: Նրա կողքին ընկած էր ձեռնափայտը, առանց որի նա այլ ևս չէր կարողանում ման գալ:

Խրճիթում, հէնց նրա հանդէպ, փոքրիկ բաց լուսամուտի առաջ, թախիթի վերայ նստած էր Մարթան և հինած էր գործում: Նա գործում էր վարժ և արագ, ձախ ձեռքով Բո-լո-փան անց էր կացնում հինածի միջով, իսկ աջով շրջում էր չափաւր և խփում էր փայտէ Լո-րը:

Մօտ եօթն տարեկան գլխաբաց և ոտաբոբիկ մի երեխայ վաղելով մօտեցաւ Թորոսին:

— Բի՛ձա, նանա ասեց՝ Ղարչոն մեռաւ, կէէք, — ասաց նա հեթեթալով:

Ղարչոն Թորոսի և Մարթայի շատ մօտ ազգականի երիտասարդ տղան էր, որ երկար ժամանակ տանջվում էր թութախտով:

Թորոսը դլուխը մեքենայաբար բարձրացրեց և, կարծես թէ սարսափած, նայեց փոքրիկ գուժաբերին:

— Մեռա՞ւ, — արտասանեց նա ողորմելի, գողգոջեն ձայնով և, մեքենայաբար առնելով կողքին ընկած ձեռնափայտը, հաղիւ բարձրացաւ տեղից:

Մարթան՝ լուսամուտից այդ զոյժը լսելուն պէս՝ կարծեց, թէ մի ահաղին քարով յանկարծ խփեցին իւր գլխին և նրա աչքերի առաջ մթնեց: Թո-լն ու Բո-լո-փան նրա ձեռքերից վայր ընկան:

— Մարթա, Մարթա, Դարչոն մեռել է, — աղիողորմ ձայնով արտասանեց Թորոսը, ներս մտնելով խրճիթը:— Տեսա՞ր ի՞նչ բան եկաւ նրա խեղճ մօր գլխին, տեսա՞ր...

Մարթան ձայն-ծագառն չհանեց. նա միայն չռած աչքերով, կարծես, սաստիկ զարմացած և սոստիկ սարսափած, նայեց հօր դէմքին:

— Վեր կաց, որդի, վեր կաց գնանք, — ասաց Թորոսը:— Կրակ է էլի, կրակ խեղճ մօր համար. երէկ-մէկէլ օրը մի նշնելու աղայ թաղեց, հիմա էլ մէկէլին... Էհ, օրհնուի քո արդար դատաստանն, Աստուած:

Գուժաբեր երեխան ներս մտաւ:

— Բի՛ձա, ասեմ՝ գալիս է՞ք, — հարցրեց նա:

— Գնա, բա՛լա ջան, գնա, ասա գալիս ենք, — պատասխանեց Թորոսը:

Երեխան դուրս թաւաւ:

Մարթան չիմացաւ, թէ ինչպէս վեր կացաւ, շալը ծածկեց գլխին և, վերցնելով փոքրիկ կողպէքը, հօր հետ դուրս եկաւ խրճիթից: Նա կողպէքով դուռը կողպեց, բանալին դբափնը դրեց և հօր հետ ուղեորուեց դէպի մեռելատուն:

IV.

Նոյն օրն և եթ Թորոսը վերադարձաւ իրենց տունը, իսկ Մարթան մնաց մեռելատանը, որպէսզի օգնէ սեւեր կարելու: Նա շարունակ մի տեսակ, ինչպէս ասում են, վերքաշուածի պէս էր. համարեա թէ չէր խօսում, տեղիցը չէր ուղղում շարժուել. երբ մի օր և իցէ բան էին հարցնում, նա դեռ չռած աչքերով, կարծես, սաստիկ զարմացած, նստում էր հարցնողին դէմքին, յետոյ յանկարծ, կարծես, նոր ուշքի ընկնելով, պատասխան էր տալիս կարճ և կարուկ:

Ի՞նչ էր պատահում նրան,—այդ ոչ ոք չգիտէր և մինչև վերջն էլ ոչ ոք չիմացաւ. միայն ամենքը տեսնում էին, որ ո՛չ մի ժամանակ նա այդպիսի դրութեան մէջ չէր եղել:

Դարչոյին թաղեցին:

Նոյն օրն և եթ, մթանը, Մարթան Հօր Հեռ վերագար: ձաւ իրենց տունը, որովհետեւ եթէ այն զիշերը մեռելատանը մնար, ապա եօթն օր, ըստ սովորութեան, այնտեղ պէտք է զիշերէր, իսկ նա այդ բանը չէր ուզում:

Նրանք Հէնց նոր էին խրճիթի դուռը բացել և մթութեան մէջ ներս մտել, երբ յանկարծ Մարթան մի սարսափելի ճիչ արձակեց.

— Հայրիկ ջան, շները, կատուները...

Նա սարսափած կուչ եկաւ և կպաւ Հօր կողքին:

Հայրը՝ զարմացած և սարսափած՝ մթութեան մէջ շօշափեց նրա դուռը:

— Մարթա ջան, ի՞նչ ես ասում,—ասաց նա:

— Շները, կատուները... միսը քրքրում են,—կրկնեց Մարթան, աւելի կուչ գալով և աւելի ամուր կպնելով Հօր կողքին:

— Ի՞նչ շուն, ի՞նչ կատու, որդի ջան, ի՞նչ միս, ի՞նչ ես ասում,—բոլորովին զարմացած ու վախեցած՝ հարցրեց Հայրը և մթութեան մէջ մինչև անգամ աշխատեց մի բան տեսնել:

— Թախթի տակը, տես, թախթի տակը... հապա լամպէն վառիր...

Թորոսը, որի զարմանքն ու վախը հետզհետէ աւելանում էին, մթութեան մէջ խարխափելով, մօտեցաւ սեղանին: Մարթան նրա կողքից պոռկ չէր գալիս:

— Մարթա ջան, այստեղ շուն ու կատու չկայ, ի՞նչ ես ասում, այստեղ միս չկայ,—ասում էր Թորոսը մեղմութեամբ, ինչպէս խօսում են երեխայի հետ:

— Կայ, կայ, հայրիկ ջան, կայ... հապա լամպէն վառիր... Թորոսն աշխատեց լամպարը վառել, բայց չկարողացաւ. նրա ձեռքերն առանց այն էլ դողում էին:

— Դէ, էլ ի՞նչ ես այդպէս վրէս կպել, տեսնում ես, չեմ կարողանում վառել, դու վառիր էլի, — վերջապէս ասաց նա:

Մարթան, սարսափից դողալով, թողեց հօրը, առաւ լուցկին և մի կերպ վառեց լամպարը: Հայրը լուսի վերայ նայեց աղջկայ դէմքին և սաստիկ վախեցաւ: Մարթայի դէմքը սարսափից ծռմռուել, այլանդակուել էր, աչքերը սաստիկ չռուել էին, հայեացքն անմիտ էր, երեսին դոյն չկար. նա դողում էր: Առաջին նուազ Թորոսը մինչև անգամ չկարողացաւ ճանաչել թէ դա իւր աղջիկն է:

— Մարթա ջան, — ականաց բացականչեց նա իւր թոյլ, դողողջիւն ձայնով: — Սյդ ի՞նչ է քո հալը... ինչո՞ւ ես այդպէս դողում...

— Շները, հայրիկ ջան, կատունները... ական միսը քրքրում են... թախթի տակը... հապա տես, հապա տես, — սարսափած ասում էր Մարթան, ձեռքով ցոյց տալով թախթը:

— Յիսուսին ու Քրիստոսին, որդի ջան, աչքիդ է երևում այդպէս, — խաչակնքեց նրան հայրը:

— Զէ, չէ, հապա տես, — պնդում էր Մարթան:

Թորոսը մօտեցաւ թախթին, կռացաւ, բարձրացրեց սպիտակ վարագոյրը և ներս նայեց:

— Հըհ, այստեղ ո՞վ է տուել շուն ու կատու, որ ասում ես, այստեղ ո՞վ է տուել միս, որ ասում ես, — ասաց նա կռացած տեղից հարցական հայեացքով ետ նայելով աղջկայ դէմքին:

Մարթան նոյն չափ աչքերով երկար ժամանակ լուռ նայեց հօրը:

— Զկայ,—Հարցրեց նա կամաց:

— Այստեղ ոչինչ չկայ:

Մարթան զլուխը բռնեց ձեռքերի մէջ, կարծես, աշխատելով մոքերը հաւաքել:

— Զէ, մեր թախթի տակը չէ,— շնջեց նա: —Նրանց թախթի տակը... Դարչոյնց թախթի տակը... Բաս դու չեմացար. այսօր Դարչոյի մայրն ինձ ասեց, որ մոզու միսը հանեմ թախթի տակիցը. հէնց վարազոյրը վեր քաշեցի, որ հանեմ, տեսեմ շներն ու կատունները վրայ են թափել մալն ու քրքրում են... խիստ վախեցայ...

— Այդ ես չեմ իմացել,—ասաց զարմացած Թորոսը: — Յետոյ,—Հարցրեց նա:

— Յետոյ... քրքրում էին էլի... ավր այն մոզն մատաղացու էր, իսկ նրանք վեր էին կալիլ ու քելիւին էին մորթել...

— Դու քո աչքովը տեսար, որ շներ ու կատուններ էին:

— Ատում եմ, տեսայ էլի, իմ աչքովը տեսայ... այնքան էին որ...

— Զէ, Մարթա ջան, աչքիւ կը լինի երևացել այդպէս. շունն ու կատունն—այն էլ այնքան շունն ու կատուն—նրանց թախթի տակն ի՞նչ կը լինէին շնեկիս:

Մարթան դարձեալ չուած աչքերով նայեց հօր գէմքին:

— Աչքիւ,—Հարցրեց նա երկարացնելով: —Նրանք էլ էին այդպէս ասում...

Նա կամաց նստեց սեղանի մօտ՝ հին ձևի աթոռի վերայ և զլուխը կախեց:

Թորոսը չգիտէր ինչ անէր. խեղճը մնացել էր զարմացած և սաստիկ վախեցած: Մարթայի վարմունքն ու խօսակցութիւնը բոլորովին օտարոտի էին թւում նրան: Մարթային նա երբէք այդպէս չէր տեսել, չնայելով որ դրա օտարոտի բնոււորութիւնը նրա համար հէնց սկզբից հանելուկ

էր: Նա կամայ մօտեցաւ Մարթային, կամայ առաւ նրա ձեռքը և շօշափեց դաստակը:

— Մարթա ջան, տաքութիւն խօ չո՞ւնես, — Հարցրեց նա գորովագութ ձայնով:

Մարթայի ուսերը յնցուեցին. միւս ձեռքով նա ծածկեց աչքերը և հօր Հարցին պատասխան եղաւ նրա խուլ, զսպած հեկեկանքը...

V.

Հետեւեալ օրն ամբողջ թաղի մէջ կայծակի արագութեամբ լուր տարածուեց, թէ Թորոսնեց Մարթան խելագարուել է: Թաղի բոլոր կանայք և աղջիկները, մեծից մինչև փոքրը, մինչև անգամ երեխաները շտապում էին իրենց աչքով տեսնելու խելագարուած Մարթային: Թորոսնեց խորճիթի ներսն և դուրսն ասեղ գցելու անդ չկար. միմեանց ճիւղելով, միմեանց հրելով, մէկը դուրս էր գալիս, միւսը ներս խցկվում: ամենքն էլ անհամբեր հետաքրքրութեամբ ուզում էին տեսնել Մարթային:

Այն ինչ, այդ միջոցին, Մարթան արձակ, խճճուած մաղերով նստած էր թախթի վերայ և խելագարի անմիտ, կատաղի հայեացքով նայում էր խրճիթում լցուած կանանց վերայ, որոնք միմեանց հետ փափաւրով և անհուն կարեկցութեամբ, մինչև անգամ երկիւղով, փոխադարձաբար նայում էին նրան: Նա շրթունքները շարունակ կրծում էր և Դեբեայի փեշերքը փաթաթում էր մատների վերայ, նորից ետ անում և նորից փաթաթում: Նա նստած էր լուռ և բոլորովին ձայն չէր հանում մինչև անգամ այն ժամանակ, երբ փորձում էին նրան խօսեցնել: Նրա կողքին նստած էր իրենց անկից հարեան խարաղ Պետոյի կին Սասնը և դարձեալ ուրիշ երկու հարեան կանայք: Իսկ հեռու, թախթի ծայրին, անկիւնում, կուչ էր եկել խեղճ Թորոսը և փոք-

րիկ երեխայի նման դառն արտասուք էր թափում: Այնքան խղճալի, այնքան ողորմելի էր նա, որ ով էլ նայում էր նրան, լսում էր նրա հեկեկանքը, արտասուքը չէր կարողանում զսպել: Նատերը ներսը երկար չէին կարողանում մնալ և հեկեկելով դուրս էին գնում:

— Աղջիկ Նատո, ի՞նչեցն է խելագարուելի—հետաքրքրու-
թեամբ հարցնում էր դուրսը մի կին միւսին:— Էփօն ա-
սում է, թէ Դարչոյի հոգեհան հրեշտակը խփել է, տեսնես
ճշմարիտ է:

— Պէ ես ի՞նչ գիտեմ,— պատասխանում էր Նատոն.—
որն այդ է ասում, որն էլ ասում է, թէ Բօլնիսի ս. Գէորգն
է բռնել...

— Ի՞, մեռնեմ նրա ողորմութենին. երանի դիտենամ
Բօլնիսի ս. Գէորգն այդ խեղճին բռնում է, ի՞նչ անի...
Հանդիպսի կը լինի եկած:

— Աղջիկ Ելիսո, տեսնում ես այդ խեղճ Թորոսի գլխին
ի՞նչ է եկել—խղճահարութեամբ դառնում էր մի ուրիշ
կին միւսին:

— Հա, հա, էլ մի ասիր, Անան ջան, — ոչ պակաս խղ-
ճահարութեամբ և մինչև անդամ արտասուալից աչքերով
պատասխանում էր Ելիսոն:— Այն խեղճ մարդն էլ ոչ մե-
ռած է, ոչ կենդանի մարդ, մտիկ տալով, մեղքու միտում
է... Վճեյ, Աստուած իմ թշնամուն, իմ միսը կտրողին այդ-
պիսի բան ցոյց չտայ,— աւելացնում էր նա կուրծքը ծե-
ծելով և աչքերը դէպի երկինք բարձրացնելով:

— Խեղճ Սարթա... ի՞նչ լաւ աղջիկ էր... Աղջիկ Ելիսո,
ճշմարիտ է՞, որ Դարչոյին թախթի տակը շներ ու կա-
տուներ են երևացել աչքին:

— Հաբայ, ճշմարիտ է,— յանձնապատան և խորհրդա-
ւոր հղանակով պնդում էր Ելիսոն:— Խեղճ աղջկայ խելա-
գարուելու պատճառը հէնց այդ էլ եղել է, Անան ջան:

Ողորմածիկ Վարջցի այն շաշ մայրը Բօլնխուս ա. Գէորգի համար առած մատաղացու մոզնն վեր է կաշնում ու քելխին է մորթել տալիս. մատաղացուն խաշլամի տեղ է ուսեցնում: Ապա խեղքը զլխին կնիկն այդպիսի բան կանի, Անան ջան: Որ շաշ է, շաշ է, էլի... Քելեխին այդ մոզու խաշլամիցը որն ուտում են, ուտում, մնացածն էլ գնում են թախթի տակը, պահում: Երէկ իրիկնապահին Վարջցի մայրը Մարթին ասում է, որ միսը թախթի տակիցը հանի, պահարանումը պահի: Մարթան հէնց կռանում, ուղում է միսը հանել՝ մէկ էլ տեսնում է, որ շներն ու կատուները հաւաքուել են մնի վերայ ու քրքրում: Իսկոյն ծիկա է տալիս.— «Վայ», ասում է, «այսքան շներն ու կատուները ո՞ր տեղից են ներս մտել, միսը քրքրում», — ու հա՛ սիրտը գնում է: Վրայ են թափում, ջուր ածում, քրքրում, գջրւտում, սիրտն հո բերում: Ներս են մտիկ տալիս թախթի տակը,— ի՞նչ շուն, ի՞նչ կատու, միան իւր համար անշարժ դրած է: Այդ է լինում ու այդ,— խեղճ Մարթաս խելքիցը լինում է: Երէկ մինչև տուն գալն էլ լաւ է լինում, բայց գիշերը, երբ հօր հետ տուն է գալիս, դու մի՛ ասիր իրենց թախթի տակն էլ է աչքումը շուն ու կատու եւրեւում: Այդ ժամանակից նա ուղիղ որ խելքիցը լինում է: Խեղճ Թորոսին Մարթայի զլխին եկածը Վարջցինց տանը չեն խմաց անում, ի՛նչ է, պառաւ մարդ է, ասում է, չվախենայ, այն ինչ մեծ բանը այստեղ— իրենց տանն է պատահում:

Եւ Մարթայի խելագարութեան վերաբերութեամբ այդ բացատրութիւնը զանազան յաւելուածներով և զարդարանքներով ամբողջ օրը մէկի բերանից անցնում էր միւսի բերանը, միւսից— երրորդինը և այլն, և այլն:

VI.

Առաւօտ էր:

Չեռքերը խաչած և գլուխը կախ՝ Թորոսը նստած էր խրճիթի դրան շէմքին և լաց էր լինում: Արտասուքի փայլուն, խոշոր կաթիլները գլորվում էին նրա խորշումած, փափուկ այտերի վրայով և դողդողում էին սպիտակ մօրուքի փայլուն մազերի վերայ: Այնպէս աղիողորմ լալիս էր նա, նրա հեկեկանքի ձայնն այնպէս թրթռում, դողդողում էր, որ լսողն ու նայողը քար սիրա պէտք է ունենար, որ չլքացուէր և չկարեկցէր նրան: Ամբողջ չորս օր էր, ինչ նրա աղջկայ՝ Մարթայի գլխին եկել էր յայտնի պատահարը. ամբողջ չորս օր ծերունի Հօր աչքերը չէին ցամաքել. նրա խաղաղ կեանքի վերջին օրերը դառնացել, թունաւորուել էին, այն ինչ նա յոյս ունէր, որ նոյն խաղաղութեամբ կը հոլովէ այդ մնացած օրերն էլ և հանգիստ, անդորը հոգով ընդ միշտ կը փակէ իւր աչքերը: Իսկ այժմ՝ իրաւիսի հարուած... Մարթան կատարելապէս խելագարուել էր: Ըստ երևութին, յոյս չկար, որ նա առողջանար: Նա մերթ կատաղում էր, մերթ հանգիստ էր լինում. կատաղած ժամանակ միշտ ուզում էր դուրս փախչել, խփում էր սրան, նրան, հազուստն ուզում էր պատառոտել և այլն, իսկ հանգիստ ժամանակ կամ լաց էր լինում, կամ ծիծաղում էր և կամ թէ նստում էր լուրջ և բոլորովին ձայն-ծպտուն չէր հանում, որքան էլ աշխատում էին խօսեցնել:

Օսանը, որ Թորոսի միակ օգնականն էր նրա սոսկալի թշուառութեան մէջ, դուրս եկաւ իրենց անից և մօտեցաւ նրան:

— Այ Թորոս, հարաք այդքան էլ լաց լինել կը լինի որ դու ես լաց լինում,—ասաց նա կէս խղճահարութեամբ և կէս մեղմ յանդիմանութեամբ:—Այս չորս օր է, լաց ես լինում, հա՛ լաց լինում: Ի՞նչ եղաւ քեզ: Երեխայ խօ չես.

տղամարդ էս, սիրտդ մի քիչ էլ պինդ պէտք է պահեմ,
թէ չէ:

— Ախ, Օսան ջան, ի՞նչ ես ասում,—մըմնջաց Թորոսն
առանց դլուխը բարձրացնելու.— այս բոպէիս սրտումս դա-
նակ ցցես, արիւն չի կաթիլ... Այս ի՞նչ եկաւ զլիւս... ո՞ր
մեղքիս համար Աստուած ինձ այսպիսի մի պատիժ տուեց...
Մահրթաս, իմ սիրուն, իմ շարմաղ բալաս...

Եւ արտասուէն աւելի սկսեց հոսել նրա ուռած, կար-
մրած աչքերից:

— Դէ, բաւական է լաց լինես, բաւական է, — սկսեց
հանգստացնել նրան Օսանը, — լաց լինելով ոչինչ չի դառ-
նալ: Պէտք է խելք խելքի տանք, մտածենք, տեսնենք, ի՞նչ
ենք անում: այդպէս խօ չե՞ կարելի թողնել:

— Ի՞նչ անենք, Օսան ջան, ի՞նչ անենք. դէ, ասա տես-
նենք է՛լի... Դու խօ զիտես, որ գլխումս էլ խելք չի մնացել
ես հէնց միշտ իմ դլուխս վայ տալումն եմ:

— Դիշերս ի՞նչպէս էր:

— Ելի այնպէս. ոչ ինքն է քնել, ոչ ես եմ աչքս փա-
կել: Ողջ գիշերը նստած էր և դէյիրայի փեշերքը փա-
թաթում էր մասներին, ետ անում, փաթաթում էր, ետ
անում: Ես էլ նստած էի կողքին. վախում էի, թէ դուռը
բաց անի, դուրս փախչի: Լուսածէգին միայն պառկեց և
քնեց: Ես էլ մի քիչ քնով եղաց և շուտով էլ վեր կացայ.
Հանգիստ չեմ կարողանում քնել: Նա մինչև հիմա էլ քնած է:

Նա լուեց: Օսանը նոյնպէս լուռ էր:

— Դէ ասա է՛, Օսան ջան, ի՞նչ ճար անենք. դու կը
գիտենաս, — վերջապէս հարցրեց Թորոսը, աղերսող հայ-
եացքով նայելով նրան:

— Ի՞նչ ճար պէտք է անենք. պէտք է զբաղի ցոյց
տանք էլի, — պատասխանեց Օսանը մի այնպիսի եղանա-
կով, որից հասկացվում էր, թէ բացի զրանից, էլ ոչ մի

միջոց չկայ:—Բժշկի ասեմ, բժշկի բան չի. դա կամ խաչեց
պէտք է լինի, կամ թէ չէ՝ հանդիպսի պէտք է լինի ե-
կած... ո՞վ զիտէ, աշխարհ է. հազար ու մի չար ու բարի
է խառնվում..

— Ասա, Օսան ջան, ասա, որ զրբացին ցոյց տանք:

— Տէրտէրի փեսայ Գրիգորին շատ են գովում. ասում
են, որ նա շատերին է լաւացրել. ո՞վ զիտէ, գուցէ Մարթին
էլ է կարողանում լաւացնել.. Կ'ուզեմ նրան կանչնք:

— Ախ, Օսան ջան, էլ ի՞նչ հարցնիլ կ'ուզես. կանչնք,
էլի... միայն թէ իմ ճար ու մաղաթ Մարթաս լաւանայ...
Ախ, ինչո՞ւ Աստուած նրա ակղ ինձ չէր դժուացնում..

— Բաս հիմա ես կը գնամ և, եթէ տանը լինի, կը բե-
րեմ, — ասաց Օսանը:

— Դէ, ի՞նչ ասեմ, Օսան ջան, Աստուած քո լաւութիւնը
գետինը չի գցիլ... Քո որդիքն ամեն ցաւիցն ու փորձան-
քիցն ազատուեն... իմ ճարը դու ես...

Օսանը հեռացաւ, իսկ Թորոսը՝ յոյս առած՝ վեր կացաւ,
ներս մտաւ խրճիթը:

VII.

Տէրտէրի փեսայ զրբաց Գրիգորը մեծ հոչակ ունէր նա-
խապաւարտած, տգէտ ժողովուրդի շրջանում: Չնայելով
որ նա զեռ երիտասարդ էր և շատ ժամանակ չէր, ինչ
սկսել էր իւր գործունէութիւնը, բայց և այնպէս իւր
«հմտութեամբ» և «զիտութեամբ» (ուրիշ խօսքերով ի՞նչ-
պէս ասինք) կարողացել էր իւր հին և փորձուած պաշ-
տօնակիցներէից շատ շատերի առաջը կտրել (իսկ այդ վեր-
ջիններն այնքա՞ն են...): Ո՞վ դժուար հիւանդ էր ունենում,
նրան էր դիմում և զրբաց Գրիգորը ո՛չ մէկին անբաւա-
կան չէր հեռացնում իրենից: Ամեն օր, լինէր անձրեւ, ցիւս,
ձիւն, քամի, նրա «դահլիճը», «ընդունարանը» լի էին լի-

նում զանազան հաւատի (բացի ոռոսից), զանազան տա-
րազի, զանազան հասակի և սեռի «պաշխիճնաներով»: Դրանց
մէջ քիչ չէին լինում պատուաւոր մարդիկ, կանայք և օրի-
որդներ (հազուստով պատուաւոր ենք ասում, խելքով չէ):
Իրիւ հոչակուած բժ... (քիչ էր մնում՝ ասէինք բժիշկ)
իրիւ հոչակուած զրբաց, նրա վարձատրութիւնը, համե-
մատաբար, միւս զրբացներից, ի հարկէ, աւելի թանկ էր,
թէև արժաններից նա հեռու չէր փախչում: Բայց թէ աղ-
քատ հիւանդատէրը, որ իւր չարքաշ աշխատանքով հա-
զիւ կարողանում է իւր օրական ապրուստը հայթհայթել,
ինչպէս էր կարողանում նրա ազահութեանը բաւակա-
նութիւն ստալ—այդ միայն Աստուած զիտէ: Սակայն այս
ակներև էր, որ զրբաց Գրիգորը, միայն զրբացութիւնն
իրեն արհեստ ունենալով, կարճ ժամանակում, եթէ ոչ ա-
հազին, բայց չափաւոր կարողութիւն էր գելել. այն ինչ
նա, շատերի տակով, առաջ մի հասարակ կօշկակարի ա-
շակերտ է եղել: Նա մինչև անգամ գնել էր իւր համար մի
սեպհական տուն և, ամբողջ օրը գահաւորակի վերայ բաղ-
մած, ապրում էր փաշայի պէս:

Սասնն ահա՛ դրան դիմեց Մարթայի համար:

Նա բացատրեց զրբաց Գրիգորին Մարթայի հիւանդու-
թիւնը և այն, թէ ինչպէս էր առաջացել այդ հիւանդու-
թիւնը: Գրբաց Գրիգորը, մի կարճ ժամանակ խոր մտածող
գիրք բռնելուց յետոյ, ասաց, որ նախ և առաջ պէտք է
տեսնէ հիւանդին, յետոյ նայէ գրքին և ապա դրա դէմ
միջոցներ ձեռք տունէ:

Սասնը խնդրեց, որ, եթէ կարող է, հէնց իսկոյն և եթ
գնան, բայց որովհետև զրբաց Գրիգորը չատ «պաշխիճնաներ»
ունէր, որոնք «գահլիճում» սպասում էին իրենց հերթին,
այդ պատճառով նա ասաց Սասնին, որ փոքր ինչ սպասէ,
մինչև որ նրանց բոլորին էլ ճանապարհ դնէ և այնուհետև
միասին կը դնան:

Սասնը սպասեց:

Փոքր ինչը դարձաւ մի ժամ, երկու ժամ, մինչև որ, վերջապէս, զրբաց Գրիգորն ամենքի հետ դործը վերջացրեց, վեր կացաւ և դուրս եկաւ Սասնի հետ՝ նոր հիւանդին տեսնելու, որ նրան շատ իւզալի կտոր էր թւում:

VIII.

Մարթան անկողնում պառկած՝ դեռ քնած էր, երբ Սասնն ու զրբաց Գրիգորն եկան: Թորոսը նստած էր հիւանդի կողքին և, ինչպէս երևում էր, անհամբեր սպասում էր նրանց գալուն: Գրբացին տեսնելուն պէս՝ նա վեր կացաւ և պատկառանքով ու պատուաբար գլուխ խոնարհեցրեց նրան:

— Սա՞ է հիւանդը,— հացրեց զրբաց Գրիգորն, առանց պատասխանելու նրա գլուխ տալուն և մօտենալով թախթին, ուր պառկած էր Մարթան:

— Դա է,— պատասխանեց Սասնը:

Գրբաց Գրիգորը յօնքերը փոքր ինչ կիտեց, դէմքին մտախոհ, լուրջ արտայայտութիւն տուեց և սխեց դիտել հիւանդի դէմքը: Մարթան այդ մի քանի օրուայ մէջ շատ էր փոխուել. նրա աչքերն ու այտերը ներս էին ընկել, դէմքը գունատուել, դեղնել էր, այտուկները դուրս էին ցցուել. նրանց վրայի և քթի ծայրի կաշին պլպլում էր, սև մազերն անկարգ, խճճուած թափուել էին բարձի վրայ: Նա քնած էր երեսն ի վեր պառկած, տժգոյն շրթունքները սեղմած էին միմեանց. նա չնչում էր շատ ծանր:

Մինչդեռ զրբաց Գրիգորն, ըստ երևութին, ամենայն մտառութեամբ դիտում էր նրա դէմքը, մէկ էլ տեսնեա միմեանց հտեկց քչփչալով և անհամարձակութեամբ սկսան ներս մանել թաղի կանայքը և աղջիկները: Նրանցից մէկը ճանապարհին տեսել էր, որ Սասնը տանում է զրբաց Գրի-

գորին, իսկոյն վազել, իմաց էր արել սրան, նրան, վերջիններն իրենց կողմից իմաց էին արել ուրիշներին և այդպիսով ամենքը՝ սասաիկ հետաքրքրուած՝ թողնելով իրենց բան ու գործը, թողնելով ծծի երեխաներին կամ իրենց հետ վերցնելով, շտապել էին տեսնելու, թէ ինչ պիտի ասէ երևելի գրբաց Գրիգորը Մարթայի հիւանդութեան մասին։ Ներս մանելով խրճիթը, նրանք խմբուեցին դրան մօտ. ամուսնացածները, հասակաւորներն և համարձակները կանգնեցին առաջ, իսկ օրիորդներն և անհամարձակներն—ետեր։

Գրբաց Գրիգորը, վերջապէս, դարձաւ դէպի Թորոսը և հիւանդի մասին սկսեց հարց ու փորձ անել նրան։ Թորոսը, լաց լինելով, սկսեց բոլորը պատմել։ Ամեն բան հիմնաւորապէս տեղեկանալով, գրբաց Գրիգորը վերմակի տակից հանեց հիւանդի ձեռքը, ուշք չդարձնելով, որ նա քնած է, և շօշափեց դարկերակը։ Հիւանդն աչքերը բացեց և նրա անմիտ հայեացքն ընկաւ ուղղակի գրբացի դէմքին։ Նա յանկարծ ճչաց, վերմակը մի կողմը շարտեց, վեր թռաւ տեղից և ուզեց դուրս փախչել։ Օսանն առաջինը վրայ հասաւ նրան և բռնեց։ Նրան օգնութեան հասան մի քանի կանայք, Մարթային տարան և նորից, բայց մեծ դժուարութեամբ պառկեցրին անկողնում, որովհետեւ նա ամեն ջանք դործ էր դնում, որպէսզի խլուի նրանց ձեռքից և դուրս փախչէ։ Մի քանի կանայք և աղջիկներ, որոնք երկիւղեց դուրս էին փախել, տեսնելով որ խելագարը հանդրստացաւ, նորից ներս մտան և կազնեցին իրենց տեղերը։

Այն ինչ գրբաց Գրիգորն արդէն նստել էր աթոռի վերայ, թաշկինակի միջեց հանել էր «Սողոմոնի գիրքը» և՝ դէմքին մի շատ խորհրդաւոր արտայայտութիւն տուած՝ թերթում և մտքումը կարդում էր։

Հիւանդը բոլորովին հանգստացաւ։ Նրա մօտ նստեցին Օսանն և երկու ուրիշ կանայք, ամեն ժամանակ պատրաստ լինելով նրան բռնելու, եթէ նա դարձեալ փորձ փորձէ դուրս փախչելու։

Խրճթում հաւաքուած կանայքը, որոնք Մարթայի անսպասելի կատաղութիւնից իրարու էին անցել, փոքր առ փոքր սկսեցին հանգստանալ երբ տեսան, որ գրեացն արդէն նայում էր գրքին: Ետևտով խրճթի մէջ լռութիւն տիրեց: Լսվում էր միայն Թորոսի զսպած հեկեկանքը: Ամենքն անհամբեր նայում էին գրեաց Գրիգորին և սպասում էին, թէ նրա շրթունքներէից ի՞նչ պիտի դուրս գայ:

Մօտ հինգ բուպէ գրքին նայելուց յետոյ, վերջապէս գրեաց Գրիգորը գլուխը բարձրացրեց և սկսեց անթարթ նայել ուղղակի հիւանդի աչքերին:

— Դրա փորում սատանաներ կան, — ասաց նա, հայեացքը չհեռացնելով հիւանդի աչքերից:

Ամենքը սարսափեցին, մի քանի ծեր կանայք մինչև անգամ երեսը խաչակնքեցին: Խեղճ Թորոսը խօսարսափից քարացաւ: Նա միայն բերանը բացեց և առանց այն էլ ծերութիւնից առաջ ընկած գլուխը առաջ տանելով, ապուշ կտրած՝ նայեց գրեացի դէմքին:

— Սատանաներ... — երկարացնելով ամենից առաջ հարցրեց Օսանը:

— Այո... և շատ չար սատանաներ, — խորհրդաւոր և զանախով պատասխանեց գրեաց Գրիգորը և հայեացքը դէպի նա դարձրեց: — Երեք հատ են... Նրանք ամեն կերպ աշխատում են, որ դրան փախցնեն և գետը զցնեն, խեղդեն... և, եթէ լաւ չնայէք, այդպէս էլ կ'անեն, անպատճառ կ'անեն... ևս ոչինչ չեմ թագցնիլ, ևս ամեն բան ուղիղ կ'ասեմ:

Ընդհանուր սարսափը սաստկացաւ. ամենքի հայեացքն էլ դարձաւ դէպի հիւանդը, որ նստած էր անկողնում գլուխը կախ և, կարծես, չէր տեսնում ու չէր լսում, թէ ի՞նչ է կատարվում և ի՞նչ է խօսվում իւր շուրջը:

— Աղջիկ, ևս վախում եմ, — փսփսաց մի օրիորդ ընկերուհու ախանջին:

— Ես էլ—նոյն կերպով պատասխանեց նրան ընկերուհին:
 — Բաս ի՞նչպէս պէտք է լինի, քեզ մատաղ—վերջապէս
 կանչեց Թորոտը, որի լեզուն, կարծես, յանկարծ բացուեց:
 — Սատանաները փորկեցը պէտք է հանենք:
 — Յետոյ այդ կարելի է... կարող եմ...
 — Բաս արհեստ ի՞նչ է, որ չը կարողանամ—հպարտութեամբ
 և մինչև անգամ խտորէն նկատեց զբաց Գրիգորը:
 — Դէ, հանիր է՛լի, հանիր, քո ռաների հողը լինում...
 հանիր:

— Հանելը հեշտ է, բայց... փողն այս զլխիցն և եթ պէտք
 է տաս, որ այս դիշիր չլա նստեմ և այդ սատանաների
 հիմք ու բունքն խմանամ:

— Փողը կը տամ, կը տամ, միայն թէ դու իմ որդուն
 լաւացնես:

— Լաւացնելու մասին բոլորովին հանգիստ կարող ես
 լինել: Փառք Աստուծոյ, նոր չպէտք է փորձուեմ այդ ցա-
 ւիցը մէկին ու երկուսին չեմ պրծացրել:

Եւ զբաց Գրիգորն իւր ճարտար լեզուով միմեանց ե-
 տեւից մի քանի սուտ ու մուտ պատմութիւններ շարեց, թէ
 ո՛ւմը և քանի՛ բուբլիով է պրծացրել ինքն այդ ցաւիցը:

— Բայց ես քեզանից շատ չեմ առնիլ, — աւելացրեց
 նա: — Տեսնում եմ, ծեր ես, աղքատ ես, մեղք ես: Երե-
 սուն բուբլի կ'առնեմ, աւել չէ: Կէսը հիմա կը տաս, կէսն
 էլ, երբ կը պրծացնեմ, յետոյ: Հարուստ որ լինելի, հա-
 րիւր բուբլուց պակաս չէի առնիլ, որովհետեւ, ախր, դրա
 պրծացնելը հեշտ խօ չէ... ես էլ, ախր, ահ ու դողի մէջ
 պէտք է լինեմ. սատանաներ են է՛, սատանաներ... մէկ
 էլ տեսար դրա փորիցը դուրս եկան ու իմ փորը մօտն,
 յետոյ...

Ետեւ կանգնած մի չարած՝ ի աղջիկ ձեռքով խթեց
 կողքին կանգնած ընկերուհուն և փութկացրեց: Ընկերուհին
 աչք ու յօնքով սաստեց նրան:

Երեսուն ըուբլու անունը լսելով, խեղճ Թորոսը յուսահատուեց. զրաեղից վճարէր այդ գումարը, ո՞վ էր տուել նրան այդքան փող: Հոգեպահուստ մի քանի ըուբլի ունէր, կտա՞ւ, այն էլ որ դրան տար, յետոյ ի՞նչ անէր, ինչո՞վ ապրէր, ինչո՞վ թաղուէր... Նա սկսեց խնդրել, աղաչել, որ պահասով եօրա գնայ, չունի: Գրբաց Գրիգորն, երկար չեմ ու չում անելուց յետոյ, վերջապէս, կանգնեց քսան ըուբլու վերայ և այլ ևս ցած չղնաց: ձար չկար, պէտք էր վճարել: Գողգոթիւն ձեռքերով Թորոսը մի անկիւնից մի ինչ-որ փաթաթոց հանեց, կտ արեց, կտ արեց, երկար ժամանակ կտ արեց միմեանց մէջ փաթաթած շորերը, մինչև որ, վերջապէս, հասաւ ծալծալուած-կոլորուած թղթաղբամներին, տասն ըուբլի համարեց—վարձի կէսը—տուաւ զրբաց Գրիգորին, իսկ մնացածը նորից փաթաթեց և պահեց:

— Թող իմ թաղմէլէս մատաղ գնայ իմ Մարթի արեւին, միայն թէ այս օրիցն ազատես նրան,—ասաց նա համարեա թէ լաց լինելով:

Գրբաց Գրիգորն իւր ճարտար լեզուով ծերունուն հանգստացրեց, ասելով որ մի շաբաթում նրա աղջկան կ'առողջացնէ և յայտնեց, որ այդ գիշեր չլա կը նստի, իսկ վաղուանից կը սկսի սատանաները փորիցը հանել:

Եւ, վերցնելով թաշկինակի մէջ փաթաթած իւր «Սողոմոնի գիրքը» նա քայլերը ուղղեց դէպի դուռը:

Կանանց ամբօխը ձեղքուեց և պատկառանքով ճանապարհ տուեց նրան:

IX.

Հետեւեալ օրը, նախընթաց օրուայ նման, իւր «պաշիէնտներին» ճանապարհ գցելուց յետոյ, նա եկաւ: Մարթան դարձեալ պառկած էր անկողնում: Նա այս անգամ շատ հանգիստ էր. բոլորովին ձայն-ծպտուն չէր հանում. միայն շրթունքները կրծկով, լուսամուտից շարունակ նայում էր

դէպի դուրս: Նրա մի կողքին, ինչպէս միշտ, կուգ էր եկել ծերունի հայրը, իսկ միւս կողքին նստել էր Օսանը:

Այս անգամ արդէն ամբողջ թաղը պոկուել, եկել էր տեսնելու, թէ զրբաց Գրիգորն ի՞նչպէս պէտք է Մարթայի փորից սատանաներին հանէ. սակայն զրբաց Գրիգորը հրամայեց, խրճթում, բացի հիւանդի հօրից և Օսանից, ուրիշ ոչ ոք չլինի, ամենքն էլ խկոյն դուրս գնան:

— Ի՞նչ խարար է,—ասաց նա բարկացած. մայմունն խօշն խաղացնում, որ այդքան հաւաքուել էք... այսքան խալխումն աղօթք կը կարի՞... դուրս գնացէք:

Ամօթահար՝ փսփսալով և արանջելով, ամենքն էլ փասափուսէն քաշեցին և մէկ մէկու ետեւից դուրս գնացին: Գուռը փակուեց նրանց ետեւից: Սակայն խրճթի առաջից ոչ ոք չհեռացաւ. հետաքրքրութիւնն այնպէս չէր պաշարել նրանց, որ նրանք կարողանային իրենց տները քաշուել, մինչև որ չիմանային գործի ելքը: Ոմանք խմբուեցին զբան մօտ, իսկ ոմանք, համարձակները, շտապեցին դէպի փակ լուսամուտն և սկսեցին այնտեղից դէպի ներս նայել:

— Եմիկ, ի՞նչ փիս մարդ է այդ զրբացը,—ասում էր զբան մօտ խմբուածներից մէկը:

— Իբրև թէ այսքան խալխումն աղօթքը չի կտրել,— հէգնօրէն նկատեց մի ուրիշը:

— Ի՞, ո՞չ հաւատամսուտ քրիստոսին,— ասաց երրորդը, որի ինքնասիրութիւնն, ինչպէս երևում էր, շատ էր վերաւորուել զրբաց Գրիգորի կոպիտ վարմունքից:— Երանի գիտենամ, զա ի՞նչ զիտէ, որ բերել են, տուն զցել... Սատանաներ կան փորումը, չէ մի ոտներ... Էս տարսը կնիկ եմ դառել, դեռ այդպիսի բան չեմ լսել...

Այն ինչ զրբաց Գրիգորն, ամենքին դուրս անելուց և գուռը փակել տալուց յետոյ, հրամայեց, որ հիւանդին նստեցնեն անկողնում և մի թաս ջուր բերեն: Հրամանը կատարուեց: Այնուհետև նա ասաց, որ մի փոքրիկ տղայ

բերեն: Օսանը դուռը բացեց և դուրսը հաւաքուած երեխաներից մէկին ներս կանչեց:

— Օսան ջան, Օսան ջան, մեզ էլ տուն թողնես,— առջ վազելով խնդրեցին մի քանի կանայք:

Գրբաց Գրիգորը ներսից գոռաց, որ ոչ ոքին ներս չթողնէ: Դուռը կրկին փակուեց:

— Խ, հոլեմ գլուխդ...

— Խ, վայ տամ գլուխդ...

— Խ, յեկա գլխիդ...

— Մասխարա գլխի՜դ...

— Խնչե՛մ, վրէժդ պցեմ...

— Վայ քի...

Եւ այդպիսի շնորհալի շատ օրհնութիւններ ուղղուեցին դրբաց Գրիգորի հասցէին:

Գրբաց Գրիգորը ներս կանչած երեխային նստեցնել տուեց հիւանդի մօտ, ջրով թասը դրեց նրա առաջ և ասաց նրան, որ, երբ սատանաները մէջը կրնկնեն, իրեն խմաց անի: Երեխան, ոչինչ չհասկանալով, գլուխը միայն շարժեց դասկանապէս: Գրբաց Գրիգորը կանգնեց երեխայի մօտ և, շարունակ նայելով հիւանդի աչքերին, սկսեց ջրթուռները բաց ու խուփ անել. — Նա մտքումն «աղօթքներ» էր կարդում:

Թորոսն և Օսանը՝ մի կողմը քաշուած՝ երկիւղով մէկ նայում էին նրան, մէկ թասի ջրին և մէկ հիւանդին. նորանք անհամբեր սպասում էին, թէ սատանաներն ի՞նչպէս պէտք է դուրս դան Մարթայի փորից և ջրի մէջ ընկնեն. սակայն, դրբաց Գրիգորի ասելով, բացի երեխայից ոչ ոք և մինչև անգամ ինքն էլ չպիտի տեսնէր, որովհետեւ սատանաներն առհասարակ, իրենից վախենալով, միշտ թագնւում են:

Անցու աւբողջ տասն թուի: Գրբաց Գրիգորը մտքումը շարունակ կարգում էր իւր «աղօթքները»: Երեխան շարունակ նայում էր թասին: Թորոսն ու Օսանը շարունակ սպա-

ստում էին անհամբեր: Կատարեալ լռութիւն էր տիրել խրճթում, բայց... «չար» սատանաները դուրս չէին գալիս, չէին ընկնում թասի ջրի մէջ:

Այն ինչ դրակց լավում էին խրճթի առաջ ամբոխուած կանանց, աղջիկների և երեխաների բարձրաձայն խօսակցութիւնը, հրհռոցն ու աղաղակները:

— Հը, մէջը չընկան,— վերջապէս հարցրեց զրբաց Գրիգորն երեխային:

Երեխան զլուխը բացասական կերպով շարժեց:

Գրբաց Գրիգորը շարունակեց շրթունքները բաց ու խուփանել:

Անցաւ դարձեալ մօտ տասն րոպէ:

— Հը, էլ չընկան,— դարձեալ հարցրեց զրբաց Գրիգորն երեխային:

— Ահ,— պատասխանեց երեխան:

Երրորդ անգամ կրկնուեց նոյնը, սակայն... դարձեալ անյաջող. անախտան «չար» սատանաները շարունակում էին յամառութեամբ Մարթայի փորում մնալ:

Թորոսն ու Սասնը մի տեսակ հարցական հայեացքով միաժամանակ նայեցին միմեանց. ըստ երևութիւն, երկուսն էլ սկսեցին թերահաւատել:

Գրբաց Գրիգորն ՚ի ներքուստ կատաղեց իւր անյաջողութիւնից, բայց սախտուած էր իրեն սառնասիրտ ձեւացներ որպէսզի, ինչպէս ստում են, շախը չկոտրի: Նա հրամայեց, որ երեխան վեր կենայ և թասով ջուրը վերցնեն:

— Ես ձեզ ի՞նչ էի ստում,— ասաց նա,— սատանաները շատ չար են, չեն ուզում դուրս գալ... Բայց ես նրանց ուրիշ հնարքով դուրս կը բերեմ. իմ ձեռքիցը չեն պրծնիլ:

Նա թոկ և մաթրախ (մտրակ) պահանջեց:

Թոկն հէնց այնտեղ և եթ դանուեց, իսկ մաթրախի համար Սասնը դուրս գնաց հարեանի տնից բերելու: Դուրս գալուն պէս՝ նրան շրջապատեցին:

— Աղջի՛, Օսան, ի՞նչ է անում, — սաստիկ հետաքրքրուած՝ համարեա թէ միաբերան հարցնում էին ամենքը:

— Ի՛, ես ի՞նչ գիտեմ, սպասեցէք մի, — զբաղուած մարդու նման պատասխանում էր Օսանը, շտապելով մաթրախ բերելու:

Տեսնելով, որ Օսանից ոչինչ չի կարելի իմանալ, նրանք վրայ թափուցին երեխային, որ Օսանի ետեւից դուրս եկաւ խրճթից: Երեխան, որքան խելքը բան էր կարում, սկսեց պատմել այն դերը, որ ինքը կատարում էր խրճթում:

Հինգ լոպէից յետոյ Օսանը վերադառնում էր՝ ձեռքին մի մաթրախ բռնած:

— Աղջի՛, Օսան, ինչի՞ համար է այդ մաթրախը, — երեխային թողնելով դարձեալ վրայ թափուցին ամեն կողմից:

— Դէ, ես ի՞նչ գիտեմ, ուզում է էլի, — պատասխանեց Օսանը և շտապով ներս մտաւ:

Մաթրախն առնելով, զրբաց Գրիգորը Թորոսին և Օսանին ասաց, որ նրանք էլ դուրս գնան, որովհետեւ այս անգամ խրճթում, բացի իրենից և հիւանդից, ուրիշ ոչ ոք չպէտք է լինի: Նա խնդրեց, որ լուսամուտից ոչ ոքի չթողնեն ներս նայել: Թորոսն և Օսանը, մանաւանդ Թորոսը, սկզբում չէին ուզում նրան հաւատ ընծայել, որ նա հիւանդի հետ մենակ մնայ խրճթում, բայց տեսնելով, որ դիմադրել անկարելի է, ճարահատեալ դուրս եկան խրճթից: Նրանք լսեցին, թէ ինչպէս իրենց ետեւից զրբաց Գրիգորը գցեց դրան սողնակը: Թորոսը սաստիկ անհանգստութեամբ նստեց դրան մօտ դետնի մէջ խրուած սալ քարի վերայ, իսկ Օսանը սկսեց հեռացնել լուսամուտից ներս նայողներին: Այս անգամ արդէն ամենքը շրջապատեցին նրան և սկսեցին հարց ու փորձ անել, թէ ինչո՞ւ նրանց էլ դուրս ուղարկեց զրբաց Գրիգորը, թէ այժմ՝ նա ներսն ի՞նչ պէտք է անէ և այլն: Սակայն Օսանն ինքն ի՞նչ գիտէր, որ նրանց ի՞նչ պատասխանէր:

Անցաւ մի կարճ ժամանակ: Ամենքն անհամբեր սպասում

էին, թէ դործը, վերջապէս, ի՞նչ եւք պիտի ունենայ: Մի քանիսնէրը գաղտնի ինչ-որ փսփսում էր միմեանց ափանջին: Թորոսի բոլոր ուշ ու միտքը լարուած էր դէպի խրճիթի ներսը, շարունակ անհանգստութեամբ նա անթարթ նայում էր դրանը...

Յանկարծ խրճիթի ներսից կապերտը ճիպոտով թափ տալու նման մի հարուած և դրա հետ մի սարսափելի ճիչ լսուեց, որին հետևեցին սրտամաշ աղաղակներ:—Այդ ճիչն և աղաղակները Մարթայինն էին:

Դուրսը հաւաքուած կանանց մէջ սարսափելի իրարանցում ընկաւ:

— Աղջի, ի՞նչ է անում, ի՞նչ է անում,—կանչեցին ամենքը և, չնայելով Օսանի դիմադրութիւններին, վրայ թափուեցին լուսամուտին:

— Աղջի, ծեծում է... ծեծում է մաթրախով,—միաբերան բացականչեցին երկուսը, որոնք, ամենից առաջ ընկնելով, լուսամուտից ներս էին նայում:

Թորոսն ինքն էր չէր խմացել, թէ ինչպէս, ամբողջ մարմնով դողալով, վեր էր կացել քարի վրայից և թակում էր դուռը:

— Բաց արա՛, բաց արա՛...—կանչում էր նա դողդոջուն, աղիոգորմ ձայնով:

Սակայն ոչ ոք դուռը չէր բացում: Սրտամաշ աղաղակներն, աւելի ու աւելի սաստկանալով, շարունակվում էին լսուել խրճիթի ներսից: Եւ այդ աղաղակների հետ խառն լսվում էր զրբաց Գրիգորի ձայնը, որ կանչում էր.

— Ասա՛ սատանաների անունը, ասա՛ սատանաների անունը...

— Աղջի, սպանեց, սպանեց այն խեղճին... վճյ, վճյ, վճյ, ո՞նց է թակում... քա՛, քա՛, քա՛, ձեռներն ու ոտներն ել թփով կապել է... վճյ, վճյ, վճյ, ո՞նց է թեփոխն-թեփոխն գալիս... — միսկտալով կանչում էին լուսամուտի մօտից:

— Բաց արա՛, բաց արա՛...—սրտապատառ կանչում էր Թորոսը և, որքան մէջն ոյժ ունէր, շարունակում էր դուռը թակել:

Անցաւ բաւական ժամանակ, խեղճ ծերունու համար ամբողջ յաւիտենականութիւն, մինչև որ, վերջապէս, դուռը բացուեց և շեմքում երևեց գրբաց Գրիգորը:

— Հէր օրհնած, ի՞նչ եղաւ քեզ. չե՞ս կարող մի քիչ սպասել,—ասաց նա:—Իէ, ներս արի. այսուհետև աղջիկդ պրծած է:

Խեղճ ծերունին դողալով ներս վազեց. նրա ետևից շտապեց Սաննը իսկ Սաննի ետևից ներս թափուեցին միւսները: Եւ նրանց աչքերին հետևեալ տեսարանը ներկայացաւ.—կէս մարմնով անկողնի, իսկ կիսով չափ թախտի չոր կապերտի վերայ տարածուած՝ ընկած էր Մարթան: Նրա ձեռքերն ու ոտներն ամուր կաշկանդուած էին թոկով, երկար մազերը անկարգ, խճճուած՝ ցան ու ցրիւ. էին կիկլ այս ու այն կողմը: Նա ընկած էր կողքի վերայ՝ ծեծուած, ջարդուած. նրա մարմնի բաց տեղերի վերայ երևում էին երկար, շերտ-շերտ կապոյտներ: Նրա աչքերը փակ էին. նա ընկած էր անշարժ և սրտաւուչ հառաչանքները շարունակ դուրս էին թռչում նրա բաց ու խռւի լինող բերանից:

Անհուն խղճահարութիւնը դէպի այդ թշուառը և սաստիկ կատաղութիւնը դէպի գրբաց Գրիգորը տիրեց ամենքին: Մի քանիսը, առանց հարցնելու, շտապեցին նրա ձեռք ու ոտքը ետ անել:

— Վճէյ, վճէյ, վճէյ... աղջի, մոխի արէք, ո՞նց է նւում...

— Աղջի, մոխի արէք, ձեռները ո՞նց է թոկով կուլ ու կապ զցել...

— Աղջի, մոխի արէք, մաթրախի տեղերը ո՞նց են կապ տել...

Ամենքի բերանից լսվում էին կարեկցութեան և խղճահարութեան այդպիսի խօսքեր, իսկ Թորոսն, իւր ալեղարդ

գլուխը խոնարհած աղջկայ դէմքի վերայ, շարունակ մըմըն-
ջում էր:

— Մարթա ջան, բալա ջան...

— Այս ի՞նչ խաբար է, այս ի՞նչ զայմաղալ է, — յան-
կարծ լսուեց զրբաց Գրեգորի կատաղի ձայնը և նա խորձ-
թում հաւաքուած կանանց ահադին ամբոխի միջից առանց
դժուարութեան առաջ եկաւ, որովհետեւ՝ նրա ձայնը լսե-
լուն պէս՝ բոլորն է յանկարծ լռեցին և երկիւղով այս ու
այն կողմը քաշուեցին, կուչ եկան: — Ա՛ր, այս ի՞նչ խաբար
է, — կրկնեց նա: — Բէ որ ինձ կանչել էք սրան բժշկելու, թո-
ղէք, որ բժշկեմ, թէ չէ ու... այս ի՞նչ խաբար է... դա-
բախանա է՛:

Բացի հիւանդի հասաչանքներից, խրճթում էլ ոչ մի
ձայն, ոչ մի ծալտուն չսուեց, երկիւղեց և կանացի ամօթ-
խածութիւնից ամենքն էլ աշխատում էին, որքան կարելի
է, թաքնուել միմեանց ետեւը, որպէսզի զրբաց Գրեգորը
չտեսնէ իրենց երեսը: Նրան մօտ դանուածները մինչև ան-
գամ դուրս փախան: Նոյն խակ ծերունի Թորոսը լռեց և,
գլուխը բարձրացնելով աղջկայ դէմքի վրայից, երկիւղով
սկսեց նայել զրբաց Գրեգորին:

Գրբաց Գրեգորը, որ սկզբում քիչ չէր վախեցել կատաղի,
թէեւ կանանց, ամբոխից, այժմ տեսնելով, որ իւր խօսքերն
ունեցան յոնկալի հետեանքը, խօսքն առաջ տարաւ, սա-
կայն այս անգամ մեղմ, կարծես, կամենալով մեղմացնել իւր
առաջուայ կոպիտ խօսքերի վատ տպաւորութիւնը:

— Ի՞նչ հարկաւոր է, որ այդպէս իրարու էք դիպչում:
վախենալու ոչինչ չկայ... այ, առաջ ուրիշ էր, երբ սատա-
նաները փորումն էին. հիմա, փառք Աստուծոյ, բոլորին էլ
հանեցի. և եթէ մի շարաթից յետոյ դա ոտի վերայ չկանգնի,
առաջինն ես կը լինեմ, որ իմ գլխին քար կը դրեմ: Հա-
ւատո՞ւմ էք, թէ չէ... Պրծա՛ւ, գնաց:

Տեսնելով որ ամենքը հաւանողաբար լռում են, դարձաւ

Թորոսին ու Սասնին և սկսեց հետևեալ բժշկական խորհուրդները տալ.

— Հիմա դրան անկողնում լաւ լազաթին կը պառկեցնէք, տաք կը պահէք և լոյրորովին չէք անհանգստացնիլ: Զրի տեղ միշտ կաթ կը խմեցնէք և կ'ուտեցնէք պինպիսի կերակուրներ, որ հեշտ մարսուելու լինին:

Նա ասաց, թէ որոնք են այդ կերակուրները, յայտնեց, որ մի քանի անգամ դարձեալ կ'այցելէ հիւանդին և, իւր արժանապատուութիւնը միշտ բարձր պահող մարդու նման, դուրս գնաց խրճիթից:

Նա հէնց նոր էր դուրս գնացել երբ Մարթան, որ մինչև այդ րոպէն շարունակ և հետզհետէ ձայնը նուազեցնելով՝ հառաչում էր, յանկարծ ցնցման նման մի շարժում գործեց և թոյլ, կարծես, սաստիկ ուժասպառ, ճչաց, երևի, մարմնի սաստիկ մխտալուց.

— Վայ... մեռայ... ինձ սպանեցին... — այդ խօսքերը միայն լսուեցին նրա բերանից և նա շարունակեց դարձեալ հառաչել:

X.

Այդ օրից Մարթան անկողնից այլ ևս չկարողացաւ վեր կենալ. նրա մարմինն ամբողջապէս ջարդուած, ծեծուած էր, ձեռները, ոտները, մէջքը, մի խօսքով՝ ամեն տեղ, ուր էլ դիպել էր մաթրախը, կապտել և ուռել էր: Նրա բերանը հանգիստ չէր առել. նա շարունակ հառաչում էր: Ծերունի հայրը նստած էր նրա մօտ և լուռ ու մունջ արտասուք էր թափում. նա ողբում էր իւր յիմարութիւնը, ողբում էր իւր միտուճար զաւակը... Ծանր, անտանելի ծանր անցնում էին նրա համար գարնանացին հրաշալի օրերը իւր սիրելի, իւր անդին աղջկայ անկողնի մօտ: Նա տեսնում էր, որ այդ չարաբաստիկ օրից յետոյ Մարթայի դրութիւնը հետզհետէ վատթարանում է, նա տեսնում էր, որ իւր

Հանգչող կեանքի միակ յոյսն ու սէրը կամաց-կամաց գնում է իւր ձեռքից:

— Համ փողս դնաց ձեռքիցս, Համ աղջկոս է գնում, — շարունակ մրմնջում էր նա, նայելով Մարթայի բոլորովին նիհարած և կարծես թէ արդէն մեռած դէմքին:

Գրբաց Գրիգորն՝ իւր խոստման համաձայն՝ մի քան անգամ դարձեալ այցելեց Հիւանդին, սուտ ու մուտ մի քանի «Ֆօկլուս-մօկլուս»ներ արեց և, տեսնելով, որ չէ, բանը բուրդ է, այլ ևս չեկաւ:

Մարթան շարունակ պառկած էր երեսն ի վեր: Նրա աչքերը համարեա թէ միշտ փակ էին: Նա չէր շարժվում և, եթէ հառաչանքներ արձակում չլինէր, տեսնողը կը կարծէր, թէ նա մեռած է:

Ամբողջ երկու շաբաթ շարունակ Մարթան այդպէս տանջվում էր: Վերջին չորս օրը նա բերանը բոլորովին ոչինչ չէր առնում, աչքերը մի վայրկեան անգամ չէր բաց անում, հառաչանք այլ ևս չէր արձակում. միայն ծանր, շատ ծանր շունչ էր քաշում, կարծես, խեղդվում էր:

Սասնը, որ ամէն օր դալիս էր թշուառ ծերունուն օգնելու և մխիթարելու, տեսնելով բանն ի՛նչումն է, քահանայ կանչեց և զխտակցութիւնը կորցրած հոգեվարքին հաղորդել տուեց:

Իսկ մի օրից յետոյ անբաղդ Մարթան արդէն սառն դիակ էր: Հոգին փչելիս նրա բերանը բաց էր մնացել և այդ բաց բերանը, կարծես, խորին յանդիմանութեան նման ինչ-որ բան էր ասում, որ շրջապատող մթնոլորտի մէջ ո՛չ ոքի ականջը չէր մանում...

ՆԱՐ-ԴՈՍ:

I.

ՊՕԷՏ ՈՒ ԱՍՏՂԵՐ

(Լուի Բուլիէ)

Երգիչն ամբողջ օր ոչինչ չէ կերել,
Թէպէտ ամբողջը նորան մեծարել
Հիւրասիրել է... բայց լոկ խօսքերով.
Ի՞նչ պատշաճ կրղզին պատիւ տալ ոսկով:

Գիշերուան մթնում վշտոտ, դունաթափ,
Ահա նա քաղցած զիմեց գետի ափ,
Եւ այնտեղ հեռու դաժան մարդկանցից՝
Հնչեց նա իւր վառ երգը ոգեւից:

Երգում տրամոնթիւն և մահ էր լսում,
Սիրով և փառքով երգը վերջանում.
Եւ կրդի տխուր ձայնին ունինդիր՝
Լսում էր միայն անտարբեր երկիր:

Յանկարծ աստղերի մի խումբ լուսաւոր
Կանգնեց, վերջացրեց զընացքն ահաւոր.
Նայեցին երգչին բիւրաւոր աստղեր,
Իբրեւ սիրալիր և տխուր աչեր:

Երկնականարկից հանդարտ իջնելով՝
Թափուեցան նոքա զեափ մէջ հերթով.
Եւ ալիքները ճերմակ, փրփրուն
Փարեցին խկոյն աստղերը փայլուն:

Երգիչը փութով ջրի մէջ մտաւ,
Այդ աստղեր էին,—նա չլարմացաւ,
Շատ ու շատ առաւ նա այն աստղերից,
Կարծեց, թէ զերծաւ աղքատութիւնից:

Բարեբեր յոյսը նորան կախարդեց,
Երգիչը խկոյն դէպ շուկան գիմեց.
Երկնային դրամի—ի՛նչ ասել կ'ուզի—
Յարգն ու արժէքը երբէք չի նուազի:

Գնում էր աղքատը վեհ, վսեմ քայլով,
Նայում էր այնպէս մի հպարտ դէմքով,
Որ կարծես ծախող ջերերումն ունէր
Երկնային շքեղ, թանկագին զանձեր:

Նա մի հացթուխի դռանը հասաւ
«Ահա՛ քեզ աստղեր—տո՛ւր ինձ հաց», ասաւ,
— «Ի՞նչ օգուտ ունիմ փայլուն աստղերից,
«Փող դարձրու դոցա—կ'աղատուես քաղցից»:

Մի մեծ պանդոկի նա դուռն էր հասել,
— «Տուէ՛ք ինձ ուտեստ, աստղեր եմ բերել».
— «Միայն Արարչի փողերն են աստղեր,
«Դու եկ քիչ յետոյ, կըբացուին դռներ»:

Խղճուկը դնել մի շապիկ ուղեց,
Արագ քայլերով նա խանութ վազեց.
— «Թէ՛ ձեր աստղերը ձրի էլ դուք ինձ տաք,
«Զեմ առնի երբէք, տուէ՛ք ինձ ստակ»:

Խեղճ՝ բանաստեղծը ճեմարան դնաց,
 Պիտնականների մէկ խումբ էր նստած,
 Տեսնելով երգչին՝ սկսան ծաղրել,
 — «Ոչինչ նոր ու նուրբ հետդ չես բերել»:

Նա մի առիւծ էր, գորտանց մէջ ծնուած,
 Բայց, աւանդ, միւս օրն ընկած էր մեռած:
 Նա տարաւ իւր հետ երկնքի լուման՝
 Անպէսք աստղերը՝ խոնաւ գերեզման:

Երկու ընկերներ բռնած դադաղից
 Անցրին ծիծաղող ամբոխի միջից
 Սովամահ երգչին (ի՞նչ էք զարմանում).
 Որին ամբոխը յիմար չէ կարծում:

Ք՛ո՛ւն եղեր, երգիչ, քեզ նմաններին
 Պողե բոյն-այրերն միշտ փակ կը լինին,
 Ք՛ո՛ւն եղեր, աղքատ, զուրկ պատառ հացից,
 Բայց առատաձիր կրկնային լուսից:

Քո գերեզմանից, — այս է մեր յոյսը, —
 Շուտ կը բարձրանայ բաղմամբառ լոյսը,
 Պահապաններն էլ՝ կրկնողից սարսած,
 Կը փախչեն՝ թիւեր ձեռքերին բռնած:

Անշուք դադաղդ մի օր կը բացուի,
 Եւ ինչպէս մի գետ, առատ կը թափուի
 Երկրի կրեսին՝ լուսով կենդանի
 Պայծառ արշալոյս, մարդկանց պիտանի:

(Թարգ. Լուսերէնից),

II.

Ս Պ Ի Տ Ա Կ Ձ Գ Ե Ս Տ.

Անճրգ, խայտառակ մահուան մատընուած
 Հունգարցի կոմսը շղթայակապ էր:
 Նա օգնել ուզեց իւր խեղճ հայրենեաց,
 Հպարտութիւնը խիստ վրդովուած էր:
 Նա նենդ ստրուկներին՝ հոգով ստորացած՝
 Վաղուց անողորմ թշնամի դարձաւ,
 Եւ միշտ կռուելով ընդդէմ այս չարեաց՝
 Կոմսը կախուելու դատապարտուեցաւ:

Հազիւ նա եղաւ քրտան տարեկան,
 Բայց պիտի մեռնէր: Մահը չարիք չէ,
 Այլ սփոփիչ է վշտին հոգեկան:
 Բայց մեռնել անարգ, խայտառակ մահով,
 Կախահան ելած ծաղը ու ծանակով,
 Դառնալ կերակուր սե աղուաների—
 Ահա՛ նախատինք, չարիք սոսկալի:

Առաւօտը նա մօրը դրկելով,
 Ասում էր տրտում՝ «մայր իմ, մնա՛ս բարով,
 Ահաւասիկ ես միակ որդիդ եմ,
 Մատաղ հասակիս դատապարտուած եմ
 Կարճօրեայ կեանքիցս ես անջատուելուն:
 Սահեաք պիտ կորչեն ինձ հետ իմ անուն,

Եւ իմ պատիւս: Խնդրում է որդիդ,
Մայր, որ դու փրկես քո խեղճ զաւակիդ:
Ոչ պատերազմի փոթորիկներում,
Ահ չեմ զգացել ոչ ծխում, հրում,
Բայց վաղուան օրը ելած կախահան՝
Ես պիտի դողամ, տերեւի նման:

Մայրը ասում էր, մխիթարելով՝
Ռեհ չվախենաս, սիրած զաւակս,
Ես պալատ կ'երթամ եւ աղերսելով
Սրցունք կըթափեմ: Ես իմ լացովս
Սրբայի սիրտը, դուժը կըշարժեմ,
Եւ առաւօտը, երբ կըտանեն քեզ
Դէպի կախահան, պատշգամբի վերան
Թէ սե զգեստով կանգնած լինիմ ես,
Գիտցիր, զաւակս, անխուսափելի
Քեզ մահ կը լինի:

Ո՛չ ապաքէն դու, հսկայի նման,
Յառաջ պիտ գնաս մահիդ յանդիման:
Խճ քո արիւնը հունդարական է:
Իսկ թէ սպիտակ շոր իմ վերաս տեսնես,
Գիտցիր, որ մայրդ իւր արցունքներով
Զաւակի կեանքը դարձրեց սպահով:
Թող դահիճներից դու բռնուած լինես,
Բայց երբէք, որդեակի, չդողաս, տարսես:

Կոմսը զիշերը հանդիստ է քնում,
Եւ ամբողջ զիշեր մընում է քնած.
Իւր երազներում նա մօրն է տեսնում
Պատշգամբի վերայ սպիտակ շոր հագած:
Գուժկան զանգակի ձայնն է զողանջում,
Վաղում են մարդիկ, հանդարտ քայլերով

Եւ շրջապատուած պահապաններով
 Շղթայած կոմսը առաջ է դնում:
 Քանի, քանի աչք պատուհաններից
 Սրբունք են թափում կոմսի յետևից,
 Ինչքան թափում են կանացի ձեռքեր
 Վերջին բարևի նորան ծաղիկներ:
 Բայց կոմսը ոչինչ բան չէ նկատում,
 Դէպի հրապարակ է միայն նայում.
 Այնտեղ պատշգամբում մայրն է կանգնած
 Հանգիստ, անվրդով սպիտակ շոր հագած:
 Ո՛հ, կոմսի սիրտը թնդաց խիստ ուժգին,
 Դէպի հրապարակ համարձակ քայլով
 Ընթացաւ կոմսը ժպիտը երեսին,
 Անտրտում վերև բարձրացաւ փութով,
 Զուարթ և ուրախ դահճի մօտ դնաց
 Եւ մինչև անգամ կախուկիս ժպտաց:

Բայց ինչո՞ւ մայրը սպիտակ հագուել էր.
 Ո՛հ խաբէութիւն: Այսպէս կարող էր
 Սուտ խօսել մի մայր, սոսկ բեկուած ահից,
 Որ իւր զաւակը չսարսէ մահից:

Ս. ԹԱՆԴԵԱՆ:

(Թարգ. ռուսերէնից).

ԱՐՁԱԳԱՆՔ.

Խոր ձորի մէջ գնում եմ ես,
Պարզ գիշեր է աստեղազարդ,
Բնութիւնը քնած է կարծես,
Եւ չորս կողմը լուռ ու հանդարտ:

Ոչ տխրակի կրգն է լսվում,
Ոչ վայ տալիս իւր գիւնն բուն,
Ծառերի՝ մէջ հով չէ խաղում,
Չկայ մի ձայն, չկայ ծպտուն:

Ես, ընկղմած մտքերիս մէջ,
Առաջ եմ գնում, և իմ հոգին
Մտածում է, կըլինի՞ վերջ
Հայոց ազգի տառապանքին:

Յանկարծ կուրծքիցս դուրս թռաւ
Էրնէկ մէկն ինձ տար պատասխան:
Արձազանքը տարաւ բերաւ
Եւ հնչեցրեց. «սոս պատասխան»:

Պատգամախօս անտես, անյայտ,
Մէկ հարցմունքիս լաւ ուշ դարձրու:
Արձազանքը միայն կիսատ
Կրկնում է ինձ խօսքս. «հարցրո՛ւ»:

Ի՞նչ է սպասում խեղճ Հայ ազգին,
Միթէ կորուստ, ոչ փրկութի՞ւն:
Արձազանքը որոտազին
Պատասխանում է. «փրկո՛ւն»:

ՏԱՃՎԱ-ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ՀԱՅԲ.

Ի՛նչ գեղեցիկ է իմ հայրենիքը,
 Ինչպէս կապոյտ է նորա երկինքը,
 Օղբ անոյշ է և առողջարար,
 Զուրն անմահական է ինչպէս նեկտար:

Հսկայամարմին նորա լեռները
 Երկինքն են հասցնում սուր կատարները,
 Որոնք, պսակուած ձիւնով մշտապատ,
 Փայլում են, ինչպէս մաքուր ադամանդ:

Նորա գետերը բիւր վտակներով
 Սնունդ են առնում Եդեմի ջրերով,
 Եւ երկնածիծաղ կապուտակ լճեր
 Ժպտում են, ինչպէս գեղեցիկ աչեր:

Կանաչ, ծաղկազարդ հովիտ ու բլուր
 Հօտերին տալիս են կուշա կերակուր,
 Դաշտերը ծածկած ոսկէ արաւերով,
 Պարտէզն ու այգին լի պտուղներով:

Եւ զետնի տակը զանձեր անսպառ.
Ոսկի ու արծաթ, թանկագին զոհար.
Լի է Հայաստան ամեն բարութեամբ—
Բայց, աւանդ լի է և թշուառութեամբ:

Իմ հայ եղբայրը ստրուկ է և զերի,
Նա չէ վայելում բարիքն իւր հրկրի,
Նա խեղճ է, տգէտ, մերկ է ու քաղցած,
Տանը ու զուրսը անխնայ հալածուած:

Նա չունի ոչինչ սեփականութիւն,
Իւրը չեն որդին, ամուսին և տուն.
Հազիւ մեռնելիս շնորհում են նորան
Հայրենի հողում մի նեղ գերեզման:

Հայն իւր քրտնքով հանում է զետնից
Ոսկի ու արծաթ, երկաթ ու պղինձ,
Եւ նոյն երկաթից պատրաստում է նա
Բռնաւորին սուր, իւր համար շղթայ:

Նա իւր արտերի առատ հունձերով
Տաճկի ամբարն է լցնում իւր ձեռով,
Իսկ ինքը, կարօտ կտոր չոր հացին,
Սովատանջ մեռնում է հայ զիւղացին:

Հայ մարդ, մինչև երբ դու պիտի պղպէս
Կեանք վարես անբան անասունի պէս,
Մինչև երբ արդեօք պիտի ծանրանայ
Օտարի լուծը պարանոցիդ վրայ:

Գլխիդ զարկում են—դու ձայն չես հանում,
Տունդ քանդում են—դու չես բողբոջում.
Ամեն բան, ինչ որ սուրբ է քեզ համար,
Խլում, պղծում են—դու հեզ ես, խոնարհ:

Դու քո անցեալովն ես մխիթարվում,
Մեռած քաջերի փառքով պարծենում.
Նոքա ապրեցան ու անուն թողին,
Դու ինչ ես թողնում քեզ յաջորդողին:

Աւերակ երկիր, ստրկութիւն, շղթայ,—
Ոչ, Աստուած չանէ, ես չեմ հաւատայ.
Անդրանիկ պաշտպանը ազատութեան,
Հայ ազգը, ստրուկ չի մնայ յաւիտեան:

Բայց ո՞վ կ'ազատէ քեզ ստրկութիւնից:
Օտաւրը: Զո՛ւր է յոյսդ օտարից:
Թէ վափազում ես դու ազատութեան,
Պէտք է և ինքդ փշուս քո շղթան:

ԳԷՈՐԳ ԲԱՐԻՈՒԴԱՐԵԱՆ:

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ

Դ Է Պ Ի Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն.

(Բողոնշտէղտից).

Հետեւեցէ՛ք ինձ դէպի այն օրհնուած երկիրն, ուր, ըստ աւանդութեան, զրախտն է գտնւում և ուր փոխադրւում էի ես մտքով մինչև Համողութեցայ որ նա քո աչքի մէջ է գտնւում, իմ նազելի էտլիդամ:

Հետեւեցէ՛ք ինձ դէպի Ջանգու և Սրաքս գետերի ծաղկապատ և ըստ աւանդութեան օրհնուած ափերն, ուր ես վերջապէս՝ երկար թափառական կեանք վարելուց յետոյ, հանգստութիւն էի որոնում, մինչև չտեղեկացայ, որ ոչ մի տեղ չէ կարելի հանգրստութիւն գտնել, եթէ ոչ քո սրտում, իմ նազելի էտլիդամ:

Հետեւեցէ՛ք ինձ դէպի այն այգիներն, ուր Նոյն առաջին անգամ որթ տնկեց իւր և իւրեան ժառանգող մարդկային ծարաւ սերնդի ուրախութեան ու զուարճութեան համար: Հետեւեցէ՛ք ինձ այն ապառաժոտ լեռնային ուղիով, որ տանում է դէպի Սյրարատեան դաշտավայրը, ուր կարմիր շորերը հագին, կայծակի նման փայլուն աչքերով և արևառ դէմքով, սուր դաշոյնը և Դամասկոսի երկար ատրճանակները լայն գօտիի մէջ անցրած, Բաղդադի բարակ նիզակը հմուտ կերպով ձեռքին բռնած՝ ձիու վերայ նստած, վայրենի քուրդն է անցնում, ուր Նոմադն իւր սև տաղաւարն է բաց անում, ուր ուլտերի կարաւաններն երկրիս արդիւնքներով բեռնաւորուած արթուն հետեւողներով դանդաղ յառաջ են քայլում, ուր աւազակային կեանք վարող թաթարների գետնափոր բնակարաններն են գնտվում:

Հետեւեցէ՛ք ինձ դէպի այն պտղաբեր հովիտները, ուր Հայկի զաւակներն, հեռու քաղաքային աղմկայոյզ կեանքից՝ ապրում են իրանց նահապետական սովորութիւններով, իրանց արտերն արօ-

րում, հօտերն արածեցնում և հիւրասիրութիւնը Աստուածաշնչի անարատութեամբ գործադրում: Հետեցէ՛ք ինձ դէպի Սրարատն, որ իւր արքայական ալեգարդ գաղաթին ջրհեղեղից աղատուած տապանն է կրում: Հետեցէ՛ք ինձ դէպի Հայաստանի բարձրաւանդակը:

* * *

Ռուսաց ճանապարհորդական կառքը սպասում է դրան առաջ: Կառքի յետև կանգնած էին Դոնի երկու կապակ, իսկ մեր սպասաւոր առաջնորդն անընդհատ սարքում էր կառքի մէջ մեր բաները, որպէս զի առանց չարչարուելու նոցա վերայ կարողանանք նստել և մենք՝ ես և Ռ. զբաղուած էինք մեր վերջին ողջ ոյնները փոխադարձաբար տալով մեր պատուելի ուսուցիչ Միրզա-Շաֆուն: Իմաստասէրը սաստիկ շարժուած էր երևում, որ իւր աշակերտներից մի քանի ամսով բաժանվում է, բայց այնու ամենայնիւ աշխատում էր զուարճախօսութեամբ ծածկել իւր ցաւն. «Ի՞նչ է ասում թողրուլ Բէն-Արսլան՝ երեկ հիացնում էր ինձ բարեկամներին ներկայութիւնը, իսկ այսօր նոքա ինձ մենակ են թողնում»:

«Ալլահ սըլն իլլահ»։ Աստուած ձեզ հետ, բացականչեց նա հրաժեշտի րոպէին: *Прощай, прощай!* որոտաց Ղուկասի հրամայողական ձայնը: Միրուսաւոր կառապանը սուլեց, և խելօք ձիերը սրեցին իրենց ականջներն և առասպելական արագութեամբ սլանում էր կառքը, որին հետևում էին ձիաւորները: Շուտով մենք թողնք այն հովիտն, ուր Տփիսիսն է գտնվում իւր հանքային ջրերով և այգիներով, իւր սուլորութիւններով և լեզուներով: Այն սարերն, որ պատել են այդ քաղաքը, այնպէս չոր են, ինչպէս մի աւազուտ բլուր, և այնպէս մաքուր, ինչպէս մի մուսուլմանի սափրած գլուխ:

Մի՞ժամանակ պէտք է այս սարերն ծածկուած եղած լինէին բոյսերով և ծաղիկներով, որոնց ստուերների տակ գեղեցիկ Անահտի ու որոտման չաստուածոյ տաճարներն են գտնուել: Բայց սարսափելի ձեռքերը, — այսպէս է պատմում աւանդութիւնը, — քանդել և աւերել են սուրբ քաղաքներն և բարկացրել վրէժխնդրութեան չաստուածուն: Անահիտը թողնում է այդ օրից իւր բնակարանը և սկսում է իշխել իւր սիրած Հայաստանում, ուր նորան պաշտում ու զոհեր են բերում, իսկ որոտման չաստուած Տիգրսը ջարդ ու փշուր է անում իւր որոտներով բոլոր ծառերն, բոյսերը և

այդ տեղից հրաբուխներ արձակում. կրակն այրում է արմատներն և չորացնում կանաչավարդ սարերը: Յետոյ անցնում է նա իւր սիրելի զաւակների մօտ, որոնք ապրում են Պոնտոսի արեւելեան ափերին: Այդ ժամանակից յետոյ Տփլիսի չոր ու ցամաք սարերի վերայ այլ ևս ոչ մի ծաղիկ, ոչ մի ծառ չէ բուսնում: Բայց քանի աւելի ենք հեռանում Կիւրոսի քաղաքից և մօտենում Հայաստանի բարձրաւանդակին, այնքան աւելի հարուստ և իւր բազմակողմանի արդիւնաբերութիւններով բուսական աշխարհն տխուր է բարեւում մեզ ծանօթ: Այստեղ գտնում ենք մենք միւսնոյն բոյսերն, ինչ որ Շոսպէրմարկի սարերի վերայ կան, ուստի և կարիք չեմ զգում նկարագրելու նոցա: Նաւթային հանքերով հարուստ Սողանլուղ գիւղը հասնելուն պէս, իսկոյն այցելեցինք հռչակաւոր կարմիր կամուրջը (վրացիներն անուանում են գատէ խիլի - խիդի), որ խրամի կամ Գեբրիտայի երկու ափերն է իրար միացնում: Այդ հնադարեան կամուրջը ներկայացնում է վրացական քանդակագործութիւնը: Առաջ նա ունեցել է չորս կամար, չորս երկար և մեծ սիւն, որոնց մէջ սենեակներ են շինուած եղել: միջին սիւնի սենեակների մէջ գտնվում էր նոյնպէս մի խանութ, որի երկու կողմը դէպի գետը նայող պատշգամբով է պատած եղել: Պատշգամբները քանդուած են, իսկ սենեակներում ապրել չէ կարելի, և չնայելով ժամանակի ազդեցութեան, կամուրջը ամբողջապէս մնացել է:

Արդէն Մուղանլուում, որտեղից մինչև կարմիր կամուրջը մի քանի ժամուայ ճանապարհ է, թողինք անյարմար սայլակն, հեծանք թուրքերի ձիերը և, չնայելով լեռնային ճանապարհներին, կարողանում էինք օրեկան 11 գերմանական մղոն կամ 77 վերստ անել:

Մի քանի վերստ՝ Պիպիսից ոչ հեռու, Արսլան-Բէգլու կայարանը չհասած, ճանապարհին կանգ առանք, ուր բնութիւնը իւր ամբողջ ուժով ներգործել էր մի ժայռի վերայ և նորան մի զարմանալի բուրգի ձև տուել:

Բազմաթիւ ցիր ու ցան եղած փոքրիկ սարերի միջևից բարձրանում է հազար հինգ հարիւր ոտնաչափ բարձրութեամբ Գեւմարցին-Ղաշը (Gewardzin Dasch), որի մասին գրուել են շատ գիտնական և ոչ գիտնական յօդուածներ և որի հետ կապուած են ամենասարսափելի աւաղակների պատմութիւնները: Երբ մենք այդտեղից առաջ գնացինք, մեր բարի առաջնորդը պատմեց Ռուս Բեօրբերգ

(Böhrberg) գեներալի սպանութեան գործն, որ պատահել էր այստեղ 1844 թ. գարնանը: Գեներալը յոգնած օրուայ ճանապարհորդութիւնից՝ վճռում է գիշերել մի թրքարնակ գիւղում: Այդ նպատակով առաջ է ուղարկում իւր ծառաներից մէկին մի յարմար բնակարան գտնելու: Ինչպէս ընդր ծառաները հպարտանում են իրանց տիրոջ բարձր պաշտօնով, նոյնպէս էլ անում է գեներալի ծառան, ահագին բազմութիւն հաւաքելով գիւղում իւր շուրջը:

— «Ուրեմն քո տէրը մեծ պաշտօն ունի տէրութեան մէջ», — հարցնում է նորան մի բարձրահասակ, թիկնաւէտ թուրք:

— «Սարգարից փոխարքայից յետոյ, նա առաջինն է»:

— «Բազմաթիւ ուղղեկիցներով է ճանապարհորդում նա»:

— «Այո, նա ունի իւր հետ տասն և չորս կազակ և երկու ծառայ»:

— «Ե՞րբ կը հասնի նա գիւղը»:

— «Մի ժամից յետոյ», — պատասխանում է ծառան:

— «Կարծեմ, ժամանակ կ'ունենանք յարմար բնակարան պատրաստելու»:

Թուրքն իւրաքանչիւր հարց ու պատասխանին խորհրդաւոր հայեացքներ է ձգում իրան շրջապատող ամբոխի վերայ: Մինչդեռ ծառան երկու գիւղացու հետ բնակարան էր նայում, ուսատեաց թրքերը պատրաստվում են յարձակուելու գեներալի խմբի վերայ:

Ի հարկէ նոքա աւելի հեշտութեամբ կարող էին իրանց ծրագիրն իրագործել, եթէ թողնէին գեներալին, որ գիւղը հասնի, բայց դա հակառակ կը լինէր մուսուլմանների սովորութեան. ով որ ոտը կոխեց նորա տան շեմքը, նա սուրբ է և չէ կրելի նորա կեանքը խզել. մինչև անգամ աւաղակն հիւրասիրութեան օրէնքների դէմ չի գնալ: Քանի որ թշնամին նորա չորս պատերի մէջ է գտնվում, նորա մազն անգամ ձեռք չեն տալ, բայց երբ նա արդէն հեռու է, այն ժամանակ յարձակվում են: Քսան զինուորաւած թրքեր, հարց ու փորձ անող երկարահասակ թուրքի առաջնորդութեամբ ճանապարհ են ընկնում յարձակուելու գեներալի խմբի վերայ: Վայրենի ձայներով թուրքերը յարձակվում են յետեից նոցա վերայ: Պատերազմը կարճ և արիւնահեղ է լինում: Կազակներից և ծառաներից ոչ ոք կենդանի չէ մնում: Գեներալը վայր է ընկնում դաշոյնի մի հարուածից և հրացանի գնտակից:

Նոյն ժամին, երբ թաթարները զբաղուած են լինում իրանց զոհերի մինչև անգամ շապիկները հանելով հեռուից մի կարաւան է երևում: Աւազակները բաւականանալով իրանց յափշտակութիւններով ցիր ու ցան են լինում ճանապարհի մօտ գտնուող անտառի մէջ:

Ես զարմացած էի, երբ յետոյ մի ոռւս գեներալի բերանից էլի մի այդպիսի սպանութեան պատմութիւն լսեցի:

«Այդ թշուառականներն», — ասում էր նա, — «յիշում են մանկութիւնից, որ Ռուսները իրենց հայրերին ոչխարների նման մորթել են, որպէս զի գոնէ նոցա որդեկեանց օրէնքներին հնաղանդեցնեն: Ուրեմն աւելորդ է զարմանալ, որ նոքա իւրաքանչիւր դէպքից օգուտ են քաղում վրէժխնդիր լինելու: Այստեղ առաջներում եթէ մի գողութիւն էր լինում, ոչ մի ժամանակ նա տեղի չէր ունենում առանց սպանութեան, որովհետեւ օրէնքն ասում է. «մի՛ յափշտակիլ կենդանի մարդուն»:

Սորանից յետոյ մենք հասանք Պիպիսի և Իստիբուլախի մէջ գտնուող շատրուանը, ուր Երևան գնացող կարաւանները կանգ են առնում իրանց ձիաներն կերակրելու համար:

Մենք ևս այստեղ կանգ առանք հանգստանալու և զբաղուեցանք մի «պիտակ և հասարակ քարի արձանագրութիւնը կարդալով, որ պարունակում էր իւր մէջ բարերար հիմնադրի անունը, ծննդեան տեղն և տոհմական ցուցակն: Դորա տակ քանդակել էր տուել տեղական երգիչներից մէկը մի երգ ևս:

Մեզանից ոչ շատ հեռու հանգստանում էր ձիաւորների մի ուրիշ խումբ, որի անդամներից մէկի հետ մեր Ղուկասը զբաղուած էր խօսակցութեամբ:

«Սա երևանցի իշխան թ. է», — յայտնեց Ղուկասը, մեզ մօտ վերադառնալով, — «նա ևս թիֆլիսից է գալիս իւր հետևողների հետ: Նա ցանկանում է ձեզ հետ ծանօթանալ և ձեզ հիւրասիրել: Թոյլ կըտամք, ես նորան ձեզ մօտ բերեմ»: Ես մի քանի րոպէ մտածեցի մինչև այդ ասելս, որովհետեւ նկատեցի, որ իշխանը ոռւսաց զինուորական հագուստով է և ես երկար էի ապրել Վովկասում վրացիներին և հայրերին ճանաչելու համար.... Ես խորհուրդ տուի Ռ.ին մեզ հիւրասիրողի հետ խօսելիս մեծ զգուշութիւն բանեցնէ և ասացի Ղուկասին, թէ մեզ մեծ ուրախութիւն կըպատճառէ իշխանի հետ ծանօթանալը: Մենք վեր կացանք մեր տեղից, մի քանի քայլ առաջ գնացինք նորան դիմաւորելու:

Ահա մեզ մօտենում է մի բարձրահասակ, վայելչակալմա՝ քառասուն տարեկան մարդ։ Նա գլխին ծածկած ունի հայկական ծանօթ գրտակ։ Նորա լի և մաքուր երեսի համաչափութիւնը խանգարում է կարմիր քիթը, իսկ հաստ ու սե բեխերը մի տեսակ գեղեցկութիւն են տալիս նորա երեսին։ Նորա ահագին հասակին համապատասխանում է և լայն կամարաձև կուրծքը։

Նախ քան մեր ծանօթանալն իշխանի հետ՝ ես աւելորդ չեմ համարում յիշել, որ մի հայկական իշխան ասելով, պէտք չէ մի հարուստ, զարգացած անձնաւորութիւն երեակայել....

Մեզ յայտնի է, որ արիստոկրատիկական շրջանում ընդհանրապէս աւելի տոհմին են ուշադրութիւն դարձնում, քան թէ փողին և հարստութեան. գլխաւորն այն չէ, թէ մէկը մի բան է, մի արժէք ունի, այլ նորա նախահայրերը մի բան եղել են, թէ ոչ։ Այս տեսակէտից կարող է իշխան թ..... իրան համեմատել եւրոպական իշխանական տների հետ, ըստ որում նա համարում է իրան Արամի ցեղից, որ Աբրահամի ժամանակ է ապրել և, ինչպէս աւանդութիւնը պատմում է, նա Արարատին իւր անունն է տուել։ Բաւականացէ՛ք առ այժմ՝ սորանով։ Ճանապարհորդութեան ժամանակ յաճախ առիթ կ'ունենանք իշխանի հետ ծանօթանալու։ Սովորական ողջոյնից յետոյ իշխանը հարցրեց ինձ, արդեօք մենք արեւմտից ենք և եկել ենք սարերի, բոյսերի առաքինութիւններն, ժողովուրդի լեզուները հետապօտեցնու։ Մեր դրական պատասխանը առիթ տուաւ նորան շատ կեղծաւոր ֆրաղներ ասելու, իբրեւ թէ հետապօտութեան ձգտումներն, մեր առասպելական իմաստութիւնն մեր աչքերից երևում է։ Առաւելապէս զարմացնում էր իշխանին Ռ.-ը, որ այդ ժամանակ միմիայն 22 տարեկան էր։

«Դեռ այսպէս երիտասարդ է և այդպէս գիտնական», — բացականչում էր նա իմ բարեկամի իւրաքանչիւր նկատողութիւնից յետոյ. իսկ միւսները, թէև բարեկամնիս ասածներէց ոչինչ չէին հասկանում, բայց իրանց տիրոջը ուրախութիւն պատճառելու համար, ցոյց էին տալիս իբրեւ թէ հալվում են զարմանքից։

Իսկապէս երևում էր իշխանին, որ մենք իմաստութեամբ և ճարտարախօսութեամբ աւելի բարձր ենք իրանից, ըստ որում նա իւրաքանչիւր խօսք արտասանելու ժամանակ հալում էր, որպէս զի լեզուն բացուի։ Նախ նա աշխատում էր, որքան կարելի է գեղեցիկ կերպով նկարագրել իւր աղբեցութիւնը ժողովուրդի վերայ, իւր բռնած զիրքն և զարգացումն։

Երբ խօսակցութեան ժամանակ յանկարծ տեղի էր ունենում աւելի կեղծ, քան թէ իրական երևոյթ կամ, ինքը կարծում էր, թէ մենք չենք հաւատում, այն ժամանակ բռնում էր իւր հետեւողների մէկի թեքից և հարցնում հրամայողական ձայնով. «Ծիշտ չէ՞, դու ասա», և դրան հետեւում էր «վ'Ալլահ, էլա դըս» (Աստուած վկայ, այդպէս է) պատասխանը:

«Եւ հայրենակիցների մեծ մասը ապրում է առանց ուշադրութիւն դարձնելու կրթութեան գործի և նորա յառաջագիմութեան վերայ: Նոքա ծխում են իրանց ծխամորձը, պարապում են և վերջացնելով իրանց գործերը, գնում են լողանալու, ուտում են, խմում, պսակվում, երեխաներ են ծնեցնում և մեռնում: Իսկ ես ի՞նչ եմ անում: Նա գնում եմ Տփլիս, արդէն երրորդ անգամն է, որ ես այնտեղ լինում եմ: Դիտում եմ տներն և մարդկանց, ապրուստի ձևը մեծ աշխարհում, դիտում եմ մեծ դահլիճների աթոռներն ու սեղանները, իմ ծառայութիւնն եմ մատուցանում Սարգարին: Նիստ ու կաց եմ անում ուսանների հետ»:

Նա ընդհատեց իւր զարգացման աստիճանի տարրների թուելը մի հայեացքով, որ երկու նշանակութիւն կարող էր ունենալ և մի շեշտումով, որ կարելի էր կամ ծաղրի կամ զարմանքի տեղ ընդունել:

Կեղծաւորութիւնն և խորամանկութիւնը այնպիսի կատարելագործութեամբ չեմ տեսել, ինչպէս հայերի մէջ է, որոնք վաճառականութեան շնորհիւ ոտնակոխ են արել իրանց նախահայրերից ժառանգած պարզ սովորութիւնները:

«Ձէ կարելի մինչև անգամ երեակայել, թէ կրթութիւնը և զարգացումն մեր մէջ ինչպէս դժուար է արմատներ ձգում, չնայելով, որ ուսաներն ամենայն րոպէ մեղ օրինակ կարող են լինել: Ձե՞ն ապրում ուսւ օֆիցերներն Նրեանում: Ձկան արդեօք նոցա մէջ ամուսնացածներ: Տեսնում ես, մարդն իւր կնոջ հետ գնում է զբօսնելու, և կինն, որքան էլ գեղեցիկ լինի, ցոյց է տալիս իւր դէմքը բոլորին, ով ուղում է տեսնել, կամ, եթէ նա երեսին բարակ քող ունի ձգած, այդ անում է նա իւր երեսն արեգակից, ցրտից, քամուց միայն պահպանելու համար: Ի՞նչ էք կարծում, արդեօք մտածում են մեր կանայքը նոցա հետեւել: Աւելի շուտով իրանց ջուրը կը ձգեն, քան թէ դէմքը բաց փողոցով կ'անցնեն: Մինչև անգամ իմ կնոջը չեմ կարողանում ստիպել, որ նա ուսւ կանանց հետեւի: Իմ կնոջ հետ պէտք է ծանօթանաք, թէ և դժ-

ուարութեամբ. մի սիրուն արարած է նա: Առհասարակ կանանց կարելի է սիրել, եթէ նորա գեղեցիկ և երիտասարդ են: Ի՞նչ էք կարծում դուք»: Մենք գլխով արինք ի նշան համաձայնութեան, և նա գոհ էր երևում մեր համախոհ լինելուց:

«Ղայիտմաս, արի այստեղ և մի սիրահարական երգ երգիր», — կանչեց իշխանն իւր հետևողներից մէկին:

Ղայիտմասը մի գեղեցիկ երիտասարդ էր և արհեստով կօշկակար, բայց իւր գեղեցիկ ձայնով հրապուրել էր իշխանին և ձրի ճանապարհորդում էր նորա հետ: Ղայիտմասը մօտեցաւ, և խոնարհ գլուխ տալով սկսեց երգել:

Երգից յետոյ իշխանը հրամայեց, որ մի տիկ գինի բերեն: Գինու ամանը պտտում էր չորս կողմը և երբ հիւրասիրութիւնը օրհնուեց գինով, հերթը հասաւ հետևողներին և կազակներին: Ապա հեծանք մենք մեր ձիանները և սկսեցինք շարունակել մեր ճանապարհորդութիւնը: Մեր առաջ թռչկոտում էին կազակները, նոցա հետևում էին՝ ես, բարեկամս և իշխանն, որ երկուսիս մէջ տեղն էր գտնվում, իսկ յետևից զալիս էին միւս ձիաւորները: Այս սարոտ երկիրը զովացնում է մարդկային աչքը բնութեան հարուստ փոփոխութիւններով. մի կողմից գարնանային արեգակը, միւս կողմից թռչունների ճլվուցը ծառերի վերայ և նեղ ու գեղեցիկ Աղստաֆայ գետի հոսանքի աղմուկը, որ մեր առաջ բարձրացող ձիանապատ լեռնային շղթաներիցն է սկիզբն առնում:

Մենք անցնում ենք գեղեցիկ դիրք ունեցող Դիրիջան հայկական գիւղի միջով և հասնում ենք մութը կոխելուն պէս լեռնային գագաթը, որտեղից դէպի ցած երևում է ծովի մակերևոյթից հինգ հազար ոտնաչափ բարձրութեան վերայ Գեօգչայ (Սեանայ) լիճը: Մորա երկարութիւնը ինը մղոն է, իսկ 3 մինչև 4 մղոն լայնութիւնը, և ընդունում է իւր մէջ երեսուն և հինգ գետակներ: Լճի հիւսիս-արևմտեան կողմին գտնվում է մի փոքրիկ և սքանչելի կղզի, որի վերայ կանգնած է մի հայկական հնադարեան վանք, ուր ապրում են վարդապետներ, որոնք բացի աղօթելուց, պարապում են նաև Հաֆիզի փիլիսոփայութեամբ և այդպիսով հաստանում են ու կարմանում: Բայց դորա մասին մի ուրիշ անգամ: Մենք պէտք է շտապենք հասնել Երևան, ուստի չեմ ուզում յիշել բոլոր մեծ և փոքր դիպուածներն, որոնք տեղի են ունեցել Սեանայ լճի ափերից մինչև Երևան: Չուբուխլու և Ներքին Ախտա հասնելուն պէս մնացել էր միմիայն մի կայարան, որ Երևան հասնենք:

Էյլարում կրկին կանգ առանք: Իշխանն ուղարկեց Երևան երկու ձիաւոր մեր գալուստը յայտնելու, որպէս զի մեր ընդունելութեան համար պատրաստութիւն տեսնեն և ապա դիմեց մեզ, ասելով. «Եթէ դուք քաղաքումն մնաք, անշուշտ քաղաքի կոմսն-դանտը մարդ կ'ուղարկի ձեր յետևից և կը խնդրէ, որ ամրոցում իջլանէք, բայց ես լիայոյս եմ, որ իմ հերաստիութիւնը չէք մերժիլ»: Ինչ պէտք է ասէ ժողովուրդն, եթէ իմանայ, որ դուք իմ առաջարկութիւնը մերժել էք, քանի որ մինչև Երևան միասին ենք ճանապարհորդել: Որքան ոյժս թոյլ է տալիս, կարող եմ ամենայն ծառայութիւն մատուցանել ձեզ: Իմ տանը մի դահլիճ ունեմ, որ բոլորովին եւրոպական ճաշակով է կահաւորուած ինչպէս կոմսնդանտի սենեակներն, եւրոպական աթոռներով, սեղաններով, փայտեայ յատակով և այլն»: Այսպէս թւում էր մեր իշխանն իւր դահլիճի վարդարանքը, մինչև որ մեր համաձայնութիւնը տուինք և յայտնեցինք, որ Երևանում մեր նպատակը չէ եւրոպական աթոռներ, սեղաններ տեսնել, այլ հայկական կիանքն և սովորութիւնները:

Էյլարում մեր ճանապարհորդութիւնը մի կարճ միջոց ընդհատելուց յետոյ, կրկին հեծանք ձիաներն և կամաց քայլերով դիմեցինք դէպի Հայաստանի մայրաքաղաքն:

Քաղաքից դուրս հաւաքուած էր ահագին բազմութիւն արևմտքի երկու երիտասարդներին դիմաւորելու. մենք ստիպուած էինք ձիաներից իջնել և նոցա քաղաքավարութեանը պատասխանել և գինի ու արևելեան պտուղներ ընդունել:

Եւրոպացու վերայ Երևանն առաջին նուաճ շատ վատ տպաւորութիւն է անուամ: Փողոցները նեղ են և կեղտոտ, տները փոքրիկ և ցած: Առհասարակ այնպիսի մտապատկերներ են իշխում մեզ մօտ արևելեքի գեղեցկութեան և փայլի մասին, որ անկարելի է երևակայել. գուցէ ճանապարհորդը արժանի չէ գտնում երկար ճանապարհորդութիւնից յետոյ հասարակը, սովորականը նկարագրել, այլ բացառապէս երևակայութեանն է ոյժ տալիս:

Իշխանի տունը հասնելու համար պէտք էր ձիով դեռ բաւական տարածութիւն գնայինք և այդ տարածութեան վերայ գլուխուած բոլոր տներն էլ տգեղ էին, իսկ դորա փոխարէն հիացնում էին մեզ չարսաւում փաթաթուած անց ու դարձ անող հայ կանանց հասակը, գնացքը, հագուստն և այլն: Այս նկատելով իշխանը, բացականչեց հպարտութեամբ. «Իմ կնոջը պէտք է տեսնէք

հենց այսօր»։ Արեգակը մայր մտնելու վերայ էր, երբ մենք իշխանի փոքրիկ և հասարակ տնակը հասանք։ Մեզ տարան կապերտներով զարդարուած մի սենեակ և մենք բաղդաւոր էինք զգում մեզ, որ կարող էինք թափ տալ մեր շորերի և կօշիկների փոշին և երկուսս միասին՝ հանգիստ, առանց արգելքի գէթ մի ժամ խօսել մեր ճանապարհորդութեան ժամանակ պատահած դէպքերի մասին և ծիծաղել։

* * *

«Գիտէ՞ք», — ասաց Ղուկասը, ներս մտնելով մեր սենեակը, — «որ մեզ մի քառորդ ժամից ընթրիքի պիտի սպասեն. գիտէ՞ք ինչու էր ցանկանում իշխանը մեզ իւր տունը հրաւիրել։ Նա գտնվում է տեղական կառավարութեան ծառայութեան մէջ և այստեղ համարվում է, իբր մի կաշառակեր պաշտօնեայ, ուստի այդ պատճառով կոմենդանտը և գաւառապետն, որոնք աջնիւ մարդիկ են, իշխանի հետ յարաբերութիւն չունին, հետեւաբար նորա նշանակութիւնը ժողովրդի աչքում ընկնում է։ Եւ այդ հիման վերայ նա շատ ուղիղ է մտածում։ Եթէ կոմենդանտին և միւս պաշտօնական անձնաւորութեանց այցելէք, այն ժամանակ նոքա էլ պէտք է փոխադարձաբար ձեզ այցելեն և նա առիթ կ'ունենայ նոցա հետ յարաբերութիւն ունենալու»։

— Բայց դու որտեղից գիտես այդ մանրամասնութիւնները։

«Ամբողջ երկիրը գիտէ, որ նա աւելի փող է մխում, քան թէ ունի և ձեռքն իսկոյն սեղմում է, երբ միջին մի բան է լինում։ Բայց դժուարութեամբ կարելի է նորա կաշառակերութեան հետքերը գտնել, ըստ որում նա շատ խորամանկ է, չէ կարելի ցոյց տալ թէ մարդ նորան հետեւում է, որովհետեւ նա մեծ ժողովրդակաւնութիւն և ազդեցութիւն ունի այս նահանգում։ Բայց և այնպէս աշխարհումս պէտք է ամենալաւ մարդը լինի նա և եթէ նա ուղիղ ճանապարհով չէ վաստակում ամեն ինչ, այնու ամենայիւ. բաժանում է վաստակածը արդարութեամբ, նորա տանը ամբողջ տարին ուրախ կեանք կը տեսնէք և նորա սեղանին ամեն ոք կարող է մասնակցել, եթէ զուարճախօս է և լաւ ստամոքս տէր»։

Ղուկասի խօսակցութիւնը ընդհատուեց և իսկոյն ներս մտաւ սենեակ ինքն իշխանը, որ իւր զարմանքը չէր կարողանում ծածկել, երբ մեզ գլխից մինչև ոտ զարդարուած տեսաւ։

«Ինչո՞ւ էք այդպէս զարդարուել, աղաներս», — հարցրեց նա ժպտելով։

— Որովհետեւ դու ճանապարհին յայտնեցիր, որ այսօր մեզ քո տիկնոջը պէտք է ներկայացնես:

«Նորա հետ այսօր ոչինչ չէ կարելի անել», — ասաց նա ներողութիւն խնդրելով: — «Նա շատ վախկոտ է, ուրիշ անգամ կը տեսնէք նորան: Մի օր, երբ բաղնիսից տուն կը վերադառնայ, մեր ծրագիրը կը իրագործենք: Իսկ այժմ, խնդրեմ, գնանք ընթրիք անելու և ուրախ անց կացնենք մեր ժամերը: Ղայիտմասն էլ այստեղ է, պիտի երգի, և բացի այդ մի քանի երաժիշտներ եմ հրաւիրել, յոյս ունեմ, որ հաւանէք»:

Օրուայ ճանապարհորդութիւնից կրած նեղութիւնը և յոգնածութիւնը ակորժակներս բացել էր, ուստի սրտաբաց ընդունեցինք մեր ուրախ տանտիրոջ հրաւերը:

Մտանք սեղանատունը, որ չունէր իւր մէջ ոչ մի վարդարանք, կարասիք, բացի մի ցածր սեղանից: Սփռոցի տեղ ծառայում էր մի մեծ, բարակ էլաստիկական հաց, պատրաստած ըստ տեսակի հրէական մացայի, որին հայերն և թուրքերը չեօրագ են անուանում: Տեղական քաղցր գինին խմում էինք մի արծաթէ ամանից: Սեանայ լճի քաղցրահամ ձկները կազմում էին ընթրիքի մեծ մասը, ըստ որում մեծ պասի ժամանակ էր, և հայերը շատ խստութեամբ են պահպանում եկեղեցական սովորութիւններն: Շատ մարդիկ էին մեզ ծառայում: մէկը լցնում էր գինին, միւսն ամաններն էր փոխում, երրորդը իմաց էր տալիս խոհարարին, թէ այս կամ այն կերակուրն կերել են թէ ոչ:

Ամբողջ սենեակում իշխում էր հրհռոց, ծիծաղ հանաք, ուստի լուրջ խօսակցութիւն սկսել չէր կարելի: Անգործ ծառաներն նստած ընթրում էին: Բոլորեքեան ուտում էին միևնոյն ամանից, բոլորեքեան խմում էին մեզ հետ միևնոյն թասից, որովհետեւ հայերը, նոյն իսկ կովկասի բոլոր ժողովուրդը չի ճանաչում տիրոջ և ծառայի մէջ այն զանազանութիւնը, ինչպէս եւրոպական ժողովուրդի մէջ է այդ:

Ընթրիք էինք անում առանց դանակի և պատառաքաղի, կրտում էինք սփռոցի տեղ ծառայող հացից մի կտոր և դորանով առնում էինք ամանի միջից կերակուր, որքան հացի մէջ տեղ էր լինում և բարաններիս մօտեցնում: Մեզ վարմանք էր պատճառում թէ ինչպէս վարժ է մեր տանտէրը գինի խմելում:

«Ղայիտմաս», — բացականչեց իշխանը, երբ ամաններն սեղանից վերցրել էին և միայն գինու կժերն էին մնացել սեղանի վերայ, —

«Ղայթմաս, ապա մի երգ երգիր գինու խաթրու»։ Ղայթմասը՝ նախ քան իշխանի հրամանը կատարէր, փորձեց դադարեցնել երկու երաժիշտներին, որոնք սենեակի մի անկիւնում նստած՝ սարսափելի զուլոռք էին բարձրացել, մէկը ձեռքին ունէր պարկիպզուկ. իշխանը մէջ մտաւ, և ապա միայն Ղայթմասը սկսեց երգել. երգի բովանդակութիւնը մօտաւորապէս այս էր. Լցրէք բաժակները գինով և խմեցէք բոլորեքեան։ Խմելն մարդուս իմաստացնում է, իսկ պասը յիմարացնում։ Ի՞նչ է նշանակում շունչ առնել, եթէ ոչ օգ խմել։ Ի՞նչ է համբոյրը, նա է կրկնապատիկ խմել։ Խմելը մարդուս երանելի է դարձնում, իսկ պաս պահելը յիմարացնում։

Եւ ահա գինու արծաթէ թասը շրջում է անդադար սեղանի չորս կողմը, մինչև որ գինին մեր գլուխն խփեց, և մենք անգիտակցաբար թողինք նոցա շարունակելիս և գնացինք ննջարան։

* * *

Գիտես, ասացի ես Ուին, երբ առաւօտեան սուրճ էինք խմում. այս գիշեր մի զարմանալի երազ եմ տեսել։

— «Գուցէ երազումդ իշխանուհին է երևեցել»։

Ո՛չ, երազումս տեսայ ես իմ հին հարևաններից մէկին։ Երբ ես փոքրիկ ու չար երեխայ էի և ուսումնարան էի գնում, նա ինձ պատահելիս ասում էր. «Ֆրից, դու պէտք է աշխարհումս ամեն բանի մէջ չափաւորութիւն սիրես»։ Ես ոչ մի ժամանակ առիթ չեմ ունեցել այդ իմաստին հետևելու, որովհետև վիճակս միշտ իմ դաստիարակչի դերն է կատարել և ինձ չափաւորութեան սահմանի մէջ պահել. բայց այս գիշեր, երբ երազումս տեսայ նորան, ձեռքին բռնած ունէր գինով լիք բաժակ....

«Սանտիմենտալ մի՛ լինիլ»,— ընդհատեց ինձ Ուին.— «թող ես էլ պատմեմ իմ երազն։ Երազումս տեսայ, իբր թէ ես կրկին Ստամբուլում եմ և իմ ծերունի տաճիկ ուսուցչի հետ նստած եմ Բոսֆորի ափին. երկինքը կապած էր մի գեղեցիկ ծիածան և իմ ծերունի ուսուցիչն օգտուելով առթից, սկսեց բացատրել, թէ ինչու տաճիկները ծիածանը Աստուծոյ դօտի են անուանում։ «Արեգակն, ասաց նա, Աստուծոյ աչքն է և երկինքը նորա մարմինը և ահա Աստուած ամբողջ օրը զերեկից նայում է մարդկանց գործերին, նա տեսնում է, ինչպէս առաքինի մարդիկ գինի չեն խմում, որպէս զի Աստուծուն սիրելի լինին, ինչպէս սրբերն աղօթում

են՝ որ Աստուծուն ծառայած լինին, Նորան, որ մարդկութեան այսպիսի սքանչելի բնակարան է նուիրել: Բայց Աստուած շատ խելօք է. որպէս զի չձանձրանայ և նեղանայ, նա ծիծաղում է ամեն բանի վերայ և երբ այլ ևս ծիծաղը չէ կարողանում պահել իսկոյն եօթը գունանի գօտին կապում է փորին, որ մարդկանց յիմարութեանց վերայ ծիծաղելուց չտրաքուի»: Մենք երկուսս ծիծաղից թուլացել էինք, այնպէս որ մենք ևս եօթ գունանի գօտիի կարիք էինք զգում՝ ծիծաղից չտրաքուելու համար:

Իշխան Թ-ն, որ կարճ ժամանակից յետոյ ներս մտաւ, ուրախ էր, որ առաւօտեան արդէն մեզ լաւ տրամադրութեան մէջ է տեսնում: Նա սկսեց մի ուրախ պատմութիւն, բայց իսկոյն ընդհատեց հետեւեալ խօսքերով. «սպասեցէք, ահա իմ կինը բակի միջով անցնում է. այժմ պէտք է ձեզ ներկայացնեմ, շտապէք ինձ հետեւել»: — Բայց մենք դեռ գիշերազգեստով ենք, պատասխանեցի ես ներողութիւն խնդրելով. — ինչպէ՞ս կարելի է այսպէս իշխանուհու առաջ դուրս գալ»:

«Ոչինչ նշանակութիւն չունի. հետեւեցէք ինձ, յետոյ ուշ կը լինի»: Նա մեզ թագցրեց այն դռան յետեւ, ուրտեղից իշխանուհին պիտի անցնէր և մեզ յայտնեց, որ նորա երեւելուն պէս, պէտք է իսկոյն դուրս գալ և առաջը կապել: Իսկ ինքը պէտք է յետեւից ճանապարհը կտրէր:

Մի քանի վայրկեանից յետոյ մեր սկսած խաղը յաջողութեամբ պսակուեց. երիտասարդ իշխանուհին կանգնած էր մեր մէջ տեղ՝ աչերն դէպի գետին ձգած: Բարակ և քնքոյշ կալմուածք ունէր նա, մաղերը սև էին, սակայն ընդհանրապէս աննշան: Նա հագին ունէր գեղին չուստեր և մի գեղեցիկ չարսաւով ծածկել էր իւր ամբողջ մարմինն: Իշխանը փորձեց ներկայացնել եւրոպական ձևով՝ «իմ տիկինը», — ասաց նա մեզ, մատնացոյց անելով կնոջը, — «երիտասարդ իմաստասէրներ Արեւմտքից», — նկատեց նորան:

Ինձ համար ցաւալի էր տեսնել այդ քնքոյշ արարածին այսպիսի մի վատ դրութեան մէջ. ես մի քայլ յետ գնացի և, նա մի սիրալիր հայեացք ձգեց ինձ վերայ ի նշան շնորհակալութեան, որով ամենագեղեցիկ ներկայացումից աւելի լաւ հասկացանք իրար, և թեթև ոտներով ցատկեց իշխանուհին մեր միջից:

* * *

«Այժմ՝ եկէք», ասաց իշխանը, «ես ցանկանում եմ ձեզ իմ տունը ցոյց տալ, յետոյ կը բարձրանանք կտուրն, որտեղեց հիւանալի տեսարան է ներկայանում։ Արարատն և ամբողջ քաղաքը»։

Նրբ մենք մի քանի սենեակ անցանք, որոնք բոլորովին նման էին իրար և որոնց մէջ ուրիշ բան չէր կարելի տեսնել, բացի սպիտակ պատերը և գոյնզգոյն կապերտները, վերջապէս հասանք եւրոպական անուանուած դահլիճը, որի մասին իշխանը արդէն ճանապարհորդութեան ժամանակ մեզ պատմել էր։ Այդ եւրոպական դահլիճը ներկայացնում էր մի մեծ և երկար սենեակ, սպիտակ պատերով և հասարակ տախտակէ յատակով։ Եւրոպական տարրը կայանում էր մի սեղանի և վեց աթոռների մէջ, որոնք ընկած էին մի անկիւնում, կարծես, թէ ամաչում էին առանձին դահլիճի մէջ երևիլ։ «Սա եւրոպական չէ՞», հարցրեց իշխանն ինքնահաւան կերպով։ Մենք գլխով արինք ի նշան համաձայնութեան։ «Ահաւասիկ նայէք այս պատուհանին, սորա նմանն ամբողջ քաղաքում, մինչև անգամ կոմենդանտի ամրոցում չէք գտնիլ։ Խոնջ վերաբերում է ամրոցի պատուհաններին, նոքա շինուած են պարսկական ճաշակով, գլորած և գոյնզգոյն ապակիներով»։

«Բայց այժմ ժամանակ է հաղնուելու, այսօր աւագ ուրբաթ է և ես պէտք է եկեղեցի գնամ, որպէս զի իմ հայրենակիցներս չվճռովեցնեն։ Նժէ ցանկանում էք ինձ հետ գնալ, պատրաստուեցէք»։ Տխրիւմ արդէն տեսել էինք հայկական եկեղեցւոյ ծխակատարութիւնը, ուստի ներողութիւն խնդրելով, մերժեցինք իշխանի առաջարկութիւնը, որպէս զի երևանեան նշանաւոր պարսկական մզկիթը այցելենք, որ ոռոսաց իշխանութեան ներքոյ գտնուող նահանգներում դժուարին չէ։ Մինչդեռ ապատ իսլամական երկիրներում անհնարին է եւրոպացուն մզկիթ ոտ դնելը։ Բացի այդ ունէինք մեզ հետ Միրզա Շաֆֆիից նամակ մուլլային, որ և մեզ ուրախութեամբ ընդունեց։ Նորա պաշտօնական պարտականութիւնները ստիպեցին մեր խօսակցութիւնը մի քառորդ ժամ ընդհատել, ըստ որում մինարէթի բարձրութիւնից ձայն որոտաց, որ հրաւիրում էր հաւատացեալներին աղօթելու։

Այսօր Ալիի մահուան յիշատակն է, ուստի մոլլան պիտի քարոզէր։ Նա խնդրեց մեզ հետը գնալ մզկիթ և հրամայեց ծառաներից մէկին, որ մեզ համար չուրուխներ տանէ այն տեղ։ «Բայց

Թոյլ է տրուած մզկիթում ծխել», — զարմացած հարցրի ես մեր պատուելի առաջնորդին:

«Ինչու չէ. Աստուած չէ մտածում այդպիսի մանր-մունր բաների վերայ, առանց դորան էլ այսօրուան օրը հաւատը տատանվում է և, եթէ հաւատացեալներին փոքր ինչ էլ ճնշենք, այն ժամանակ նոքա բոլորովին չեն գալ մզկիթ: Առանց քաշուելու ձեզ համար տեղ ճարէք, նստէք կապերտի վերայ և լսէք իմ քարոզը»:

Մենք մտանք մի մեծ կամարաձև առաստաղով դահլիճ: Նորասպիտակ պատերը զարդարուած էին Ղորանի իմաստներով, աւելի աչքի էր ընկնում պատերի վերայ հետեւեալը՝ «Աստուած Աստուած է, իսկ Մահամեդը — Մարգարէ»: մենք տեղաւորուեցանք դռան մօտ: Մեր առաջ նստած էին բազմաթիւ շէիտներ, պարսիկներ, թուրքեր իրանց կապոյտ թիկնոցով և սև բրգաձև գտակներով. բոլորից վերև նստած էին բազմաթիւ պառաւ կանայք, գլխից մինչև ոտ կապոյտ չարսաւի մէջ փաթած թուած: Երիտասարդ կանայք չեն կարող մզկիթ ոտ դնել, որովհետև Ալիորանում գրուած է, թէ գեղեցիկներն ու ջահիլները պէտք է տանը աղօթեն:

Այնպիսի խորին լուսթիւն էր տիրում մզկիթում, որ թուրքերի զայլանի ջրի կլկոցը անգամ կարելի էր լսել: Մոլլան, որ մի գեղեցիկ և վայելչակազմ մարդ էր, սկսեց իւր քարոզը բարձր ձայնով և մի ճարտարախօսի հանդարտութեամբ, որին իւր քարոզի հետեւանքը յայտնի է երևում:

Նա պատմեց Ալիի որդեկերանց վիճակն, որ ծանօթ բան համարելով չեմ ուզում կրկնել: Յետոյ նկարագրեց Ալիք, Մեհմեդի թշնամու, Օմեյյադների գլխաւորների մարտիրոսական մահը. «Թող անիծուին Սուլիստները, որոնք Ալիին սպանեցին: Մահամեդ Մարգարէն ասաց. Ալին ինձ համար է և ես Ալիի համար: Ալին հաւասար է ինձ, ինչպէս Ահարոնը — Մովսիսին: Ես այն քաղաքն եմ, որ բոլոր գիտութեանց կենտրոնն է և Ալին այդ քաղաքի դուռն է: Այսպէս խօսեց Մարգարէն, բայց նոքա չսեցին իրանց Մարգարէի խօսքերը և սպանեցին Ալիին, նորա սիրածին. լացէ՛ք, հաւատացեալներ, աղաղակեցէք և գանգատուեցէք ձեր սրտի ցաւերն, որ եօթն երկինքը շարժուին»:

Մոլլայի քարոզին հետեւեց սոսկալի լաց ու կոծ, որի նմանը մինչև այսօր չեմ լսել. վայ, վայ, վայ, որոտաց ամեն կողմից և մենք ոռնեցինք, որքան մեր ոյժը Թոյլ էր տալիս:

«Բարձր, — բացականչեց ոգևորուած մոլլան, շարժելով իւր ամ-

բողջ մարմինը. աւելի բարձր, որ երանելիները լսեն դրախտում, ուր նորա թափառում են առատաջուր այգիների մէջ»: Եւ աւելի բարձր որոտացին. վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ, բայց ինչպէս երևում էր մոլային այս սարսափելի բղաւորը ևս բաւականութիւն չէր տալիս, ուստի սկսեց նա. «այս տեղ խոցեց մահաբեր սուրը», ասաց նա, ցոյց տալով իւր կուրծքը, «և միւս կողմից երևեց սրի արիւնշաղախ ծայրը», ցոյց տալով իւր մէջքը: «Աղաչեցէք Աստուծուն, որ Նա ողորմի մեզ և բարկութիւն թափէ մեր թշնամիների վերայ, որ Նա իւր հայեացքով ջնջէ»: Եւ նորից կրկնուեց խլացնող որոտումն, կարծես, թէ կովկասի բոլոր քամիները, գայլերը, ճագարները հաւաքուել են միասին գրազի համար ոռնելու:

Կանայքը խփում էին ձեռքերով երեսներին, ծեր թուրքերը, մի կողմ ձգելով իրանց զայլանները, բղաւում էին վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ:

Ահա մոլան, ինչպէս երևում էր, բաւականութիւն էր զգում և այժմ աւելի հանդարտութեամբ շարունակեց նա իւր պատմութիւնը, վերջացնելով Ալիի որդի Հիւսսէյնի մահով, թէ ինչպէս նա իւր բոլոր որդկերանց հետ Օմէյյադի սերնդի սարսափելի Աբդուլայի, Եսսիդի բարեկամի խորամանկութեան զոհ դարձաւ: Վերջացնելով իւր ճառաբանութիւնը, մօտեցաւ մեզ և հարցրեց, թէ արդեօք քարոզը հաւանեցինք: Ոչ մի ժամանակ, նկատեց Ռ-ն չէինք լսել սորա նմանը, ևս բղաւում էի զգածուած ցաւից և զարմանքից, ինչպէս մի երեսայ:

«Ի՞նչ պիտի ասենք ձեր գովասանքին,— աւելացրի ես,— գովասանում է նոյնպէս աշակերտը իւր վարժապետին կամ թէ որդին իւր հօրը: Ինչպէ՞ս կարելի է խօսքով արտայայտել այն տպաւորութիւնը, որ գու մեզ վերայ արիւր»:

Նա մեծ բաւականութեամբ լսում էր մեր գովասանքը և նախ քան բաժանուելը՝ մեզանից խօսք առաւ իրեն կրկին այցելելու:

Մզկիթից դուրս գալով՝ մենք շնչեցինք նորա չորս կողմը և այցելեցինք ուսումնարանը: Եթէ ձեզ հետաքրքրում է մի պարսկական ուսումնարանի ներքինը, երեակայեցէք մի մզկիթ և մի փոքրիկ թատրոն առանց վարագուրի և կուլիսների: Մէջ տեղը ծալապատիկ նստած է ուսուցիչը, կողքին դրած է մի զայլան, որ նա վայելում է հանգստանալու միջոցին. նորա շուրջը նոյնպէս ծալապատիկ նստոտած են տասն և չորսից մինչև քսան տարեկան աշակերտներ:

* * *

Տանը մի թեթև նախաճաշիկ անելուց յետոյ, որոնցքինք Սբովեանցին՝ Պարրօտի առաջնորդին Արարատը բարձրանալու ժամանակ։ Արովեանը մի տաղանտաւոր հայ է, որ իւր գիտնական կրթութիւնը ստանալով Դորպատում և հիմնաւոր կերպիւ ուսումնասիրելով գերմանական ու ֆրանսիական լեզուները, վերադառնում է հայրենիք, ուր զարմանալի եռանդով գործում է հայրենիքի յառաջագիմութեան համար։ Նա հաւաքում է իւր մօտ 20—30 աշակերտ, խօսում է նոցա հետ գերմաներէն, և նորա աշակերտները այնպիսի յառաջագիմութիւն էին արել, որ մենք արձակ խօսում էինք նոցա հետ մեր մայրենի լեզուն։ Արովեանը մի բարի առաջնորդ եղաւ մեզ համար քաղաքում ըստ պարտականութեան անելի այցելութիւնները վերջացնելու։

Ուրախ ընդունելութիւն գտանք գնտապետ ֆօն-Կիլի՝ տեղական նահանգապետի կողմից, որ մի գերմանացի էր Բալթիկ նահանգներից։ Նա դժգոհ էր, որ մենք չէինք իջել ամրոցում։ «Այստեղ ես հազիւ եմ լսում իմ մայրենի լեզուն գերմանացու բերանից»,—ասում էր նա։ Մենք պատմեցինք նորան, թէ ինչպէս իշխւոյն մեզ հիւրասիրել է, և նորանից նոյնը լսեցինք, ինչ որ Ղուկասը մեզ պատմեց նորա մասին։ «Բայց այսօր ինձ մօտ պիտի մնաք, պարոններ»,—ասաց գնդապետը,—«ես չեմ թողնիլ ձեզ»։ Եւ իրաւ, այս գեղեցիկ եղանակին չէք կարող սորանից աւելի լաւ տեղ գտնել ժամանակ անց կացնելու համար։ Մենք գտնվում ենք սարգարի պալատում, քաղաքի ամենաբարձր կէտի վերայ։ Այս ամրոցումն էր ապրում Երեանայ ուժեղ Հոսսէյն սարգարը, որ Պետտիհ-Ալիի միջոցով օրուան հացի կարօտ մուրացկան դարձաւ և իւր կեանքը վերջացրեց Պարսկաստանում, մի ախոռում։ Նախ շրջենք, տեսնենք ամրոցը և ապա գնանք սեղանատուն գերմանական ապուր ուտելու։ Պատերազմական հմտութիւն ունեցողները իրաւացի են արտայայտնել իրենց զարմանքը։ Երեանայ նուաճումը առիթ է տուել կայսեր քաղաքը նուաճող Պասկեւիչին Երեանեան մականունանել։ Երեանի նուաճումից հետո հերոսութիւն չէ կարելի երեակայել։ Երեանայ դիրքը ընդհանրապէս և նորա բերդը մասնաւորապէս շատ մեծ ստրատեգիկական դժուարութիւններ չեն ներկայացնում, հետեւեալ ժողովրդի առասպելական վախկոտութիւնը աչքի առաջ ունենալով քաղաքի նուաճումը ամենահեշտ խնդիրներից մէկը կարելի է համարել։

Մենք այցելեցինք նոյնպէս սարդարի նախկին հարեմը, ուր այժմ ոռոսաց հիւանդանոցն է գտնվում. առաջ վրաստանի ու Պարսկաստանի փափկասուն հարձերը պարկած կակուղ աղուամազէ մահիճների վերայ՝ Հաֆիզի բանաստեղծութիւններն էին երգում, իսկ այժմ մերձ ի մահ հիւանդներն են պառկած և ծանր հառաչանք արձակում: Պալատի բազմաթիւ սենեակները մի իշխանական տան համար շատ փոքր ու աննշան գտանք. մեր ուշադրութիւնը գրաւեց միայն մի մեծ կամարապատ դահլիճ, որի պատերն ու առաստաղը հայելուց էին շինած: Այս տեղ զանազան պարսկական նկարներ տեսանք, որոնք ներկայացնում էին նշանաւոր շահերին ու զօրապետներին, պարսկական աւանդութիւններն ու պատմութիւնը. ի միջի այլոց կային և Նկատերինէ II-ի և նորա որդի Պաւլոս կայսեր պատկերները: Պարսկական նկարները կուրացնում են մարդու իրենց գոյնդգոյն ներկերով, իսկ նկարչութիւնը գտնվում է արուեստի նախնական կոպտութեան մէջ: Նոյնպէս արժէ տեսնել արեւելեան ճաշակով նկարած պատերը: Բայց բաւական է, որքան նկարագրեցինք մարդկութեան չզարգացած արուեստը: Հետեւեցէ՛ք ինձ դէպի Արարատի լանջը, որ այն տեղից ցոյց տամ ձեզ այն ամենագեղեցիկ արձանը, որ Աստուած ինքն է ստեղծել:

Հեռուից երկու սար է երևում, որոնք զանազանվում են միւսներից իրենց բարձրութեամբ. ձախակողմեանը՝ Փոքր Արարատը, 1200 ոտնաչափ բարձրութիւն ունի, իսկ աջակողմեանը՝ Մեծ Արարատը, 1600 ոտնաչափ:

Մեր առջև տարածվում է մի դաշտ և ապա երևում է Արարատը, որ երկու կողմից սարերով է պատած: Ահա այդ դաշտի վրայ անցնում է ուղտերի կարաւանը. իսկ հեռու հոսում է Արաքսը, որ հազիւ նկատելի է մարդու աչքին: Օդում իշխում են գիշատիչ արծիւներ, իսկ մեղանից ոչ այնքան հեռու գտնվում է մի պուրակ, ուր գարնանային թարմ ծաղիկները անուշահոտութեամբ լցնում են օդը, իսկ այգու ու պալատի պարիսպների մէջտեղում հոսում է Զանգու գետը:

Խօսքերով չէ կարելի մի այսպիսի պատկեր ներկայացնել, և առհասարակ այն ընթերցողները կարող են հասկանալ վերեւի նկարագրութիւնը, որոնք մի համանման բան տեսել են:

*
*
*

«Այդ ինչ տեղ էիք մինչև այժմ», — հարցրեց իշխան Թ., երբ մենք երեկոյեան տուն վերադարձանք: — «Քաղաքի կէսը՝ նահանգապետը, ոռու սպաները Երևանի բոլոր մոլլաներն ու գիտնականները այցելութիւն էին եկել ձեզ: Այնպէս չէ՞, դու ասա»:

— «ՎՍլլա՛հ էլա դըր» — Աստուած վկայ այդպէս է, — պատասխանեց անրաժան ծառան, որի հետ մենք պատիւ ունեցանք շատրուանի մօտ ծանօթանալու: Մենք պատմեցինք մեր ուրախ տանտիրոջ, որ ամբողջ օրը կոմենդանտի մօտ անց կացրինք:

«Գիտէ՞ք, ինչ կայ. ես ձեզ մի բան ասեմ», — ընդհատեց իշխանը մեր խօսակցութիւնը, — «այսօր դուք կոմենդանտի մօտ ճաշեցիք, իսկ վաղը նորան հրաւիրեցէք. խմիչքի ու կերակրի կողմից պակասութիւն չենք ունենալ. իմ տունը ձերն է, ինչ որ դուք կամենաք, նոյնը իմ կամքն է. ինչպէս կամենաք, այնպէս էլ կը կատարուի: Եւ շատ լաւ կը լինէր, եթէ նահանգապետին էլ հրաւիրենք. մի և նոյնն է, քանի որ ուղղով ենք խնձոյք տալ, մի անձնաւորութիւն աւել լինի կամ պակաս, նշանակութիւն չունի»: Իշխանի նպատակը մենք իսկոյն հասկացանք, բայց և այնպէս խոստացանք կատարել նորա ցանկութիւնը: Կրկին գինու բաժակը շրջում էր սեղանի չորս կողմը, և մենք մինչև կէս գիշեր միասին էինք: Ես մի ամբողջ գիշեր պիտի գրէի Երևանում պատահած դէպքերը գոնէ համառօտ կերպով մի առ մի թուելու, բայց տեղի սղութիւնը ստիպում է ինձ կրճատել. այդ պատճառով ես կընկարագրեմ միայն, թէ ինչպէս էջմիածին գնալուց առաջ այցելեցինք Սուլէյման խանին: Սուլէյման խանը վերջին ժամանակներս ինքնյօժար կամքով ընդունելով ոռուաց հպատակութիւն, ընտրել է իրեն համար բնակութեան տեղ Երևան քաղաքը: Երևանում պատմում են, թէ կուրօրէն հետեւում է իրենց կրօնական սովորութիւններին, իսկ ընդհանրապէս շատ ազատամիտ ու զարգացած մարդ է և նա մեզ ընդունեց այնպէս, ինչպէս մենք նորա մասին կարծիք էինք կազմել:

Նորա մեծ հնադարեան նախասենեակը բաժանվում է ընդունարանից ապրեշումէ վարագուրով, ուր գտնվում էին քսանի չափ գեղեցիկ հագնուած պարսիկ ծառաներ: Ընդունարանը շինած էր պարսկական ճաշակով. պատուհանները կլոր և գոյնդգոյն ապակիից, յատակը զարդարուած էր թանկագին կապերտներով:

պատի մօտ դրած էր մի հիանալի բազմոց, որի վերայ մենք էինք նստել, իսկ ինքն իշխանը նստել էր գահաւորակի վերայ: Սուլէյման խանը 25 տարեկան գեղեցիկ երիտասարդ էր և իրեն պահում էր գեղեցիկ սեռին յատուկ քնքշութեամբ: Նա թողնում եմ մեր խօսակցութեան մանրամասնութիւնները, միայն կը յիշեմ, որ բաժանուելուց առաջ ի յիշատակ մի քանի ոտանաւոր գրեցինք: Դորա փոխարէն նա ընծայեց մեզ իւր սիրուհիներին սեփական ձեռքով գրած մի մի ոտանաւոր:

* * *

Երբ մենք վերադարձանք Սուլէյման խանի տանից, մեր բնակարանի առջև ահագին բազմութիւն էր հաւաքուել. պարսիկներ, թրքեր, հայեր, գնչուներ և այլն... «Ճանապարհ բաց արէք», — յանկարծ որոտաց մի բարձրահասակ զզլբաշի ձայն, — «Ճանապարհ, ֆրանկատանի հաջիները գալիս են»:

Իսկոյն լայն ճանապարհ բաց արին մեր առջև: «Յգոյշ կաց», — կամացուկ նկատեցի Ռ.ին, — «այժմ իշխանական վեհութիւն պիտի ցոյց տանք, որպէս զի Արեւմտքի պատիւը պահենք»:

Հանդարտ քայլերով և ուրախ դէմքով հասանք մեր տան դուռը, արեւելեան սովորութեամբ աջ ու ձախ բարեկելով: Սենեակում Ղուկասն էր, որ բացատրեց մեզ, թէ ինչու այդպիսի ահագին բազմութիւն է հաւաքուել փողոցում. «Իշխանը», — ասաց նա, — «ամբողջ քաղաքին իմաց է տուել, որ կոմենդանտն ու նահանգապետը այսօր իւր տանը պիտի ճաշեն: Բայց որովհետեւ դա ոչ լուռած, ոչ էլ տեսնուած դէպք է, դորա համար էլ ժողովուրդը հաւաքուել է իւր աչքով տեսնելու այդ: Շատերը մինչև անգամ օգուտ են քաղում դէպքից խնդիր տալու, որովհետեւ սովորական ճանապարհով խնդիրները հազիւ են տեղ հասնում, մանաւանդ եթէ ճանապարհը ոսկով չէ շինած»:

Շուտով երեւցան մեր հիւրերը, բայց ժողովուրդը նոցա այնպէս ջնջոռնեց, ինչպէս մեր կողմումն են անում, ուռաներով և աղաղակներով, այլ խորին լուռութեամբ: Ճաշը եւրոպական բնութքով ունէր, հետեւաբար կարիք չեմ զգում մանրամասնութիւնները նկարագրելու:

Կոմենդանտը, որ սիրում էր ամենից առաջ սուպ ուտել, ուղարկել էր իւր խոհարարին, որովհետեւ նա գիտէր, որ ասիական

խոհանոցի համար լաւ սուպ պատրաստելը դժուար բաներից մէկն է: Իսկ նահանգապետը մեր պատուի համար ուղարկել էր իւր տանից սփռոցներ, անձեռոցիկներ, դանակներ, պատառաքաղներ, մինչև անգամ գինու բաժակներ: Այժմ եմ միայն մտաբերում որ անցեալ անգամ ընթրիքը նկարագրելիս մոռացայ յիշել մի սովորութիւն, որ ընդունուած է ոչ միայն հայերի, այլև վրացիների մէջ: Գինի խմողը միշտ ասում է իւր հարեանին. «Ալլահ վերդի», — «Եախշի օլ», — պատասխանում է վերջինը: Բայց որովհետև ես շտապում եմ, պէտք է ձեր երեակայութիւնը ուրախ խնձոյթից յետոյ տեղափոխեմ Երևանից մի քանի մղոն հեռու՝ Այրարատեան դաշտում գտնուող Էջմիածին վանքը: Այդտեղ է գտնվում ամենայն Հայոց կաթողիկոսի և ծայրագոյն պատրիարքի աթոռը և սինօդը, որ բաղկացած է 4 արքեպիսկոպոսից և ութ եպիսկոպոսից: Այդտեղ է հայկական Վատիկանը, և շատ զարմանալի աւանդութիւններ են կապուած այդ սուրբ շինութեան հետ, որի հիմնարկութիւնը տեղի է ունեցել 300 թ. Քրիստոսից յետոյ: Որովհետև ձիւնը հալում էր և Արարատի վերայ բարձրանալը անմատչելի էր, ուստի մենք ստիպուեցանք նախ քան շարունակել մեր ճանապարհորդութիւնը, ապաստան որոնել Էջմիածնի վանքում:

Նախ և առաջ կարեւոր եմ համարում նկարագրել կաթողիկոսի տեղապահ արքեպիսկոպոսի հիւրասիրութիւնը: Իրեն կաթողիկոսի՝ ութսունամեայ Ներսիսի հետ ծանօթացել էի Մոսկուայում, երբ նա բաւականին ժամանակ այն տեղ էր ապրում: Հայերից, քրդերից ու թաթարներից բաղկացած մի խումբ ձիաւորների հետ հասանք Էջմիածնի պարիսպը: Մեր առաջնորդ Աբովեանն այնքան բարի էր, որ վանքին իմաց էր տուել մեր գալը: Գերապատիւ արքեպիսկոպոսը մի քանի երիսկոպոսներով և վարդապետներով հանդերձ ընդունեց մեզ:

Ու թողեց, որ ես խօսիմ:

Ես մօտեցայ պատկանելի ծերունուն, համբուրեցի աջը և ասացի. «Սրբազան, թուզունն ունի իւր բռնը, նոյնպէս և վայրենի անասունն ունի իւր որջը. իսկ անօգնական մարդն ոչինչ չունի, ուր կարողանայ իւր գլուխը դնել»:

Արքեպիսկոպոսը պատասխանեց. «Օտարական, ի՞նչ է ասում բանաստեղծը. եթէ քո տունը հիւր է գալիս, լուսն նորա ոտները, փոխի կապերտները, որ նա քո հովանաւորութեան ներքոյ նստի

և հանգստանայ: Իմ տունը քոնն է»: Ես կրկին խօսեցայ. «Այո, Գերապատիւ Հայր, հիւրասիրութիւնն անապատը բուրաստան է շինում, իսկ ատելութիւնն—բուրաստանը անապատ»: Արքեպիսկոպոսը սեղմեց ձեռս և պատասխանեց ասածիս. «Ստարական, դու շատ իմաստուն ես խօսում, անհամապատասխան քո երիտասարդական տարիքին»:

— «Սրբազան, իմ իմաստութիւնը միայն քոնի արտափայլութիւնն է, որովհետեւ քո խօսքերը այնպէս քաղցր են ինձ համար, ինչպէս մանանան իւրայէլի զաւակների համար»: Ծերունին ծիծաղելով գիմեց միւսներին, մի եպիսկոպոսի ականջին մի քանի խօսք փսփսաց և ապա ձեռիցս բռնելով ասաց. «Երիտասարդ ուխտաւոր, բերանիցդ ծաղիկներ ես թափում»:

— «Սրբազան, ես ի՞նչ կարող եմ անել, եթէ ոչ ման գալ քո փռած ծեղիկների վերայ: Ես ի՞նչ եմ քո դէմ. ի՞նչ բան է մի կաթիլ ջուրը ծովում, աւաղի մի հատիկը անապատում, մի լապտերի լոյսը արեգակի առաջ: Քո կամքը իմ կամքն է»: Այս համառօտ ճառաբանութիւնից յետոյ մի իշխանաւլայել սենեակ պատրաստեցին մեզ համար:

* * *

Եւովմ մակերևոյթից գրեթէ 2900 ոտնաչափ բարձրութեան վերայ գտնուող IV դարում հիմնուած վանքին այցելութիւն գնալս իմ կեանքի ամենալաւ յիշողութիւններից մէկն է: Ես չեմ կարող ընդունել այն կարծիքները, որ ուրիշ ճանապարհորդներ յայտնել են վանքի հիւրասիրութեան եղանակի ու ձևի մասին: Միայն սիրալիր և ուրախ պատկերներ են ներկայանում աչքիս, երբ յիշում եմ այն օրերը, որ անց եմ կացրել քրիտոնէական ամրոցի հնագարեան պարսպի մէջ, որ շինուած է պարսիկների ու տաճիկների յարձակմունքներից պաշտպանուելու համար:

Գուցէ պարտական ենք նահանգապետի երաշխաւորութեան և Աբովեանի միջնորդութեան, որ այսպիսի ընդունելութիւն գտանք Էջմիածնում, որ մենք բոլորովին չէինք սպասում:

Կայսերական տան անդամների և ռուսաց զինուորական նախարար Չեռնըշչովն այցելութեան պատճառով, վանքի մի փոքրիկ մասը եւրոպական տեսք էր ստացել: Ես չեմ սխալվում, որ մեր ննջարանի պատերը պատառապատ էին: Էջմիածնում գիտեն արդէն գործ ածել սեղան, աթոռ, դանակ, պատառաքաղ, անձեռո-

ցիկ, բաժակ, գինու շիշ... Այն սեղանը, որի շուրջը մենք նստած մի քանի արքեպիսկոպոսների հետ ճաշում էինք, այնպես գեղեցիկ էր սարքուած, որ փարիզի ամենալաւ հիւրանոցներում գորանից լաւ չեն: Բայց մի բան կընկատեմ: «Ծաղիկ ձեր ոտների առաջ» յաճախ լսելի ողջոյնը դատարկ ֆորպ չէր, քանի որ ամեն առաւօտ մեր սենեակում և ճաշի ժամանակ մեր ամանի մէջ մի հոտաւէտ փունջ էինք գտնում: Հռչակաւոր գրագարանը մենք ամեն օր էինք յաճախում, բայց ինչ ինչ հանգամանքների պատճառով դա երկար չտևեց: Գիտնական աշխարհին ծանօթ իւր վրաց գրականութեան մասին երկասիրութիւններով երիտասարդ Բրօսսէն հրատարակել է ֆրանսերէն այդ գրագարանի ցուցակը: Այդ չվերջացրած աշխատութիւնը ապացոյց է, որ Էջմիածնի գրագարանի գրականական հարստութիւնից օգուտ քաղելը մշտական արգելքների հետ է կապուած: Մի ուրիշ աշխատութեանս մէջ ես արդէն խօսել եմ մի զարմանալի երևութի առթիւ, որ նշմարելի է Հայոց գրականութեան մէջ: Նա հարուստ է փիլիսոփայական, պատմական, աստուածաբանական գրութիւններով, բայց չունի նշանակութիւն ունեցող մի բանաստեղծական արտագրութիւն, չնայելով որ երկրի դիրքը և պատմութիւնը, նոյնպէս և ժողովրդի վաղ ծանօթանալը (Թարգմանութեան միջոցով) յունական և հռոմէական բանաստեղծների հետ, կարող էր առիթ տալ դորան: Բայց և այնպէս մեծ յոյս ունէի իմ տեղական բարեկամներին միջոցով հայկական ու պարսկական երգերի ժողովածու ստանալու: Գլխաւորապէս ես պարտական եմ մեր բարի Աբովեանին, որ յոյս անկատար չմնաց, որովհետեւ ինքս անծանօթ լինելով հայ ժողովրդական լեզուին, ստիպուած կըլինէի մի քանի թաթարական և պարսկական երգերով սահմանափակել իմ ժողովածուն, եթէ Աբովեանը յանձն չառնէր կազմել ինձ համար երևանայ սարգարետի բոլոր ժողովրդական երգերի ժողովածուն: Եւրոպա վերադառնալուց ես իսկոյն ստացայ Աբովեանից իւր ձեռքով գրած և գերմաներէն լեզուով ծանօթաբանած մի տետր, ուր նա խոստանում է դեռ մի քանիսն էլ ուղարկել: Իմ յարգելի բարեկամ՝ Բերլինի համալսարանի պրոֆէսոր Պետերմանը կարողացաւ ժողովրդական լեզուով գրածը մի առ մի ինձ մեկնել, բացատրել: Ժողովածուն առանձին հրատարակելու համար դեռ փոքր է, իսկ այս տեղ զետեղելու համար — մեծ:

* * *

Ես թողնում եմ մեր ճանապարհորդութեան նկարագրութիւնը, որ արինք Էջմիածնի շրջակայքում, թողնում եմ նոյնպէս և մասունքների ու այն հարստութեան նկարագրութիւնը, որ Էջմիածինը ունի իւր պարիսպների մէջ: Բացի Նոյեան տապանի մի կտորից, սրբութեամբ պահպանած միւս բաները՝ ինչպէս՝ դամբար, փայտի կտորներ Քրիստոսի խաչից, առաքեալների շորեր և այլն, վաղուց արգէն այնքան շատ եմ տեսել, որ այդ բոլորից կարելի է մի նոր Նոյեան տապան շինել: Ես չեմ խօսում դոցա մասին, որովհետեւ աշխատութեանս ծրագրից դուրս է իմ նախկին աշխատութեանս մի բանաստեղծական յաւելուածն է դա, որի բովանդակութիւնը աւելի աղագորական, վիճակագրական և քաղաքակրթական-պատմական է:

Երբ մենք Էջմիածին էինք գնում, երկինքը պարզավճիտ էր, և արեգակի խորշակից պրփում էր գետինը. իսկ այժմ, մարտի վերջերին, Երեանից թիֆլիս վերադառնալիս, այնպէս ցուրտ էր, որ քիչ էր մնացել ցրտին զոհ գնալիք: Ջանգուն այնպէս էր սառել, որ սառցի վերայ կարելի էր վազել, խաղալ:

Արաքսի հովիտը ծածկուած էր երկու ոտնաչափ ձիւնով. իսկ պտղատու ծառերը, որ մեր գալու ժամանակ ծաղկած էին, թափել էին իրենց գարնանային զարդարանքն և գլուխները խոնարհել: Թէպէտ եղանակի անսպասելի փոփոխութիւնը հաղուապատեհ բան չէ Հայաստանի բարձրաւանդակում, բայց և այնպէս վանքի ծերունի հայրերը չէին յիշում այսպիսի ցուրտ եղանակ:

Վանքին մեր հրաժեշտը տալուց յետոյ, երբ դաշտի հոտաւէտ ծաղիկների փոխարէն խօպերի ծաղիկներ էինք գործ ածում, վերադարձանք Երեան գրեթէ սառած և իջանք մեր հայ բարեկամի տանը: Աւելի և աւելի սաստկացող ցուրտը և սոսկալի քամին ստիպեցին մեզ մի քանի օր աւելի մնալ Երեանում, քան թէ ինչպէս վճռել էինք:

Մենք ընդունեցինք քաղաքի քրիստոնեայ և մահմետական հոգեւորականների այցելութիւնը, և մեր գրականական պայուսակը, քանի գնում էր, այնքան հարստանում էր յիշատակութիւններով: Վառարան չլինելու պատճառով մեր բարեկամը գինով էր տաքացնում մեզ և Աբովեանի ներկայութիւնը, որքան թոյլ էին տալիս նորան հանգամանքները, ուրախացնում էր մեզ: Հայերը

մեծ բաւականութիւն էին զգում, երբ իրենց որդկերանց գովասանքն էին լսում մեղանից և առաւել ևս ուրախանում էին, երբ նոքա մեղ հետ բաւականին վարժ գերմաներէն էին խօսում: Մեր ծանօթութիւնը ընդլայնանում էր և համարեա իւրաքանչիւրը մի նորութիւն էր տալիս մեղ երկրի, կեանքի և սովորութեանց մասին:

«Հաւանում էք մեր նահանգապետին», — հարցրեց ինձ մի ծերունի վաճառական:

— Շատ լաւ է, — պատասխանեցի ես, — ամեն տեղ նորա գովասանքն եմ լսում:

«Այո, մի հիանալի պարոն է», — նորից սկսեց ծերունին, — «Աստուած տայ, որ ամեն տեղ էլ այդպիսի մարդիկ լինին: Նա սատանայի խստութիւններ է բանեցնում, բայց մի և նոյն ժամանակ ազնիւ է, որի նմանն ես կեանքումս չեմ տեսել: Նա ոչինչ չէ ընդունում, ինչպէս կամենաք, խնդրեցէք. ոչինչ չէ վեր առնում»:

Ծերունին հազար ու մի տեսակ գովասանք էր թափում նահանգապետի վերայ և ամեն անգամ էլ կրկնում էր. «նա ոչինչ չէ ընդունում»:

Ես շատ հետաքրքուեցի և խնդրեցի, որ ծերունին բացատրէ, թէ ինչու համար է նա արժանի այդ գովասանքներին: Ծերունին երկար-բարակ պատմեց, թէ ինչպէս մի վաճառականի հետ գործ է ունեցել դատարանում մի խոշոր գումարի համար և ինչպէս մօտ էր անցնող վախճանը, բայց ճշմարտութեան զգացմունքը ստիպել է նորան դիմել նահանգապետին. սա հրամայել է հետազօտել գործը, և ծերունին արդար է դուրս եկել:

«Ես չէի իմանում, — շարունակեց շատախօս թուրքը, — թէ ինչպէս յայտնեմ իմ շնորհակալութիւնը: Վերցրի քսան ոսկի, դրի ծրարի մէջ նորան նուիրելու իբրեւ մի չնչին յիշատակ: Թէեւ շատ չէ, ասացի ես, բայց ձերդ պայծառափայլութիւնը միշտ կարող է ինձ վերայ յուսալ»:

— Ապա նահանգապետը ի՞նչ պատասխանեց, — հարցրի ես հետաքրքրութեամբ:

«Ի՞նչ ասաց. «շան որդի», ասաց, ինձ կաշառակե՞ր ես համարում: Ես քեզ իսկոյն կալանաւորել կրտամ, եթէ չհեռանաս այս տեղից»: Եւ այնպէս մէջքիս տուեց, որ գլուխս պատին կպաւ, և նա ոտներիցս բռնելով սենեակից դուրս շարտեց, ասելով. «սպա-

սի՛ր, ես կըսովորեցնեմ քեզ, թէ ում կարող ես կաշառել»: Հիանալի պարոն է,—գոչեց ծերունին,—այսպիսի մի բան մեր երկրումը չենք տեսել»: Բոլոր հարևանները հաստատեցին ծերունու ասածները, և նորա գովասանքներին վերջ չկար:

Սեղանի մօտ նստած էր տեղացի մի երիտասարդ, որ երգերով և հէքիաթներով մեզ պիտի զուարճացնէր: Նա թուրքերէն էր պատմում, որ ամենքը հասկանան. հայերը այնպէս գիտեն թուրքերէնը, ինչպէս իրենց մայրենի լեզուն: Առ հասարակ երկրի ժողովրդական երգերի մեծ մասը թուրքերէն է: Ես հաւանեցի մի հէքիաթ, խնդրեցի, որ կրկին պատմէ և ես արձանագրեցի:

Շատ տարի առաջ Արտաշատ քաղաքում եղել է մի ծերունի հայ թագաւոր իւր սիրուն կնոջ հետ միասին: Կինը օժիտ էր լերել տասն և երկու մեծ արկղ թանկագին իրեղէններով լի: Նա համարեա հարիւր տասն և երկու աղախին ունէր: Թագուհու քոյրը մի աղջիկ ունէր, որ աւելի թարմ ու գեղեցիկ էր, քան թէ ինքը, դուրա համար էլ թագուհին միշտ նախանձով էր նայում նորան: Թագուհու անունը Հռիփսիմէ էր, իսկ քրոջ դստերը — Հորոշան: Այդ Հորոշանը Արտաշատի արքայական պալատի բալանիներն էր պահում. նորա իշխանութեան ներքոյ էին գտնվում թագուհու տասն և մէկ արկղի բանալիները, իսկ տասն և երկրորդինը թագուհին պահած ունէր:

Հորոշանը շատ էր ցանկանում իմանալ, թէ թագուհին ինչ է թագցրել այդ մեծ արկղի մէջ, որովհետեւ բոլոր 11 արկղները գտնվում էին պալատի այս կամ այն սենեակում, իսկ 12-րդ թագուհու խորհրդաւոր սենեակում: Բացի այդ ամեն տեղ պահապաններ էին նշանակուած. եթէ թագուհին իւր սենեակումն էր լինում, այն ժամանակ ոչ ոք իրաւունք չունէր ոտ դնել այն տեղ, հակառակ դէպքում մտնողը մահուան պատժի պիտի ենթարկուէր: Թագուհին օրը երեք անգամ էր առանձնանում իւր սենեակում:

Մի օր, երբ թագուհին իւր նաժիշտների հետ գնացել էր լողանալու՝ իւր մարմինը օծելու և Անահտի սուրբ ծաղիկներով զարդարուելու. Հորոշանը չկարողանալով իրեն զսպել, սկսում է որոնել բանալին թագուհու սենեակում, որ տեսնէ, թէ ինչ կայ արկղումը: Երկար որոնելուց յետոյ վերջապէս հասնում է իւր նպատակին. բանալին գտնում է Արտաշէր արքայի սենեակում թագցած, որի մասին ինքը թագաւորն էլ տեղեկութիւն չունէր:

Ծերունի թագաւորը այնպէս սիրահարուած էր իւր կնոջ, որ բոլորովին չէր ենթադրում, թէ իւր ամուսինը անհաւատարիմ կարող է լինել: Հորոշանը շտապում է բաց անել արկղը և սարսափով յետ է քաշվում, երբ նորա առաջ դուրս է թռչում մի սիրուն երիտասարդ խափշիկ, որի մարմինը փայլուն է, ինչպէս փղոսկր և սև, ինչպէս Արաքսի ափերին թափառող ժողովրդի տաղաւարները: Ականջներից գինտեր էին կախուած և գանգրահեր էր նա, ինչպէս Հորոշանի հօր ոչխարները, իսկ ատամները սպիտակ էին, ինչպէս Արաքսի ափին բուսնող շուշանը:

Հորոշանը փորձում է աղատուել խոյս տալով, բայց երիտասարդ խափշիկը բռնում է նորան իւր ուժեղ բազուկներով: Հորոշանը ուզում է բղաւել, բայց վախենում է, որ թաղաւորն ու պալատական կանայքը կըլսեն, ուստի լուռ ու մունջ մնում է կանգնած նորա առաջ: Երիտասարդ խափշիկը հիանում է, տեսնելով Հորոշանին, որովհետև սա թագուհուց գեղեցիկ էր ու թարմ:

Այդ իսկ միջոցին թագուհին անպզուշուժիւնից ջուրն ընկած լինելով, ուղարկում է իւր նաժիշտներից մի քանիսին, որ շոր բերեն: Որովհետև բանալիները Հորոշանի մօտ էին, նաժիշտները սկսում են որոնել նորան պալատի սենեակներում: Նաժիշտները չէին գտնում նորան, որովհետև նա գտնվում էր թագուհու խորհրդաւոր սենեակում խափշիկի հետ: Երբ Հորոշանին ոչ մի տեղ չեն գտնում, չնայելով, որ բոլոր նաժիշտները նորան որոնելով են զբաղուած լինում, թագուհին սաստիկ զայրացած՝ առանց ոտնաշորի շտապում է իւր ամուսնու սենեակը 12-դ արկղի բանալին առնելու և չէ գտնում: Բարկացած, զայրոյթից կարմրած այտերով նա շտապում է իւր սենեակը և տեսնում է, որ Հորոշանը փակում է արկղը:

Հորոշանը, տեսնելով իւր մօրաքրոջ, սարսափում է, բայց խկոյն ինքն իրին զսպում է, ձեռքերը դնում կողքին և բարկացայտ հայեացք ձգելով մօրաքրոջ վերայ, խրոխտ ու հպարտ առաջ է գալիս: Ո՛վ է կարող նկարագրել այն կծու խօսքերը, որ թափվում էին Հորոշանի նազելի բերանից: «Ա՛յս է իմ արքայազն մօրաքրոջ այն վսեմ առաքինութիւնը, որ գրուատում են և երգում Մասիսի հովիտում և Արաքսից մինչև Եփրատի ափերը: Ա՛խ, ես անբաղդ եմ, որ այս տան մէջ ապաստան պիտի որոնեմ, ուր ամօթն ու բարոյականութիւնն ոտնակոխ են եղած և ողջախոհութիւնը մի

խափշիկով քողարկուած: Խեղճ Արտաշէր, հաւատարիմ ամուսին անհաւատարիմ Հռիփսիմէի: Երկրիս չքնաղ կոյսերը քո դէմքին էին կարօտ, սակայն նորա չարժեցին քո սիրտը և դու սառնասրտութեամբ խոյս տուիր լեռնային երկրի գեղեցիկ արարածներից, որպէս զի արժանի վարձատրութիւն ստանաս սիրոյդ համար: Ա՛խ, այդ էր պակաս, որ Արտաշէրի տունը թագուհու ձեռքով պղծած տեսնեմ, որին նա պաշտում է, ինչպէս մի առաքինութիւն»:

Հորոշանը անընդհատ գանգատուելով, միջոց չէ տալիս թագուհուն խօսելու: Վերջ ի վերջոյ Հռիփսիմէն խնդրում է Հորոշանին, որ ոչ ոքի բան չասէ, երկիւղ կրելով թագաւորի վրէժխնդրութիւնից: Թագուհին մտածում է մի կերպ ոչնչացնել իւր քրոջ գոտերը, բայց սպանութիւնը չէ յաջողւում. Հորոշանի տեղ մի անմեղ նաժիշտ է զոհւում:

Հորոշանը վախենալով, որ մի գուցէ իրան սպանեն, փախչում է մի հեռաւոր լեռնային երկիր և այն տեղից յայտնում թագաւորին խափշիկի մասին: Արտաշէրը սաստիկ է սիրում իւր մատաղհաս կնոջը և չէ հաւատում նորա անհաւատարմութեանը, մինչև որ ինքը ակնատես է լինում: Մի օր թագաւորը վրայ է հասնում այն ժամանակ, երբ կինը իւր սենեակում փաթաթուած խափշիկի վզովը՝ ասում էր. «Թող երբէք քո գլուխը չբաժանուի իմից»:

Թագաւորը հանում է դաշոյնը, մի հարուածով կտրում խափշիկի գլուխը և փորձում է Հռիփսիմէին էլ նոյն վիճակին ենթարկել, բայց ձեռքը թուլանում է և դաշոյնը վայր ընկնում:

«Թող ցանկութիւնդ կատարուի, անհաւատարիմ կին», — բացականչում է թագաւորը, — «խափշիկի գլուխը երբէք պիտի չբաժանուի քո գլխից»: Նա հրամայում է խափշիկի գանգը ոսկով պատել, որ թագուհին, իբրև զարդ, կրէ նորան իւր գլխին:

Այդ ժամանակ Հորոշանը տրտում թափառում է անտառներում, ողբալով իւր թշուառ վիճակը: Չմերուսոյ ցուրտ օրերին էր. երկիրը պատած էր ձիւնով և սառցէ պատանքով: Սակայն զարմանալին այս է, Հորոշանը ուր որ դնում էր ոտը, այն տեղ խկոյն և եթ ծաղիկ էր բուսնում, ուր նայում էր, այն տեղ ձիւնը, ասես, գարնանային արեգակի ճառագայթներից, հալում էր. ուր նա շունչ էր քաշում, այն տեղ ծառերը իւրեանց ձիւղերից թափ էին տալիս ձիւնը և ծաղկում: Մինչև անգամ նորան տեսնելիս վայրենի գազաններն ուրախութիւնից թռչկոտում էին: Ահա, թէ որքան մեծ կենսատու ոյժ ունէր նա:

Սակայն ուրախութիւնը նորա սրտից հեռի էր. նա զղջում էր իւր անցեալը և սպասում Աստուծուց, որ հոգին առնէ: Այսպէս տխուր ու կոտորած սրտով երկար ժամանակ ապրում էր, չունենալ իւր մօտ ոչ դք, բացի անասուններից և ծառերից: Խոնաւ գետինն էր նորա մահիճը, իսկ ծածկոցը—կապոյտ երկինքը: Եւ նա այդ գրութեան մէջ, սաստիկ երկունքով որդի է ծնում: Ճագարներն ու առիւծներն են երգում մանկան օրորոցի տաղերը: Որդու գէմբը արատ է ունենում և մօր համար դա մշտական վշտի պատճառ է դառնում: Այնու ամենայնիւ նա մայրական սիրով վառուած՝ խնամք է տանում որդու վերայ և կամաց-կամաց անբաղդութիւնը կորչում է. որդին գեղեցկանում է, ինչպէս մի հրեշտակ. Հորոշանը այժմ մահ չէ ցանկանում, որովհետեւ որդին մեծացել է և միակ յոյսն ու ապաւէնն է:

Հորոշանը դորանով կրած չէ լինում բազդի բոլոր հարուածները. նա ամենանեղ օրեր պիտի քաշէր. նա իւր միակ որդուն պիտի կորցնէր: Երկարատեւ հիւանդութիւնից յետոյ որդին մեռնում է, և Հորոշանին սոսկալի յուսահատութիւն է տիրում: Նա մտադիր է լինում յօժար կամբով վերջ տալ կեանքին և ահա պատրաստվում է մի բարձր ժայռից իրեն ցած նետելու. նա ահ ու դողով յետ է քաշվում, տեսնելով իւր առաջ մի լուսեղէն երեւոյթ: Լուսեղէն երեւոյթն ասում է, մի՛ վհատիլ, Հորոշան. ես Անահիտն եմ, սիրոյ չաստուածուհին: Դու պղծեցիր իմ տաճարը և դորա համար էլ այսբան ժամանակ կրեցիր պատիժ. սակայն հասել է ներելու ժամը: Այլ ևս երկիրը քեզ համար դժոխք պիտի չլինի: Անցեալ մեղքերդ ներում եմ, ինչպէս և Հովիտիմէին: Իջի՛ր դաշտավայրը և դու ուրիշ կեանք կըմտնես: Այս ասելուց յետոյ Անահիտը անհետանում է:

Հորոշանը կատարում է Անահտի հրամանը, ցած է իջնում ժայռից և տեսնում, որ դաշտավայրում մի իշխան որսորդ՝ ձեռքին բազէ բռնած, թռչում է իւր առաջ: Ել ի՞նչ պատմեմ. սորանից յետոյ ամեն բան պարզ է. նորա ամուսնանում են և մինչև ծերութեան վերջին րոպէները իրարուց անբաժան են ապրում: Հովիտիմէն երջանիկ օրեր էր վայելում: Եօթը տարի շարունակ նա պատիժ է կրում, բայց մի օր թագաւորը խղճալով՝ առնում է նորա գլխից խափշիկի կառափը և թաղում հողի մէջ: Յետոյ ասում է. «այս օրուանից թող թաղուի այն ատելութիւնը, որ ունէինք միմեանց դէմ»:

Երբ շատ տարիներից յետոյ այդ կանայքը տեսնում են իրար, հազիւ կարողանում են պատմել իրենց քաջած օրերը: Մարդկային վիճակը մաքրում է մոլախոտը մարդու սրտից և նորա տեղ քնքոյշ ծաղիկներ բուսցնում:

* * *

Մեր հրաժեշտը տալով Հայաստանի լեռներին, երկզքին Արարատներին ու Արագածին, վերադառնում ենք Տիֆլիս՝ իմաստութեան դպրոց:

Երևանում հազիւ մի ժամ մնայինք, բայց ահա գալիս են երկու մոլլա, որոնց ուղեկցում են երկու մարդ՝ ղայլան կրողներ, մի նամակ յանձնելու Միրզա Շաֆֆին, որ երկրիս գիտուններից մէկն էր: Վերջապէս հասաւ և մեր անջատման լոպէն: Երևան գնալիս թէև նեղութիւնների հանդիպեցանք, բայց վերադառնալիս աւելի ևս պիտի քաջէինք: Սեանայ լճի մօտ քիչ էր մնացել սառչէիք կամ ձիւնի մէջ թաղուէինք, ինչպէս մի քանի օր առաջ ուղտերի մի մեծ կարաւան թաղվում է: Այդ սոսկալի դէպքի հետքերը դեռ չէին կորել:

Հեռացնեք մեր աչքը այդ սարսափելի տեսարանից, և, փոխանակ ճապարհորդութեան ժամանակ մեր կրած նեղութիւնների հետ ծանօթանալու, հետևեցէք ինձ դէպի մի հայ գիւղ: Այս տեղ էլ մենք տեսնում ենք նոյն կեղտոտ, կոպիտ գետնափոր տները, ինչ որ վրաստանում: Իւրաքանչիւր տան առջև դուռ կրտսնէք զգուշութեամբ շինած կոնաձև մի բլուր՝ 12—20 ոտնաչափ բարձրութեամբ: Այս բլուրը, որ գոյացել է տան և ախոռի աղբից, վառելու համար է: Այս Խեւառ չորացրած է արեգակի ջերմութիւնով: Երբ բլրակի մի կողմը սկսում է դարտակուել, իսկոյն լցնում են: Թէպէտ անախորժ է տեսնել, որ այսպիսի կեղտոտ բան են վառում հաց թխելու և կերակուր պատրաստելու համար, բայց աւելի անախորժ է, երբ մարդ իմանում է, որ այդ բանով կանայքն են պարապում: Միշտ կարելի է տեսնել, ինչպէս կանայք՝ գեղեցիկ հագնուած, դեղին կօշիկներով, կարմիր վարտիքով, կարճ կապսոյով և երկար չարսաւով թեպաք են պատրաստում: Այս տեսարանին մենք ականատես էինք մի գիւղում: Մե՛ծ բաղդաւորութիւն է, որ այս տեղ ձեռք համբուրելը սովորութիւն չէ:

Մտնելով մի հայ գիւղացու ընտանիք, պիտի կարծենք, թէ

Արրահամի ժամանակին ենք ապրում: Հարուստ դիւղայու տանը մի առանձին սենեակ կը գտնէք իգական սեռի համար. իսկ աղքատի տանը միայն մի սենեակ է, ուր մարդիկ բաժանուած են իրանց ընտանեկան անասուններից մի փայտէ ցանկով: Զկայ ոչ պատուհան, ոչ աթոռ, ոչ էլ սեղան: Սենեակի կտուրից մի ծակ կայ, — դա լուսամուտն է. յատակին փռած է խտր, իսկ վըպից ծածկած է կապերտով. — դա փոխարինում է աթոռ-սեղանը: Կանանց սենեակի մէջ տեղում կայ մի փոս (թոնիր) հաց (լաւաշ, չեօրագ) թխելու համար:

Վերջացնում եմ այս գլուխը հայերի և չայաստանում ապրող մուսուլմանների մի քանի նախապաշարունքը յառաջ բերելով: Նախ հայերինը.

Ով իւր ձեռը գրպանդ մտցնի, իմացի՛ր, որ կինը անհաւատարիմ է լինելու:

Եթէ մի կին մի օտար մարդու գլխարկը դնի, մինչև անգամ ինչպէս հանաք, իմացի՛ր, որ նորա մազերը թափուելու են:

Հիւանդի սենեակում միշտ հրեշտակներ են լինում, ուստի ամեն մի ներս մտնող՝ զեռ չնստած, մատներով պիտի խփէ հիւանդի կողքին դրած չուսգուրին հրեշտակներին զուարճացնելու համար: Սենեակը զարդարած պիտի լինի թանգագին իրեղէններով և շալերով: Նոյնպէս սովորութիւն է հրեշտակների համար մրգեղէն և խմորեղէն պատրաստել, կամ գոնէ ցոյց տալ իրենց բարի կամքը, որովհետեւ հրեշտակները կարօտ չեն երկրային զուարճութիւններին, հետեւեալ բաւական է մի աման քաղցրեղէն կամ խմորեղէն դնել սենեակում: Իսկ մրգեղէնի համը տեսնելու համար պէտք է սենեկի իւրաքանչիւր անկիւնում առաջօրէն ծուկկ չդրել:

Պարսիկներինը և թաթարներինը.

Երբ երկուսանի ձի ես գտնում, խնայի՛ր թշնամուդ և մի տալ նորան: Երբ մի ձի ես գտնում չորս սպիտակ ոտներով, ընծայի՛ր բարեկամիդ: Եթէ երեք սպիտակ ոտնով, տո՛ւր որդուդ, իսկ եթէ մի սպիտակ ոտնով կամ առանց սպիտակ ոտի, պահի՛ր քեզ համար:

3. ԲԱՐՍՈՒԴԱՐՆԱՆ:

ԹԷ ՈՎՔԵՐ ԷԻՆ

Ս. ՎԱՐԴԱՆԱՆՅ ԵՒ ՆՈՅԱ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ ՀԱՅ ՍԵՐՆԴԻ

ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՆԵՐԸ:

Իւրաքանչիւր պատմական մեծ իրողութիւն, որ տեղի է ունենում մի որ և է մեծ կամ փոքր ազգութեան պատմական կեանքի շրջանում՝ նախապատրաստւում է փոքր առ փոքր կարճ կամ երկար ժամանակի ընթացքում, նայելով այդ ազգի ներքին և արտաքին հանգամանքներին:

Վարդանանց պատերազմը հայ ազգի պատմական կեանքի ընթացքում տեղի ունեցած ամենամեծ իրողութիւններից մէկն է, ուստի և չէր կարող յառաջ դալ անպատրաստից. սակայն ինչպէս նախապատրաստուեցաւ հայութեան պարծանք բերող և նորա կեանքին շարունակութիւն տուող այդ ճակատամարտը, ո՞վ նախապատրաստեց և ներշնչեց Վարդանանց և Ղեւոնդեանց և նոցա ժամանակակից հայ սերնդին այն բարոյական գաղափարները, այն հայրենասիրական և կրօնասիրական ոգին, որ արտայայտեցին այդ հերոսները հայ ազգութեան ճգնաժամի լուսկներում: Կարճ ասենք, ո՞վքեր էին ս. Վարդանանց և Ղեւոնդեանց և դոցա ժամանակակից հայ սերնդի դաստիարակները: Ահա այս հարցման կամենում ենք պատասխանել սոյն համառօտ տեսութեամբ:

Հայ Արշակունեանց վերջին շառաւիղների թագաւորութեան ժամանակ Հայաստանը վաղուց արդէն կորցրել էր իւր իսկական անկախութիւնը. հայ թագաւորներն ո՛չ թէ միայն ընտրւում էին օտարից, այլ նաև հարկատու էին

երկու տարբեր և միմեանց թշնամի հղօր պետութեանց. մի որ և է ազատ քաղաքագիտական ուղղութեան մասին մտածելն անգամ անկարելի էր, քանի որ հասարակական բոլոր նշանաւոր իրողութեանց համար Բիւզանդիոնից և Տիլլենից պէտք է հրամաններ ստացուէին: Եւ այս տեղի էր ունենում ոչ թէ միայն քաղաքական գործերում, նաեւ հոգեւոր և մտաւոր քայլերի սահմաններն որոշուած էին օտարից. իբր օրինակ յիշենք միայն, որ պարսից բաժնի չայաստանում արգելուած էր յունաց զարութեան ուսուցումն: Նայ իշխաններն ու մեծամեծները փոփոխակի սորան կամ նորան էին հնազանդւում: մէկ կողմից պատժի երկիւղ կրելով՝ պարգևատրւում էին միւսից և այդպիսով իւրեանց ապահովեցնում: Սյս հանդամանքը, որ թէեւ ժամանակ առ ժամանակ ըստ երևոյթին օգտակար էր թւում, սակայն ունեցաւ իւր անբարոյականացուցիչ և կործանիչ հետեւանքները, որ և առիթ եղաւ հայոց քաղաքական կեանքի մնացած նշոյնն ևս ոչնչացնելու:

Եւ ահա, նոյն իսկ այս ժամանակաշրջանի հայ սերունդը, երբ հայ աշխարհն իւր քաղաքական կեանքի ամենագիտարին շրջանի մէջն էր, ժողովեց իւր վերջին բարոյական դժերն և արտադրեց այնպիսի անձնաւորութիւններ, որոնք իւրեանց հանձարով կարողացան փրկել և ապահովել հայ ազգի ներքին կեանքն՝ ազգային գաղափարներ ներշնչելով ամենուրեք և այդ գաղափարով ոգևորելով ժամանակակից սերունդը: Սյս հանձարեղ և բարձր գաղափարներով զինուորուած անձինք մոլորուած ազգը մի բոլորովին նոր շաւղի վերայ դնելով՝ ազատեցին նորան անդունդի մէջ ընկնելուց: Սյս նոր շաւղին էր ճշմարիտ քրիստոնէութեամբ անհատական ազգային դաստիարակութիւնը:

Եւ իրաւ, հայ ազգը բոլորովին ընկած պիտի լինէր, եթէ բոլոր այս նեղութեանց ներքոյ և մօտիկ ապագայի սպառնացած վտանգն ի նկատի ունենալով հանդերձ՝ մի որ և

է ձգտումն չարայայտէր զոնէ մէջնէն միտնէն և իրէալ
սպիշելը:

Զորրորդ դարու վերջին և Հինդերորդի առաջին մասի
այդ գաղափարով տողորուած սերնդի մեծ ներկայացուցիչ-
ներն էին մեծ Պարթև և Սահակը և նորա զործակից
տաղանտաւոր և Հանձարեղ և Մեսրոպը՝ Հայ ազգի
ուսուցանողը:

Մի ժողովրդի կամ ազգի անհատների մէջ գտնվում
են յաճախ այնպիսի իդէալական դարգացումն ունեցող
անձինք, որոնք իւրեանց անձնաւորութեամբ ներկայացնում
են ամբողջ ազգը կամ ժողովուրդը. այսպէս, օրինակի համար,
Կեօթէն կարող է իւր ժամանակի զերմանական ազգի
ներկայացուցիչն համարուել, իսկ Վօլտէրը՝ Ֆրանսիական:
Եւ այսպիսի անհատներն, որոնք իւրեանց ազգի յատկանիշ
բնաւորութիւնն են ներկայացնում իւրեանց անձնաւորու-
թեամբ, մի որոշ ժամանակի զարգացման և յառաջադիմու-
թեան իրականացնողներն են: Կոցա մէջ է միանում այդ
ժամանակի կեանքը: Միւս կողմից ևս առանձին անհատների
զարգացումն կախուած է այն ժողովրդի կամ ազգի զարգաց-
ման աստիճանից, որի մէջնոքա ապրում են: Այդ պատճառաւ
իսկ և Մեսրոպի և Սահակի մասին¹⁾ խօսելիս երբեք
պէտք չէ մոռանալ ժամանակակից Հայ սերունդը: Կար-
ծես Նախահնամութեան կարգադրութեամբ է լինում, որ
չորրորդ դարու վերջին մասն ունենում է ոչ թէ միայն
մէկ, այլ երկու մեծ ներկայացուցիչներ, որոնք իւրեանց
բարձր Հանձարով և միահամուռ ուժով ի կատար ածեցին այն
մեծ գործն, որ ժամանակակից սերնդի իդէալն էր կազմում:

1) Մեծն Սահակ և և Մեսրոպ, կամ թէ և Մեսրոպ և մեծն Սահակ—այս երկու
անձնաւորութիւններն մի հոգի են կազմում, միևնոյն և. գաղափարների իրադործող-
ներն են, ուստի և սոցա միմեանցից բաժանելն անկարելի է. երբ և Մեսրոպի մասին ենք
խօսում, մեր աչքի առաջն է նոյնպէս և Սահակի անձնաւորութիւնը. երբ մեծն Պարթևի
մասին ենք դառում, միշտ ի նկատի ունինք չմեծ ուսուցանողի գործակցութիւնը:

Այդ հանձարները վերականգնելով և վերանորոգելով հայոց մոռացուած գիրն և դոցա միջնորդութեամբ տարածելով ամբողջ հայ աշխարհում ազգային եկեղեցւոյ և դպրութեան հաւատարիմ մշակներ, այնպիսի ծառայութիւն մատուցին հայ ազգին այդ կրիտիքական շրջանում, որ անզուգական է մեր պատմութեան մէջ: Պէտք չէ մոռանալ, որ քրիստոնէական ուսման տարածման և ժողովրդականացման դադափարը հայոց գրի վերականգման ամենամեծ շարժառիթներէից մէկն էր:

Քրիստոնէութիւնը մուտ գործելով Հայաստան, իւր հետ միասին ներմուծեց նաև յունական և ասորական գիրն և հալածեց հայոց ազգային գիրը, որ ամուր կապերով շղթայուած էր կռապաշտութեան հետ, այլ կերպ ևս չէր կարող լինել, վասն զի համարեա մի պատմական օրէնք է դարձել, որ իւրաքանչիւր նոր կրօնի հետ ազգերն ընդունում են նաև նոր գիր. այսպէս, օրինակի համար, տարածուեցաւ Յունաստանում փիւնիկեան այբուբէնը հռոմեական երգերի հետ զուգակցաբար, իսլամութիւնը տարածեց ամենայն տեղ — մահմեդական երկրներում — արաբական «նեսի» կոչուած գիրը, հռոմէական գիրը տարածուեցաւ արևմտեան Եւրոպայում և Գրքի հետ միասին, ինչպէս նաև «գիվանդարի» և «պալի» կոչուած գրերը ներկաստանում:

Սակայն յունաց և ասորոց գրի տիրապետութիւնը երկար չէր կարող տևել Հայաստանում, վասն զի քրիստոնեայ եկեղեցւոյ եռանդոտ պաշտօնակաները, չքաւականանալով ազգային գրի ոչնչացմամբ — ձգտում էին նաև ազգային լեզուն խախտել, եկեղեցական պաշտաման միջոցին յունարէն և ասորերէն լեզուները դործ դնելով¹⁾: Այս գրութիւնն

¹⁾ Երանգի պաշտօն եկեղեցւոյ և կարդացմունք գրոց ասորի ուսմամբ վարէին ի վանորայս և յեկեղեցիս Հայաստան ժողովոցոցս, յորմէ ոչնչւ եին խառնուել և օգոել խառնութեան ոչնչութեան մեծ աշխարհի յանրաւելին լեզուին տարաց: անս. Ղ. Փարպեցի, 52 36.

երկար չէր կարող տևել, ասացինք, որովհետև հայ ազգը շուտով պետք է ըմբռնէր, որ եթէ այդ երկար շարունակութիւն և ազգային գրի հետ նաև ազգային լեզուն անյայտանայ՝ ազգութիւնը ևս պետք է լուծուի: Բարեազգաբար հայ ազգը շուտով ըմբռնեց այդ և արդէն չորրորդ դարու վերջին այդ սպառնացող վտանգի առաջն առնելն իւր կենսական խնդիրը դարձնելով՝ ամեն ջանք թափեց նպատակին հասնելու համար և յաջողութիւն ունեցաւ:

Թէև հայ աշխարհը դեռ ևս չորս դար առաջ էր տեսել իւր անդրանիկ քրիստոնեայ առաքեալներին և մի դար առաջ իսկապէս քրիստոնէական վարդապետութիւնն ընդունել մեծն ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռամբ, սակայն այսու ամենայնիւ՝ ճիշդն ասած՝ քրիստոնէական ազգային եկեղեցի չունէին: մեր եկեղեցիներում ժամերգութիւնը և ծիսակատարութիւնը կատարւում էր օտար լեզուներով, եկեղեցական պաշտօնեաները՝ նոյնպէս օտար կամ օտար կրթութիւն ստացած մարդիկ էին: Եւ ահա՛ ս. Մեսրոպ հանդիսանում է ոչ թէ միայն իբրև մի նոր առաքեալ քրիստոնէական եկեղեցւոյ, այլ նաև իբր հարազատ զաւակ Հայաստանի... Այո, հայ ժողովուրդը վաղուց արդէն ընդունել էր քրիստոնէութիւնը, սակայն Հայաստանեայց առաքելական ազգային ս. եկեղեցւոյ հիմնադիրն եղաւ ս. Մեսրոպ՝ օժանդակութեամբ ազգային քաղաքական և եկեղեցական բարձրագոյն իշխաններին:

Ազգային քրիստոնէական ոգւով առգորուած Մեսրոպը՝ թողնելով թաղաւորական պալատը և հանգիստ կեանքն, իւր անձն ամբողջապէս նուիրում է իւր վեհ գաղափարների իրագործման. շրջում է ոտքով ամբողջ Հայաստանը՝ հարաւից—հիւսիս, արևելքից—արևմուտք և ընդհակառակը գնալով՝ 45 տարի շարունակ և անդադար քարոզում է Աստուծոյ խօսքը, ազգային եկեղեցւոյ հետ հաստատում է ազգային ներքին կապը, բանում է ամենայն տեղ դպրոցներ:

մի կարճ ժամանակամիջոցում պատրաստում է աշակերտներ և ապա դոցա իւր փոխարէն կարգելով՝ ինքը գնում է մի այլ տեղ նոյնը կրկնելու:

Ազգային եկեղեցւոյ Հաստատման և ներքին միութեան վերականգման մի նշանաւոր քայլ եղաւ ս. Մեսրոպի գեապանութեան յաջողութիւնը Բիւզանդիոնում: Այդ յաջողութիւնը պէտք է նկատուի իբր մեր պատմութեան նշանաւոր գէպքերից մէկն. եթէ այդ չյաջողուէր և ս. Մեսրոպին բոլորովին արգելուէր յունաց բաժնի Հայաստանում ևս տարածելու Հայկական նոր դպրութիւնն, ինքն ըստ ինքեան Հասկանալի է, թէ այդպիսով յառաջացած այդ մեծ պառակտման Հետեանքներն որչափ ողբալի պէտք է լինէին: Այդ գէպքում շատ կասկածելի կը լինէր ազգային եկեղեցւոյ վերականգման գործն ու այդպիսով ս. Մեսրոպի ջանքերը կիսով չափ հազիւ կը յաջողուէին:

Սակայն ս. Մեսրոպ իւր բարձր հանձնարով ոչ թէ միայն յաջողեցրեց իւր գեապանութեան նպատակին հասնելն, այլ նաև «յանդիման եղեալ մեծի թաղաւորին, առին (Մեսրոպ և Վարդան) զոր յոսպին և զոր ոն յոսպին»¹⁾: Եւ ահա այդ յաջողութեամբ և պատուով դառնալով Հայաստան, Մեսրոպ կրկնակի եռանդով նուիրուեցաւ իւր գաղափարների իրագործման և այդ գաղափարներով պատրաստեց մի ամբողջ սերունդ:

Միւս կողմից ս. Մեսրոպի վերանորոգած և կատարելագործած Հայ դիրքը պատճառ է լինում Հայոց մոռւոր հորիզոնի ընդլայնման և շուտով յառաջ է բերում Հայ դրականութեան ուժի դաշտը:

Այն ազգը, որ մոռացութեան տալով իւր սեպհական Հին դիրք մուրացիանութեամբ սովորում և գործ էր գնում յունաց, պարսից և ասորոց տառերը, կարճ ժամանակից,

¹⁾ Տես Մ. Բորենացի. գիրք III, էջ 381.

Հազիւ մի քանի տասնեակ տարիներ անցնելուց յետոյ, տէր
կողաւ մարդկային մաքի մի նշանաւոր արատաբուութեան, այն
է ս. Գրքի թարգմանութեան, որ շատ եւրոպացի գիտ-
նականների ասելով ամենաճիշդն է և դորանով կարելի է
վերականգնել եօթանասնից բնագրի մի քանի տեղերը:

Այն ազգն, որ Աստուծոյ տաճարում եկեղեցւոյ պաշտո-
նեաներից պէտք է լսէր—առանց հասկանալու—յանարէն
կամ ասորի լեզուով արտասանած «նայր մերը», այժմ իւր
ձեռքն ունէր յունական ամենաերեւելի փիլիսոփաների՝ Սրիս-
տոսէլի և Պլատոնի հեղինակութեանց թարգմանութիւնը:

Ամբողջ Հայ ազգն ոգևորուած և երջանիկ էր զգում
իւրեան — պահ մի մոռանալով աշխարհային ցաւերը —
լսելով եկեղեցւոյ բեմից և դասից իւր մայրենի բարբառի
քաղցր հնչիւնը. «ամենայն անձն, ասում է Ղ. Փարպեցին,
յորդորեալ փափաղէր յուսումն հայերէն գիտութեան, որպէս
ի խաւարէ՝ յատորի տանջանացն զերծեալք ի լոյս խնդային»¹⁾:
«Յայնմ ժամանակի, ասում է Սոսիւն Սահլեւէն, երանելի և
ցանկալի աշխարհս հայոց անպայման սքանչելի լինէր, յորում
անկարծ ուրեմն օրէնսուսոյց Մովսէս մարգարէական դասուն,
և յաւաքդէմն Պօղոս բովանդակ առաքելական գնդովն,
հանդերձ աշխարհակեցոյց աւետարանաւն Քրիստոսի միան-
գամայն եկեալ ի ձեռն երկուց հաւասարելոցն՝ հայաբարբառ
հայերէնաբարբառ: Անդ էր այնուհետեւ սրտալիւ ուրախու-
թիւն, և ականավայել տեսիլ հայելոյն: Նայ ազգային եկեղեցւոյ
և դպրութեան հաստատման ժամանակին նուիրուած մեր
«սքանչելի» հօր այդ գեղեցիկ խօսքերն որչափ նմանութիւն
ունին «նուտտէն»-ի, գերմանական կրօնական մեծ յեղա-
փոխութեան ժամանակակից և գործակից բանաստեղծի
հետեւալ բացականչութեան հետ. «Ո՞վ դար, ուսմունքը
ծաղկում է, ոգիքն արթնանում են, ապրելն զուարճութիւն

1) Տես. Ղ. Փարպեցի. էջ 42—43.

է: Միւս կողմից բացականչում է կրկին մեր պատմաբան Ղ. Փարպեցին «... կարդեցան վաղվադակի յայնմհետէ դպրոցք հօտին ուսմանց, բաղմացան դասք զըջաց երևելիս առնելով զմիմեամբք, զարդարեցան պաշտամունք ս. եկեղեցւոյ... պայծառացան եկեղեցիք, շուք առին վկայարանք սրբոց, միշտ ծաղկելով ի նոսա ուխտ կտակարանաց ընծայիւք. հանապազաբուխ հոսէին վտակք յասողացն մեկնութեանց... Լցաւ երկիրս ամենայն հայոց գիտութեամբ Տեառն... իբրեւ զջուրս բազում, որ ծածկին զծովս»:

Ահա այս ոգևորութեամբ բազմաթիւ հայ երիտասարդներ դիմում են Յունաստան, Եգիպտոս, Նտալիա և գիտութեան այլ կենտրոններ, իւրեանց ուսման ծարաւը յաղեցնելու և հայրենիքի յառաջագիմութեան նպաստամատոյց լինելու: Սոքա այն տեղ «Ժրանային, տքնէին, աշխատէին ուսանելով, կրթելով, վարժելով, վաստակելով, պատրաստելով զանձինս յերկս օգտակարս և ի գործս շահաւէտս. ոմանք գտառից գծազրութիւնս շահաւորեալ, ոմանք զիմաստս հաւաքեալ՝ գուտումնականն, զերաժշտականն, զբանաստեղծականն, զբնաբանականն, զերկրաչափականն, զհամարողականն, զաստեղաբաշխականն, զքերականն և զքերթողականն, զգործնականն և զտեսական իմաստասիրութիւն: Ոմանց հաւասարէին գիտութեամբ, քան զոմանս վեհագոյնք երևէին, ոմանց զարմանալիք թուէին... ընդ ոմանս դասէին քննութեամբ, զոմանս պատասխանեց տրժանի ոչ համարէին, հարցասէրք, բանասէրք, ընթերցասէրք»: Ահա հինգերորդ դարու հոյ ուսանողութեան նախանձելի պատկերը, որ իբէալ կորող է համարուել մեր այժմեան ուսանող հայ երիտասարդութեան համար:

Հինգերորդ դարու հայ սերնդի ձգտումը՝ կատարելապէս ուսանել յունաց և ասորոց լեզուներն ու գրականութիւնն, որպէս զի դոցա օգնութեամբ ծաղկեցնեն մայրենի լեզուն և գրականութիւնը, կարելի է համեմատել այն շարժողու-

Թեան հետ որ տեղի ունեցաւ Իտալիայում 14-րդ և Գերմանիայում 15-րդ դարում: 14-դ դարում Իտալիայում ուսուցման գլխաւոր նպատակը նկատվում է դասական (կլասիքական) զարգացումն, յունական և լատինական դասական գրութները լինում են ուսումնասիրութեան միակ աղբիւրն: Միջին դարերում Գերմանական և Ռումանական ազգութիւնները, չնայելով իւրաքանչիւրի առանձնայատուրութեանց, ունէին մի ընդհանուր եւրոպական բնաւորութիւն. դոքա բոլորը միատեղ կազմում էին միակ աշխարհա-եկեղեցական, այն է պապական պետութիւնը: Եկեղեցւոյ կապը միացրել էր բոլորին, ուստի և թէ պապն ու թէ կայսրը լատինական լեզուն նկատում էին իբր մի ընդհանուր եւրոպական-պետական և եկեղեցական լեզու: Սմեն տեղ հոգեւորականներն խօսում ու գրում էին այդ լեզուով, ամեն տեղ եկեղեցական պաշտամունքը կատարվում էր լատիներէն լեզուով: 14-դ դարուց սկսվում է յունաց դասական գրութների ուսումնասիրութիւնն և դոցա հետ ի միասին մայրենի լեզուով գրելու ձգտումը: Ինչպէս արդէն ասացինք, առաջին փորձերը լինում են Իտալիայում, ուր ուսումնասիրելով դասական գրութներն՝ աշխատում էին ամեն կերպ դոցա նմանել. Դանտէ, Պետրարկա, Բոկակաչիո և այլք հարթեցին այդ շաւիղը: Սոցա մէջ արթնացաւ առաջին անգամ ոգևորուած սէր դէպի հնութիւնը և դասական գեղեցկութիւնը. այս երեք հանձարները զարգացրին մի գեղեցիկ բանաստեղծական-վիպական մայրենի լեզու և գրականութիւն:

Իտալիայի բռնած այս դասական ուղղութիւնը մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ 15-դ և 16-դ դարու Գերմանիայի զարգացման յառաջադիմութեան վերայ. սակայն դասականի ուսումնասիրութիւնը Գերմանիայում բոլորովին այլ ոգևով ներշնչուած յառաջ ընթացաւ, նա՛ մանաւանդ 16-դ դարում:

Իտալիայի զեղարուեստ խնկարկող սերունդը սքանչանում

էր դասական մատենագիւնների գեղեցկութեամբ և դոցա հետեւել ճշնութեամբ յունական դիւցաբանութիւնն առաւել հիացնում էր նորան, քան քրիստոնէական վարդապետութիւնը: Գերմանիան հետեւելով դասական ուղղութեան, ուսումնասիրում է յունարէնն և առաւել հետեւում քրիստոնէական վարդապետութեան, ս. Գրոց գերմաներէն թարգմանութիւնն այդ ուղղութեան նշանաւոր արգասիքներից մէկն է: Ս. Գրոց թարգմանութիւնն է, որ առիթ է լինում նոյնպէս գերմանացու մայրենի լեզուի հետզհետէ մշակման և գրականութեան ծաղկման:

Հինգերորդ դարու հայ սերնդի բռնած ուղղութիւնը ճշտիւ համապատասխանում է Գերմանիայի դասական ուղղութեան. հայերէն դպրութիւնն ուսանում են ս. Գիրքն և եկեղեցական պաշտամունքը հասկանալու համար. յունարէն դպրութիւնն ուսանում են հայերէն ճիշտ թարգմանութեանց համար: Կարծում ենք, չենք սխալուիլ, եթէ ասենք, որ հայերէն դպրութիւնն այն հսկայաբայլ յառաջադիմութիւնը չէր ունենալ Հինգերորդ դարում, եթէ անմիջապէս ս. Գիրքը չթարգմանուէր և դպրութեան նպատակը գլխաւորապէս եկեղեցական. հեղինակութեանց ծանօթութիւնը չլինէր: Խօսք չկայ, որ այդ նպատակին հասնելուց յետոյ հայ դպրութիւնը կանգ չառաւ և սահմաններն առաւել ընդարձակելով՝ իւր մէջ առաւ նաև պատմական ճիւղերը:

Հինգերորդ դարու հայ գործիչներին յաջողուեցաւ կարճ ժամանակամիջոցում մի գրականական լեզու վերանորոգելու և կազմակերպելու, որ իւր արուեստական կառարեւութեամբ, քաղցր հնչմամբ, իւր ուժով և առաձգականութեամբ զարմանալի է թւում: Յաջողութեան մեծ մասը հիմնվում է այն հանգամանքի վերայ, որ մեր թարգմանիչները ձեռնարկեցին մշակել ոչ թէ մի որ և է հասարակ գաւառական բարբառ, այլ արարատեան ընդարձակ երկրի

բարրաւն, որ վաղուց արդէն ընդունուել էր իբր պալատական և իշխանական շրջանների մէջ գործադրուող լեզու: Այս պատճառաւ անկասկած այդ արքունի կամ ոստանիկ լեզուն ժողովրդականութիւն և յարգանք պէտք է ունենար: Եւ բացի այդ նպատաւոր հանգամանքից, ոստանիկ լեզուն պէտք է եղած լինէր և հայոց կուսակալական ժամանակի գրական լեզուն. և այս շատ բնական է, որովհետեւ դժուար է ենթադրել, որ արքունիքն և հոգեւորականութիւնն, որ այնպիսի սերտ կապերով շղթայուած էին միմեանց հետ, տարբեր լեզու գործադրէին իւրեանց բանաւոր և գրաւոր յարաբերութեանց մէջ:

Քրիստոնէութիւնը մուտ գործելով նայաստան՝ իւր գոյութեան կռուի մէջ ոչնչացրեց մեր կուսակալական գիրն ու գրականութիւնը և մտցրեց ասորերէն ու յունարէն լեզուն: Այստեղից յառաջացաւ այն անբնական դրութիւնը, որի պէմ մագառեց չորրորդ դարու վերջին և հինգերորդ դարու առաջին մասի հայ սերունդը և յաջողութիւն ունեցաւ: Այլ կերպ անկարելի է ենթադրել, որ մի այնպիսի կարճ ժամանակամիջոցում մի քոչորովն նոր գրականական լեզու ստեղծուէր և կատարելութեան այդ աստիճանին հասնէր. ոչ մի օտար ազգի գրականութեան մէջ ևս չկայ այդպիսի օրինակ:

Հինգերորդ դարու հայոց ազգային-կրօնական և գրականական այս մեծ յեղափոխութիւնը զարմանալի զուգադիպութեամբ համապատասխանում է գերմանական-կրօնական մեծ յեղափոխութեան ժամանակի պէպքերին: Ինչպէս որ մեր վերանորոգիչներն ազգային նոր գրականութեան յառաջացման համար ընտրում են արքունի լեզուն, այդ լեզունով թարգմանում են ս. Գիրքը և այդ լեզուն աւանդում դպրոցներում, նոյնպէս և գերմանական մեծ յեղափոխիչ գոյտոր Մարտինը ս. Գրքի թարգմանութեան համար ընտրում է սաքսոնական արքունի լեզուն, որ ընդունուած

էր դերմանական բոլոր իշխանական պալատներում, և դպրոցներում այդ լեզուով էին ուսուցանում:

Ինքն ըստ ինքեան Հասկանալի է, որ ս. Սահակի և Մեսրոպի յառաջ բերած եկեղեցական այդ մեծ յեղափոխութիւնը—ազգային և մայրենի լեզուն մտցնելով ս. եկեղեցւոյ մէջ, արտաքսել օտար լեզւներն, որ անհասկանալի էին ժողովրդին—ազդեցութիւն պէտք է ունենար ժամանակակից դաստիարակութեան հոլթեան վերայ: Իւրաքանչիւր եկեղեցական յեղափոխութեան հետ անպատճառ կապակցուած է նաև ժողովրդի դաստիարակութեան յեղափոխութիւնը. այսպէս և յեղափոխական ոգին յերևան է գալիս նաև Հայ սերնդի դաստիարակութեան գործի մէջ:

Հայ ազգն ընդունելով քրիստոնէութիւնը, կորցրեց ոչ թէ միայն իւր կրօնն, այլ ճառագէտ նաև իւր ազգայնութիւնը. Հայոց ազգայնութեան զարգացման բնական ուղին խանգարուեցաւ: Ազգային բանաստեղծութիւններն և երգերն սերտ կապով շղթայուած էին կրօնի հետ և ահա այդ իսկ պատճառով քրիստոնէական եկեղեցւոյ պաշտօնեայք ամեն ճիգն թափեցին դոցա հետքը ջնջելու, սատանայական ներկայացնելու և տարածումն արգելելու: Եւ որպէս զի այդ զղալի չլինի ժողովրդի համար, նոքա հների տեղ նոր երգեր ստեղծեցին և տարածեցին ժողովրդի մէջ, գուցէ վերապահելով երգելու հին եղանակները: Այս շատ շուտով յաջողուեցաւ և ազգայինը հետզհետէ անյայտացաւ, վասնզի մեր եկեղեցական պաշտօնեաներն, ինչպէս արդէն յիշեցինք, մեծաւ մասամբ օտարներ լինելով՝ ոչինչ զգացումն չէին կարող ունենալ Հայ ազգայնութեան դաղափարի համար, ուստի և անխնայ ոչնչացրին այն ամեն ազգային Հարստութիւնն, որ կապուած էր Հայոց հին կրօնի հետ: Այդ օտար պաշտօնեաները վանքեր և դպրոցներ հիմնելով երկրի մէջ, թէև ազգի յառաջադիմութեանը նպաստեցին, սակայն այդ ևս եղաւ ի վնաս մեր ազգայնութեան, վասն զի այդ

Հիմնարկութիւններն օտար լինելով՝ դոցա տուած դաստիարակութիւնն ևս օտար էր և տիրող լեզուներն ևս ոչ թէ ժողովրդի մայրենի լեզուն էր, այլ յունարէն կամ ասորերէն:

Միւսնոյն երևոյթը կրկնվում է նաև ուրիշ աղբերի մօտ. այսպէս, օրինակի համար, գերմանական ցեղերն քրիստոնէութիւնն ընդունելով նոյնպէս օտար պաշտօնեաներից, կորցրին այն բոլորն, ինչ որ իւրեանց ազգայնութեան յատկանիշն էր. դոցա վանքերում և դպրոցներում ևս փոխանակ ազգային լեզուի տիրում էր լատինականը:

Ս. Սահակ և Մեսրոպ ազգային նոր եկեղեցւոյ Հիմը ղենելով անպատճառ պէտք է ձեռնարկէին նաև նոր ազգային դաստիարակութեան սկզբնաւորութեան. այդպէս ևս եղաւ, և ս. Մեսրոպ ու Սահակ հանդիսացան մեր ժողովրդի ազգային դաստիարակութեան Հիմնադիրները:

Ազգային դաստիարակութեան յատկանիշներն են՝ մայրենի լեզուն, գրականութիւնը հանդերձ պատմութեամբ և կրօնն, արդ, ազգային եկեղեցւոյ Հիմը ղենելով և ազգային գրի վերականգման շնորհիւ ազգային գրականութիւնն ու լեզուն զարգացնելով՝ այդ երկու հանձարեղ անձինքը հայ ազգային դաստիարակութեան բոլոր տարրերը միացրին: Երկրի ամենայն մասերում հիմնեցին դպրոցներ, «քանդի ամենայն անձն յորդորեալ փափաղէր յուսումն հայերէն գիտութեան»,—ասում է Ղ. Փարպեցին: Դաստիարակութեան նպատակն էր ոչ միայն եկեղեցական և աշխարհական պաշտօնների համար հասկացող և գրագէտ անձինք պատրաստել, այլ նաև—և այդ էր զլիսաւոր նպատակը—ազգային և քաղաքական-իրենական հաղափարներ սերմանել ժողովրդի մէջ ժողովրդային վարդապետութեան մեջնադրութեամբ. «քանդի ոչ որպէս արուեստ ուսուցանէր (ս. Մեսրոպ), այլ իբրև զհոգի առաքելաբար աշակերտելոյն տայր»: Ներկայիս դիտանական մանկավարժութեան այս ամենաէական սկզբունքը հայերէն լեզուով ոչ ոք չէր կարող այդպէս գիղեցիկ

արտայայտել ինչպէս Հայ պատմագրութեան նախահայր Մ. Խորենացին այդ կարճ նախադասութեամբ արտայայտել է:

Արդէն յիշելինք այն զարմանալի զուգադիպութիւնը, որ տեղի ունի Հինգերորդ դարու Հայոց ազգային — Կրականական և Գերմանացոց կրօնական մեծ յեղափոխութեան ժամանակ տեղի ունեցած դէպքերի մէջ. ահա մի փաստ ևս: Ուսուցման պատմութիւնը ցոյց է տալիս, որ ամենայն տեղ, ուր կամեցել են ուսուցման նոր սխտեմայ կազմակերպել, ամենից առաջ մտածել են յարմար ուսուցիչներ պատրաստելու: Այսպէս օրինակի համար քրիստոնէութիւնն այնպէս չէր տարածուիլ, եթէ Յիսուս Քրիստոս անձամբ ուսուցիչներ չպատրաստէր իւր Հիմնադրադաւարները տարածելու համար. դոքա էին և առաքեալները: Այսպէս և շարունակուեցաւ յետոյ. գերմանական մեծ յեղափոխի նշանաւոր գործակից Մէլանխթոն Վիտենբերգի համալսարանում պատրաստեց մի ամբողջ սերունդ իւր գաղափարների համար, որոնք ցրուելով երկրի ամենայն կողմերը դպրոցներ բաց արին և տարածեցին իրենց մեծ ուսուցչի հիմնադրադաւարներն. այդ իսկ պատճառով Մեկանխտոնն ստացաւ „Praeceptor Germaniae“ հռչակաւոր անունը, որ կը նշանակէ «ուսուցանող Գերմանիայի»: Եւ ահա ս. և երանելի Մեսրոպն ևս անձամբ պատելով Հայաստանի ամեն խորշերն, անձամբ տարածեց իւր նոր սխտեման, նորա անմիջական աշակերտները հետզհետէ նոր դպրոցներ բանալով՝ տարածում են իրանց մեծ ուսուցչի գաղափարները, և ս. Մեսրոպ նոյնպէս ստանում է Հայ պատմագրներից «ստոյանող Հայաստանի» մեծ և եղական անունը:

Մենք կարող ենք առանց մեծամոտելու պարծնալ, որ այն, ինչ որ տեղի ունեցաւ այժմեան քաղաքակրթեայ Գերմանիայում 15 և 16-դ դարերում, Հայոց պատմութեան մէջ դրոշմուկ է արդէն Հինգերորդ դարում:

Թէ որչափ ճշմարիտ էր ս. Սահակի և Մեսրոպի Հիմնարկած դաստիարակութիւնը և թէ որչափ շուտով տարածուեցան Հայ աշխարհում բարոյական-կրօնական գաղափարները, զուգակցաբար ազգային գաղափարի Հետ, ապացուցեց մօտիկ ապագան: Հաղիւ թէ անցել էր միայն կէս դար և Հայ ազգն ապացուցեց, որ հաւատարմութեամբ և սրբաբար պահպանել էր իւր մեծ զաւակներին գաղափարները:

Այո՛, ս. Մեսրոպի տարածած գաղափարները և նորա դաստիարակած սերունդն էր, որ ապացուցեց աշխարհին՝ թէ Հայ ազգը պատրաստ է իւր ազգային եկեղեցւոյ համար զոհել իւր ինչքը և կեանքը. այդ սերունդն էր, որ մի կարճ ժամանակամիջոցից յետոյ հրաշքներ կատարեց: Այդ սերնդով է պարծնում Հայ ազգը մինչև այժմ և կը պարծենայ մինչ իւր գոյութեան վերջը: Այդ սերունդն էր, որ ամենաչնչին ուժով, բայց վեհ գաղափարներով՝ յաղթող հանդիսացաւ մոգապաշտութեան և բռնակալութեան դէմ:

Ո՞վքեր էին այդ վեհ գործողութեան առաջնորդներն, եթէ ոչ ս. Մեսրոպի անմիջական աշակերտները, նորա գաղափարներով սնուած Աւետիքները և Յովսէփները:

Ո՞ւմ անունով գործունեցաւ այդ իրողութիւնը Հայ պատմութեան էջերում, եթէ ոչ հերոս քաջն Վարդանի, որ նոյնպէս աշակերտ էր ս. Սահակի և Մեսրոպի, որ Հայ աշխարհի մեծ ուսուցանողի Հետ ճանապարհորդելով գեապանութեամբ Կ. Պօլիս և օր ու գիշեր շփուելով այդ ս. մարդու Հետ՝ մարմնացրեց իւր մեջ նորա վեհ գաղափարները, մինչև որ նահատակուեցաւ արեան դաշտի վերայ, սակայն իւր պաշտած գաղափարը յաղթող հանդիսացաւ:

Այո՛, գուցէ երբեք տեղի չունենար Վարդանանց պատերազմը, եթէ ս. Սահակի և Մեսրոպի դաստիարակած սերունդը գոյութիւն չունենար Հայ աշխարհում:

«Հանդիսի» սոյն համարի սկզբում մենք զետեղել ենք հանգուցեալ Մ. Նալբանդեանի մի քանի անտիպ ոտանաւորները՝ հանելով նորա ձեռագրից, իսկ հետեւեալ անգամ լոյս կ'ընծայենք ֆուգիաները: Այս տեղ զնում ենք և այն յառաջաբանը, որ հեղինակը կցել է իւր բանաստեղծութիւններին: Տպում ենք նոյնպէս և նոյն հեղինակի միւս աշխատութիւնը «Հիւսիսափայլ» լեզուի մասին, որ շնորհակալութեամբ ստացանք պ. Յ. Խաչատրեանից՝ հանգուցեալի քեռորդուց, իսկ բենաստեղծութիւնների ձեռագիրը ստացանք պ. Յ. Բուզդանեանից:

I.

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍԲ

Թէ ինչպէս է մեր զայեացքը մի օրագրի պաշտօնակատարութեան մասին:

Անշուշտ, մեր խօսքը վերաբերում է այնպիսի օրագիրներին, որ մասնաւորապէս նուիրած չեն իրենց գործունէութիւնը այս կամ այն յատուկ ասպարէզի կամ գիտութեան, այլ գնում են կամ ուղղում են գնալ միջին ճանփով, ընդհանրապէս: Եւ հազիւ թէ մեր ազգի մէջ կարող էր դոյանալ կամ շարունակվիլ մի այնպիսի օրագիր, կամ պարբերական հրատարակութիւն, որ նուիրված լինէր մասնաւորապէս այս կամ այն նիւթին: Այս խօսքը ասում ենք մենք, նայելով մեր ազգի ներկայ վիճակին. ընդհանրապէս և անխտիր ամեն բանի հետ գործ ունեցող օրագիրը բնականաբար պիտի և աւելի շատ ընթերցողք ունենայ, մինչդեռ այս կամ այն մասնաւոր նիւթի նուիրված օրագիրը կարող է միայն աչքի տակ ունենալ մի փոքր հասարակութիւն, որ պարապում էր մասնաւորապէս այն նիւթով կամ առարկայով, որին նուիրել էր օրագիրը իւր գործունէութիւնը: Եւ որով-

Հետև հասարակ օրագիրների տարածվելու վիճակը և չափը շատ լավ յայտնի է մեզ թէ այստեղ Ռուսիոյ մէջ և թէ Տաճկաստանում, այս պատճառով էլ ասացինք թէ մասնաւոր խորհրդի նուիրված օրագիր չէ կարող գոյանալ կամ շարունակվիլ մեր մէջ ներկայումս:

Մենք չենք կլած քննելու այն պատճառները, որից առաջանում են մեր օրագիրների տարածութեան սահմանափակութիւնը, այդ բանը պիտի ձգէր մեզ ոչ միայն մետաքիզիկական քննողութեանց, այլև միքանի տնտեսական խնդիրների քննողութեանց մէջ, որ մեր ներկայ խորհրդին բնաւ վերաբերութիւն չունի: Մեր գիտաւորութիւնը է միայն յայտնիլ մեր կարծիքը մի օրագրի մասին, թէ նա ինչպէս պիտի լինէր ինքը իրեն: Այս մասին, եթէ ոչ գրով, գոնէ բերանացի շատ լաւ էնք բացասական կարծիքներ, այսինքն թէ ինչպէս չպիտի լինէր, ստոյգ է, որ շատ պարոններ ուրիշ օրագիրները իրենց բացասական դատողութեան տակ ձգելուց յետոյ, երբ իրենք սկսեցին հրատարակել իրենց սեփական օրագիրը կամ թերթը, աչքի յայտնի կերպով ցոյց տուին, որ ուրիշ օրագիրների վերաբերութեամբ «այսպէս կամ այնպէս պէտք է, այս անգոյս է, միւսը պէտք է և այլն խօսքերը լոկ խօսքեր էին, խօսքեր, խօսքեր և էլի խօսքեր, պատճառ, իրենց հրատարակութիւնը այս պէտք չեղած, կամ անօգուտ, կամ զուր բաները աւելի մեծ չափով և դրականապէս վնասակար կերպով պաշտեց, քան թէ երբ և իցէ ունեցած էին այն պարոններից դատապարտված օրագիրքը:

Այս խօսքերը ասելով չենք ակնարկում մի որպիսի և իցէ պարոնի վրայ, այլ մանաւանդ այդպէս շատերի վրայ և թող չկարծվի թէ նոցա կարծիքները, ինչպէս այժմ, նոյնպէս և առաջ կշիռ ունէին մեր աչքում: Եւ, առաջ էլ նայել էինք նոցա վրայ որպէս դատարկ հոգմարածութեան վրայ:

Որքան մեզ պատահել է լսել այսպիսի կարծիքներ, դժբա, մեծ մասով, մեր «Նիւսիստիպլի» վրայ էին և մանաւանդ

ինձ էին ասվում այդ կարծիքները, որովհետեւ ես «Հիւսիսափայլ» հետ էի: Այս պատճառով, «Հիւսիսափայլ» հրատարակողի և իմ յանցանքները, որ լսումէի, զրոււմեմ այստեղ, որ յետոյ մի քանի խօսք ասեմ դոցա մասին:

Առաջին յանցանք. «Հիւսիսափայլ» լեզուն ծանր է, արուեստական է, անհասկանալի է: Նստերն էլ որ իրենց բուն մայրենի լեզուի դիտութեան մէջ անհասկանալի խեղճ էին և հայ լեզուի ոգուն և արամաբանութեան բնաւ իսկ տեղեկութիւն չունէին և հայերէն խօսելու ժամանակ — ամաչում եմ ասել — ուսուցիչն մտածելով, ուսուցանողը, նախադասութիւնքը, և ուսուցանողութեամբ և ուսուցանողութեամբ լոկ հայ ձայնով էին խօսում, այդպիսի սքանչելի պարուններն էլ իրենց չգիտութիւնը արդարայնելու համար «Հիւսիսափայլ» լեզուն գերմանական բաղդասութեան և գերմանիկ արամաբանութեան ստրկացած էին քարոզում, թէ և այդ տեսակ պարուններից ԳԳՀ հարիւրից գերմաներէն էլ չգիտէին. բայց ինչ անես, առածը ասում է. «լեզուն օսկոր չունի», ուստի և նորա էլ օգուտ քաղելով իրենց մարմնեղէն լեզուի ճիշտութիւնից բլբլացնում էին այն, ինչ որ ուրիշից էին լսել կամ գէթ ինչ և իցէ մի բան ասելու համար, որ իրենք էլ հասկացող երևին. ճաճկի ասածին պէս. իշ օլտոն:

Երկրորդ յանցանք. «Հիւսիսափայլ» նիւթերի ընտրութիւն չգիտէ, շատ անգամ տպում է եւրոպական վէպեր, որ բնաւ Դո՛ Դո՛ աղբին վերաբերու-ման չունին: «Հիւսիսափայլ» աստեղաբաշխութեան վրայ է խօսում, Ֆիզիօլօգիայի վրայ, կամ ուրիշ այս ու այն դիտութեանց վրայ, որ մեր ազգին անհասկանալի է:

Երրորդ յանցանք. «Հիւսիսափայլ» ազգային նիւթեր չունի իր մէջ, այլ ինչ կայ չկայ եւրոպական լեզուներից է առնված:

Այս յանցանքները հրապարակումէին և իրենց դատապարտութեան վճիռն էլ բամակիցը տալիս, որ ունայնացումէր

«Հիւսիսափայլ» խորհուրդը: Ես այդ ունայն ճանաչված աշխատութեան մասնակից էի, յայտնի է, թէ մեր սքանչելի պարոնները կշամբանքի մի բաժինն էլ ուղղակի ինձ էր հասնում:

Ամեն այսպիսի դիպուածներում, (երբեմն պատահումէր որ Հինգ-տասը հոգի միասին էին դալիս վրաս) ես խնդրում էի նոցանից ցոյց առլ ուղիղ ճանխան, եթէ մոլորական էր. բայց և ոչ մի անգամ լսումէի այդ ուղիղ ճանխի մտտին, որովհետեւ մեր ընդդիմախօսքը ասումէին թէ իրենք էլ չէին, միայն մերի մոլորականութիւնը և մեր աշխատութեան ունայնութիւնը ղխտէին!!!

Կանոնաւոր կերպով վէճ բանալ այդպիսիները հետ անհնար էր, որովհետեւ կանոնաւոր խօսակցութիւնը երկու կողմից էլ տրամաբանութիւն է պահանջում. բայց և այնպէս առանց ճշմարտութիւնը թաքցնելու ցոյց էի առլիս «Հիւսիսափայլ» իրաւունքները, որ կամքի կամ ճաշակի վրայ ոչ այլ էական հիմքերի վրայ էին ամրացած. մի և նոյն ժամանակ խօստովանելով լեզուի անկատարութիւնը, թէ «Հիւսիսափայլ» բամբասված լեզուն, նորա հրատարակողի և գործակցի բամբասված ձեւ ու ոճերը սկսումէին աննկատելի կերպով ազդել նաեւ մեր ընդդիմախօսների լեզուի վրայ, թերեւս նոցա կողմից բոլորովին անամայ և առանց գիտնալու:

«Հիւսիսափայլ» լեզուի թերութիւնքը, այդ լեզուով գրողների անձնական պակասութիւնը չէր, այլ մանաւանդ նոր լեզուի մանկութեան պակասութիւնը: Եւ երբ նոր լեզուն, տակաւին անմշակ, չունէր այն յատկութիւնքը, որ անշուշտ պէտք էին հիմնաւոր և կանոնաւոր կերպով ամեն բանի վրայ խօսելու համար, երբ «Հիւսիսափայլ» գրիչքը այս կամ այն գաղափարի յայտարար ձեւը ժողովրդի մէջ չդրունելով և ժողովրդին յայտնի բառերով գործ էին դնում մի ձեւ բուն հին լեզուի ողուն հաւատարիմ մնալով, — «Հիւսիսափայլ» գերմանախօս էր դառնում!! Հին և նոր լեզուի

ընդգէմ մեր սքանչելի Հայկաբանների անխափր գործ դրած բառերը և ոճերը, երբ մենք գործ չէինք դնում, «Հիւսիսափայլը» գերմանական էր դառնում:

Երբ Ֆրանկի *mojen*, Ռուսի *средство* և Տաճկի վաքըթ բառերը մեր սքանչելի Հայկաբանքը ընդհանրապէս և սովորաբար Ջէյջ էին թարգմանում Հին ու նոր լեզուի ոգուն ընդգէմ, երբ մենք Հայկական ոգուն Հաւատարիմ մնալով նոյն բառերը թարգմանումէինք հնար, ինչպէս մեր նախնիքը գործ էին ածել և ինչպէս այժմեան սերունդը գործ է ածում, «Հիւսիսափայլը» գերմանական էր դառնում!!

Երբ Ֆրանկի *partager*, Ռուսի *разделять* բայերը վերացական դաղափարների վերաբերութեամբ Բաժանել էին թարգմանում—օրինակ *je partage votre opinion*, և *разделяю ваше мнение*, Եւ Բաժանո՞ւմ Ե՞մ յեր կարծիք և այլն այսպիսիք անխափր և մինչ մենք հարազատ մնալով մայրենի լեզուի ոգուն՝ զրուակէինք՝ կամ ես ընդունումեմ ձեր կարծիքը, կամ համամիտ եմ ձեզ, կամ մասնակից եմ ձեր ուրախութեան, ցաւին և այլն և այլն—«Հիւսիսափայլը» գերմանական էր դառնում!!

Երբ Ֆրանկի *communiquer*, Ռուսի *сообщать* բայերը անխափր և ընդհանրապէս թարգմանվումէին հաղորդել, Հայկական ոգուն ընդգէմ բազդասելով, ինչպէս լուր հաղորդել նամակ հաղորդել և այլն և այլն, և երբ մենք հաւատարիմ մնալով լեզուի ոգուն, չէինք գործ ածում այս օտար ձևը, այլ զորա փոխանակ տեղեկութիւն տալ, մասնակից անել այս ինչ բանի և այլն և այլն—«Հիւսիսափայլը» գերմանական էր դառնում!!

Երբ Ֆրանկի *curieu*, Ռուսի *любопытный* բառերը անխափր հետաքրքիր թարգմանելով զրվումէին հետաքրքիր բան, հետաքրքիր գիտութիւն և այլն, և երբ մենք, հարազատ մնալով մայրենի լեզուն, հետաքրքիր ածականը տալիս էինք մարդուն, իսկ անշունչ առարկաների վերա-

բերութեամբ գրումէինք արժանի Հարցասիրութեան, «Հիւսիսափայլը» գերմանախօս էր դառնում!!!

«Հիւսիսափայլը» Հարիւրներով ունի այս տեսակ գերմանախօսութիւնք, խոստովանումներ, և ոչ միայն այսքան, այլև յայտնումներ, որ բնաւ չենք ցանկանում այն տեսակ սքանչելի Հայկաբանութեան, որի մի քանի օրինակը ցոյց տուինք, որովհետև ճշմարիտը խօսելով, մենք այդ Հայկաբանութեան վրայ նայումներ—ինչ էք կարծում,—ոչ աւելի և ոչ պակաս, որպէս բաբելաբանութեան վրայ, եթէ միայն ներելի է *ex uso in abuso* գործ դնել այս բառը:

Մենք չենք ուզում կողմնապահ լինել նաև դէպի մեզ այս պատճառով ինչպէս առաջ, այնպէս և այս գրութեան մէջ ասացինք և խոստովանեցանք, որ «Հիւսիսափայլը» լեզուի կողմից ունէր, ունի, և պիտի ունենայ թերութիւնք: Մեր ընդդիմախօսքը իրենց վայրի վերոյ Հայկաբանութիւնը, որի մէջ ոչ համակարգութիւն կայ և ոչ ոճ, գործ են դրել միայն փողոցի խօսակցութեանց ձև, զարմանք չէ, եթէ ժողովուրդը աւելի հասկացել է նոցա գռնհի լեզուն, որովհետև այն բոլոր բաները, որի վրայ խօսել էին և խօսումէին դժբա, ծանօթ էին ժողովրդին, բայց խնդրումներ փորձ փորձել զխութիւնք աւանդել, մարդու վայելուչ կերպով խօսք բանալ և ոճով կարգով բան առաջացնել այդ իրենց սքանչելի լեզուով, կրտսններք այն ժամանակ նոցա ուժը և կարողութիւնք: Լեզու հասկանալը միայն բառ հասկանալով չէ լինում, գաղափարների նորութիւնը և անծանօթութիւնը մեծ արգելք է ժողովրդին հասկանալ մի զխանական կամ կանոնաւոր կերպով գրած բան, սորա ապացոյցը տեսնումներ մենք և կարող ենք ցոյց տալ մեր ընդդիմախօսներին նաև նոցա անոճ և խեղճուկ գրութեանց մէջ, երբ նոքա թարգմանումէին մի որպիսի և իցէ Ֆրանկի կամ ռուսի աշխատութիւն:

«Հիւսիսափայլը» միակ յանցանքը, եթէ յանցանք էր

այդ, այն էր որ նա կամենալով ուժ և զօրութիւն զնկլ մայրենի նորախօս լեզուի մէջ, զրկել էր այդ լեզուն մի ճիշտ համակարգութեան տակ. այլ և մանաւանդ 1862 թուականում ժողովրդական լեզուի բազմասութիւնը տարել դրել էր բուն Հին լեզուի բազմասութեան տակ: Ահա այն միակ և, կրկին ասումենք, միակ սխալը «Հիւսիսափայլը» լեզուախօսութեան: Սխալ ասումենք նորա համար, որ ներկայ սերնդի իրաւունքը նոյնպէս անբռնաբարելի է, ինչպէս Հին հայոց իրաւունքը: Եւ ինչ իրաւունքով Հին հայը խօսումէր այնպէս և ոչ այլապէս, նոյն իրաւունքով այժմեան հայը կարող է խօսել այսպէս և ոչ այլապէս: Բռնադատել նոր լեզուն և մինչ այն աստիճան տարկացնել Հին լեզուի ձեւերին, որ աղբը դժուարութեամբ հասկանայ, անխորհուրդ մաքրասիրութիւն է և մենք մեր կողմից չենք ընդունում այդ: Միւս կողմից յարգելով ժողովրդի իրաւունքը, պաշտելով նոր լեզուի իրաւունքը, այնու ամենայնիւ հարկ կայ մատենադրի վրայ խնամով և կամայ կամայ ազնուացնել ամբօխի ձեւ ու ոճը, որչափ կարելի է միշտ զգուշանալով, որ տարապայման ազնուասիրութեամբ բուն լեզուն անհասկանալի չգառնայ ազգին, որովհետեւ այսպիսի դիպուածում բոլորովին ոչնչանում է լեզուի խորհուրդը: «Հիւսիսափայլը» չափից դուրս հայկաբան էր, մանաւանդ 1862 ին. այդ աստիճանը տանելի չէ ժողովրդին. հաղարամեայ աւերանքը մէկ օրում չէ շինվում. փնայ որ այդ աւերանք էլ չէ, այլ ժամանակի և պատմութեան աղբեղութեան տակ առաջ զնացած աճելութիւն:

Եթէ նոր լեզուն չունի Հին լեզուի ոլորուն ոճերը, եթէ չէ կարելի նորում միմեանց քամակից շարել ասիական վերուոյց հոեռորութեամբ նոյնանշան բառեր, եթէ նոր լեզուն աւելի պարզ և անգարդ է իր ձեւերով, այդ չէ նշանակում, թէ նա աւերվել է, այլ մանաւանդ թէ առաջ է զնացել: Բայց «Հիւսիսափայլը» 1862-ի նոր հա-

մակարդութիւնը (նոր աստուծոնք տարբերելու համար 1858-1861 թվականների հրատարակվածից) զլխաւորապէս պատերազմումէ նոր լեզուի այն ոճերի և ձևերի հետ, որ ընդհանրապէս նայվումեն որպէս տաճիկ լեզուի ազդեցութիւն, օրինակ, շատ նախադրութեանց վերջադաս դրվելը, յատկացուցչի նախադաս դրվելը և այլն և այլն, բայց մենք կարծումենք թէ իրաւունք չէ, անհնար է թերևս բռնաբարել բովանդակ ազգի արամաբանութիւնը, եթէ նաև չինչականի տակ լինէր ածում: Թէ տաճիկ է, թէ սասանայի՝ խնդիրը այդ չէ, այլ այն է թէ այսօր նաև հայի սեփականն է և հայը չնայելով շատ դաւաճական տարբեր բարբառներին, այնու ամենայնիւ մի և նոյն արամաբանութեան տակ է խօսում. այդ արամաբանութեան ընդդէմ անկարելի է ուղղակի պատերազմ յայտնել. մեռած կենդանու մորթը աւուղջ կենդանու վրայ չէ կպչում. չորացած ծառի ճիւղը կենդանի և թալմ ծառի վրայ չէ ծաղկում, կենդանի մարդը մեռեալի հետ պատանդում ամենը ունի իր իրաւունքը և սուրբ է:

Ուրբան նեղանումենք, որ ամեն քայլափոխ ստիպված ենք ծանօթաբանել, որպէս և այս տեղ, թէ վերի խօսքերով չենք ուղղում որ լեզուն քնայ երեսի վրայ կամ աճէ օտար արամաբանութեան տակ, չէ՛, այլ թէ օրադրի և մասնաւորի պարտականութիւնն է մշակել այդ լեզուն, յարգելով համօրէն ազգի գործ զլած արամաբանութիւնը լեզուի. այս պատուանդանի վրայ կամայ կամոց մաքրել, մշակել և կօկել մայրենի նորախօսութիւնը. մեր կարծիքով ուրիշ տեսակ անհնար է: Անհնար է, եթէ, ինչպէս ասացինք, տարադայման մաքրասիրութեամբ սարկացնենք նորան հին լեզուին. անհնար է թէ աններելի անհրդութեամբ, այդ շատ անդամ և ազիտարար առանց բնաւ հայ լեզուն ուսած լինելու, անկարգ, անկանոն, ինչ որ մեր բերնին գալիս է, զրենք թղթի վրայ, ինչպէս մեր սքանչելի ընդ-

գիմնասաների գրութիւնքն են, որոնք, համարձակվում ենք կարծել, հազիւ թէ իրենց բոլոր կեանքի մէջ մէկ վայրկեան մտածել էին նոր լեզուի օրէնքների և պայմանների վրայ. հազիւ թէ կարող էին իրենք իրենց կամ ուրիշին հաշիւ ու համար տալ, թէ ինչ հիմքի վրայ գործ են դնում այս կամ այն ձևը կամ մի և նոյն գաղափարը տալու համար անխտիր զանազան ձևեր, որ ոչ մի կանոնաւոր լեզու չէ կարող տանել: Չկայ մէկ սող, չկայ մէկ խօսք, որ «Հիւսիսափայլ» գրիչը գրած լինէին առանց չափերու և կշռերու. ուրիշ խնդիր է թէ ինչպէս էր այդ չափը, բայց և այնպէս կարծում ենք որ չափը, գիտակցութեան արդիւնք լինելով՝ կարող է ուղղադործվել, եթէ անյաջող էր, մինչդեռ առանց չափի, առանց մի որոշեալ համակարգութեան տակ, այսպէս ասված, կենդանական-բնական ազդեցութեամբ գրված կամ մայրենի լեզուի գիտութեան մէջ անհաստատ լինելով՝ անկարգ, անկանոն աղճատաբանութիւնքը երբէք չէին կարող հասցնել նոր լեզուի մշակութիւնը դէպի նորա ցանկալի նպատակը:

Մեր ընդգիմնասօսքը օրագիր հրատարակելով կամ գիրք թարգմանելով, երբէք ուշադիր չեն ելած լեզուի մշակութեան, որպէս թէ այդ կամ հարկաւոր չէր, կամ թէ կատարեալ լինելով մշակութեան կարօտ չէ: Ասացինք որպէս թէ, որովհետև իրողապէս այդ բոլորը նոցա վերջին աստիճան մայրենի լեզուի մէջ խեղճութեան արդիւնքն է. յայտնի է թէ տալուց առաջ պիտի ունենալ, իսկ այն գրիչը, որ տակաւին իր լեզուի ուղղագրութիւնը չգիտէ, որ անխտիր էլ է տեղ է, որպէս տեղ չէ և այլն է գործ ածում, այդպիսի պարոնից ինչ պահանջես: Թող չկարծեն թէ մենք չենք ուզում կամ ծուռ աչքով նայում ենք նոցա դրքին կամ օրագրին, քաւ. Մովսիսի հետ ենք ասում, ո՞ւր տայր ինձ գտնենայն խրայէլ ի մարգարէս, բայց մարգարէք լինին

մարդարէի նման. Բահադի մարդարէների համար վաղուց պատրաստ է Կիսոնի յեղեղատը:

Եթէ «Հիւսիսափայլ» չէ կարողացել մայրենի լեզուի մշակութիւնը հասցնել իր մօտաւորապէս կատարելութեան աստիճանին, գոնէ նա միշտ աշխատել է այդ խորհրդով: Եւ ոչ ոք չէ կարող ասել, թէ բոլորովին կորած է նորա աշխատութիւնը: «Հիւսիսափայլ» գրեթէ, «Հիւսիսափայլ» առաջին անգամ երեցած օրից ուշ զնկով մայրենի նորախօսութեան, միշտ չափի ու կշռի տակ առաջ տանելով սորան, գիտցել են, այո՛, չափել և կշռել ուրիշների գրչով առաջացած նորախօսութիւնն էլ և այս վերջինի քննութիւնը վաղուց ցոյց է տուել մեզ, թէ «Հիւսիսափայլ» նորախօսութիւնը ոչ միայն չէր կորած յաւիտենականութեան անդունդի մէջ, այլ նաև ազդեցութիւն էր անում մինչև անգամ այն մարդոց լեզուի վրայ, որ գրիչ էին առնում միմիայն մեզ հայհոյելու:

Մենք նոյն այդ հայհոյութեանց մէջ, խեղճ հեղինակներից գաղտնի, ներս մտած մեր ձեւերը և ոճերը անսնումէինք միշտ և այդ բանը ստիպումէր մեզ աւելի ողորմիլ այդ տեսակ հեղինակներին, որոնք մինչև անգամ մեզ հայհոյելու համար կարօտ էին «Հիւսիսափայլ» լեզուին: Մենք թողումենք այն անյաջող կապիւթիւնները, որ մի քանի անարուեստ խեղճեր «Հիւսիսափայլ» այս կամ այն հատուածի բովանդակութեան նմանելու համար գործ գրին: Տակաւին երևումեն քանի պարբերականք, որ «Հիւսիսափայլում» երևան կլած մակդիրքը պահումեն, ուրախ ենք, եթէ այդ կերպով ևս օգուտ է բերում նոցա մեր բամբասոված «Հիւսիսափայլ»:

«Հիւսիսափայլ» հրատարակութիւնը թէ լեզուի և թէ բովանդակութեան կողմից գիտակցութեան արդիւնք լինելով, երբէք մեր խեղճը չէ տանջել մեզ, երբէք չենք ցաւած, երբ ցախ աւելով հաւաքած իմաստակները հռի յարգից

«Հիւսիսափայլը» կրկնեւ¹⁾ — քննադատելու էին դուրս դալիս և աջ ու ձախ բրգում: Մեր ամենամեծ ցանկութիւնը այն է մնայն, որ միւս օրագիրքը, հեղինակքը կամ թարգմանիչքը նոյնպէս գիտակից հաշուատութեամբ աշխատէին նոր լեզուի վրայ և ոչ լոկ բնական ազդեցութեամբ, այն խաճանակ ու միայն ժամանակ կորցնելու չէին անխորհուրդ զեւզելութեամբ, այլ և օգտակար կրէինէր նոյա աշխատութիւնը լեզուի մշակութեան. մինչև այժմ նորա լեզու չին մշակած և նոր լեզուն ոչ համ է տեսել նոյանից և ոչ հոտ:

Եւ այս է մանաւանդ պատճառը, որ «Հիւսիսափայլը» լեզուի կողմից այնքան բամբասանքների տակ էր ընկնում, որովհետև նորա մէջ կար համակարգութիւն, իսկ մեր ընդդիմախօսքը սիրող չէին համակարգութեան. բայց մեր կարծիքը և սրտի հաստատ վկայութիւնը այսպէս է թէ մի օրագիր երևելով մեր ազգի մէջ, պարտական է ոչ թէ ձախ ու ծուռ թարգմանութիւնք, դարերով յետ մնացած զաղափարք և խաւար Փանատիկոսութիւն տալ նորան, այլ մշակել նորա լեզուն, գնալ ժամանակի հետ, փարատել կոյր և մարդասեաց Փանատիկոսութեան խաւարը և դորա տեղ քարոզել սէր, խղճի ազատութիւն, մարդկային բանական արժանաւորութիւն:

Ինչպէս այժմ, առաջ էլ այս սկզբունքի տէր էինք, ուստի և զարմանք չէ, այլ շատ բնական, որ «Հիւսիսափայլի» մէջ երևումէին եւրոպական այլ և այլ լեզուներից թարգմանած աշխատութիւնք, որոնց մի լաւ բաժինը հասնումէր ընտիր վէպերի: Բայց ինչպէս առաջ էլ ասացինք, մեր ոգորմելիքը ասումէին թէ այդ վէպերը թէր ազգին վերաբերեալ լինէին: Մենք հաւատացած ենք, որ ընտիր

¹⁾ Այս իրենց բառն է, և վերստին իրենց յետ տալու համար միայն դործ դրինք, ապա թէ ոչ հայախօսութեան մէջ այսպիսի բայ տեղի չունի:

Ծանօթ, հեղին.

մի զրուածք, ազատ հայեցումաճքներով, ընտիր ճաշակով, գեղեցիկ բարոյականութեամբ, ինչ լեզուից և թարգմանված լինի, այնու ամենայնիւ մեծ և մեծ խորհուրդ ունի նորոգելու և կենդանացնելու թէ ճաշակը, թէ քաղաքային կամ ընկերական յարակցութիւնքը մի ազգի, որ միջնադարեան մշուշով պատած կամ ոչինչ չէ կարգում կամ թէ ժողովածու և Պղնձէ քաղաքի պատմութիւնը: Լաւ որ այս վերջին ժամանակներում հայերը երկու օրինաւոր վիպասանութիւն ստացան—«Վէրք Նայաստանի» և «Սոս և Վարդիթի», բայց դռքա, սրտանց խոստովանելով նոցա արժանաւորութիւնը, ասումենք, ոչ միայն ինչ որ մարդկութեան հարկաւոր էր, բոլորը չստացին, չպրծան, այլ երկուքն էլ մանաւոր խորհրդով զսկած լինելով բնու իսկ ընդհանուր հասկացողութեանց կամ ընկերական յարաբերութեանց չմտնեցան:

Այս օրվայ օրս Եւրոպայի մէջ դրեթէ թաղաւորեալ մատենադրութիւնը վիպադրութիւնն է, ինչ օրավիր, ինչ լրագիր կամ ինչ թերթ ասես, որ առանց վէպի օր անցնէ, թողումենք այն բաղմահատոր վիպասանութիւնքը զանազան հեղինակների և դանազան ազերի: Սմեն մի ընտիր վաստակ, ինչ լեզուով ևս լինի գրված, այնու ամենայնիւ միշտ օգտակար է բոլոր մարդկութեան, մանաւանդ եթէ նեղսիրտ ազգական հասկացողութիւնքը հանդէս չունենան այդպիսիների մէջ, մանաւանդ եթէ աշխատութեան խորհուրդը է գեղեցիկ մի պատմութիւն կարդացողների ճաշակը և հասկացողութիւնը ազնուացնել:

II.

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Մեծապատիւ բարեկամ

Տէր Յարութիւն Քահանայ Գեօրգէեան,

Ձեզ յայտնի է պատմութիւններից, որ ամենայն Ազգի գրականութիւնը սկսանում է երգերով, առածներով և տաղաչափութիւններով, կարծես թէ այս հասակը՝ համեմատելով կենդանական թագաւորութեան հասակի ընթացքին՝ տղայութիւն կամ մանկութիւնն է այն հսկայամարմին երիտասարդ, ծերացած կամ մեռած և արդէն հազարաւոր տարիների փոշիներով ծածկված գրականութիւններին, որոնք եղած են աշխարհի երեսին կամ թէ կան այժմուս:

Հայկական լեզուն ևս իբրև մարդկային լեզու ամենեւին բաց առնված չէ այս կանոնից: Տեսնում ենք ամբողջի օրինակը մեր մասնաւորումը, նոյնպէս մասնաւորինը ամբողջի մէջ փոխադարձ և իմանում ենք որ Հայոց հին գպրութիւնը ևս ունեցել է երգեր, աւանդութիւններ և առածներ, որոնցից մի քանիսը խորենացի պատուական ծերունու միջնորդութենովը կամ այլ ոսկէփորիկների միջնորդութենով հասած են մեզ, որպէս. «Նրկնէր երկին և երկիր», «Հատուած գնացեալ Վարդգէս մանուկն», «Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս» և այլն մի քանիսը, որոնց շատիցը բազդի անգթանալովը այժմուս զըկված ենք, և այս քիցը որ մեր ձեռքը հասած է, եղբակացնում ենք, որ պիտոյ է անհամար շատ ունենայինք այսպիսի երգեր մեր քաջերի վերայ, որոնք կացած էին նահապետական ժամանակներում, պիտոյ է, որ ունենայինք և մեհենական կամ նուիրական երգեր, որովհետև զիցապաշտը, արևապաշտը և կրակապաշտը էին, իսկ ինքն ըստ ինքեան զիւցարանութիւնը բանաստեղծութիւն է, և ի՞նչ հնար կար, որ առանց նուիրական երգերի կատարուէին նոցա պաշտամունքը:

Այժմուս մեր լեզուի վերանորոգութեան դարումը կարծես թէ ամենայն կողմից պահլումէ նոյնպէս այս կանոնը, ամենայն տեղից լավումեն երգերի ձայներ, տեսնվումեն առակներ, բանաստեղծութիւններ—Հատուած բաներ, որոնք դարձեալ մի գալոց հսկայամարմին նոր հայախօսութեան սաղմն են (conceptus). սորանից երևումէ որ լեզուն, իբրև բնութեան այլ մարմինները, ենթարկվումէ ընդհանուր և անփոփոխ կանոնի տակ. ուր և լինէր սա, երբ և լինէր՝ միշտ մի օրինակ կատարվումեն սորա վերայ բնութեան պայմանները: Լեզուի յղութիւնը, ծնունդը, տղայութիւնը, մանկութիւնը, և այլ հետեալ հասակները անհրաժարելի դաշինք են լեզուի գոյութեանը և էութեանը: Լեզուն մինչև այս աստիճանները չի անց կենաց, երբէք չի կարող կատարեալ հասակին հասնել, որ է երիտասարդութիւնն: Եղած են աշխարհի երեսին լեզուներ, որոնք հազիւ թէ մանկութեան հասակին հասած՝ արդէն ծերացել են. այս բանը տեսանումենք աչքով, բայց որովհետև մանկութենից մինչև ծերութիւն կան աստիճաններ, որոնց վերայից թռչել և անցնել դէպի ծերութիւնը անհնար է, ի՞նչպէս արդեօք պիտոյ է մեկնէինք մեղ այդ լեզուների ընթացքը. առնունք զոր օրինակ մեր հին լեզուն. նորա տղայութիւնը կամ մանկութիւնը տեսնումենք հին երգերի մէջ. նորանից յետոյ յանկարծ գալիս է մեր առաջ նորա ծերացած հասակը. Աստուածաշնչի թարգմանութիւն, պատմաբանական, և մեռած համարեալ թէ հատուկոր յիշատագրական գրուած. ի՞նչպէս է անցել այս լեզուի պատանեկութիւնը և երիտասարդութիւնը, ուր են նորա յիշատակարանքը, այս զարհուրելի փոփոխութիւնը դարձեալ կարող ենք բնութեան շօշափելի օրինակներով մեկնել: Գիտենք, որ թէ մի բուսական առանց բնութեան ներգործութեան, այլ արուեստի բռնութենով անցնելով իւր մանկութեան վերայից ծաղիկի, իսկոյն այս ծաղիկը, որ երիտասարդութիւնն է, թօթափելով կը հասնի ծերութեանը, կթօշնի կրթառամի և մեր աչքի առաջ կմնայ աւել երկար ժամանակ նորա ծերացած վիճակը, իսկ միւս հասակները հողմերի թևերի վերայ թռուցած կ'անցնեն: Չէ կարելի ասել թէ չայոց լեզուն չի ունեցել պատանեկութիւն կամ երիտասարդութիւն. այլ՝ այդ հասակը այնպէս սուղ է եղած, այնպէս կարճատև, որ չի երևում աչքի, այլ մնացել է միայն նորա մանկութեան յիշատակարանքը և ծերութիւնը: Հին լեզուի երիտասարդութիւնը հա-

մարումնմ Եղիշէի քաղցրախօս Վարդանանց պատերազմի նկարագրութիւնը:

Եթէ տարակոյս չունինք, որ լեզուն, ինչպէս տեսանք, իբրև բնութեան այլ մարմինները (իմանումնմ գործարանաւորք, *corpora organica*) ենթարկված են բնութեան առ հասարակ կանոններին, իմանումնք նոյնպէս, որ մարմինները անմահ են մնում իւրեանց յաջորդների մէջ, որ թողնումէին կամ իւրեանց մարմնի մի կտորը բաժանելով կամ բովանդակի պատկերի մի կաթիլ հեղուկի մէջ պարունակելով՝ երբեմն ևս այս հեղուկը պատած եղջերային կամ ոսկրանիւթ պատենով ուրեմն և լեզուն պիտոյ է մնայ անմահ, բայց անմահութիւնը դարձեալ գործարանաւոր մարմինների նման տեսնումէ յաջորդի մէջ և ոչ թէ իւրեան իսկ ծերութեան հասակի յաւիտենական շարունակութեան մէջ, որ կարող է Եգիպտական մուսիսի նման գոսացած պահել միայն ձեւը և գրութիւնը, զրկուելով միւս կենդանական ներգործութիւնից, ինչպէս է այժմ մեր հին լեզուն:

Բնութիւնը զգալով մարմինների անմշտնջենականութիւնը մի անհատի մէջ, հարկադրումէ նորան թողուլ յաջորդի սերմը, այսպէս ներգործումէ լեզուի վերայ. իհարկէ խելագարութիւն է ջնջել և չբացնել որդին, որ գուցէ հօր նման կամ աւել քաջ կլինէր, պատուելով առաւել նորա հօր երեսը. թող հայրը մնայ պատուած, իսկ որդուն պիտոյ է խնամ տանել, զարգացնել ըստ որում հայրը այսօր էդուց մեռանելու է և նորա տեղը պիտոյ է որդին բռնէ. եթէ սերմերը ոչնչանային հետեւաբար մարմինների տեսակը ևս կըջնջվէր. սորա ապացոյց ունինք շատ լեզուներ, որոնց մի քանիսի միայն անունը գիտենք և մի քանիսիցը քանի մի բառեր:

Այս բաները ուսումնականաբար կամ լաւ ևս իմաստասիրաբար քննելով՝ պարտաւոր ենք տածել ու խնամել նոր բողբոջները որ հինի սերմիցը յառաջացած՝ խոստանումէին մեզ պահել նորա անմահութիւնը, ուրեմն ջանք ու խնամ ունենալ նոր լեզուի տղայական հասակի վերայ: Վերանորոգեալ հայախօսութեան այս հասակի վերաբերած քանի մի յիշատակարանք ունելով ես իմ մօտ, կամ իմ սեպհական մտածողութեան պտուղը և կամ ուրիշից մշակած, որոնց անունը տակերումը նշանակած է, կամենումէի նորանց ջմատնել յաւերժական կորուստի, ինչպէս մինչև այսօր իմ անհոգութիւնովը իմ գրած բաներից շատերը այս կամ այն

կողմ՝ ցրուած կորած են, որոնց անունը ևս օր ըստ օրէ մոռանումեմ: Վասն որոյ ինչքան որ պիտի ձեռումս ունիմ այս տետրակիս մէջ գրած, աւանդումեմ ձեզ, յուսալով որ ձեզ մօտ չէ կարող Սատուրնոսը մերձենալ և իմ գրածներովը իւր որկորը խճողել: Թէպէտ այս գրուածքը մի երևելի բաներ չեն, այլ նոր լեզուի տղայութեան հասակի յիշատակարանք կարող են համարուել: Ողջ եղէք:

Ձեր բարեկամ

Մ. ՆԱԼԲԱՆԳԵԱՆ.

12 մայիսի 1855.

Մոսկւա.

ԱԶԳԱՅԻՆ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՔ,

Մի նամակի առիթով որ ստացած է Շամախուց:

Մի ծանր և խորհրդաւոր ժամում ազգային կեանքի մէջ, երբ, ինչպէս հեռուից ու մօտուց երևում են նշանները, տիեզերական արդարութիւնը սուրը ձեռքին պիտոյ է հատուցումն առնէ ժամանակի անխրատ և անարժան որդիներին և այդպէս լցուցանէ ճակատագիրը—մի այդպէս ծանր և խորհրդաւոր ժամում, ասես թէ Հայոց կեանքի ողբերգութեան հանդէսը ամենեւին լիամասն կացուցանելու համար, պիտոյ է մեզ լսել հեռաւոր տեղերից և այն խռովեցուցիչ լուրը թէ տգէտ և տմարդի աբեղայք չկամին մի վայրկեան հանգիստ ու դադար տալ մեր սիրելի ժողովրդականներին, այլ ամենայն ճշնողութեամբ աշխատում են տարաձայնութիւն ձգել ազգի մէջ, վշտացնել նորա սիրար մի լոկ Փանատիկոս, մոլորամիտ հալածասիրութեամբ: Մեր խօսքը այս տեղ Շամախու վիճակաւոր Մովսէս վարդապետի և շամախեցի Հայերի վերայ է: Կարծում, յայտնի կը լինի մեր ազգայիններին, որ Շամախեցիք անցեալ 1859 թուականին զանգատաւոր էին եղած դէպ ի էջմիածնի Սիւնհոգոսը իւրեանց վիճակաւոր առաջնորդի անարժան ընթացքի վերայ, և լսումէինք արդարեւ, որ էջմիածնու արժանապատիւ Սիւնհոգոսը քննելով զանգատաւորների պատճառքը և դանելով նորանց իրաւացի, կամէր մի այլ հոգեւոր անձն առաջնորդ ուղարկել դէպ ի Շամախի: Բայց ով որ գիտէ Ասիայի պատմութիւնը և կարգացել է, թէ ինչպէս մի դատապարտած

խան կամ փաշա վերստին շնորհ է գտանում իւր փառիշահի կամ սուլթանի առաջը, և թէ մեր նայոց աբելայքը ասիական զաւազանի տակ ծնած, սնած ու դաստիարակված, վարվիլ են միշտ նոյն հոգով — ով որ անդեակ է նայոց պատմութեանը վերջին դարերի մէջ, ամենեւին չունի անդէք զարմանալու, թէ Մովսէս վարդապետը կրկին որպէս վիճակաւոր առաջնորդ վերադարձել է դէպ ի Տամախի, և ինչպէս լսումենք մեր նամակագրից, ոչինչ ուսած և ոչինչ մոռացած, այլ մի և նոյն կարգով, այսինքն անկարգութեամբ, ինչպէս յառաջ, վարվելով ժողովրդականների հետ և յարուցանելով սրտերի ահաճութիւնքը: Պիտոյ է այս անկ ծանօթութիւն տալ մեր ընթերցողներին, թէ այս ահաճութիւնների նիւթը մի կողմից, և գայթակղութեան պատճառը միւս կողմից վերստին դարձել է սուրբ զրքի ընթերցանութիւնը ժողովրդի մէջ, որին ընդհանրապէս — ամենեւին պապական հոգով — հակառակ են մեր նոգեւորքը, և մանաւանդ թէ առաջնորդը Տամախու: Լսումենք մեր նամակագրի ծանուցմամբ, թէ Տամախու մէջ գտանվում է մի փոքրիկ բարեպաշտ զրասէր ընկերութիւն, որ ինչպէս Քրիստոսի առաքեալների օրերում եղած է, այժմ ևս շատ անդ քրիստոնեայ ազգերի և հասարակութիւնների մէջ կայ, կազմելով մի առանկն եկեղեցի, շաբաթը մի քանի անգամ հաւաքվում է միասին ընթերցասիրելու սուրբ գիրքը և քրիստոնէաբար շինուելու, առանց սորանով անփոյթ առնելու հրապարակական ժամասիրութիւնը, շաբաթ ու կիւրակէ յաճախելով դէպ ի եկեղեցի, և որպէս վայել է Քրիստոնէին, սահմանեալ միջոցներում մասնակից լինելով Տիրոջ սեղանին, խոստովանութեամբ և հաղորդութեամբ Քրիստոսի կենարար մարմինն ու արեանը, մի խօսքով, անթերի լցուցանելով բոլոր պահանջելիքը մի հրապարակական աստուածապաշտութեան: Փոխանակ ուրախանալու այսպիսի գրասիրութեան և լուսաւոր քրիստոնէութեան վերայ, որ

կարող է քննելով Սուրբ գիրքը աւելի մօտ ծանօթանալ Աստուծոյ բանին և պատրաստել իւր Համար յաւիտենական կեանք—ինչպէս ասած կայ. «Քննեցէք զգիրս, զի սոքօք Համարիցիք ունել զկեանս յաւիտենականս». փոխանակ ուրախանալու տեսանելով ժողովրդի մէջ այսպիսի սէր և ջերմեռանդութիւն դէպ ի սուրբ գիրքը, դէպ ի Քրիստոսի աւետարանը, փոխանակ ամենայն կարելի կերպով քաջալերելու և յառաջագէտ առնելու մի այդպիսի գեղեցիկ և գովանի ընթացք,—Տամախու Հոգևոր առաջնորդը գործ է դնում ամենայն բռնակալ Հնարներ, պօլիցիայով և աշխարհական իշխանութեամբ պատուիրումէ ժողովրդականներին չհաւաքվիլ տան մէջ ընկերութեամբ, ընթերցասիրելու սուրբ գիրքը և չմօտենալ միմեանց այդպիսի Հոգևոր շինութեան խորհրդով: Զգիտեք թէ ի՞նչ մօտենք Տամախու առաջնորդի վարեցողութեան վերայ, որի մէջ տեսանումենք մի ակնյայտի թշնամութիւն դէպ ի սուրբ գիրքը, դէպ ի Քրիստոսաբարօղ աւետարանը, դէպ ի նոյն ինքն Քրիստոս: Ոհ, ի՞նչ տեղ է հասել մեր թշուառութիւնը, Հոգևորների վայրենաբարօղ տգիտութեամբ և անամօթութեամբ. Քրիստոսը և Քրիստոսի աւետարանը այսօր հայհոյվումէ մեր մէջ որպէս հերձուածողութիւն, հալածվումէ որպէս փնասակար ուսումնի, պատժվումէ որպէս խոտորումն ուղղահաւատ քրիստոնէական եկեղեցուց: Մահմետականները ունին իշխանութիւն կարգալու իւրեանց Մահմետի Աուրանը, ժողովվելու մի տեղ իւրեանց մարդարէի անունով, բայց մէք, հայ քրիստոնեայքս, մեր արեւանների շնորհով պիտոյ է զըկվինք այդ ազատութենից վերաբերութեամբ դէպ ի աստուածաշունչ գիրքը, դէպ ի մեր Քրիստոսի աւետարանը. Զայերը կարող չեն ժողովվիլ մի տեղ յանուն Քրիստոսի: Տէրութեան մէջ կարող են կլուքներ (ժողովարանք), ընկերութիւնք զանազան զբօսանքի, ուտելու, խմելու, պար գալու, թուղթ խաղալու,

խօսելու և երգելու, բայց ժողովներ յանուն Քրիստոսի ոչ չայք կարող են միմեանց տուն դնալ որպէս հիւրք, միասին հացկերութիւն, զինարբութիւն առնել, վաճառական հաշիւ ու համար տեսանել միմեանց հետ, բայց, հոգեւոր շինութեան խորհրդով, մի քանի մարդերի հաւաքվելու մի տեղ չկայ թոյլտուութիւն, արգելվումէ պօլիցիայի ձեռքով: Եթէ կայ հրապարակական եկեղեցի, կայ և առտնին եկեղեցի. մինը խափան չէ միւսին, այլ մանաւանդ թէ օգնական և ձեռնաու: Եթէ Մովսէս առաջնորդը ունի որ և իցէ կասկածանք շամախեցի Նայերի մասնաւոր ժողովեց քրիստոնէական շինութեան խորհրդով, եթէ նա կասկածումէ, թէ այդ տեղ աւանդվումէր մի ուսումն որ վնասակար ու ընդգէմ էր քրիստոնէական ուղիղ վարդապետութեանը, ապա կարող էր միշտ ներկայ դտանվել դորա մէջ, պատշաճաւոր վերակացութեան տակ դնել գործը, մի առողջ ուղղութիւն տալ ժողովրդի բարի և աղնիւ կամքին, բայց ոչ երբէք թիկունք առնուլ իւր համար աշխարհական իշխանութիւնը խափանելու և կործանելու առտնին քրիստոնէական ընկերաժողովք, որ ոչ թէ յանցաւոր չէն, այլև թոյլ տուած և հաստատված են առաքելական օրինակներով: Բայց եթէ Տամախու առաջնորդը այն ցաւի մէջ է, որի մէջ միշտ դտանվում են խաւարասէրքը, մի՞ գուցէ որ ժողովուրդը լուսաւորվելով սուրբ զրբի լուսով, ճանաչէ իւր առաջնորդների խարդախութիւնը, և կորուսանէ այն հաւատը որ մինչև այժմ ընծայել էր իւր հոգեւոր հովիւներին, — եթէ այդ է Տամախու առաջնորդի ցաւը, ասենք պարզ և անպաճճի՞ խօսքով, այնուհետև այդ պատուելի Նայրը ինքն իւր ձեռքով դրում ու դրոշմում իւր մահու ահաւոր դատաւիւրքը:

Բայց մեր կարծիքը թէ Նայոց եկեղեցու և թէ նորա սպասաւորների մասին այսպէս է առ. հասարակ. Մի եկեղեցի որ սեփականումէ իւրեան անունա ~~քրիստոնէական~~, բայց

իւրեանից բացէ ի բաց հալածումէ զիսուծիւնը, մի հոգեւորական դաս որ մնալով դարաւոր ազիսուծեան մէջ, իւր անձնապահութեան պատճառով աշխատումէ փակել և ժողովրդի համար լուսի և ճշմարտութեան աղբիւրքը, թող առ ժամանակ սպառնալիքով և դաւազանով ոտքի վերայ պահէ իւր իշխանութիւնը քրիստոնեայ խիղճերի և հոգիների վերայ, թող քրիստոնէական ազատութեան հոգին չինէ ծառայութեան հոգի. բայց այդպիսի եկեղեցին և այդպիսի հոգեւոր դասը կարող չէ երկար աւելլ, այլ պիտոյ է տեղիք տայ յառաջաշարժ ժամանակի պայմաններին. և ինչ որ ազգի բուն մարդիկը պարտական էին իւրեանց ձեռքով և իւրեանց տան պահպանութեան համար առնել, բայց առանց պատասխանի աւելլ անհոգութեամբ չեն արած մինչև օրս, այդ բանը կ'առնէ ժամանակը, կ'առնեն օտարք, դործ կատարելով որպէս անօթք ախեղերական արդարութեան, որպէս փոխանորդք նախասնամուծեան աշխարհիս վերայ: Այդ ժամանակը հսկայական քայլերով մօտենումէ ահա, լըուցանելու տխուր ձախտադիրը: Մեր նայելով, թէ աշխարհականք և թէ հոգեւորք շուտով կը հնձնեն իւրեանց ձեռքի սերմանածը, չար և անմիտ սերմանածը. պատմութիւնը կարող չէ փոխել իւր բարոյական և բանական կարգը, որպէս թէ շնորհ ցուցանելով մի թոյլ և տկարամիտ ազգի, մի ազգի, որ պատմութեան ծանր և խոհրդաւոր խրատները անփոյթ առնելով, որ զիսուծիւնը մինչև այսօր, մի ժանտախտի պէս, բացէ բաց մերժելով իւրեանից, որ անմտութիւնը նախամեծար պաշտելով քան թէ հասկացողութիւնը, հասկացողութիւնը աշխարհական և մարդկային կարգերի, քանի որ ժամանակ ունէր, հոգացել չէ իւր պիտոյքը, պատրաստել չէ իւր ազգային տան պաշտպանող հնարները: Մտախոհ քննելով ներկան և ապագայն, կարող ենք միայն ասել, որ դժբա, ինչպէս որ կերպարանված ու դրած են մեր աչքի տուածը, երևում են

մեզ որպէս պատճառք և ներգործութիւնք, որպէս մեզք և քաւութիւն տիեզերական արգարութեան ձեռքով:

Կարող չենք վերջաւորել մեր յաւած սրտի նկատողութիւնքը, աղաչելով աղաչելու մեր սրբազնակատար, մեծ քահանայ Մատթէոսից, անյապաղ հոգաբարձութիւն գործել վերացնելու տհաճութեան և տարաձայնութեան. առիթքը ազգի մէջ, սաստելու և սանձահարելու Մովսէս վիճակաւոր վարդապետի բռնակալ ընթացքը Նամախու ժողովրդականների հետ, այլև չխախտելու այն ազատութեան օրէնքը, որ ինքը Քրիստոս պարգեւել է մեզ իւր աստուածեղէն աւետարանով ¹⁾:

¹⁾ Ծանօթ. Տեղի տալով հանդուցեալ Ստեփանոս Նազարեանցի թղթերին, մենք անպայման կերպով չենք ընդունում՝ նորա յայտնած խրաբանչիւրը միտքը: Լոյս ընծայելով նոցա, մեր նպատակն է նիւթ մատակարարել քննադատութեան համար: Ս. Բ.

II.

ՆՈՐ ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՕՐԱԳԻՐ

„ԼԱՊՏԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ“

ՄԵԾԱՊԱՏԻԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՅ

ԱԶԴԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ.

Ահա չորս տարի է, Հիւսիսափայլ օրագրի ձայնը չէ հնչում ազգի հրապարակի մէջ: Թէ ի՞նչ ցաւով հիւանդացած, դէպի մահ ննջեց այդ օրագիրը զկնի վեցամեայ կենդանութեան, նա չկամի այս րոպէիս յիշեցնել մեր պատուելի հասարակութեանը. բայց հրատարակողը երբէք յուսահատուած չէ, քաջ գիտելով որ մի մարդ կամ ժողովուրդ երկարաժամանակեայ քնով պաշարուած, թէև մի սաստիկ թնդիւնից զարթնուր, սկսանէր փոքր ինչ վերան ժողովել ուշը, յետ ու առաջ նայել. այնու ամենայնիւ, կարող չէ երկար միջոց արթուն մնալ, նոր լուսացած աշխարհի սաստիկ տպաւորութիւնքը իւրեանց բաղմութեամբ և բաղմօրինակութեամբ հեղեղի պէս թափուելով նորա վերայ, անտանելի են նորան. նոքա պիտի ճնշեն, բթեցուցանեն, թմրեցուցանեն նորա թոյլ ջիւղերը, դարձեալ դէպի քուն գլորեն նորան: Այնու ամենայնիւ ուսուցիչը, բարոզիչը, ազգային մատենագիրը պարտական է ժամանակ առ ժամանակ ձայն տալ, հնչեցուցանել, բարձրացնել իւր բարբառը, քնածները դուրս խելու այդ վիճակի միջից, որովհետև չափազանց երկարաձիգ քունը փնասակար է առողջութեանը, ապականումէ մարդուս կենդանական հիւթերը, մանաւանդ երբ որ արեգակը բարձրացած հորիզոնի վերայ մօտենումէ միջօրէական շրջանին: Չափազանց երկար քունը փնասակար է. ուրեմն և մեզ Հայերիս ժամ է արդէն զգաստանալ և գօտին պնդած միջքին դիմել դէպի դաշտը, ուր սպասումն մեզ վար ու ցանք, վաստակելու մեր օրավաստակը, մինչև երեկոյացած չէր մեր կեանքի օրը:

Այսպէս է մտածում աղբի մատենագիրը. նա կամի յուսալ, որ և շատերը մասնակից էին նորա մտածութեանը, բայց նա չկամի լոկ մտածել և խորհել. նա շտապում է իւր մտածութիւնը և խորհուրդը իրագործել. նորա տարիքը օրէ ցօր յիշեցնումն նորան, թէ անտեղի էր յապաղել: Եւ այսպէս այդ մատենագիրը դարձեալ հանդէս է մտնում գործելու և մշակելու Հայկազեան լեզուի և դպրութեան անդաստանը, մանաւանդ այս րոպէիս, երբ որ դա մշակների անհոգութեամբ լցուած է արգէն ամենայն տեսակ վայրենի մոլախոտներով և տգեղ աւերածքով: Ցաւալի է աւել, որ հայերէն շարագրողքը այս կամ այն անուն ամսագրի և շաբաթագրի, ներկայումս, բոլորովին անտես առնելով այն խնդիրը, թէ որ և իցէ աղգային լեզու, գրաւոր մշակութեան մէջ ձգուելով, պիտի առաջնորդ առնուր ինքեան մի քանի կարեւոր հիմնական կանոններ և դոցա վերայ հաստատուած, յառաջ դիմէր, օրստօրէ յարդարուելով, կատարեալ կերպարանք ստանալով և դառնալով աշնիւ գաղափարների աշնիւ անօթ,—այդ հայերէն շարագրողքը մինչև այսօր իւրեանց բոլոր վտուրիւնը գործ դրեցին ապականել և աւերել նոր հայախօսութեան գեղեցկածիլ բողբոջները: Դռքա բաց թողնելով հայկական լեզուի հարադատախօսութիւնը, կամ թէ բոլորովին տգէտ լինելով դորան, սկսան հայ բառերով, բայց ուսւ ոճերով խօսել և ուսուցանել հայ ժողովուրդը. սկսան գրել և թարգմանել, ինչպէս գրողի և թարգմանողի նիւթքը ձեակերպուած էին օտար լեզուի մէջ. բայց ոչ որպէս անհրաժեշտ պիտի ձեակերպուէին փոխուելով դէպի բուն Հայերէն: Ոմանք կարծեցին ևս, թէ կանոնաւոր և գեղեցիկ. յրստակ հայախօսութիւնը անգործադրելի էր, խօսելով անկիրթ ժողովրդի հետ. հարկաւոր էր գոհակարանել գոհ՜հի հետ, որ նա իբրեւ թէ բան հասկանայ. բայց թէ նա պիտի խօսել, ուրեմն և մտածել ուսանէր, այդ կարեւոր խնդրին ոչ դր ուշադիր է եղած: Մեր դարումը ամենայն Եւրոպական մատենագիր գրում է ժողովրդի համար և ոչ թէ մի քանի առանձնական ուսումնականների. նա ջանագիր է, որքան կարելի է, պարզ խօսել, բայց կանոնաւոր լեզուով. սակայն չկամէր նա, իբրեւ թէ ամենեցուն հասկանալի լինելու համար — որ մի անկարելի բան է, որովհետեւ ժողովրդի մէջ կան անգրագէտ մարդիկ շատ, հարիւրաւոր այլեայլ բարբառներով խօսողներ, ամենեւին անկիրթ մարդիկ, որ թէ գիտէին փոքրի շատէ ընթեռնուլ, բայց մտաւորաբար զարգացած չէին — ոչ մի

առողջամիտ եւրոպական մատենագիր, ասումեմ, չկամք, ժողովրդի հետ խօսելով ստոր իջանել նոյն ապականութեան մէջ, որոյ մէջ նա տեսանումէր ամբողջ, այլ սորա ջանքը և ճգնողութիւնը միշտ այն է, որ ժողովուրդը, որչափ կարելի է, վեր բարձր գէպի իւր կողմը, խօսելով նորա հետ պարզ, բայց միշտ անարատ պահպանելով խօսքի ազնուութիւնը և գեղեցկութիւնը: Հայերէն շարագրող ք բոլորովին ընդգէմ ընթացան այս կանոնին, վայրենացած ժողովրդի հետ և ինքեանք վայրենանալով: Մի՞թէ այսպէս է աշխարհաշինութեան օրէնքը, հարցանումեմ: Մարդս ոտք կոխելով մի անշէն, ամայի, վայրենի բնութեան մէջ, մի՞թէ չպիտի հոգաբարձու լինէր այդ անապատ բնութիւնը բարեկարգել, մացառները, փուշը և տատասկը արտաքսել, դոցա տեղում պիտանի բոյսեր տնկել ու սերմանել, գետերի անկարգ ընթացքը փակել թմբաշէն սահմանների մէջ, թանձրախիտ անտառները անօսաբացնել, փնասկար գաղանները բնաջինջ առնել, ճահիճները ցամաքեցնել, փողոցներ և ճանապարհներ բանալ — մի խօսքով, վայրենի բնութիւնը քաղաքագործել, վայելչացնել և պատշաճեցնել մարդկային պիտոյքին: Բայց ո՞չ, այսպէս չմտածեցին հայերէն շարագրողքը. դոքա ընտանի վայրենութեան վերայ բարդեցին, կուտակեցին այլ տեսակ անպատշաճութիւնք, այլանդակելով հայկական խօսքը ամենայն տեսակ օտար, անհասկանալի ոճերով: Այդ աւերագործ հայագրի վանդալների ընդգէմ պիտի զննորոշի «Վագտեր Հայաստանի» օրագիրը և ամենայն զօրութեամբ պատերազմէ — բայց սիրոյ և խաղաղութեան զէնքով, որովհետեւ այլ զէնք չունի նա ընդգէմ իւր սիրելի, թէև արդարև մոլորուած Հայերին:

Հրատարակողը կամի և մի այլ բան, որ կարևոր է երևում նորան այժմուս հայկական խօսքին կատարելութիւն տալու մասին: Ոչ նորութիւնք, նոր կէտագրութիւն, նորանշան շէշտեր և նոր կանոնք, կամ ուղիղ ևս ասել, անկանոնք յարմարագրութեան, որպիսի անօգուտ, փնասկար իսկ բաներ էին, հաւանեցաւ այս կամ այն անձը օտարուստ ներս մուծանել հայկական լեզուի մէջ, այլ փրանդաբանութիւն, մի քանի հին ձևերի, որ տալու էին աշխարհարաւին աւելի համառօտութիւն, աւելի որոշութիւն և ճշգրտութիւն — աւելի պատուականութիւն: Հրատարակողի միակ խորհուրդն է, որ հայկազեան լեզուն դառնայ արժանաւոր գաղափարների արժանաւոր անօթ, մի քաջ և աջողակ գործի բանագէտ

մատենագրի ձեռքում: Հրատարակողը և այսօր մնում է իւր հիմնական կանոնի վերայ ամուր և հաստատ, թէ այն ազգը և մայրը, որ չգիտէ խօսել, նա չգիտէ և մտածել, և առանց ուղիղ մտածելու անկարելի է որ և իցէ յառաջագիմութիւն: Թէ հրատարակողի առաջարկած վերանորոթութիւնը որպէս էին. նա մանրամասնաբար կըլուսաբանէ օրագրի ճակատում: Հրատարակողին ցանկալի էր նոյնպէս տալ մեր լեզուին փորքը ինչ ընդհանրութիւն, ընտրութեամբ ընդունելով մի քանի ձեւեր հայկական բարբառի ճաճկաստանում, որ առանց խախտելու Ռուսաստանի հայախօսութեան հիմքը, օգտակար կըլինէին նորան: Մի բան մնում է անհաշտելի երկու հայկական բաժինների մէջ. խօսքս ու վերջաւորութեան վերայ է, բայց երի ներկայ ժամանակը կազմելու համար. որչափ ևս տգեղ և անախորժ լինէր այդ ու ճաճկահայի ականջին, այնու ամենայնիւ հասարակ կիրառութիւնը սրբացուցել է դորան Ռուսահայերի մէջ, թէպէտ պիտոյ է խոստովանել, որ իրական ճամարտութիւնը առաջինների կողմն է, և երբեմն հանդիպում է մեզ լսել, զոր օրինակ Թիֆլիզի բարբառում ներկայ ժամանակի կազմութիւնը ի՞նչ կամ ի՞նչ մասնիկներով, որովք սովորաբար զինվում են բայերի ապառնի ժամանակները Ռուսահայերի մէջ: Բայց թէ, համեմատելով միմեանց հետ երկու գլխաւոր աշխարհիկ բարբառը Հայոց ճաճկաստանում և Ռուսաստանում, ի՞նչ պիտոյ էր ասել նոցա խօսքի քերականութեան կազմութեան վերայ առ հասարակ, կըլսեն մեր Հայերը օրագրի ներածական ճառում:

Այժմ մնում է մեզ ծանուցանել պատուելի հասարակութեանը այն պաշտօնը, որ ունի լցուցանելու «Լապտեր Հայաստանի» օրագիրը: Գորա պարունակութիւնը լինելու են այսպիսի ճառեր.

ՅՕԴՈՒԱԾ ԱՌԱՋԻՆ.

Պատմական, աշխարհագրական և վիճակագրական ճառագրութիւնը վասն ծանօթացնելու Հայերը Ռուսաստանի քաղաքական զարգացմանը և աճելութեանը, Ռուսաստանի հողի բնական պայմաններին և նորա քաղաքագործութեան ցիփլիզացիայի ներքին վիճակի:—Պատկերացոյցք տիեզերական պատմութեան պէս պէս դարերի: Կենսագրութիւնը մեծամեծ արանց որ գործունեայ են գտանուած տիեզերական պատմութեան հրապարակի մէջ, այլև բարբարոսների հասարակաց մարդկութեան: Ճառագրութիւնը յա-

ղագս զանազան ճիւղերի բնագիտութեան. յաղագս նորանոր յայտնագործութիւնների և գիւտերի թէ բնութեան և թէ ճարտարութեան մէջ: Գործադրութիւն այժմեան բնաքննութեան արդիւնքի ի վերայ հասարակ կեանքի, ի վերայ դաստիարակութեան մարդու և ի վերայ պահպանութեան առողջութեան նորա: Նկարագրութիւնք բնութեան հոյակապ տեսարանների, արժանի հարցասիրութեան ճանապարհորդութիւնք աշխարհի չորս կողմովը:— Նկարագիրք բարբի ու սովորութիւնների զանազան ազգերի երկրագնտիս վերայ:

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ.

Այժմեան վիճակը Հայոց ազգի. նորա նիւթական, մտաւոր, կրօնական ու բարոյական կացութիւնը թէ Ռուսաստանում և թէ այլ թագաւորութիւնների մէջ: Հայոց ազգի պատմութիւնը անցեալ դարերում: նորա քաղաքական բարդաւաճանքը և անկումը օտար տէրութիւնների իշխանութեան լծի տակ:— Հին հայկազեան լուսաւորութեան և դպրութեան հանդէսը քրիստոնէական ազդեցութեան ներքոյ: Այժմեան մտաւոր և բարոյական պիտոյքը և կարիքը Հայերի, իբրև մի ազգի, որ կոչուած էր մասնակից լինել եւրոպական գիտութեանը և քաղաքագործութեանը:

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՐՐՈՐԴ.

Ճառագրութիւնք յաղագս բնահասնուր պեղագօգիկայի: Առաջնորդական կանոնք այժմեան պեղագօգիկայի (դաստիարակութեան արուեստի) եւրոպական ազգերի մէջ: Մտածութիւնք և հայեացք դաստիարակութեան գործի վերայ, որ հանդիպումն եւրոպական փիլիսոփայ մատենագիրների զանազան գրուածների մէջ: Վիպասանութիւնք և պատմութիւնք:— Նկարագիրք և կացութիւնք բնտանեկան կեանքի: Եւրոպական դպրութիւնք. Ռուս, գերմանական, ֆրանսիական և անգլիական մատենագրութիւնք հայերէն թարգմանութեամբ: Քրիտիկական ճառեր:— Նամակագրութիւնք:

Հրատարակողին խոստացած են իւրեանց գրաւոր աշխատակցութիւնը ազնիւ Պարոններ. Գէորգ Քանանեանց, տեսուչ Լազարեանց Ճեմարանի արեւելեան լեզուաց, Կարապետ Եզեան աւագ պաշտօնակալ ներքին գործոց նախարարութեան մէջ, Մսեր Գրի-

գորեան մագիստրոս և Սմբատ Շահազիզեան վարժապետ: Յոյս ունիմք գտանել մեզ աշխտակիցք և այլ քաղաքներում, որ արդէն խոստացել են մեզ իւրեանց հանդիսակցութիւնը օրագրի գործի մէջ:

Իիրքը օրագրի լինելու է մեծ, փառաւոր ութածալ. իսկ բովանդակութիւնը չորս թերթ ամսամէջ. տարեկան 12 տետրակների գինը—8 մանէթ հանգերձ ճանապարհի ծախքով, իսկ Մոսկուայում 7 մանէթ: Եթէ օրագրի ստացողների թիւը 300-ից անց կենայ և հասանէ 400-ին, հրատարակողը կը տայ ազգին 5 թերթ ամսէ ամիս: Եթէ Աստուած պարգևէ, որ մեր սիրելի հայ հասարակութիւնը մի փոքր արթնացած ու զգաստացած, աւելի մեծ թուով ընկերագիր գտանուի մեր հրատարակութեանը, այնուհետև թերթերի քանակութիւնը կ'աճէ մինչև 6 թիւը:

Գործակալք «Լապտերին Հայաստանի» զանազան քաղաքներում կը կարգուին իւր ժամանակին: Ընկերագիր լինել կամեցողքը կարող էին նոյնպէս 10, 20 մարդ միաբանուիլ, կամ թէ առանձին առանձին յուղարկել իւրեանց պահանջողութիւնը արծաթի և հասցէի հետ միասին, այսպէս ուղղելով նամակը և այլն...

Ս. ՆԱԶԱՐԵԱՆՅ:

* * *

Արկողդ ըզլոյս իբր օթոց,
 Որոյ աթոռ քերովբէք,
 Ո՛ւր քո շանթիք հօւր և բոց,
 Ուր թուխ զոտիւքդ ամպ և մէգ:

Ահա՛ խուժան վատշըւէր
 Լուտանս զհետ արձակէ.
 Դաս գոռոզաց աննըւէր
 Խոժոռ ընդ իս ակնարկէ.

Զի ես ըզքեզ այն Աստուած

Ի խանձարրիդ դաւանեմ,

Որ ի Գորէք որոտաց,

Պընդեաց զալիս քան ըզվէմ,

Որ ըզՍողոմ և զԳոմոր

Լափէզ եբարձ յաշխարհէ,

Ի աստեղջ շաւիղ անխոտոր

Յանհուն երկինս յարդարէ:

Արի՛, Տէ՛ր, ե՛լ ի մերոյդ,

Բազմեաց ի զահ վեհափառ

Եւ վըէժինդիր ի զայրոյթ

Զայս արձակեա՛ դու բարբառ.

«Տեսցես, տեսցես, ո՛վ անմիտ,

Զարդարութեան իմ հանդէս,

Որ ոչ առեր ցարդ ի միտ

Ըզլափ սիրոյս իմ առ քեզ»:

ԳԱԲՐԻԷԼ ԵՊ. ԱՅՎԱԶԵԱՆ:

ՅՈՒՅԱԿ ՄՏԱՅԵԱԼ ԱՂԽԻՑ ՏԱՆ ԻՄՈՅ Ի ԺԱՅՐԱԳՈՅՆ ԿԱՌԱՂԱՐՉԻ
ԱՌՈՌՈՅՍ. Ի 1833 ԱՄԻ ¹⁾:

Երբ որ ինձ վարժապետ դրին
Արարատեան ձեմարանին
Տուին օժախիս թախումը
Բոլորն էլ նորածն իքմին.
Վարժապետիս յաջողութեան
Միրասուն մանկունք Թորգոմայ
Ասացէք միաբերան
Տուողի տունը շէն կենա՛յ:

Դռանս վրա փակ չկէր.
Ջրգէն էլ իսպառ կոտրած էր.
Տասն օրէն յետ դժիւ տուին.
Ջրգէն էլ Աստուծոյ թողին:
Երեք գազ օժախիս կէսը
Ծածկում այ փնթի խսիրը.
Իսկ միւս կէսն զազուկէս
Մտեւորտի հին կարպետը:

Տուին ինձ մին երայ խալի
Էնքան հին Էնքան աղտեղի
Որ քչիցը բիր մեռելի
Տակ ընկած զնա կարծեցի,
Որ չէ թէ անտաշ էր և հին
Այլ և ծուռ մանգաղի նման.
Հէնց երեկ եկաւ իմ օտէն
Մեծ Աբրահամ վարդապետը
Թաշրեֆ բերելով Զուղայէն
Էջմիածնայ սուրբ Ամոռը:

Սա երբ էս ծուռ խալին տեսաւ,
Խելքը զլիւից, թէ կար, կորաւ.
«Վր՛ւ լալման, ասաց, վարժապետ,

Մոնթիդ խտուր խաղաս ըման».
«Ձէ՛ վարդապետ, ասացի ես,
Ի՞նչ սապապով ես դու կարծում,
Որ ես մոնթիս խտուր խաղամ,
Երբ դու տեղս մոնթ չես տեսնում»:
«Բա խի՛ աս ծռալ խալիչան».
Ձեռքն առաւ, որ զրստի,
Երբ չկարաց, դարձեալ ասաց,
«Վր՛ւ լալման, էս ծուռն այ գործած»:

Մին կառավար բարձր ոտքով,
Տոր վեր կելի նարտիվանով,
Այլ սորա ես թարն տեսայ
Խառատի մուննամ քաշելով.
Կառավարիս բարձր ոտքը
Բաց ա թողնում էս անտէրը.
Խալիչիս զեօրայ ոտներս
Մեկնելը ըստեղ սովորեցի:

Թող էս մնայ, դեռ բան շատ կայ,
Ինձ մին երայ կիւկում տուին,
Որ թէ տասը թայ իլդուն զնայ
Տաք ջուր չի հասցնիլ չային:

Երեք ջուխտ չանկալ դանակ,
Ամէն մինն մին մին բաբաթ,
Որ իրանց օգկեայ ձեւերով
Ըլնում են իմ տան զարդարանք.
Թէ օխտը Բուրդ, օխտը Եզրդի
Մին բրդած մածնում ժողովին
Ամէնն իր պոչիկ գտալը
Էսքան զանազան չի տեսնի:

¹⁾ Տպագրում ենք առանց որ և է փոփոխութեան: Մ. Բ.

Տասն և հինգ օրէն ետքը
 Ինձ նոր ուտելիք ղրկեցին,
 Հիտր ու կէս բակլայ ղրկեցին,
 Բակլայ չէր բալայ էր ղլխին,
 Որ ոչ տաք ջրով ոչ սառնով
 Կըթըջէր կ'եփէր գարշելին.
 Կէս լիտր բրինձ տուին
 Զիբել էր սորա կէս փայլն:

Տուին մին իբրուդ, մի լակեան.
 Մինն էր ծակ, մինն ժանկոտ,
 Այս աղտեղիքս երբ տեսայ ես,
 Համարիր թէ զահլէս զնաց:
 Անդ լառացին զիշերում
 Երբ նրանք եկան իմ տունն,
 Եղբ մեծ Քաղկեդոնին
 Տեսայ իմ երազումն.

Որդի ասաց մի լուացուիք
 Էդ ժակոռտած լակեանում
 Դրանք իմն են և շատ իստակ
 Երբ ես ի իմ յԱթոռումս.
 Բայց երբ մեռայ ես,
 Էջմիածնայ միաբանքն [կեանք
 Անիծեցին ոչ զիս միայն և զիմ
 Այլ և բոլոր իմ կարասիքն:
 Ցառաւոտուց երբ զարթնեցի,
 Կլէկջուն մին գիր գրեցի.
 «Ուստա՛յ աղայ քեզ մին լակեան
 Դրաբերովս ղրկեցի.
 Թէ կարաս ժանկն կլէկիր,
 Եւ անէծքի գիրն ջնջիր
 Մին ապասի քո կլէկին,
 Չորս ապասի ժամուց գտիր:
 Կլէկջին երբ տես լակեանը
 Եւ լսեց անէծքի բանը,
 Բարկանալով ինձ գիր գրեց

Դուրս տուեց եակշի եամանը.
 «Տօ ես քու վարժապետի հէրը,
 Տօ քու կարգողի մեռելը,
 Թումբէ թում անեմ ամէնը
 Օրէսայ իմ փէշակիս խէրը,
 Որ սաբահից սվժայ չարած
 Անէծքը ղրկես իմ տունը.
 Քեօփայողլի ես տէրտէր եմ
 Որ անէծքի գիրը ջնջեմ
 Էդ լակեանդ էլ կլէկել չեմ:

Երեք օր ծղան փէտ տուին
 Ներսիսը բերում էր տղէն
 Չորրորդումը դնջին տուին
 Առանց ցախ ղուրս արին խեղձին.
 Թային արին պիղծ իլղունին
 Եւ նորա գարշելի հոտին,
 Որ ամէն օր զլխացաւից
 Թռաւ խեղձ Մեսրոպիս հոգին:

Ծայրագոյն կառավարչից
 Խնդրեցի ծղան փէտ տայ ինձ.
 Կուգես ասեց մեր ցախանոցից
 Ուղարկեմ քեզ քսան բեռը.
 Շնորհակալ եմ, ասացի,
 Թէ միայն չորս բեռն ղրկես,
 Էս օր ահա մին ամիս այ
 Չորսից մէկն էլ չի տեսայ.
 Ումն ասում եմ, պատասխանեն.
 «Էդպէս կ'ըլնի, վանքի բան այ»:

Նախշուանայ կարանտինը
 Օթախիցս Թամուզ տեսայ:
 Էսքան ներկայ գրեցի,
 Որքան մտքովս զօրեցի
 Թէ էլ բան կայ ուր մոռացայ,
 Էն էլ լետոյ լայս գիր անցցի:

Մ. ԹԱՂԻԱԴԵԱՆ:

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻԻՆ

Տ Ե Ղ Ե Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ի ԳԻՐՍ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՏԱՐՕՆԵՑԻՈՅ

ԱՍՈՂԻԿ ԿՈՉԵՑԵԼՈՅ.

ՎՍԵՄԱԿԱՆ ՏԷՐ ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՂԵԱՆՅ.

Տարւոյս փետրուարի 4-ին Հաճեցաք նուիրել ինձ օրինակ մի ի պատմութենէ Սահմանոսի Տարօնեցւոյ, Ասողիկ կոչեցելոյ, զոր յամին 1885 Հրատարակած է Թիֆլիսի Հայեր. գրքերի Հրատ. ընկերութիւն ի Պետրբուրգ՝ ծախուք բարեյիշատակ Յովսէփայ Իգմիրեանց: Ասողկայ երկրորդ Հրատարակութեանս—(առաջինն Հրատարակեալ է ի Պարիս յամին 1859 ջանիւ Շահնազարեան Կարապետ վարդապետի)—յորդոր եւ պատճառ. եղած է Ձեր Վսեմութիւնն, այլ եւ սատար, առաջնորդ ի ձեռն տալով Տ. Ստ. Մալխասեանցի զձեռագիրն գրեալ ի Տիգրանակերտ ի Թուին Ռձօէ (1668):

Ընդհանրապէս կը Համարուի թէ ձեռագիր մի պատուականութիւնն իւր գրչութեան Հետութենէն կը կախուի.— թէ երկաթագիր օրինակ մի նախամեծար է միշտ քան զնօտրագիր, եւ նոյն իսկ քան զբոլորդիր.— թէ բազմագոյն ձեռագրաց ընթերցուածն է ընտրեկագոյն քան զսակաւագունից: Ես չեմ կարծեր: Ձեռագրի մի արժէք տուողն ոչ

այնչափ իւր թուականին հնութիւնն է ըստ իս, ոչ այնչափ երկաթագիր կամ բոլորգիր գրչութիւնն, որչափ գաղափարողին հմտութիւնն, հաւատարմութիւնն եւ մանաւանդ ուշադրութիւնն, թէպէտ ձեռագիրն ըլլայ ժՁ դարու, թէպէտ ժԷ դարու: Յետին ժամանակաց ուշադիր մտադիր գաղափարողն աւելի մեծարոյ է յաչս իմ քան թէ ժԱ-երորդ կամ ժ-երորդ դարու անուշադիր գաղափարողն. եւ երբ հնագոյն չորս հինգ ձեռագիրք կը միաբանին այնպիսի քերականական սխալի վերայ, այնպիսի բառի վերայ, զոր մասնագիրն (օրինակ իմն Մ. Խորենացի) ըստ ինքեան չէր կրնար գրել՝ քննադատօրէն խորհելով, ես կը բաժնուիմ չորս հինգ հնագոյն ձեռագրերէն եւ կը հետեւիմ երկու երեք նորագունից՝ որոց ընթերցուածն համեմատ է մատենագրին գրութեանն, ոճոյն, եւ դարուն յորում կը գրէր:

Արդ Ձեր Վսեմութեան Ասողիկն, թէպէտ եւ զրեալ յ'ժԷ դարու, ընտիր ձեռագիր մ'է: Ապաքէն կան ի նմին մանր մանր թերութիւնք, — (ո՛ր ձեռագիրն բոլորովին ազատ է ի թերութեանց). — բայց այդոքիկ չեն նուազեցներ զառաւելութիւն օրինակին, որոյ ընթերցուածոց ընտրութիւնն ակնեւ կը տեսնուի բազմատելով յիւրաքանչիւր երեսի զտարբերութիւնս Տաճնազարեան տպագրին:

Տ. Ստ. Մալխասեանց աւելի յարգի ընծայած է զնորատիպ Ասողիկն՝ ընդարձակ յառաջաբան զրեւով եւ խիտ առ խիտ ծանօթութեամբք լուսաբանելով եւ մեկնելով զբանս պատմագրին, ամենայն շնորհակալութեան արժանի է իւր աշխատութիւնն: Սակայն մեր Նախնեաց մատենաքառ հասարակ՝ որչափ ալ քննուին, որչափ ալ լուսաբանուին, տակաւին կան մնան բազում մթութիւնք, բազում խնդրականք, բազում ինչ արժանի ստուգելոյ եւ պարզելոյ: Ես զՏաճնազարեան Ասողիկն հաղիւ վեր ի վերոյ թղթատած էի ի վանս Ս. Ղազարու քսան տարի յառաջ. այժմ պարապով ընթերցայ վնոր հրատարակութիւնն եւ

նշանակեցի ինչ ինչ իմ ՆԱԽՆԻՔ մատենիս համար, մասամբ ուղղութիւնս ընթերցեալոց, մասամբ պատմական, հասարակական եւ ստուգաբանական ծանօթութիւնս:

Վսեմական Տէրդ փափաղեցաւ որ ի լոյս ընծայեմ զիմ տեղեկութիւնս. աւաստիկ յօժարակամ կը հաղորդեմ Ձեզ զայնոսիկ, յուսալով որ հմուտք արժանի կը համարին լուծանել զիմ երկբայութիւնս՝ ուր ուրիք կարծեօք կը խօսիմ, լրացնել զիմ թերին՝ ուր ուրիք զտգիտութիւն խաստովանած եմ պարզապէս, ուղղել նաեւ զայն մասունս՝ յորս հաստատութեամբ կը խօսիմ, բայց սխալելով յանգէտս եւ յանիմացս: Միայն հարկաւորեալ եմ ծանուցանել որ իմ գիտաւորութիւնս չէ ամբողջական եւ հիմնական ուսումնասիրութիւն մի հրատարակել Ասողկայ պատմութեան վերայ. օրինակ իմն յերես 141 Ասողկի կը շփոթէ զՅուստինիանոս առաջին՝ որ զսուրբն Սոփիա նորոգեաց՝ ընդ Յուստինիանոս երկրորդի որ ապաւինեցաւ առ Խազրաց թագաւորն. չկամեցայ մտնել ի խորս այդպիսի խնդրոց, զի անդր քան զչափ կ'երկարէր առաջեկացս զրութիւն: Զրովանդակն կը պահեմ ՆԱԽՆԻՔ մատենիս:

ՆՈՐԱՅՐ Ն. ԲԻԻԶԱՆՏԱՅԻ:

Ստորհրդ՝ 10 նոյեմբեր 1888.

(Ի դիւրութիւն ընթերցողաց դնեմ նախ զյայտարարութիւն մատենից՝ զորս ի վկայութիւն կը կոչեմ ի գրութեանս ի մերայնոց եւ յօտարաց, զանց առնելով զայնոսիկ ի հայերէն գրեանց՝ որ միանգամ տպեալ են եւ քաջածանօթ ամենեցուն, որպիսի են Չամչեան եւ Ինճիճեան Մխիթարեան բազմարդիւն Հարց երկասիրութիւնքն.

- Առաքել Թաւրիժեցի, Պատմութիւն. տպ. Էջմիածնի, 1884.
 Աստուածաշունչ գիրք. տպ. Ս. Ղազարու, 1860.
 Դաւիթ Անյաղթ. Մատենագրութիւնք. տպ. Ս. Ղազարու, 1833.
 Եւսերիոս Կեսարացի, Քրոնիկոն. տպ. Ս. Ղազարու, միահատոր, 1818.
 Զաքարիա Սարկաւազ, Պատմութիւն. տպ. Էջմիածնի, 1870.
 Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն, տպ. Կ. Պոլսի, 1852. — տպ. [Գ. Պատկանեան] Պետրբուրգի, 1887.
 Հաբուրենայ, Թուղթ Աբգարու. տպ. Ղազարու, 1868.
 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն. տպ. Ս. Ղազարու, 1865.
 Ղեւոնդ Էրէց, Պատմութիւն. տպ. [Կ. Եղեանց] Պետրբուրգի, 1887.
 Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն. տպ. Երուսաղեմի, 1869.
 Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն. տպ. Երուսաղեմի, 1871.
 Մխիթար Անեցի, Պատմութիւն. տպ. [Բ. Պատկանեան] Պետրբուրգի, 1879.
 Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն. տպ. Ս. Ղազարու, 1865, 1887. — Աշխարհագրութիւն. տպ. Ս. Ղազարու, 1881.
 Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն. տպ. [Շահնազարեան] Պարիսի, 1860.
 Յակոբ Կարինեանց, Բաղդատութիւն Պատմութեան Մ. Խորենացւոյ տպագրելոյն ի վենետիկ ընդ երկուց Ձեռագրաց. տպ. Տըփղեաց, 1858.
 Յոհան Կաթողիկոս Դրասխանակերտեցի, Պատմութիւն. տպ. [Մ. Էմին] Մոսկուայի, 1853.
 Ուխտանէս, Պատմութիւն. տպ. Էջմիածնի, 1871.
 Պատմութիւն Վահանայ Գողթնացւոյ, գրեալ յամին 745. Սոփերք Հայկականք, Հ. ԺԳ. տպ. Ս. Ղազարու, 1854.

Սերէոս, Պատմութիւն. տպ. Կ. Պոլսի, 1851. — տպ. [Բ. Պատմ. կանեան] Պետերբուրգի: 1879.

Ստեփանոս Ուռպէլեան, Պատմ. տպ. [Մ. Էմին] Մոսկուայի, 1861. Վարդան Արեւելցի, Պատմութիւն. տպ. Ս. Ղազարու, 1862.

Math. Christophe, Dictionnaire pour servir à l'intelligence des Auteurs classiques grecs et latins, 2 vol., Paris, 1805.

Dezobry et Bachelet, Dictionnaire général de Biographie et d'Histoire, 2 vol., Paris, 1857.

Édouard Dulaurier, Chronique de Matthieu d'Édesse, Paris, 1858.

Victor Langlois, Collection des Historiens anciens et modernes de l'Arménie, 2 vol., Paris, 1867, 1869.

Lebeau, Histoire du Bas-Empire, édition de J. Saint-Martin et de Brosset Jeune, 21 vol., Paris, 1824—36.

F. Lenormant et E. Babelon, Histoire ancienne de l'Orient, 6 vol., Paris, 1881—88.

E. Littré, Dictionnaire de la Langue française, 4 vol., Paris, 1876.

J. Saint-Martin, Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, 2 vol., Paris, 1818, 1819.

Payne Smith, Thesaurus Syriacus. Oxford, 1868—1886. Այս ամենապատուական Ասորերէն — Լատիներէն Բառարանին 7 Պրակքն (գլ. Fascicule) միայն հրատարակեալ են ցարդ. Կր մնան հրատարակելի այլ եւս 3 Պրակք:

1. «Քանզի յիշատակեն Գիրք ի սկզբան թագաւորութեանն Սաւուղայ զերից որդւոցն, զՅովնաթամ եւ շեւս (կամ ըստ ձեռագրին շիւս) եւ զՄելքիսաւէ». երես 11:

Յերես 299, ի 16-դ ծանօթութեան, ի մէջ Կր քերտէ Ե. Դիւրօռիէի զիտողութիւնն, թէ «Անուն երկրորդ որդւոյն Սաւուղայ Ամինադար կոչի ի ս. Գիրք (Ա. Թագ. գլ. լա. 2), եւ ոչ Եսայ, որպէս ընթեռնումք առ Ասողկան, առանց գիտելոյ զընդէրն եւ զընթարդն»:

Ասողիկ Սաւուղայ թագաւորութեան «պէսն» վերայ Կր խօսի, եւ կ'անհարկէ Ա. Թագաւորութեան ժողովոյն 49 տան, ուր գրեալ է. «Եւ էին որդիք Սաւուղայ Յովնաթան եւ Յեւսայ եւ Մելքիսաւէ»: Եսայէ կամ Եսայ (եւ

Թերեւս ուղղագոյն եսէ, Իսէ) Ասողկան նոյն է ընդ Յեսսէ:

ՅԱստուածաշունչ գիրս կը կարգանք Յեսսէ-ր. այլ զի յոյնն կ'ըսէ Իէսսէ-ի, եւ վուղատայն ս. Հերոնիմեայ *Jessui*, կը համարիմ թէ եւ ի հայ թարգմանութեանն գրեալ է Յեսսէ-ի, որ վրիպակ ընթերցմամբ փոխեալ է ի Յեսսէ-ր: Ի եւ Ր նշանագիրք բազում ուրեք այլ ընդ այլոյ ընթերցեալք են ի գիրս Նախնեաց:

2. «Առ որով Մատաթիա՝ քահանայ Երուսաղեմացոց, Աճափայ ձրգի». երես 15:

Ի նմանութենէ Մ եւ Ս նշանագրաց յերկաթագիր գրչութեան՝ վրիպած է յաչաց զաղափարողին Ա. սկզբնական վանկն, որով Ասածափայ կը ճատեալ է յ'Աճափայ. իսկ յերես 17 ուղիղ գրի. «Առ այսու Անտիոքաւ՝ Մատաթիա, ուստր Ասածափայ, նախանձ վասն հայրենի կրօնիցն առեալ՝ լինէր զօրավար ժողովրդեանն»:

3. «Արքայ Ովբայ ամս չորս». երես 16.—Արքայ Ովբոսայ ամս չորս». երես 28:

Զեռագիրն կը գրէ յառաջին անգամուս «Արսոս եքու» (որ ուղղելի է «Արսես Ոքու»), եւ յերկրորդին «Արշէլ Ովբոսայ»: Արսէս կամ Արշէլ (*Arsès*) է անուն որդւոյն եւ յաջորդին Արտաշէս Գ Ովբոսայ, ինչպէս կը գրէ միշտ նաեւ Եւսեբիոս ի Քրոնիկոնին. («Արսէս» Մասն Ա. երես 50, 93. «Արսէս Ովբայ» եր. 106, 113. եւ Մասն Գ, եր. 19, 126:) Նոյնպէս ի Վարդան Արեւելցի, երես 27, «Արաաշէս Որս ամս չորս», ուղղելի է «Արշէս Որսայ ամս չորս»: Իսկ Միխայէլ Ասորի յերես 71 զյաջորդ Արտաշէս Գ. Ովբոսայ կը կոչէ Արշէս:

4. «Դարեհ Արսէս ամս վեց». երես 16.—Դարեհ Արշէս ամս վեց». երես 28:

Այս Դարեհ է Դարեհ Գ. Կողոման, զիջին թագաւորն Արեւմտեան Հարստութեան Պարսից, զորոյ բանակն խորտակեց

Աղեքսանդր Մակեդոնացի ի դաշտին Գաւգամելայ (Gaugamèle) յամին 331 նախ քան զՔրիստոս: Սա, որ էր Թոռնորդի¹⁾ Դարեհ Բ-ի Հարձորդւոյ կամ Նոթուսի, յաջորդեց Արշեսի, որդւոյն Արտաշէս Գ-ի Ուլքոսայ. իւր հայրն կը կոչուէր Արսան²⁾, եւ մայրն Սիսիգամբիս³⁾: Ասողիկ երբ առաջին անգամ կը գրէ «Դարեհ Արշաճայ ամն վեց», կը հետեւի Եւսեբեայ («Դարեհ Արշաճայ ամն վեց». Քրոն. Մասն Բ. երես 19), եւ ըսել կ'ուզէ անշուշտ «Դարեհ որ էր յրդէ Արսանայ» (Arsane). Իսկ երկրորդ անգամ գրելով «Դարեհ Արշեսայ ամն վեց», կ'երեւի թէ ըսել կ'ուզէ «Դարեհ որ էր յաջորդ Արշեսի»: Ուխտանէս յառաջին հատուածին, յերես 34, կը գրէ. «Դարեհ Արշեսայ ամն վեց», փոխանակ գրելոյ Արշեսայ. (այս շփոթութիւն յառաջ եկած է Մ, Ս, Տ նշանազրաց նմանութենէն): Իսկ Միխայէլ ասորի կը գրէ յերես 71. «Դարեհ որդի Արշաշի», զոր չկարեմ մեկնել:

5. «Յովդայէ որդի Յասեբայ. Յովհաննէս որդի Յովթայ: Յեյոսորդի Յովհաննու». երես 19:

Ինչ թուի ընթեռնելի. «Յովհաննէս որդի Յովթայէայ: Յուդոս որդի Յովհաննու»: Յեյոս լաւ եւս գրի Յասթոս առ Եւսեբեայ, Քրոն. Մասն Բ, երես 120. «Եւ փոխանակ զՅովդայէ Յովհաննէս որդի իւր եւ Յասթոս լիալ առ Աղեքսանդր Մակեդոնացւով»:

6. «Աղեքսանդրոս Մաթէայ ամն չորեքտասան». երես 23:

Ուղղելի է Մաթէայ ըստ Եւսեբեայ, Քրոն. Մասն Բ. երես 164. «Աղեքսանդրոս, Մաթէայ որդի, ամն երեքտասան»:

1) «Darius III Codoman, arrière-petit-fils de Darius II Nothus» F. Lenormant et E. Babelon, *Hist. anc. de l'Orient*. Հատոր 2, երես 56:

2) «Darius III, surnommé Codoman, dernier roi de Perse, était fils d'Arsane et de Sisigambis, et descendait de Darius Nothus. Math. Christophe, *Dictionnaire* եւ այլն. Հ. Ա, երես 283 ա.

3) Ըստ Սոստ-Կալլիսթենեայ (Պատմութիւն Աղեքսանդրի) Դարեհ Գ-ի մայրն կը կոչուէր Հոդոգունէ:

Յուլիա Մամէ (Julia Mammea) էր մայր Ալեքսանդրոս Սեւերոս կայսեր:

7. «Եւ զգեցուցանողս զՅէւէ» ի զաւակէ Քանանացւոց» . երես 33:

Ասողիկ կ'առնու զայս ի Մ. Խորենացւոյ, Բ. Է. «Եւ զգեցուցանողս իւր (կարգէ Վաղարշակ) զՅէւէ» ի զաւակաց Քանանացւոց» (տպ. Ս. Ղազարու, 1865): Բայց վերջին տպագիրն ա. Ղազարու (1881) իբր յատուկ անուն կը գրէ զՅէւէ» յերես 167, ինչպէս արդէն Լ. Ղուկաս Խնձիճեան իմացած է յ'Բ հատորի Լնախօսութեանն («Յէւէ» է անուն մարդոց» . երես 159, ծան. 1), որում հետեւած է նաեւ իտալերէն թարգմանութիւնն Խորենացւոյ (տպ. Ս. Ղազարու, 1841), որ յերես 107 կը գրէ *Zerès*.

Ի Նախնեաց կարծեմ միայն Ստեփանոս Ուռպելեան որոշակի յատուկ անուն մարդոյ իմացած է զՁեռէս. «Եւ ապա կարգէ ընդ սմա զՅէւէ» (Մ, Էմին կը գրէ զՅէւէ») ի զաւակէ Քանանացւոց, ի ցեղէն Գնթունեաց, զգեցուցանողս ինքեան, եւ գնէ ի վերայ արքունի հանդերձիցն», երես 9: Եթէ ամենայն զրչագիրք Խորենացւոյ բազմաբար կը գրեն «զգեցուցանողս», կրնայ կարծուիլ թէ Ձեռէք (յորդնակի հայցական զՁեռէս) է անուն ազգատոհմի, եւ ոչ միոյ մարդոյ:

8. «Մասն մի ի նոցանէ (Եւթերիացւոց) յաջակողմն Պոնտոս ծովուն տարեալ բնակեցուցանէր (Նաբուգոդոնոսոր): Եւ է վերջոյն ռոյնալ յեղերս երբէ յարեհոս: Եւ ի հովտին մեծի Բասենոյ կարգէ (Վաղարշակ) նախարարութիւն զՈրդունին անուանեալ, որ ի զաւակացն Հայկայ» . երես 35. (Եւ 47-դ ծան. յերես 326—327):

Զայս եւս ի Մ. Խորենացւոյ առած է Ասողիկ, եւ ինքն Խորենացի կ'առնու ինչ ինչ ի բանից Աբիւղենեայ, զորս ի մէջ կը բերէ Եւսեբիոս ի Քրոնիկոնին, Մասն Ա, երես 29: Խորենացի կ'ըսէ. «Եւ զմասն մի ի նոցանէ (ի Վերիա-

յւոյ) յաջակողմն¹⁾ Պոնդոս ծովու յարեւմտայն տարեալ բնակեցուցանէր (Նաբուգոդոնոսոր)։ Իսկ ի հովտին մեծի Բասենոյ կարգէ (Վաղարշակ) նահապետութիւն զՈրդունին անուանեալ որ ի զաւակացն Հայկայ։ (բ. Ը) Այսպէս Ս. Ղաղարու կրկին տպագիրքն (1865 եւ 1881), որ թերի գրչադրաց հետեւած են։ Արիւղենոս կ'ըսէ պարզապէս. «Եւ զմասն մի ի նոցանէն յաջակողմն (տպ. յառաջակողմն) Պոնտոս ծովու տարեալ բնակեցուցանէր»։ Ծշղիւ ըստ այսմ եւ մի օրինակ Խորենացւոյ, (տես Յակոբ Կարինեանց, Բաղրամ-Միւսեմ եւ այլն, էրես 64), ուր չիցայ յարեւմտայն բառն։ Խորենացւոյ վերոյեկեալ հատուածն լրանալի է հետեւեալ օրինակաւ, ըստ տպագրին Վիստոնեան կղբարց (Լոնդոն, 1736), ըստ Ուիտանիսի, եւ ըստ Ասողկայ. «Եւ զմասն մի ի նոցանէ յաջակողմ Պոնտոս ծովու տարեալ բնակեցուցանէր։ Եւ է Վերէն այն յեղբ Երէն յարեւմտայն։ Իսկ ի հովտին մեծի Բասենոյ կարգէ» եւ այլն. տպ. Վիստոնեանց, էրես 95.— «Եւ զմասն մի ի նոցանէ յաջակողմն Պոնդոս ծովու տարեալ բնակեցուցանէր, ասէ Պատմագիրն։ Եւ է Վերէն այն յեղբ Երէն յարեւմտայն»։ Ուիտանէս, Հատուած Բ. էրես 34—35.— որով եւ Ասողկայ բանն «Եւ է Վերէն այն տեղեւ յեղբ Երէն յարեւմտայն», կ'ուզուի «Եւ է Վերէն այն յեղբ Երէն յարեւմտայն»։

Աւասիկ այս վից բառերն Եւ է Վերէն այն յեղբ Երէն կը պակասեն ի տպագրութիւնս ս. Ղաղարու, եւ եօթնևորդն յարեւմտայն խախտեալ յիւր տեղւոյն՝ կը փնայ կղզեացեալ եւ չհասկացուիր թէ ինչ ըսել ուզած է Խորենացի։ Սեր Պատմահայրն յետ ի մէջ առնելոյ զբանս Արիւղենոսայ թէ Նաբուգոդոնոսոր ընդ ձեռամբ նուաճեաց

¹⁾ «Յարեւմտայն Պոնտոս ծովու» գրեալ է յԵւսեբիոս. այլ ուղիղ է Խորենացւոյն յարեւմտ, համեմատ յոյն բնագրին։ Թուի ինձ թէ եւ ի գիրս Կիրորի Երուսաղեմացւոյ Կալանէ Բնօրոյն-Միւսեմ (տպ. Վիեննայ, 1832), ճառ ԺԵ. էրես 334, Յարեւմտայն կուսէ անտի գտանիցիս Քրիստոսի, ուղղելի է Յարեւմտայն։

զ' իրէացիս եւ զԻվերիացիս (Սպանիոյ Հին անունն էր Iberia) եւ թէ զմասն մի Իվերիացեաց ածեալ բնակեցոյց յաջակողմն Պոնտոս ծովու, յորոց սերեցաւ ազգն Վրաց¹⁾, կը յաւելու յանձնէ իբր տեղեկութիւն թէ «Վերին այն (կամ Վերիայն, այսինքն Iberia, Սպանիա) է յեզր երկրի յարեւմուտա»։ Յայտնի է թէ Հիներն Եդր Եդրէ համարէին զկողմանս Սպանիացեաց, ուր էին նաեւ արձանքն Հերակլի։

9. «Ըստ պարսկական լեզուին Դուլին, որ թարգմանի Բլուր» . երես 67. (առեալ ի Մ. Խորենացւոյ. Գ. Ը)։

Ի Պատմութեան Ղեւոնդ Երիցու, յերես 175, յ' 8-դ ծանօթութեան, յառաջ կը բերուի Տ. Ք. Պատկանեանի դիտողութիւնն, թէ «Մ. Խորենացի եւ այլ պատմագիրք մեր ըստ նմանէ վկայեն, թէ Դուլն ի Հին լեզու Պարսից նշանակէր Բլուր. սակայն չեք բառ այսպիսի ի լեզու Պարսից, ոչ ի Հնումն եւ ոչ ի նորումն»։ Յառաջ քան զՏ. Պատկանեան՝ գաղղիացին Յ. Սէն-Մարտէն այսպէս զրաժ է զստուգաբանութիւն Խորենացւոյն յերես 119 Ա. Հատորոյ իւր *Mémoires* եւ այլն մատենին. «Այս քաղաքս (Դուլին) կոչուեցաւ այսպէս, ըստ Մովսիսի Խորենացւոյ, վասն զի բլրոյ վերայ էր դերքն. եւ Դուլին, ըստ Մովսիսի Խորենացւոյ, նշանակէ ի պարսիկ լեզու լեւանի, Բլուր։ Այս ստուգաբանութիւն որպիսի ինչ եւ իցէ, չեք բնաւ յարդի պարսկերէնի բառ՝ որ ձայնիւ կամ նշանակութեամբ մերձենայ յայն. թերեւս կարելի ըլլայ գտանել ի Հին պարսկերէնի»²⁾։

¹⁾ Հին մատենագիրք ոմանք, յորոց եւ Խորենացի, կարծած են թէ Վիրք սերեալ են յԻվերիացեաց, այսինքն ի Սպանիացեաց։ Արդի գիտունք չեն ընդունիր զայս։ Տես Վարդան Արեւելցի, Երես, 31, ծան. 1, եւ Ա. Մ. Գարագաշ, Քննական Պատմութիւն Հայոց (տպ. Կ. Պոլսի, 1880) երես 154, 251, 252։

²⁾ Կամ մանաւանդ ի Պաշլաւիկ լեզուի, ասելի էր։ Իսկ Սէն-Մարտէնի բանքն այս են. «Cette ville fut ainsi appelée, selon Moysse de Khoren, à cause de sa situation sur une colline; et Tovyn (գրելի

Յարդ եւ ինձ իսկ գլխովին չեղեւ հոար գտանել ՂԻՆԻ
 ի Պարսկերէն Բառարանի. այլ գտի Կեղտաց բարբառոյն
 մէջ ԴԻՆ, որ է հայերէն Բլուր. յայտնի է թէ կեղտերէնն
 է յաղգատահմէ Լնդկիւրտական լեզուաց ընդ սանսկրիտ,
 հայ, յոյն, հռովմայեցի, սլաւեան եւ գերմանական բարբառս:
 Իհարէ ի դաղղիերէն Բառարանին կը գրէ ի ստուգաբանութեան *Dune* բառի. «*Latin dunum, en grec dounon. mots signifiant hauteur, et donnés comme celtiques par les auteurs anciens; ils existent encore dans le celtique moderne: kymri, irlandais et gaëlique dun, tertre; bas-breton tun, colline. «Նոյնպէս եւ ի Բառարանին Dezobry et Bachelet. «Dun, en celtique colline, d'où le français dune, et la terminaison latine dunum. Augustodunum, Autun; Dunkerque, église des dunes, etc».*

10. «Եւ ի խնդրոյ նախարարացն՝ ետ (վում) նոցա կաթողիկոս ՂԱՔԷԼՅՆ ոմն ասորի յակոբիկ չարագործ... ԱՔԷԼՅՆ եւ Շմուէլ ոչ թուեցան (ի թիւ կաթողիկոսաց)» . երես 76:

Յերես 33 , ի 66-դ ծանօթութեան, կը գրէ Է. ԴԻԼԸՐԻԷ, թէ «Պայրս զայս ասորի՝ Մ. Խորենացի կոչէ ԲԷԼԷՆ՝ բաց ուղղագոյն եւս է ընթերցուածն ԱՔԷ—ԻՆՆ, որպէս ունի Առդիկ, որ նշանակէ Ծառայ Յիսուս»:

ԴԻԼԸՐԻԷ կը սխալի: Այլ է ասորերէն Արդիշոյ (որ Թարգմանի Ծառայ Յիսուսէ), եւ այլ Բրքիշոյ (որ Թարգմանի Օրհնակ Յիսուս): Payne Smith յիշուամ ասորերէն-լատիներէն Բառարանին կը գրէ յբ պրակին յէջն 611. «ԲԷԷԷԷԷ»¹⁾ (ասորի զրով), *Benedictus Jesus, nomen viri.*

էր Dovin), selon lui, signifie en persan, un monticule, une colline. Quoi qu'il en soit de cette étymologie, il n'existe pas, dans la langue actuelle de la Perse, un seul mot qui lui ressemble de son ou de signification; il serait peut-être possible de la retrouver dans l'ancien persan».

¹⁾ Եւրոպացիք ՂԱՔԷԼՅՆ կը գրեն Ebedjesu. Իսկ ՉԲՐԷԻՇՅՆ Brichjesu. Ի ՍԷՆՆԱՆ, երես 159 բ, ԲԷԷԷ—ԵՆՆ գրելի է ԲԷԷԷ—ԵՆՆ, կամ լաւ եւս ԲԷԷԷՆ: Անդ, երես 303 ա, ԹՈՐՆ ռաշա գրելի է ԹՈՐՆ ՈՒՌՆՅ, Touro Oukomo, որ նշանակէ յասորի լեզու Լեառն Սեաւ.

այսինքն «Բլբլեշ», Օրհնալ Յիսուս. անուն մարդոյ: Իսկ Յ. Սէն-Մարտէն կը թարգմանէ ղբլբլեշ— «la bénédiction de Jésus», Օրհնութիւն Յիսուսի, (տես Labeau, Հ. 9. երես 34), որում կը հետեւի եւ Վիկտոր Լանզլուս. (տես Collection եւ այլն, Հ. Բ, Lazare de Pharbe, երես 272 բ, ծան. 2):

Ոչ միայն Խորենացի Բլբլշ կը կոչէ զեկամուտ կաթողիկոսդ, այլ եւ Ղազար Փարպեցի, Թովմա Արծրունի, Յոհան կաթողիկոս, Ներսէս Ծնորհալի (ի Վիպասանութեանն), Վարդան Արեւելցի, եւ այլք: Իսկ Հ. Միքայէլ Զամէն (Պատմ. Հայոց, Հ: ա. երես 516) խառն կը գրէ «Բլբլշ կամ Արքիշոփ», որպէս թէ երկանուն ըլլար Ասորիք:

Զգիտեմ թէ Ասորիկ ինչպէս յախճէի կ'անուանէ զԲլբլշոյ: Առ մեզ Յակոբիկք (ըստ գաղղիացւոց Jacobites) կ'ըսուին հետեւողքն մոլարամիտ Յակոբ Ծանծալոսի, որ էր Ասորի աբեղայ եւ ընտրեցաւ յԵւտիքականաց եպիսկոպոս Նդեսիոյ յամին 541 եւ մեռաւ յամին 578: Բլբլշոյ, որ կ'ապրէր յառաջին կէս հինգերորդ դարուն, չէր կրնար յակոբիկ

(տես Payne Smith, Պրակ Ա. էջ 182, ի բառն Oukomo). Իսկ Յ. Սէն-Մարտէն իւր Mémoires եւ այլն մատենին Ա. հատորոյն յերես 18 կը կարդայ Toura oukama: — Դարձեալ ի Լաբուրնեայ թղթին Աբգարու, յերես 1, յ' 2-դ ծանօթութեան, գրեալ է թէ «Ասորիք փոխանակ Արշամայ՝ Ուշմ կամ Ուտմ ասեն, եւ իմանան Սեւմ»: Զնջելի են բառքն «Ուշմ կամ»: Ասորիք զԱբգար՝ առաջին քրիստոնեայ թագաւոր Ուոհայի՝ կը կոչեն Աբգար Ուտմ, Abgor Oukomo, որ թարգմանի Աբգար Սեւա. այսպէս անուանած են զնա, ոչ վազն զի բորոտութեամբ սեւացեալ էր մորթն Աբգարու, ինչպէս կարծած է Միքայելիս (Michaelis) արեւելագէտն, այդ ընդդիմաստութեամբ (par antiphrase), վասն զի բորոտութեամբ սպիտակացեալ էր մարմինն. (տես Payne Smith, Պրակ Ա. էջ 182, ի բառն Oukomo): — Բլբլեշ եւ Ուտմ, ասորերէն Կոփ (koph) նշանագրաւ կը գրուեն, եւ ոչ ղն:

ըլլալ մինչդեռ չկայր աղանդ յակոբեկաց: Յակոբէի բառի առաջին գործածութիւնն ի գիրս մեր՝ ծանօթ է ինչ յուրիւրոյդ դարէ, ի գրութեանց Խոսրովկայ, եւ ի Պատմութենէն Վահանայ Գողթնացւոյ, երես 44 եւ 52:—Սմբատ Պատմիչ յերես 135 (տպ. Կահնազարեան) թուի հանել զՅակոբիկս ի սրբոյն Յակոբայ Մծբնացւոյ, զոր եւ նոյն կը համարի ընդ Յակոբայ Ծանծալոսի:

11. «Առջեալն իմաստնական հանձարով երանելի հայրապետն ցովհան Մանդակունի, որ զկնի տեառն Գիւտի պաշտեաց զաթոռ հայրապետութեանն ամս վեց: Նշխարք սորա [հանգուցան] ի Շիրակ գաւառի, ի գիւղն՝ որ Բեռնաւնս ¹⁾ կոչի, յեկեղեցւոյն՝ որ Տեառնթագ ասեն: Յայսմ ժամանակի երանելին Տեառնթագ, որ էր ի գաւառէն Արշարունեաց ի կալոց (կամ ըստ ձեռագրին՝ կողոց) գեղջէ, վկայեալ վասն Քրիստոսի քաջութեամբ՝ կատարեցաւ ի Զառմիհրն Հաղարաւուխտոյ ի զօրավարէն Պարսից»։ Երես 80:

Այսպէս ունի Ասողկան Զեռագիրն: Բայց արդոյ Հրատարակին Տ. Ստ. Մայրստեանց զիտած է թէ շփոթութիւն կայ ի Զեռագրին, եւ գեղեցկապէս տեղափոխած է զհաստուածն «Նշխարք սորա... որ Տեառնթագ ասեն» կցելով զկնի բանից «ի զօրավարէն Պարսից: Նշխարք սորա (այսինքն Տեառնթագայ) ... որ Տեառնթագ ասեն»։ օրով Շիրակ գաւառի Բեռնաւնս կամ Բեռնաւս գեղջ՝ Տեառնթագ կոչեցեալ եկեղեցւոյն մէջ զետեղեալ նշխարքն կ'ըլլան նորին ինքեան Տեառնթագ նահատակի, եւ ոչ թէ Յովհաննու

¹⁾ Թուի թէ ի ձեռագրին Մխիթարեանց Վենետկոյ Բեռնաւնս գրեալ է անուն գեղջս, եւ ոչ Բեռնաւնս. «Իսկ յիշեալն յԱսողկայ Բեռնաւս գիւղ Շիրակայ, մարթի լինել Բեռնա գիւղ Վանանդայ»։ Հ. Ղ. Արեւան, Շիրակ, երես 172 Բ: Չամչեան (Հ. Բ. երես 218) կը գրէ Բեռնաւս, եւ Ինձիճեան (Ստորագր. Հին Հայաստանեայց, երես 429) Բեռնաւս։

Մանդակունւոյ¹⁾: Ճշդութիւն ուղղութեանն Տ. Մալխասեանցի յայտ է եւ անտի՝ որ Ասողիկ յերես 81 կը յիշէ զմահ Յովհաննու Մանդակունւոյն. «Եւ ինքն Հանդեաւ ի կամս Աստուծոյ». Հետեւաբար անտեղի կ'ըլլար յերես 80 խօսել զնշխարաց Մանդակունւոյն յառաջ քան զմահ նորին. թող որ Տեառնթագ կոչեալ եկեղեցւոյ աւելի պատշաճապէս կը յարմարին Տեառնթագ մարտիրոսի նշխարքն, քան թէ Յ. Մանդակունւոյ:

Ասողկայ պատմութեան մէջ կան սմին նման եւ այլ աստանդական մանր հատուածք, յորոց զերկուս տ. Ստ. Մալխասեանց տեղափոխած է Հետեւելով Եահնազարեան տպագրին. (տես յերես 95, ծան. 4.—յերես 177, ծան. 4): Թուի ինձ թէ Ասողիկ ի լուսանցս իւր պատմութեան բնագրին յաւելուածներ գրած է, եւ ոմանք ի զազափարողաց չկարենալով ստոյգ իմանալ զտեղիս պատուաստման յաւելուածոցը՝ գրած են խառն ի խուռն ի կարգի պատմութեանն: Նշանակեմ եւ այլ չորս հասուածս՝ որ տեղափոխելիք են ըստ իս:

Ա. «Սա (Յովհան Մայրոգոմեցի) գրեաց երիս գիրս, եւ զանուն իւր ոչ վերագրեաց ի նոսա, վասն չնդունելոյ ժողովրդեանն.

¹⁾ Զամէան (Հ. Բ. երես 218) թուի թէ նկատած է զայս շփոթութիւն Ասողկայ ձեռագրին. բայց առ ի լուծանել զգժուարութիւնն՝ թէ՛ զՏեառնթագ եւ թէ՛ զՄանդակունի ի նմին բեռնաւս գեղջ թաղեալ կը համարի, եւ կը գրէ. «Յովհան Մանդակունի... թաղեցաւ ի գիւղն Բեռնոս ի Շիրակ գաւառի, ուր թաղեալ էր սուրբ վկայն Քրիստոսի՝ Տեառն թագ»: Իսկ Ինձիձեան (Ստորագր. երես 429) ուղիղ իմացած է թէ տեղափոխելի է հատուածն Ասողկայ, որ բնաւ չվերաբերիր Մանդակունւոյ, վասն զի կը գրէ. «Նշխարք սորա (ասէ Ասողիկ, այսինքն Տեառն թագայ, որ զմարտիրոսականն ընկալաւ պսակ յաւուրս Յովհաննու Մանդակունւոյ, է) ի Շիրակ գաւառի, ի գիւղն՝ որ Բեռնաւս կոչի, յեկեղեցւոյ՝ որ Տեառն թագ ասեն»:

անուն միոյն՝ խրատ վարուց. Ի Մբն ղէկեցի « շնեաց. (Տ. Ստ. Մախասեանց զայս հինգ բառս զուրս թողած է.) եւ անուն միւսոյն՝ Հաւատարմատ, եւ անուն միւսոյն՝ Նոյեմակ». երես 87:— Գիտենք ի Յովհան կաթողիկոսէ, երես 46, եւ ի Կիրակոսէ Դանձակեցւոյ, երես 30, եւ ի Վարդանայ Արեւելցւոյ, երես 62, թէ Մրենոյ եկեղեցւոյն շինողն է Դուրթ Սահառունի ի սկիզբն եօթներորդ դարու. (տես եւ Նիքայ, երես 137: Ուստի վերոյիդեալ հինգ բառերն յ' 87 երեսէ փոխադրելի են յերեսն 86, այսպէս. ի խնդրոց նախարարացն իշխան հաստատէ Հայոց զԴուրթ Սահառունի, որ կալաւ զհազարապետութիւն Հայոց ամս երեսուն հրամանաւ Որմզդի, որոյն խորովու Պարսից արքային: Ի Մբն ղէկեցի « շնեաց»: Այսպէս խմացած է նաեւ Ինձիճեան (Ստորագր. երես 259):

Բ. «Յաւուրս սորա (Յովհաննու կաթողիկոսի Պատմագրին) երեւեցաւ Սմբատ՝ Թոնդրակաց առաջինն՝ ի Զարեհաւան գեղջէ, ի Ծաղկոտն գաւառէ, հակառակ ամենայն քրիստոնէական կարգաց: Սա կալաւ զՍտեփանն Տաթևաց, եւ շատ եղաւ անուի իբրեւ աղջկան ամուսնոյ Տաթևաց: Եւ կալաւ եւս զՆազարէն Ափխազաց, եւ Տաթևան խաղաղ զաւիթան ղի քոյի էին, եւ անուանեցաւ (չաւ եւս անուանեցան) Ափխազ». երես 160—161. (Ստ. Մախասեանց զամբողջ նոտարգիր հաստուածդ զուրս թողած է):—Անշուշտ ձերբակալողն զՍուլտանն Տաթևաց եւ զԹաղաւորն Ափխազաց՝ ոչ է Սմբատ Թոնդրակեցի աղանդապետն: Զգիտեմ թէ ով է այդ Սուլտանդ ¹⁾ Տաթևաց ի ժամանակս Յովհաննու Դրասխանակերտեցւոյ: Այնպէս կ'երեւի Ափխազ բառի տրուած (անհիմն) ստուգաբանութենէն՝ թէ Ատղկայ խօսքն մեր Բագրատունի Թաղաւորաց միոյն համար է. խուզելի ի պատմութեան հ. Միքայիլի Զամչեան, բայց ոչ ինչ գտի:

¹⁾ Վարդան Արեւելցի Ստեփան կը կոչէ զամիրապետն Ոմար Բ. (717—720) որ էր յաւուրս Յովհաննու կաթողիկոսի Օձնեցւոյ. «Որք եւ գնացեալ առ աշխարհակալ «Ստեփան» Օմար, գովէին առ նա զայրն փառաւոր (զՅՈՏ. Օձնեցի)... ապա սրտապնդեալ զինքն «Ստեփան» բանայր զերեսն իւր», տես Արարատ ամագիր Էջմիածնի, 1888, երես 584, 585:

Գ. «Էր շինեալ թագաւորին (Արասայ) զկաթուղիկէն սուրբ ի քաղաքին Կարուց... երկնանման խորան: Սա շինէ էս գիտի Կաթուղիկէն Անայ էս զտաքն Գրիգոր ի Քաղաքոյդաշտի»։ Երես 172. (Ստ. Մալխասեանց նոյնպէս եւ զայս նօտրադիր բառս դուրս թողած է)։ — Ասողիկ յերես 88—89 կը գրէ թէ Ներսէս Գ կաթողիկոսն Տայեցի շինեաց «զհրաշապօյծառ եկեղեցին զսուրբ Գրիգոր ի Վաղարշապատու առապարին»։ Եւ յերես 282 թէ Գագիկ Ա. յամի Տեառն 1000 շինեաց յԱնի քաղաքի զեկեղեցիսրբոյն Գրիգորի՝ նոյնաձեւ չափով եւ յօրինուածով՝ որով կառուցեալ էր (ի ձեռն Ներսէսի Գ-ի Տայեցւոյ)» մեծաշէն եկեղեցին՝ որ ի Քաղաքուգաշտի՝ անուամբ սրբոյն Գրիգորի»։ Զգիտեմ որն համար է յերես 172 Ասողիկն ըսելն թէ «Սա շինէ... եւ զսուրբն Գրիգոր ի Քաղաքոյդաշտին»։ (Քաղաքոյդաշտ կամ Քաղաքուգաշտ է Վաղարշապատ, կամ «շրջակայ ոլորտ Վաղարշապատ քաղաքի»։ տես Իսախանեան, Ստորագր. երես 471—472)։ Նոյնպէս չգիտեմ թէ զինչ է «Փոքր կաթողիկէն Անւոյ»։ Հ. Ղ. Սլիշան վարդապետն կը նկարագրէ «Անայ Կաթուղիկէն յերես 64-73 Նիրակայ տեղապրութեանն. այլ չգտի ի նմին զյիշատակութիւնն Անայ Փոքր Կաթուղիկէն»։ Կըզդէ, եւ Մխիթար Անեցի յերես 9, թէ «Աշոտ Ողորմածն, որդի Աբասայ, թագաւորէ յԱնի ամս քսան եւ հինգ, եւ շինէ գիտի Կաթուղիկէն»։ Սրգեօք այս հատուած Անեցւոյն ունի՞ աւրնչութիւն ընդ Ասողիկայ հատուածին, ուր կը յիշէ փոքր կաթողիկէն Անւոյ եւ Քաղաքոյդաշտի ս. Գրիգոր եկեղեցին։

Գ. «Եւ Գագիկայ յամենայն զօրացն Լայոց հատեալ գգունդ վեց հազար յընտիր ընտիր վառելոցն՝ գումարէ ի ձեռն իշխանաց իշխանին վահրամայ՝ որդւոյ Գրիգորոյ, էս Սմբատայ Տաշխատարտի՝ որդւոյ վահրամայ, էս Տաքուղաշտի Աշոտայ Սալխատարտայ, որ զՄարտաշէն շինեաց, որ զԲընքնէն շինեաց»։ Երես 270. (Ստ. Մալխասեանց կ'ուզէ զՁեռագիրն հետեւեալ օրինակաւ. «... գումարէ ի ձեռն իշխանաց իշխանին վահրամայ, որդւոյ Գրիգորոյ Սալխատարտայ, որ զՄարտաշէն էս Բընքնէն (այս. զԲընքնէն) շինեաց, էս Սմբատայ Տաշխատարտի, որդւոյ վահրամայ»։

բանայ, Է- Տարդդանին Աշոտայ) :— Հ. Ղ. Ալիշան կը յիշէ համա-
ռօտիւ զայս բանս Ասողկայ ի Եկրակ, երես 111 ա եւ
երես 147 ա, եւ խառնակ կը համարի, վասն զի Մար-
մաշինու եւ Բրգների (կամ Բագնայրի, Բգնայրի) շինու-
թիւնն վերադրեալ է մարզպանին Աշոտայ Պալհաւունուց,
մինչդեռ «Մարմաշինու կանգնողն յայանի է՝ Վահրամն,
եւ Բգնայրի՝ ըստ այլ պատմչաց՝ Մագիստրոսն Սմբատ» :
Ես այսպէս կ'ուղղեմ զհատուածն Ասողկան... «գումարէ
ի ձեռն իշխանաց իշխանին Վահրամայ՝ որդւոյ Գրիգորայ
Պալհաւունուց, որ զՄարմաշին շինեաց, Է- Սմբատայ, Տա-
ժիստանի՝ որդւոյ Վահրամայ, որ զԲրգնէն շինեաց, Է-
Տարդդանին Աշոտայ» : Կանգնողն Մարմաշինու է իշխանաց
իշխանն Վահրամ՝ որդի Գրիգորի Պալհաւունուց, զորոյ
տես զարձանագիրն ի Եկրակ, երես 148. տես եւ Կիրակոս
Գանձակեցի, երես 50, եւ Վարդան Արեւելցի, երես 97 :
Իսկ կանգնողն Բրգների է Սմբատ մաժիստրոս. «Շինեաց եւ
Սմբատ մագիստրոսն զփախագատես վանքն որ Բագնայրն
կոչի» : Կիրակոս Գանձակեցի, երես 50. — «Թուին նժԹ¹⁾
(1010) Սմբատ մագիստրոսն զԲգնայր Դրւնայ (տպ. զբգնայր
Դրւնայ) շինեաց» : Առաքել Թաւրիժեցի, երես 480 յորմէ
կ'առնու եւ Չամչեան. «Սմբատ մագիստրոս Թոռնեցի շինէ
Բագնայր վանքն Դրւնայ» : Հ. գ. ի ցանկին յատուկ
անուանց : (Զգիտեմ որով ապացուցիւ Չամչեաննոյնացուցած
է զՍմբատ մագիստրոս ընդ Սմբատայ իշխանին Թոռնե-
ցոյ, զոր չը յիշէ Մատթէոս Ուռհայեցի յերես 21 եւ 33) :

¹⁾ Սիւալ կը համարիմ զտպագրին նժԹ (1040) : Ժամանակագիրն
Անեցի յամի 1009 կամ 1010 նշանակէ զշինութիւն վանիցն
(Բագնայրի). այլ այս համարելի է աւարտն. քանզի Ասողիկ տասն
ամալ յառաջ նշոյնպէս գրէր. եւ զի չլաւելու գրուատ ինչ զշին-
ուածոյն՝ ի դէպ է առ իւրեւ անկատար համարել զնոյն» : Հ. Ղ.
Ալիշան, Եկրակ, երես 111 Բ :

12. «Դաւիթ աշակերտ Մովսիսի, ի Հարք գաւառէ, ի Հերեան գեղջէ» . երես 80—81:

Յայսմ Հատուածի երկու բան կայ որ կը տարակուսեցնէ զիս: Նախ թէ ով է այս Դաւիթ՝ որ Մովսիսի (Խորենացւոյ) աշակերտն կը կոչուի: Երկրորդ՝ ուղե՞ղ է Հերեան անունն թէ պէտք է կարգաւ Հերէան:

Եթէ Ասողիկ կ'իմանայ զԴաւիթ Անյաղթ փիլիսոփայն, զմատենագիրն Սահմանայ Իմաստասիրութեան եւ զԹարգմանիչն Պորփիւրի եւ Արիստոտելի, սա չէր աշակերտ Խորենացւոյ, այլ աշակերտակից, յերկրորդ Թարգմանչաց դասէն, եւ թուի թէ զրած է զՍահմանսն նախ քան զԽորենացւոյ պատմութիւնն եւ զաշխարհագրութիւնն. վասն զի յետինս՝ ուրիշ ի պատմութեան իւրում եւ ուրիշ յաշխարհագրութեանն՝ երկու փոքրիկ պատառիկս փոխ կ'առնու ի Սահմանայն: Դաւիթ Անյաղթ յիւր մատենագրութիւնս Ներգինացի կը կոչուի երկիցս. «Դաւթի փիլիսոփայի Ներգինացոյ Վերլուծութիւն Ներածութեանն Պորփիւրի» . երես 251. — «Թարգմանեալ եւ մեկնեալ ի Դաւթի Ներգինացոյ (Ստորագրութիւնք Արիստոտելի)» . երես 458: (Գարեգին Վ. Սրուանձտեանց «Ներգինացի շինական» կը կոչէ զԴաւիթ Անյաղթ, չգիտեմ ուստի՞ առեալ. տես Հնոց եւ Նորոց, երես 32):

Ճառընտիրք սոյն Դաւթի Անյաղթ փիլիսոփայի կը վերագրեն եւ Ներբողեան մի ի սուրբ Խաչն աստուածընկալ որոյ սկիզբն է «Բարձրացուցէք զՏէր Սասուած մեր, մարդարէն ձայնէ», եւ զոր մեկնաբանած է Ներսէս Շնորհալի: Ի գլուխ Ներբողենին կը կցեն նոյն Ճառընտիրք եւ Նախագրութիւն մի, յորում կ'ըսուի թէ «Դաւիթ փիլիսոփայ... (էր) ի Հարք գաւառէ ի Հերէն գեղջէ, աշակերտ Սահակայ եւ Մեսրոբայ, զոր ասկն քուերորդի Մովսիսի Քերթոզօրն»: Թէ որչափ վատահելն են Նախագրութեանդ տուած տեղեկութիւնքն, որ աղիտի գրուած կ'երևի, չկամիմ այժմ

քննել, եւ ոչ թէ Հարք զաւառի Հերեթ զիւզին մէջ ծնածն ինչպէս Ներդինացի կրնայ կոչուիլ: Հէրեան թէ Հէրեան, զայս պիտի քննեմ:

Ինձիճեան (Ստորագր. երես 120) կը գրէ՝ թէ «Շնորհալին է մեկնութեան Բարձրացոյցէ՛ւ ճառին՝ զգիւզն ուստի էր Դաւիթ՝ կոչէ Հէրե, զոր եւ եգիտ նշանակեալ ի Հին յիշատակարանս զրեալ ի ժամանակս Թարգմանչաց»: Զունեւով զձեռագիրս Շնորհալեոյ մեկնութեան Բարձրացոյցեաց Ներբողենին, չկարեմ ստուգել զբանս Ինձիճեանի. բայց կը տեսնեմ որ Հէրե եւ Հէրեի հազիւ կը տարբերին: Ուստի՞ է ապա ուրեմն Հէրեան. պարզապէս ի նմանութենէ ա եւ պ նշանագրաց ի գրչութիւնս ինչ. եթէ կարգանք Հէրեան, կը նոյնանան Հէրե, Հէրե, Հէրե (զի ն տառն զիմորոշ յօդ է): Ի ՆԱԽՆԻՔ մատենիս ևրկարորէն պիտի խօսիմ զշփոթութեանց ա եւ պ նշանագրաց. ստա անցնիմ համառօտիւ: Ստողիկ կը գրէ յերես 107 «Կարբէ, Գարգմանայ իշխան». իսկ Յոհան կաթողիկոս, երես 71, «ղիշխանն Գարգմանայ Կարբէ», երկիցս. նոյնպէս եւ Վարդան Սրեւելցի կը գրէ Կարբէ: — Ստողիկ յերես 175 ունի անուն մի Կարբէրդ, զոր Շահնազարեան կարգացած է Կարբէրդ: Ինձիճեան եւս կը կարգայ Կարբէրդ (Ստորագր. երես 59) եւ կը նոյնացնէ ընդ Խարբերդ. բայց ինձ սխալ թուի զի ըստ Ստողկայ Կարբերդ (կամ Կարբերդ) էր Գարգման ի Լիւկանդոն¹⁾ աշխարհին. իսկ Խարբերդ էր Բերդ ի Հանձիթ զաւառի Զորորդ Հայոց, ինչպէս կը կոչէ զայն Կեդրևոս, եւ ի մերօրս՝ Մատթէոս Ուռհայեցի յերես 443: (Նոյնպէս սխալ կը համարիմ եւ զգրել Չամչեանի, Հ. Բ. երես 824. «Խարբերդ զաւառ ի Լիւկանդիոն աշխարհի»): —

¹⁾ Լիւկանդոն էր յարեւելեան Հիւսիսային ծայր Կիլիկիոյ, սահմանակից Կապադովկիոյ եւ Կոմագենիոյ. տես վարդան Արեւելցի, երես 115, ծան. 3, եւ Սխառն, երես 168 Բ:

ՅՈսկերերանի Մատթէի մեկնութեանն, Հ. Գ. երես 46, գրեալ է. «Յաճուցանէ զնոսա անպիտաբար»։ իսկ Նոր Հայկազեան Բառգիրքն կը կարդայ. «Յաճուցանել զնոսա կամեցաւ անպիտաբար»։— Ի Խորենացւոյ աշխարհագրութեանն երես 37 կը գտնեմ Ռաշախն քաղաք Միջագետաց, որ եւ ի գաղղիերէն թարգմանութեանն յերես 49 կը գրուի *Rhastina*, փոխանակ գրելոյ Ռաշախն, *Resena*. (Սեբէոս կը գրէ Ռաշախն, տպ. Կ. Պոլսի, երես 122, եւ տպ. Պետրբուրգի, երես 77: Այս քաղաք ըստ արաբացւոց կը կոչուի Բէլ—Ի—Այն, այսինքն գլուխ Աղբեր. տես Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, երես 337):— Բայց աւաստիկ ամենէն զարմանալին. Սէն-Մարէն իւր *Mémoires* եւ այլն գրոց Բ. Հատորոյն 406-452 երեսներուն մէջ հրատարակած է զաշխարհագրութիւն Վարդանայ վարդապետի հանդերձ գողղիական թարգմանութեամբ եւ ծանօթութեամբ. յերես 446 կը կարդամ. «անդ (այսինքն յերուսաղէմ) եւ բոլոր անօրէն—Բէլ—Այն Քրիստոսի կատարեցաւ». գաղղիերէն «C'est aussi là que J. C. a détruit l'impiété.» Քրիստոսի անօրէն—Բէլ—Այն փոխանակ անօրէն—Բէլ—Այն:

13. «Ի սորա (Մեծեժայ Գնունոյ) եօթներորդ ամին եկաց կաթողիկոս Հայոց տէր Ներսէս ի գաւառէն Բագրեւանդայ ի գեղջէն Աշտարակաց, ամս ինն: Սա ի չորրորդ ամի Հայրապետութեան իւրոյ եւ ի տասներորդ ամի իշխանութեան Մեծեժայ արար ժողով ի քաղաքին Դուին... եւ կարգեցին զթուական Հայոց ի չրեհրասաներորդն Յուստինոսի (իմն Յուստինիանոս Ա, *Justinien I-er*) կայսեր, որ զսուրբ Սոփիա շինեաց, եւ ի քսաներորդ չորրորդն խոսրովայ՝ որդւոյ Կաւատայ Պարսից արքայի». երես 82-83.— «Յուստինոս (Յուստինիանոս Ա) ամս երեսուն եւ եօթն: Ի սորա չրեհրասաներորդն կարգեցաւ թուական Հայոց ի Դունայ ժողովին». երես 141:

Նոյնպէս եւ Վարդան Արեւելցի կը գրէ յերես 57-58 թէ Թուականն Հայոց եղաւ ի չրեհրասաներորդ ամի Յուստինոս (Յուստինիանոս Ա.) կայսեր. «Զտէր Քրիստափոր

յաջորդէ տէր Աւետիս ամս երկու: Եւ ապա տէր Ներսէս (Բ. Աշտարակեցի) ամս ինն: ... Զինի Ներսիսի՝ տէր Յոհաննէս (Բ. Գաբելէնեցի) ամս Հնդեասաան (Խոթնեւտան, ըստ Յոհաննու կաթողիկոսի պատմագրի, երես 38): Եւ յետ նորա տէր Մովսէս Եղեվարաց ամս երեսուն: Սա ի տասներորդ ամի Հայրապետութեանն իւրոյ, եւ յերեսներորդ առաջներորդ ամին Խոսրովու՝ որպէս Վաւառայ, եւ ի չորեքասաներորդն Յուստիանոսի (Յուստինիանոսի Ա.-ոյ), որ զսուրբն Սոփի շինեաց, եղիւ Թուական Հայոց եւ տոմար: Ի ծանօթութեան զրեալ է թէ «ոչ ի չորեքասաներորդն, այլ ի քսաներորդն չորրորդն ամին»: Ուղղագոյն եւս է կարծեմ ասել յամին քսաներորդն հինգերորդն Յուստինիանոսի առաջնոյ, որ է ամ Տեառն 552: Սոյն տարին եւ Խոսրովայ առաջնոյ Անուշըռուանի թագաւորութեանն քսաներորդ ասաներորդն էր, ոչ քսաներորդ չորրորդն ըստ Ասողկայ, եւ ոչ երեսներորդ ասաներորդն ըստ Վարդանայ:

Բայց ո՞վ էր կաթողիկոս յամին 552 որ Հաստատեաց զՀայ թուականն: Տեսանք որ Ասողիկ կը դնէ զՆերսէս Բ. Աշտարակեցի, եւ Վարդան զՄովսէս Բ. Եղեվարդեցի, որում կը միաբանին եւ բազմագոյնք ի պատմեաց մերոց. (Յոհան Մամիկոնեան, 8, — Յոհան կաթողիկոս, 38, — Ուխտանէս, Հատուած Բ., 6, — Ստեփանոս Ուռպելեան, 69, 332, Հանդերձ պլովք,) որք առ Հասարակ Մովսէսի Եղեվարդեցւոյ կ'ընծայեն զղիւր Հայ տոմարին: Զամէն (Հ. Բ. երես 498, եւ 509-516) երկար բանիւք կը ձգտի ցուցանել թէ Հայոց Թուականն Հաստատեալ է ի Մովսէսէ Եղեվարդեցւոյ, եւ ոչ ի Ներսէսէ Աշտարակեցւոյ, եւ մինչեւ ի վերջին ժամանակս՝ ընդհանուր կարծեօք Մովսէս Եղեվարդեցի կը Համարուէր նորոգիչ Հայ թուականին: Հ. Ա. Ալիշան եւս իւր առաջին գրուածոց մէջ զսոյն կարծիս ունէր. օրինակ իմն ի Բագճափայի 1848 տարւոյն, յերես

216 ա, սապէս կը գրէ. «Թուականն Հայոց, Հաստատեալ առ Մովսէսի Բ. կաթողիկոսիւ. յամի Տեառն 552». այլ կ'երեւի թէ նորանոր քննութեամբ ստուգած է թէ Ներսէսի Աշտարակեցւոյ է այս արդիւնքս, քանզի Հակառակ իւր առաջին գրուածոց, Հակառակ Զամէանի, Հակառակ մեր բազմազոյն պատմաց եւ յիշատակագրաց, Հակառակ ընդհանուր կարծեաց, կը գրէ ի Ներսէս յերես 37, ծան. 3. «Անտոյդ կամ աղաւղեալ Համարիմ զյիշատակարան Մնացորդաց գրոյ՝ զոր Զաքարիա պատմիչ (մասն Գ. երես 6) ընդօրինակէ, իբրու գրեալ յամի տեառն 554 ի Մանկիկ Գէորգէ Անեցւոյ. քանզի թուականն Հայոց սսի անդ երեալ ի Մովսիսէ կաթողիկոսէ, ոչ է Ներսէսէ Երսւն»:

Եւ սակայն բան մի կ'ապշեցնէ զիս: Ալիշան վարդապետի Ներսէս Հրատարակեալ է յամին 1881. յետ Հինգ տարւոյ մի ոմն ի Մխիթարեանց Վենետից ի պատմութեան Հայերէն դպրութեան կը պնդէ եւ դարձեալ կը պնդէ թէ Հայ Թուականն Հաստատողն է Մովսէս Եղիվարդեցի, եւ ոչ Ներսէս Աշտարակեցի. (տես անդ յերես 393, 394-395, 589): Արդեօք Դպրութեան Հրատարակիչն կարգացած չէ՞ զվերոյնդեալ ծանօթութիւնդ Ներսէս, արդեօք կարգացած՝ բայց իւր ինքեան մանրախոյզ մանրակրկիտ քննութեամբ սխալ գտած է զկարծիս Հ. Ալիշանի: Եթէ ըստ դպրութեան Հրատարակչին ստոյգն այն է՝ որ Մովսէս Եղիվարդեցի նորոգեաց առմարն, ի՞նչպէս այլուր ի նմին մատենի՝ հեռեւեալ մեծ Հակասութիւնն կը դրուի. «Կաթողիկոսն Յովհաննէս (այսինքն Յովհաննէս Բ. Գաբրէղենեցի)՝ որ էր յերկրորդ կէս վեցերորդ դարու, 557-574». երես 210: Յովհաննէս Բ. Գաբրէղենեցի, որ էր նախորդն Մովսիսի Եղիվարդեցւոյ, էթէ կաթողիկոս նստած է ընդ ամեն 557-574, ապա ուրեմն Հայ առմարն վաղուց երեալ էր ի կաթողիկոսութեան Ներսէսի Աշտարակեցւոյ՝ որ էր

նախորդն Յովհաննեսի Գաբեղենեցւոյ¹⁾: Որ՞ զխառնն պիտի տայ մեզ վերջապէս զհաւաստի ժամանակըրութիւն ազգային պատմութեան:

14. «Եւ Աշոօ ոմն առաքեալ յարքայէն Պարսից խոսրովու, եւ հարեալ զՅոյնն՝ էառ զԵթովք՝ քաղաք Հաշտենից, նոյնպէս եւ զքաղաքն Կարնոյ, եւ գերեաց զՅովհան կաթողիկոս»։ Երես 86:

Աշոօ կը գրէ եւ Յովհան կաթողիկոս պատմադիր, յերես 43. «Իսկ Աշոօ ոմն հրամանաւ Խոսրովայ հասեալ ի Հայս, եւ զիմեալ ի վերայ՝ խորտակէր զգօրսն Յունաց»։ Նոյնպէս եւ Վարդան Արեւելցի յերես 60. «Եւ ընդ առաջ կրթեալ Աշոօ, հարկանէ անչափ կոտորմամբ հրամանաւ Խոսրովու»։ (Զամէնան եւս կը գրէ Աշոօ, եւ կը յաւելու յանձնէ թէ էր որդի Սմբատայ Բագրատունեցոյ, սիրելոյն Խոսրով Բ. Ապրուէզի եւ մարզպանին Վրկանայ, տես Ն. Բ. Երես 300, 308-310, 324):

Աստղիկ այլուր կը գրէ Աշոօօ, «Եւ զԱշոօր (առաքէ Խոսրով Բ. Ապրուէզ) ընդ սահմանս Հայոց, որոց եկեալ՝ պատերազմեցաւ ընդ զօրսն յունաց, . . . եւ առնու զքաղաքն Կարնոյ, եւ գերէ զկաթողիկոսն Յովհան»։ Երես 114: Ահա այս Աշոր է ուղիղն, եւ ոչ Աշոր որդի Սմբատայ Բագրատունեցոյ, ըստ Զամէնանի: Սերէոս կը գրէ մանրա-

1) Հին Յիշատակարան մի, զոր ի մէջ կը բերէ Գաբեղին վ. Սրուանձտեանց (Հնոց եւ Նորոց, Երես 87), կը հաստատէ թէ Հայոց թուականն եղեալ է նախ քան զՅովհաննէս Գաբեղենեցի. «Բայց զարմանալի է ի նախկին յիշատակի գրոցս այսմիկ, եթէ գրեցաւ գիրքս այս Նախ՝ թարգմանեալ ի Յունաց ի հայս՝ հրամանաւ տեսառն Յովհաննիսի (տպ. գրեցաւ գիրքս այս Նախ՝ հրամանաւ թարգմանեալ ի Յունաց ի Հայս Տեսառն Յովհաննիսի) Հայոց կաթողիկոսի Գաբեղենեցւոյ ի քսաներորդ եօթներորդ թուականին Հայոց»։ Հայոց թուականին քսաներորդ եօթներորդ (կամ թերեւս լաւագոյն՝ հինգերորդ) տարին է Քրիստոսի 578 (կամ 576):

մասնաբար. «Եւ ընդ կողմանս Հայաստանի արձակէր (Խոսրով Բ. Ապրուէզ) զԱշխարհ զՅեզդայար զօրոս մեծաւ... իսկ Աշխարհ Յեզդայար եկն ի սահմանս Հայոց... եւ ինքն գումարեալ բանակեցաւ շուրջ զԿարնոյ քաղաքաւ... եւ կալաւ զքաղաքն Հաշտենից Կիթառիճ¹⁾». երես 121-123, տպ. Կ. Պոլսի. — երես 76-77, տպ. Պետրբուրգի: Աշխարհ պարսիկ անունն է, որ ի զրադաշտական կիշտին «բարի հրեշտակ» կը նշանակէ ըստ Տ. Ք. Պատկանեանի, Սեբէոս, երես 200): Կայ եւ առ Ղազարայ Փարպեցոյ Աշխարհ, ի Միհրան տանէ, հայր Յրզատվնասպայ զայեկորդոյն Պերոզի. տես յառաջին տպագրութեանն Ս. Ղազարու յերես 186-187, 197:

15. «Յովհան Մայրապոմեցի, որում զԿաթողիկոսութենէն հաւատացեալ էր Կոմիտաս». երես 87:

Թերեւս զԿաթողիկոսութենէն: «Յովհան՝ վարդապետ Կաթողիկոսութենէն», կը գրէ Վարդան Արեւելցի յերես 62:

16. «Եւ ժողովեցան ամենայն եպիսկոպոսունքն... առ բարեպաշտ իշխան աշխարհին եւ զօրավարն Հայոց Թէոդորոս Սահառունի պատրիկ, որ էր Ռշտունեաց տէր». երես 91:

Ի ծանօթութեան նշանակեալ է թէ ձեռագիրն ունի «Թէոդորոս ասորիկ» պատրիկ: Սահառունի ընթերցուածն բոլորովին սխալ կ'երեւի ինձ, զի Թէոդորոս էր Ռշտունի. «Թէոդորոս, որ էր յաղգէն Ռշտունեաց», կը գրէ Ղեւոնդ երէց յերես 7: Իսկ ձեռագիրն ասորիկ ուղղելի է ասոր-

¹⁾ Կիթառիճ գրեալ է ի կրկին տպագրութիւնս Սեբէոսի. այլ ուղիղն է Կիթառիճ, կամ ըստ Ասողկայ Կիթառի: Զորորդ Հայոց Հաշտենից գաւառին մէջ նշանաւոր էր այս բերդաքաղաքս, զոր բաղում անգամ կը յիշատակեն նաեւ Ստորին Կայսերութեան պատմագիրք Citharizon անուամբ: Ըստ Պրոկոպիոսի՝ Կիթառիճ հռի էր ի Թէոդոսուպոլսոյ (ի Կարնոյ) չորեք աւուրբք. տես Lebeau, Հ. Թ. երես 76, ծան. 2: Մենանդր պատմագրի (որ էր ի

հիպատ. (Հետեւեալ պատրիկ բառի պատճառաւ զաղափարողն մոռացած է զվերջին վանկ բառիս. ինչպէս եւ յերես 98, ծան. 8, գրած է «Հրամանաւ մտայ», փոխանակ «Հրամանաւ Աւմառայ», այսինքն Օմառայ): Ըստ այսմ եւ յՈւխտանէս, Հատուած Ա. երես 109, «Տապհոյ՝ որդւոյ (տպ. որից) Աշտոց ապոհի պատրիկի (տպ. ապահի պատրիկի)», ուղղելն է. ապուհիպատ պատրիկի: Յերես 144 Ասողկայ ուղղւ զրեալ է. «Տուեալ զհիւպատաւորութեան պատին, այսինքն ապոհիպատ պատրիկութիւն, Աշտոց՝ որդւոյ Տապհոյ»: Մ. Կաղանկատուացի կը զրէ ապահիպատ պատրիկ, ապահիպատ պատրիկութիւն. Հ. Ա. երես 300, 333, 360:

Ի Ստորին Կայսերութեան Ապոհիպատ (յունարէն ափս-խ-թաւոն կամ ապո խ-թաւոն) կը կոչուէին պատուակալ հիւպատոսներն, զաղղիւրէն Consuls honoraires. (տես Payne Smith, Thesaurus Syriacus, Պրակ Ա. էջ 330): Տեսանք ի վեր անգը որ Ասողիկ զԱպուհիպատ պատրիկութիւն կը կոչէ Հայերէն բառիւ հիւպատաւորութիւն. որով եւ Ապուհիպատ կ'ըլլայ հիւպատաւոր:

17. «Նա եւ հրեապետն եւս իւրովք համազգեօքն յառաջ մատուցեալ՝ առնէր ամբաստանութիւն ըստ իւրեանց բնիկ սովորութեանցն. «Մի՛ կոչեսցի, ասեն, Աստուած այրն այն». երես 94:

Ի ծանօթութեան նշանակեալ է թէ Տաշնազարեան տպագիրն փոխանակ հրեապետն ունի հայրապետն, եւ յերես

վախճան 9 դարուն) լատին թարգմանիչն՝ կարծելով թէ Citharizon նոյն է ընդ Citharizo բայի, որ կը նշանակէ «կիթառ հարկանել», երաժշտաց եւ քնարահարաց վերայ առած է զբանս յոյն մատենագիրին, տես Lebeau, Հ. Ժ. երես 149, ծան. 4: Տես Կթառիճ եւ յիւնիքեան, Ստորագր. երես 45:—Ի Խորենացւոյ Աշխարհագրութեանն, յերես 30, յիշի նա եւ Լուսաբանիճ քաղաք ի Զորորդ Հայս:

348-350 յ'75 ծանոթութեան Ստ. Մալխասեանց ցոյց կու տայ զթիւր իմացուած Տ. Մ. Էմինի:

Այս հրէապետ բառն զրեալ է հայրապետ նաեւ առ Սեբէոսի (տպ. Կ. Պոլսի, Երես 190.—տպ. Պետրբուրգի, Երես 121), յորմէ կ'առնու Ասողիկ: Ինձ եւս «վէմ գայթակգութեան» եղած էր (ըստ բացատրութեան Ստ. Մալխասեանցի) Սեբէոսի հայրապետն, զոր անկարացած էի հասկանալ, թէ պէտք գիտէի հրէապետ ի պատմութենէ Ասողիկան, վիպութեամբ Նոր Հայկազեան բառարանին. այլ այնչափ համառօտ է կոչումն (գլ. Citation), որ հայրապետն հրէապետ ուղղել չէի մտաբերած:

Զիք երկբայութիւն թէ հրէապետ ընթերցուածով պայծառագէտ կը պարզին եւ Սեբէոս եւ Ասողիկ: Սակայն հարկ կը համարիմ ծանուցանել թէ եւ այլուր ի ժողովրդեան գերս մեր կայ զրեալ Հայրապետ երբ կրօնական զուլի Հրէից: Զաքարիա Սարկաւագ ի պատմութեան իւրում (Մասն Բ. Երես 113) կը գրէ. «Կոչեցին եւ զղլխաւորս հաւատոյն իւրեանց (Հրէից), որ առ Սախամ, որ է հայրապետ»: Եթէ ասա եւս հայրապետ օխալ զրեալ ենթադրենք փոխանակ հրէապետ, ընդդէմ կ'ենէ մեզ զաղղիներէն Patriarche (Հայրապետ) բառն, որ նոյնպէս Հրէից հոգեւոր առաջնորդին համար ըսուած է: Lebeau կը գրէ ի Զ. Ե. Երես 137. «Le patriarche, chef de toute la religion judaïque qui résidait en Orient, exigeait chaque année un tribut de toutes les synagogues.» Կայ ի նմին հատորի, Երես 136, եւ ծանոթութիւն մի Սէն-Մարտէնի (Թիւ 5-դ), յորում կ'ըսուի. «Les patriarches des Juifs portaient le titre d' illustres, comme les premiers officiers de l'empire.»

18. «Իսկ որք զՔաղկեդոնին ի վերէն է- Աղուանից կաթողիկոսն, որ էր ի փայտակարան, ի գրան արքունի». Երես 96:

Այս եւս առեալ է ի Սեբէոսէ, որ կը գրէ. «Իսկ որք զՔաղկեդոնին է- Վրաց է- Աղուանից կաթողիկոսն».

(տպ. Կ. Պոլսի, երես 191.— տպ. Պետրբուրգի, երես 122): Սերէոս չունի զբանն «որ էր ի Փայտակարան, ի դրան արքունի»:

Ստ. Մարտասեանց կը նշանակէ ի ծանօթութեան, թէ ձեռագիրն Ասողկայ փոխանակ Իֆրէոյ անուան ունի Վերոյ: Այս է ըստ իս հարադատ ընթերցուածն. «Վերոյ, Աղուանից կաթողիկոսն, որ էր ի Փայտակարան, ի դրան արքունի»: Մ. Կաղանկատուացի կը պատմէ (Հ. Ա. երես 259-261) թէ յապստամբել իշխանացն Աղուանից յԱպրուէզ Խոսրովայ Բ-է, յանցաւոր կը գանուի եւ կաթողիկոսն նոցա Վիրոյ իշխանքն կը պատժուին, ոմանք զլիսատութեամբ, այլք խեղճութեամբ, եւ կէսք տարագրութեամբ. իսկ Վիրոյ, բարեխօսութեամբ Պարսից թագուհւոյն (որ թուի Շիրին), կ'ազատի ի մահուանէ. բայց Խոսրով կը դատապարտէ զնա ի մշտնջենաւոր բանտարկութիւն յարքունի դիպահոջ, մինչեւ որ Կաւատ Բ. (որ եւ Շիրոյ) յետ սպանանելոյ զհայր իւր Խոսրով՝ կ'արձակէ զՎիրոյ ի կալանաց եւ կը յուղարկէ յԻւրական աշխարհն յԱղուանս յամին 627: Կերեւի թէ բանտարկեալն Վիրոյ՝ հրամանաւ Խոսրովու Գի՝ մասնակից եղած է եպիսկոպոսաց ժողովոյն, որ գումարեցաւ յամին 615 կամ 616 ի դրան Պարսից թագաւորին: Այլ զբանն Սերէոսի եւ Ասողկայ «Իսկ ոչ զԲաղիւրոնի» չկարեմ մեկնել. թուի ինձ թէ աղաւաղութիւն կամ թերի ինչ կայ ի հատուածիդ:

Ի Մ. Կաղանկատուացոյ կ'առնու եւ Կիրակոս Գանձակեցի զոր ինչ կը դրէ Աղուանից Վիրոյ կաթողիկոսին համար. «Յետ Խոսրովու (Բ-ի) Պարսից արքայի՝ առնու զթագաւորութիւնն Կաւատ (Բ., որ եւ Շիրոյ), սա արձակեաց ի գերութենէ զՎիրոյ կաթողիկոսն Աղուանից, զոր ի բանտի եղեալ էր հայր նորա». երես 30. — «Տէր Վիրոյ, ամս երեսուն եւ երեք. սա բազում ամս ի դիպահոջ լեալ ի դրան Խոսրովու Պարսից արքայի, եւ յետ մահուան նորա ազատեալ եկն յերկիր իւր». երես 98:

19. «Որոց զլիպաբան իսկ հրամայեաց տալ». երես 96:

Առեալ է նոյնպէս ի Սեբէոսէ, որ կը գրէ. «Որով եւ զլիպաբան իսկ հրամայեաց տալ» (տպ. Կ. Պոլսի, երես 191.—տպ. Պետրբուրգի, երես 122):

Ի ծանօթութեան կը նշանակէ Սա. Մալխասեանց թէ Ասողկայ ձեռագիրն ունի զլիպաբան, եւ Շահնազարեան տպագիրն զփաքարն: Յօրինակի միում Ս. Ղազարու զտածեմ զլիպաբան, զոր մարթ է ընթեռնուլ եւ զլիպաբան կամ զլիպաբան, բառ բոլորովին անծանօթ ինձ:

Իսկ այն որ կը գրուի յայլում ձեռագրի (երես 351-352, ծան. 78-դ), «Որոց զլիպաքաթաւ է արեւոյ արեւն ալ իսկ հրամայեաց տալ», խառնեալ է ի բանից Ասողկայ «Որոց զլիպաքա իսկ հրամայեաց տալ», եւ ի ծանօթութեան գրելոյ ի զաղափարողէն կամ յայլմէ ումէքէ ի լուսանցին. «Ծաւ է տեղոյ (ս) արեւն (օրինակն)». այսինքն թէ զլիպա աղաւաղեալ բառ է:

20. «Ներսէ՛, Շիրակայ տէր, կոմս Կապոյտիւոյ, Հայոց իշխան». երես 101:

Ի ծանօթութեան նշանակեալ է թէ ձեռագիրն ունի Կապոյտիւոյ, իսկ Շահնազարեան տպագիրն Կապոյտիւոյ: Թերեւս ուղղագոյն ըլլայ Շահնազարեանի Կապոյտիւոյ ընթերցումն. վասն զի եւ Մատթէոս Ուռհայեցի կը յիշէ յերես 125 «Կապոյտիւոյ բերդ, ի տեղին որ Արջովիս ասի», զորոյ գաւառն կամ զնահանգն կանգիտանայ Ինձիճեան (Ստորագր. երես 510-511): Ե. Դիւլըրիէ ի ծանօթութիւնը Մատթէի Ուռհայեցոյ (երես 403-404) կը գրէ՝ թէ եւ Կեդրենոս կը յիշէ զբերդն Kapetrou. Կապոյտիւոյ կամ Կապոյտիւոյ կրնայ եւս ուղղուիլ Կապոյտիւոյ, որոյ համառօտեան թուի Կապոյտիւոյ:

21. «Ջաղերեկ ծաղկեալ մորուն ախլան» կաղմեալ (Յովհան Թանգի). երես 104:

Ասողիկ կ'առնու զայս ի Յոհան կաթողիկոսի պատ-

մոլթինէն, երես 58. «Ջաղերեկ ծաղկեալ մորուսն *սակեփոն* (այսպէս է տպագիրն *սակեփոն*, եւ ոչ *սակեփոն* զ կամ *սակեփոն*) կազմեալ»: Ինչ թուի գրելի *սակեփոն* զի վերագոյնն ասէ Յոհան պատմագիր. «Եւ *սակ* մանր խարտիւ աղացեալ եւ իւրովք անուշիւք յայն ընդխառնեալ՝ իւր ընդ ծաղկեալ ալեօք մորուսն»: Ոսկի իւր. ապա ուրեմն *սակեփոն*։

Կայ եւ *Դերափոն* ի Թովմա Արծրունի. «Դու յարդ, եւ մեք հոգմք *դերափոն*» (տպ. Կ. Պոլսի, երես 201.— տպ. Պետրբուրգի, երես 179):

22. «Քրիստոսն քո եւ աշակերտքն նորին զգծուծն եւ զնչինն *պարտեցին*». երես 104:

Թէպէտ եւ *պարտեցին* ընթերցուածով իմաստ կ'ենէ, այլ լաւագոյն է կարծեմ *պարտեցին*, ինչպէս կը գրէ Յոհան կաթողիկոս յերես 58. «Քրիստոսն ձեր զպարկեշտ եւ զնչին զգեստ *պարտեաց*, եւ զնոյն արարին աշակերտք նորա»: Նոյնպէս եւ առ Կիրակոսի Գանձակեցւոյ, յերես 37, կ'ըսէ ամիրապետն ցՅոհան Օձնեցի. «Որ նոցա (*քրիստոնէից*) առաջնորդք են՝ զաղքատութիւն եւ զգձձութիւն առաւել *ձեծաբն* քան զմեծութիւն եւ զփարթամութիւն. իսկ դու ընդէր՝ այդպէս զարդարեալ ես»:

23. «Որ եւ *Վարդան*, որդի Խոսրովու Գողթան տեառն, փոքր մանուկ, տարեալ սնուցին, եւ ուսուցանէին անօրէն օրէնագրութեամբն իւրեանց». երես 125:

Գաղափարողն սխալ գրած է անշուշտ *Վարդան* փոխանակ *Վահան*, զի Ասողիկ կ'անկարկէ ի Վահան Գողթնացի՝ որ նահատակեցաւ յԱրաբացոց յամին 738:

24. «Եւ եղբայր նոցա (*Սահակայ եւ Համաղասպայ Արծրունեաց*) Գագիկ՝ ապստամբեալ յամայեւացւոցն՝ ամրանայ յամուրն Ուլան». երես 133:

Այս Ուլան եւս թուի սխալ զաղափարողին, փոխանակ գրելոյ Նկան: Ասողիկ ի Ղեւոնդ Երիցուէ կ'առնու զպատմութիւնդ, եւ Ղեւոնդ կ'ըսէ երկիցս ցամրոցն՝ որում

Նկանն կոչեն» երես 133.— «Եւ զայլն փախստական ընկե-
նոյր յամուրն Նկան» երես 134: Ողական ամրոցն էր ի դա-
ւառին Տարօնոյ առ Եփրատ գետով (Փ. Բիւզանդ. երես
131). իսկ ամրոցն Նկան էր ի Թոռնաւան գաւառի Վա-
պուրական աշխարհին Երասխայ մօտ (Բազմալէս, 1863,
երես 181 ա), զոր յաճախ յիշէ եւ Թովմա Արծրունի:

25. «Մաւրիկ (Թագաւորեաց) ամս քսան, Զսա ասն ընել յեր-
կրէն Հայոց յԱրագածոտն գաւառէ, ի գեղջէ՝ որ Աւշականն կոչի.
որ ի Կոստանդնուպօլիս խնամ ածէր գեղջն իւրում, եւ այս ար-
դարացուցանէ զառասպելին՝ որ ասն. «Աստի յԱւշական խունկ
առաջ» երես 141:

Թերեւս առաքի:

26. «Եւ ի նոյն ամի եմուտ Թէոփիլոս (կայսր) յԱսորիս, եւ
էառ զբաղաքն Ուրբելի, եւ պատերազմեցաւ ընդ Տաճկաց Սէ-
ւաս, եւ յաղթեաց» երես 144:

Թուի յԱշնո-շապ. զի Ինճիճեան (Ստորագր. երես 59)
կը յիշէ հատուած մի Յայսմաւուրաց ի սեպտեմբերի 23,
թէ կայսրն Թէոփիլոս «Եւ ի Հանճիթ եւ յԱշնո-շապ, եւ
աւերեալ կոտորեաց եւ գերեաց»: Նոյնպէս կը գրէ եւ Մի-
խայէլ Ասորի, երես 371. «Եւ Թէոփիլոս հպարտացեալ
նոքօք եւ առեալ զօր՝ եկն ի Զուպատրա եւ քակեաց զնա,
եւ կոտորեաց հաւասարապէս զտաճիկան եւ զբրիստոնեայն:
Եւ ապա զնաց ի Մելտենի, եւ գերեաց. եւ կլաւ յԱշնո-շա
եւ ի Հանճիթ, եւ գերեաց զբաղումն եւ զնաց»: Lebeau
(Հ. ԺԳ. երես 135) կը պատմէ զառումն Սոզօպետրա
(Sozopéttra, ըստ Արաբաց Zobathrah, Զուպատրա) քաղաքի
ի Թէոփիլոս կայսերէ. կ'ըսէ նաեւ թէ կայսրն «էառ եւ
աւարեաց զՍամուսատ» (prend et pille Samosate) բայց
չիշխել զԱշմուշատ: Սամուսատ եւ Աշմուշատ անուանց
շիփթութիւն մի կայ կարծեմ աստ, բայց չկարեմ ստուգել.
այսչափ միայն զիտեմ թէ այլ է Սամուսատ, եւ այլ Աշ-
մուշատ: Ըստ Ինճիճեանի (Ստորագր. երես 60)՝ Աշմու-

շատ է ի Զորրորդ Հայս, եւ է Հռովմայեցի եւ յոյն պատմըաց *Arsamosata* (Արշամուշատ) կոչած քաղաքն: Ի նոյն կարծիս է եւ Զամէհան (Հ. Ա. երես 276): *Dezobry et Bachelet* Բառարանն կը գրէ թէ *Arsamosata* կը կոչուի այժմ *Schemschath* (Տեմշաթ), իսկ *Samosate* կը կոչուի *Semisat* (Սեմիսատ): Մ. Խորենացի կը գրէ (Բ. իա.) թէ Անտոնինոս էառ զքաղաքն Տաճկապ: Ամենայն թարգմանութիւնք մեր Պատմահօրն, զորս ունիմ արդ ի ձեռին (լատիներէնն Վիստոնեանց, իտալերէնն Ս. Ղաղարու, գաղղիերէնն Վ. Լանդլուայի) *Samosate* կ'իմանան. նոյնպէս եւ Զամէհան (Հ. Ա. երես 261): Կարելի՞ որ ըլլայ *Arsamosata*.

27. «Անու (Թէոփիլոս կայսր) զԾմու բերդն Հայոց, շԱ՛ղին, եւ զՄեծկերտ, եւ զԱլբերդ ի գաւառին Գեղամայ». երես 144:

Թուի «Պաղին, ինչպէս կը գրէ Սամուէլ Անեցի նոյն Թէոփիլոս կայսր Համար. «եկն եւ ի Հայս, եւ էառ զամուրն Պաղին, եւ զՄեծկերտ». տես յինճիճեան, Ստորապր. երես 60:

28. «Յայսմ ժամանակի Աբուտըլփ՝ Գողթան ամիրայն՝ ըէ հեռեալաթողլ խաղիօքն գայ յաշխարհն Վասպուրականի». երես 189. (եւ 113-դ ծան. յերես 381):

Քանզի ձեռագրին ընթերցուածն է «Ձե հեռեալաթողլ խաղիանօքն», եւ կարծեմ թէ ուղղելի է «Ձեհեալաթողլ խաղիանօքն (կամ խաղիօքն)»: Զ, Լ, Ղ, Շ, Զ, Զ նշանադիրք դիւրաւ կը շփոթին ի գրչադիրս:

Զեհեալաթողլ բարդեալ է յարաբերէն զահեա բառէն, որ նշանակէ 1-Ուժեղ, քաջ. 2. ձգնաւոր, Կրօնաւոր. 3. Ժուժկալ, բարեպաշտ, Աստուածապաշտ, եւ ի Հայ բառէն թողլ: Զեհեա կայ եւ այլուր երկիցս առ մասնադիրս մեր: Ն. Տնորհալի կը գրէ ի Հանելուկն «էշ» բառի.

«Նա Քրիստոսի եղև ի պէտ.

ի Բաղամ ասաց՝ Յե՛տ ի ծամբէտ.

Հետ կու կանցէ դետ ըզգեհետ.

Թուրքնր, ձեզ վա՛ր, կորեաւ Մահմէտ»:

Եւ ի պատմութեան Միխայելի Ասորոյ յերես 334 գրեալ է. «Եւ (Մսիմ) զօրազուլս զՈմար, եւ երդուաւ քակել զԿոստանդինուպօլիս, եւ կային ընդ նմա զԵհիպ երեսուն հազար. եւ եղևն երկու բանակ, մինն ընդ ծով, եւ միւսն ընդ ցամաք»: Հրատարակիչքն Միխայելի կըսեն ի ծանօթութեան թէ «ԶԵհիպ» նշանակէ աստ կանաւոր զինուոր: Բայց ի Հ. Յակոբոս Պօղաճեանի Տաճկերէն-Հայերէն Բառարանին տպ. Վիեննայ չեք այսպիսի նշանակութիւն: Տ. Ստ. Մալխասեանց, որմէ խնդրեցի անդեկութիւն Զահիպ բառի նշանակութեանց վերայ, գրեց ինձ զհետեւեալն՝ իւր մայիսի 30/յունիսի 11 նամակաւն. «Զահիպ. իմ պարապմանցս մէջ այս բառը պատահել է՝ «ձգնաւոր, միայնակեաց, անապատական», եւ իբր սոցանից հետեւութիւն՝ «Բարեպաշտ, աշխարհային վայելչութիւններից ժուժկալ» նշանակութիւններով: Յէնկէրի Բառարանն եւս նոյն նշանակութիւններն է տալիս. «Զահիպ (յոգնակի Զի-հէպա եւ Զի-հիպա, abstinent, dévot, ermite, moine, homme mystique, fanatique.» կանաւոր զինուոր նշանակութիւնն ամենեւին չկայ այստեղ, ինչպէս անսովմ էք»: Թէ՛ Ասորիկ, թէ՛ Շնորհալի եւ թէ՛ Միխայէլ ԶԵհիպ բառն՝ կրօնաւորի կամ կրօնամոլի (fanatique) նշանակութեամբ գործածած են կարծեմ, որու հետ կրնայ համեմատուիլ նա եւ Մուղթի բառն. (տես աստէն ի թիւն 36):

Իսկ Խաղիանէ՛ կամ Խաղէ՛թ թուի գործիական հոլով Խաղկանք կամ Խաղիկք անուան, որով կոչի ազգ մի Թուրքաց: Այս անունս կայ եւ յՈղբս Եղեակոյ ի Ն. Շնորհալու.

«Ալլը ի չարին արբանեկայ,
Որոց Խաղիկք անուանին,
Իբրև ըզշունրս կատաղիս՝
Յորսոց վերայ յարձակէին.
Զարինս առեալ զըսպանելոցն՝
Զանձինս իւրեանց օճանէին,

Եւ զորովայնսն հերձնուին,
 Զլեարդսն հանեալ խածատէին,
 Եւ ըզզըլուխսն քերթէին
 Ու ի Խորասան դալն տանէին,
 Զի ի նոցունց վարձս ընկալցին
 'ստ ըսպանելոցն համարին»:

Նոյնպէս եւ ի պատմութեան Ստեփանոսի Ուռպելեան երկիցս կը գտնուի Խաչկէ. «Զայն տուեալ միմեանց (Հազարածին Իսմայելացիքն) ի Խորասան, ի Խորազմաստան, ի Խուժաստան աշխարհի, եւ ի Փարս, եւ ի Քրման, եւ ի Բուխարա, ի Մազանդարան, յԱրաղ, ի Բաղդատ, եւ ի Բասրա, յԱռան եւ ի յԱտրպատական, եւ ժողովեցան անհուն բազմութիւնք Պարսկաց, Խաչկաց, Խորազմաց եւ Արաբացոց, եւս եւ սկիւթացի Թուրքաստանեաց, եւ եկեալ բանակեցան ի դաշտին Կարնոյ», երես 273: Էմինեան տպագիրն ունի Խաչկաց. այլ եւ եղի Խաչկաց ըստ տպագրին Սէն-Մարտէի (*Mémoires* եւ այլն, Լ. Բ. երես 66), որ եւ կու տայ զհետեւեալ տեղեկութիւնդ (անդ, երես 219, ի 64 ծանօթութեան). «Խաչկէ Թուրք ազգ մի են, որ ի սկիզբն ժՄ. դարուն անցին ընդ ձիհուն գետ՝ միաբանութեամբ Ղոզաց կամ Ուզաց, եւ մտին ի Պարսս՝ ընդ առաջնորդութեամբ Սելճուդեան իշխանաց: Որովհետեւ Խըղըզք եւս սոյն Խաչկէ անուամբ կրկոչուին, Խաղիկք ձիւզ մի են [թերեւս այս զօրաւոր ժողովրդեան՝ որ ի վաղուց տարածեալ էր յափանց Կասբիական ծովուն մինչեւ ի սահմանս Ճեւաց¹⁾»: Եւ յերես 255 կը գրէ զարձեալ Ստեփանոս Ուռպելե-

¹⁾ «Les Khazaks sont une des nations Turques qui, au commencement du XI-e siècle, passèrent le Djyhoun avec les Ghozz ou Ouzes, et entrèrent dans la Perse sous les ordres des princes Seldjoukides. Comme les Kirghiz portent aussi ce nom, les Khazaks ne sont peut-être qu'une division de ce peuple puissant, répandu des longtemps depuis les bords de la mer Caspienne jusqu'aux frontières de la Chine». Եւ այլն:

լեան. Սա նեղեալ յանիծեալ եւ ի պիղծ բերդապահէն
Հրատեկայ, որ էր Խաղբէ Խորասանի, եւ որսայր սպանանել
զսուրբ եպիսկոպոսն: Աստ եւս Էմինեան տապալիրն չի զնեւ
Խաղբէ, այլ Խաղբէն անշուշտ վասն զի հրատարակին զԽա-
ղբէ ուղղելի կրկարծէ Խաղբիկք (տես ի 113-դ ծանո-
թութեան Ասողկան, եր. 381), բայց Շնորհալոյ զԽա-
ղբիկք եւ զԽորասան զոյդ յիշելն, եւ Սէն-Մարտէնի ձե-
ռագրին Խաղկայ ընթերցուածն փոխանակ Խաղբայ, կը
վստահացնեն զիս թէ եւ ի սմին հատուածի Խաղբէ է
ուղիղ գրութիւնն, եւ ոչ Խաղբէն:

29. «Եւ խոստանայ տալ նմա զԽաղտոյառիճ Կղէս-բաւն, զՍոր-
մայրի, եւ զԿարին, զԲասեան, եւ զՍեւուկ Բերդակ, որ է Մար-
դաղի». երես 192:

Այս բառ Կղէս-բ կայ եւ ի պատմութեան Մ. Խորե-
նացւոյ, Բ. Ը. «Եւ զՇարաշան ի տանէ Սանասարայ հաս-
տատէ (Վաղարշակ) բգեշխ մեծ եւ կուսակալ յարեւմտից
հարաւոյ, յեզեր (ս) սահմանացն Ասորեստանի, առ ափն
Տիգրիս գետոյ, գաւառս պարգեւելով զՍրձն, եւ որ շուրջ
զնովաւ, եւ զԵնառն Տաւրոս, որ եւ Սիմ, եւ զԿղէս-բն
ամենայն»: Չամչեան (Հ. Բ. երես 438) կը կարծէ թէ
Կղէս-բ է նոյն ընդ յունականին Կէլէս-բէա (*Célesyrie*),
որ հայերէն ասի Սսորին Ասորիք (եւ Խոր կամ Խորին Ասո-
րիք): Խնձիճեան (Ստորագր. երես 86-87, 531) կը համարի
թէ Վաղարշակ զերկիրն Սսորին Ասորոց տուած է իւր
Շարաշան բգեշխին: Նոյնպէս եւ Նոր Հայկազեան Բառարանն
(ի բառն Կողմն եւ Սսորին), եւ Ա. Մ. Գարագաշ
(Քննական պատմութիւն Հայոց, երես 254) նոյն կը զնեն
զԿղէս-բ եւ զ*Célesyrie*. Միայն Վիստոնեան եղբարք, թէ-
պէս եւ *Coele-Syria* կը թարգմանեն զԿղէս-բ Խորենացւոյ,
այլ ի ծանոթութեան կը յաւելուն (յերես 97) թէ թերեւս
յունարէն *Clisora* բառն է Կղէս-բ, ըստ կարծեաց
Լակրոզի, եւ ոչ *Coele-Syria*. Յեա Լակրոզի՝ Սէն-Մարտէն

ևս *Clisora* կ'իմանայ ոչ միայն զԿլեոֆի խորենացւոյն, այլ և զԼեոֆի¹⁾ բառն Թովմայի Արծրունւոյ (տես Ինձիճեան, Հնախօսութիւն, Հ. Գ. երես 329), որում կը հետեւի և Հ. Ղ. Ալիշան (Բառաւիշ, 1869, երես 99):

Տեսնենք այժմ զնշանակութիւն յունարէն *Clisora* բառին: Նախնարար *Clisoria* (և նորարանութեամբ *Clisoura*) կը կոչուէին այն բերդերն՝ որ շինեալ էին ի կիրճս լեռանց և կը համարուէին իբր փականք (*clio*) լեռանց (*oros*) յարդիւր զարշաւանս թշնամեաց. (տես Գ. Alexandre, Dictionnaire grec-français, 21-ème édit. Paris, Hachette, 1884, երես 789 ա.): Ի Ստորին Կայսերութեան *Clisurae* կ'անուանէին զոր և իցէ կիրճս կամ կապանս լեռանց (գլ. *gorges des montagnes, défilés, passages*), որոց պահապան զօրազլուքն կ'ըսուէին Կլիսուրապետ (*Clisurarque*) և Կլիսուրապաշ (*Clisurophylax*): Յետ ժամանակաց սովորութիւն եղաւ Կլիսուրա (*Clisurae*) անուանել զլեռնոտ և զգլխարամատոյց զաւառս յունական կայսերութեան սահմանաց. (տես Lebeau, Հ. Թ. երես 199. Հ. ԺԱ. երես 402. Հ. ԺԲ. երես 48, 251, 301, 314, և այլն): Ուրեմն խորենացի և Ասողիկ Կլեոֆի բառիւ կ'իմանան զլեռնադաւառ ի սահմանազլուխս. մինչդեռ Թովմայ Արծրունւոյ Լեոֆի²⁾ թուի նշանակել «կիրճք, կապանք»:

Իսկ Ասողից ասելն «զՍեւուկ Բերդակի, որ է Մարդաղի», թուի ուղղելն «որ է Մարդաղի», կամ «որ է է Մարդաղի»: Ինձիճեան (Ստորագր. երես 114) կը գրէ. «զՍեւուկ Բերդակի, որ է Մարդաղի». երկաթագիր է Ի ընթերցեալ թուի ԵԻ:

1) «Խոյս տուեալ գնաց (վարդան Մամիկոնեան) զկողմամբն Մոկաց, ի խոխոմս Տորոսական լեռինն, ի Լեոֆի Զերմաձորոյ, և ընակէ յամրոցին». տպ. Կ. Պոլսի, երես 81.—տպ. Պետրոբուրգի, երես 75:

30. «Յաղագս անցուցանելոյ թագաւորին վասիի ի Ժողովարանիս Հայոց յաշխարհն Մակեդոնացւոց». երես 201:

Թուի Ժողովարանիս:

31. «Քանզի հաւատք յայժմու ժամանակիս լրումն բանին է, ասէ շէր ասացն». երես 227:

Ի ծանօթութեան նշանակեալ է՝ թէ ձեռագիրն ունի որ. այս է ուղեղն: Տես եւ ի յաջորդ վկայութիւնսդ. «Ծանձք գարշեցուցանեն զիւդ, ասէ՝ որ ասացն»: Գրիգոր Նազիւնզացի, Առ որս. ԺԳ. (տես Ասեմ ի Նոր Հայկազեան Բառարանն).—«Ի վախճան ժամանակիս երեւեալ նմա, եւ խօսեալ ընդ մեզ նովաւ, ասէ ուրեմն որ ասացն». Գրիգոր Մագիստրոս, Թուղթ է. (տես Ուրեմն ի Նոր Հայկազեանն):

32. «Մինչ չէ Ասորո-ձոյն ձայն ձեզ առնել՝ Իմ է ոսկի եւ իմ է արծաթ». երես 236:

Ուղղելի է. «Մինչ չէ Ասորո-ձոյն ձայն՝ ձեզ առնել. Իմ է» եւ այլն: Իսկ վկայութիւնդ ի մէջ բերեալ՝ է յԱնդէոսի մարգարէութենէն, զԼ. Բ. 9. «Իմ է արծաթ եւ իմ է ոսկի, ասէ Տէր ամենակալ»:

33. «Ի խառնուրդս Յոր եւ Դան աղբերացն Յորդանանու». երես 237:

Ուղղագոյն թուի Յոր: «Ոմանք ի նախնեաց համարեցան եթէ յերկուց վտակաց, միումն Յոր, եւ միւսումն Դան, անուանելոց սկիզբն առեալ՝ կոչեցաւ զետոս Յորդանան». Է. Յովհ. Զոհրապեան, ի գիրս Պիտոյից (տպ. Ս. Ղալարու, 1796), երես 347, ծան. 9:

34. «Գիւրդ համարձակեցայք կանանց տալ (գբահանայութիւնն). եւ զի՞նչ ասեմ՝ կանանց,—զի այն ստեղծուած Աստուծոյ է,— այլ Կիւրդ, զոր դուք ստեղծիք իբրեւ զիշակէս[ս], արտաբոյ սահմանաց եւ ստեղծուածոց Աստուծոյ, զորոց Մովսէս ասէ, եթէ «Գձեռին գործի արկեր ի վերայ նորա, պղծեալ է». եւ կանոնական սահմանն արտաբոյ Նկեղեցւոյ հրամայէ առնել զայնպիսիսն ընդ այնպիսին համարեալ». երես 239:

Նշանակեալ է ի ծանօթութեան թէ Շահազարեան տապալիրն փոխանակ չեղտացն ունի շահանայ: Ինչ թուի թէ ի բնագրին գրեալ է շահանայ, որ ի գաղափարողաց ոմանց ուղղեալ է յանդէպս շահանայ, եւ յայլոց՝ փոխեալ ի չեղտաց, որ է մեկնութիւն Չահան բառի: Ի Քերթոզական Բառս, (որոց հաւաքին է կարծեմ Արիստակէս Գրիչ ԺԳ. դարու,) գրեալ է. «Չահան. կանացի, որ է բորձ, կամ տապգէ»: Եւ դարձեալ. «Չեղտ. որ ասի տապգէ, ոչ արու եւ ոչ էգ»: Բորձ է պարսկերէն չի-լո-ճ, զոր կը յիշեմ գտեալ ի Պարսկերէն-Նայերէն Բառարանի Գէորգայ Տէր-Յովհաննիսեան (տպ. Կ. Պոլսի. 1826),

Բանն Մովսէս մարգարէի, որ ի մէջ կ'առնուի ի վերոյեղեալ հատուածիդ, կը գտնուի ի գիրս Ելից, դւ Ի. 25. «Ապա եթէ սեղան ի քարանց առնիցես ինչ, մի շինեսցես զնոսա կոփածոցս. քանզի զձեռին գործին քո մերձեցուցիր ի նա, եւ պղծեալ է»: Ուր գիտելի է զի անանուէն Նայ վարդապետն, որ զրաժ է զայն նամակ առ Սեբաստիոյ մետրապոլիտն, չքսեր ըստ սովորական թարգմանութեան հայերէն Աստուածաշունչ մատենին «ձեռին գործին քո մերձեցուցեր ի նա, եւ պղծեալ է», այլ կը հետեւի Մ. Խորենացւոյ թարգմանութեան. «ձեռին գործին արկեր ի վերայ նորա, եւ պղծեալ է». (տես Փիլոն, մեկն. Ելից, Բ. դւ. ա. երես 468): Իսկ միտ բանին է՝ թէ ինչպէս պիղծ էին առ Աստուած կոփածոց քարերն, վասն զի ձեռին գործի (մուրճ) դպած է անոնց, այսպէս պիղծ են ներքինիք, վասն զի ձեռին գործի (դանակ) դպած է ի նոցա մարմինս:

«Չայնպիսին ընդ այնպիսի համարեալ», ուղղելի է այսպէս. քանզի եկեղեցական կանոնք, եւ նոյն իսկ աշխարհական օրէնք, մարդասպանաց հաւասար կը դնեն զայնոսիկ՝ որ զայլս կը ներքինացնեն: Lebeau կը գրէ ի Հ. Բ. երես 126. «Դոմետիանոս, թէպէտ եւ անգուծ մարդ էր, արգելած էր զանօրէնութիւնն ներքինացուման. կոնստանդիանոս (Մեծն) եւ Լեոն (Ա) կայսերք՝

մարդասպանաց պատիժ սահմանած էին ներքինացուցողաց (*Constantin et Léon l'avaient puni (cet attentat) comme un homicide*)»:

35. «Եւ երկիր ի հաստատութեան իւրում շուրջ գալ թուի թմբրեւոցն եւ արբեցելոցն, իսկ շուրջ եղելոցն՝ կալ մնալ հաստատուն»։ Երես 241:

Ուղղել է լուրջ: Արբեցելոցն (գինովին) հակադրեալ է լուրջ, այսինքն որոյ խելքն ի գլուխն է, գինովցած չէ:

36. «Եւ զկնի երկրորդ (երկու) ամի՝ նոյն ամիրայն (Եգիպտացւոց, որ կոչէր Ազալ) զամենայն հախարաղն եւ զզօրսն Երուսաղեմի եւ Լիբնացւոց առաքէ յաշխարհն Յունաց, ի նոյն կողմանս Անտիոքու»։ Երես 262. (Եւ 142-դ ծան. յերես 391):

Թուի թէ յԱսողկայ առած է եւ Մատթէոս Ուռհայեցի, երես 50. «Յայսմ ամի զօրքն Եգիպտոսի, որ Մախր Արապիկէ կոչին, մտին յաշխարհն Անտիոքայ քաղաքին»։ Եւ երես 24 կը զրէ նոյն Ուռհայեցին. «Եւ վասն ամբարտաւանութեանն եւ հպարտութեանն Ամիր-էլ-մոմնոյ իշխանին Ափրիկեցւոց, զորս Մախր Արապիկէ կոչին»։ Ե. Դիւլօրիէ ի գաղղիական թարգմանութեան պատմադրիս Վալլէր Արապիկէ եւ Վախր Արապիկէ կը թարգմանէ *Arabes Magrébins*, *Arabes occidentaux* (երես 17, 35). Եւ յերես 382 ի 4-դ ծանոթութեան կը գրէ. «Il y a dans le texte *Makhr Arabes*, c'est-à-dire les Arabes Magrébins. Ce mot, d'où les Arméniens ont tiré l'adjectif *mokhragan* (մոխրական), employé par S. Nersès Schnorhali dans son *Élégie sur la prise d'Édesse*, ainsi que *mough'ri* (մուղրի), est une altération de l'arabe *maghrébi*, occidental, dénomination qui s'applique aux Arabes de l'Afrique occidentale, et en particulier à ceux Maroc. Un peu plus loin, et ailleurs dans la chronique de Matthieu, ils sont nommés *Aph'riquetsik* (Ափրիկեցիք), Africains. Par cette double appellation, il entend ici les Égyptiens». Ի Դիւլօրեայ կ'առնուն եւ հրատարակիչքն Մատթէի Ուռհայեցւոյ, յերես

550, ծան. 19. «Մախը Արապէի Մախը է բառ Արաբացոյ, որոյ հարազատ հնչումն է Մղըղ կամ Մաղըղ, եւ նշանակէ կամ Արեւմուտք կամ Արեւմտեան, եւ խօսի աստ պատմին զարաբացի ժողովրդոց եկրին Մարոգայ եւ Ափրիկոյ»:

Ստոյգ է թէ Ասողիկ եւ Մաթթէոս Ուռհայեցի Մախրապէ եւ Մախր Արապէի ըսելով կ'իմանան զԱրաբացիս Եդիպոսի բայց ստուգաբանութիւնն, զոր կու տայ Ե. Դիւլօրիէ զբառէդ, ինչպէս նաեւ Շնորհալոյ Մախրական բառին համար գրածն, եւ Մաղը բառին ընծայած նշանակութիւնն, այս ամենայն անընդունելի է ինձ: Աւասիկ իմ պատճառներս.

Առաջին.—Եթէ Ասողիկ եւ Ուռհայեցի Մաղըղէ Արաբացի ըսել կամենային, չէին զրեր Մախրապէ, այլ Մղըղ Արապէ, եւ լաւ եւս Մղըղ Արաբէի: Մխիթար բժշկապետ (որ անշուշտ Հերացին է յ'ԺԲ դարու), Մղըղէ կը կոչէ զԱրաբացիս Մաղըղայի իւր «Վասն Քարանց եւ յատկութեանց նոցա եւ բժշկութեանց Ականց» փոքրիկ զրութեան մէջ. «գտանի սա (այսինքն զմրուխտ ակն) ի Մղըկաց աշխարհն. եւ իւր խասիաթն է՝ որ օձահարի եւ կորահարի (այսինքն կարծահարի, գղ. Piqué du scorpion) օգտէ, եւ զազանաց կատղածի»:

Երկրորդ.—Մախրական բառն Ներսեսի Շնորհալոյ յՈղբն Եդեսիոյ անստոյգ բառ է: Զոհրապեան տպագիրն (Պարիս, 1828) կը գրէ յերես 27.

«Յայնժամ պատեաց շուրջանակի
Զիս պաշարեաց զօրօք նորին,
Արաբացոյ մօխրականին.
Որ ըստ անուանն իսկ ոչ թըլին».

անդ յերես 96 ասի ի ծանօթութեան թէ այլ օրինակ

ունի Տըխրականին: Իսկ ի ձեռագրի միում Ս. Ղազարու մատենադարանին գրեալ է.

«Յայնժամ պատեալ շուրջանակի
Զիս պաշարեաց զօրըք նորին,
Արաբացւոց մոխրակոտին,
Որ ըստ անուանն իսկ ոչ թրին»:

Այսպէս եւ նոր Հայկազեանն ի բառն Մոխրակոյտ:

Երրորդ.—Մոռի արդարեւ «Տաղբալը, Տաղբալի, Մովրիտանացի» մեկնեալ է յԱշխարհաբար-գրաբար Բառարանի Հ. Մկրտչի Անանեան (տպ. Ս. Ղազարու). նոյնպէս եւ ի Ճանօթութիւնս Միխայելի Ասորւոյ (երես 372, 446). եւ ի զանազան Հրատարակութիւնս Միխթարեանց Վենետիոյ Մոռի զործածուած է իբր Մաւխտանացի. այլ ես ոչ ուրեք գտած եմ զայս նշանակութիւն ի մեր մատենագիրս ստորին գարուց: Մոռի (ինչպէս ծանոց ինձ. Տ. Ստ. Մաւխտեանց իւր յունիսի 17/29 նամակաւ¹⁾ է արաբերէն Տոգի բառն, որ կը նշանակէ «ընթերցող Կուրանի», եւ է ներկայ գերբայ Գոռ բայի, որ կը նշանակէ «ընթեռնուլ»: Սոյն բայէն կը ծագի նա եւ Գոռան, որ կը թարգմանի «ընթերցումն», եւ է անուն մահմետականաց նուիրական մատենին (Կուրան, Coran). եւ Տոգի կամ Տոգոռ անցեալ գերբայ, որ կը նշանակէ «ընթերցեալ». եւ Գոռ գոյական (յոգնակի Գոռ), որ կը նշանակէ նոյնպէս «ընթերցող Կուրանի»: Այս Գոռ բառն է զոր Ղեւոնդ Երեց կը գրէ Կուռայ, յերես 115. «Իսկ Համատոհմ նախարարացն տե-

¹⁾ «Արաբերէն Բառարանի մէջ գտայ Ղոռ բայը եւ նորա ներկայ ընդունելութիւնը Տոգի: Ղոռ նշանակում է «ընթեռնուլ». սորանից է եւ Գոռան ընթերցմունք. իսկ Տոգի նշանակում է «ընթերցող, ընթերցող զուռանի եւ ուսուցանող»: Ուրիշ նշանակութիւններ չունի»:

սեալ զգործ իշխանին իւրեանց (Վլթի Բի), զի վարէր անպիտան զազրալից պղծութեամբք, հարցին ցհաւատարիմն հաւատոյն իւրեանց, որ անուանին ի նոցունց հո֊այր, եթէ որպէս խորհեցին վասն նորա». (Ի Ղեւոնդէ կ'անունն եւ Ասողիկ, երես 130. Վարդան Արեւելցի, երես 74). տես Կուռայ եւ ի Գրիգոր Երէց, շարայարողն Մատթէի Ուռհայեցւոյ, երես 518: Ահա ճիշդ սովին մօթ կը զրին Մո֊ղըի կամ Մո֊լըի եւ Ստորին Հայերէնի մասեմագիրք. «Եւ լուեալ զայս Աբուսահայն՝ էջ յերկիրն Հռոմայեցւոյ երկու բանակօք, որ կային ընդ նոսա երեսուն հազար Տո֊ղըի (համեմատէ ընդ Վէհե֊ բառին, տես աստէն ի թիւն 28), եւ երեսուն հազար վաճառական, եւ յիսուն հազար ուղտ եւ քսան հազար ջորի՝ բարձեալ ուռճիկս». Միխայէլ Ասորի, երես 371-372.—«Եւ բազումք ի նոցանէ աղօթակոչօք իւրեանց, զոր Տո֊ղըի անուանեն, ապաստանեալք էին յաղօթարանն իւրեանց (ՅԱրտաւիլ)»: Կիրակոս Փանձակեցի, երես 92.—«Եմք Տո֊ղըի դէնիւ». անդ. երես 202.—«Բառնայ (ղլազազան) ի յուսս Տո֊լըեաց, եւ բոկոտիւք տայ տանել մինչեւ ցՏփիխա». Վարդան Արեւելցի, երես 127.—«Ասայ նմա բերել առ ինքն մօլլայ եւ Տո֊ղըի». Առաքել Թաւրիժեցի. երես 430. եւ այլն եւ այլն: Սոյն նշանակութեամբ է կարծեմ եւ Գրիգորիսի Աղթամարցւոյ կաթողիկոսի ըսելն յիւրում տաղին «Մաքուր պատկերով».

«Դու նազուք տաւուս եւ մուղրի թուծար,
Կարկաչօղ կարաւ, զարնան ծիծրոնակ».

այսինքն Կարդայող, Խառլ [Թութակ (զղ. Perroquet):

37. «Պագիկ (Ա) արքայ Հայոց խորհուրդ բարի ի յանձին կալեալ զմեծաշէն եկեղեցին՝ որ ի Քաղաքացի, անուամբ սրբոյն Գրիգորի շինեալ, որ էր փլեալ եւ կործանեալ, կամեցաւ նշնաձեւ չափով եւ յօրինուածով յարդարել ի քաղաքին Անդը». երես 282:

Ասողիկ ըսել կ'ուզէ թէ Գազիկ թագաւոր կամեցաւ շինել յԱնի քաղաքի եկեղեցի՝ չափով եւ յօրինուածով նման Ս. Գրիգորի եկեղեցւոյն որ էր շինեալ ի Քաղաքուղաշտի (տես զանուանէս աստէն ի թիւն 11, Գ), եւ յայնժամ էր աւերակ: Զայս Ս. Գրիգորի եկեղեցի ի Քաղաքուղաշտի կանգնած էր կաթողիկոսն Ներսէս Գ Տայեցի, ինչպէս կ'ըսէ Ասողիկ յերես 88—89: Ըստ այսմ եւ Մովսէս Կաղանկատուացի, Հ. Բ. երես 43. «Տէր Ներսէս... էր հայրազիր նորին Կոստանդնի (այսինքն Կոստանդ Բ կայսեր), եւ զանձիւք նորա շինեաց զքաղմապայծառ փարսին բաՆաւոր հօտի ի Քաղաթո—ղաշտի՝ զսուրբն Գրիգոր. եւ ի նաւակատինն կոչեաց զթագաւորն Հռոմոմոց»:

Բայց ձեռագիրն Ասողկան, զոր ունին Մխիթարեանք Վինեակոյ, ի վերջեղեալ հատուածիդ փոխանակ Քաղաթո—ղաշտի կը գրէ Քարո—ղաշտի. (տես Ինճիճեան, Ստորագր. երես 421, 478, եւ Հ. Ղ. Ալիշան, Շիրակ, երես 51 ա): Ուղիղն Քաղաթո—ղաշտ կ'երեւի ինձ, եւ ոչ Քարո—ղաշտ: Արժան է հետազօտել եւ յայլ ձեռագիրս:

ՆՈՐԱՅՐ Ն. ԲԻԻԶԱՆԴԱՅԻ:

ԲԱՆՔ Ի ՊՕՂՈՍ ԿՐՅԱՆՈՐԷ¹⁾:

Պարտ է պատմել զբան աղէտիս՝ զգառնութենէ ժամանակիս,
 Որ գործեցաւ յետին գարիս՝ որ և գրեցաւ բան սուրբ տառիս:
 Ահա եղև խաւար երկրիս՝ Ղարայ Իւսուֆի չար համբաւիս,
 Բը է պարոն Թուրքստանիս՝ խրոխտ և անյաղժ յայս աշխարհիս:
 Ի իւծեալ բեկէ զմէջս ամենիցս՝ ի Մէրտնայ սկսեալ բերդիս,
 Մինչ ի քաղաք Թաւրէժ տեղիս՝ ոչ ոք ընդդէմ կայ այս չարիս:
 Ղեղի արբոյց գառն վշտիս՝ գնալով ի տուն Վրաց աղբիս,
 Լցաւ թուռովք նման իժից՝ մահացոյց զաղգն քրիստոնէից:
 Ուստի առեալ բազում գերիս՝ հնգետասան հազար ի թիւս,
 Եւ հինգ հազար սպանեալ անդիս՝ չարչարանօք ալգի աղբիս:
 Սուր մերկացաւ վաղակաւոր՝ խոցեաց զսիրտս մեր բոլոր,
 Քանչի չհղին արիւն յորդոր՝ զսուրբ մանկանց Միոնի նոր:
 Ի յարկի Տեառն փառաւոր՝ յեկեղեցի խորհրդաւոր,
 Բորբոքեցին հուր զօրաւոր՝ որք այրեցան կտոր կտոր:
 Ամուր բերդեր արձանաւոր՝ և քրիստոնեայք անդ փառաւոր,
 Ի միասին բոցով յորդոր՝ այրեալ եղեն որպէս փայտ չոր:
 Ղամբարապէս նմանաւոր՝ լուցաւ հրով երկիրն բոլոր,
 Որպէս գառինք եղեն մոլոր՝ ի մէջ գայլոցն պատառօղ:
 Ելեալ հրաման նեռինն նոր՝ բղխեաց զբանն որպէս զբոր,
 Որ սպանանէ բան է շնոհուր՝ երթայ առ Հաղըն փառաւոր:

¹⁾ Եյս պատմական տաղաչափութիւնն հանուած է հին յիշատակարանէ մը:

Բամբ հաւատով սուրբ միաւոր՝ բազում բարի գործովք աղւոր,
 Սիրեալ եղեր յաշխարհս մոլոր՝ խնդրեն զգերիս որք խոցեալ խոր:
 Սիրտ չմանայ զիրաց այս որ՝ զե՞նչ գործեցաւ բան ահաւոր,
 Գկարէ պատմել ճառս բոլոր՝ զխեղճ և զաղէտ կսկծաւոր:
 Իսկ ի յերկիրս Հիլանայ՝ նոր Հոաքելի ձայն գուժոյ գայ,
 Որ ի յազգէն Իամայէլայ՝ արիւնախանձն զօրանայ:
 Վաղիւն չննայեն մարդոյ զինչ կայ՝ չասեն թէ կին և թէ տղայ,
 Զամեն խոցեն ի յանխնայ՝ որ ցաւ վերին չառողջանայ:
 Վա՛յ և եղուկըն շատանայ՝ քրիստոնէից ազգին որ կայ,
 Հացրն մոխիր համոյ զառնայ՝ զջուրն արտաւուօր լմբեն նորա:

Գրեալ ԳԽԶ (856) Թուին.

Ղ. Վ. ՓԻՐԱՍԼԷՄՅԱՆ.

Ա Ձ Գ.

Թէ որքան դժուար է այստեղ, Մոսկուայում, կանոնա-
ւորապէս տարին երկու անգամ հրատարակել «Հանդէսը»,
բաւական է, եթէ յայտնենք ընթերցողին, որ անցեալ
1888 թ. գեկտեմբերին սկսած տպագրութիւնը միայն այժմ
ենք կարողանում լոյս ընծայել՝ հակառակ մեր յանկու-
թեան և տուած խոստման: Ներկայ 1889 թ. «Հանդէսի»
երրորդ գիրքը չէ կարող լոյս տեսնել, քանի որ հանդա-
մանքները չեն ներում. յետագայ հրատարակութիւնների
մասին կը լինի ծանուցում իւր ժամանակին, իսկ առ այժմ
կամենում ենք աւելի բարեյաջող պայմանների մէջ շարու-
նակել մեր ձեռնարկութիւնը:

Հրատարակիչ

ՌԿՐՏԻՉ ԲԱՐՔՈՒԿԱՐԵԱՆ:

* * *

— Տպարանական և ուրիշ մի քանի հանդամանքների պատճառով չխարոզացանք պահպանել նիւթերի պարտ ու պատշաճ դասաւորութիւնն, ուստի և ինչպէս եւք ընթերցողների ներողամտութիւնը:

— Մեծ. պ. Սմբատ Տահազիզեան յանձնելով մեր տնօրինութեան «Հանդիսի» I գ. հինգ օրինակ և II-ից վեց օրինակ, մենք ուղարկեցինք հետեւեալ տեղերը. 4 օր. Աշտարակ, 2 օր. Լազարեան Ճեմարանի աշակերտներին, 2 օր. Զաքարթալա, 1 օր. Ղարսի ծխական ուսումնարանին, 1 օր. Էջմիածնի Ճեմարանին և 1 օր. Ն. Նախիջևանի Ս. Խաչ վանքի գլխոյին:

— Մեծ. պ. պ. Ժամհարեան եղբայրները դրուելով «Հանդիսի» II-դ դրքին, 2 օր. էլ թողին մեր տնօրինութեան, որ ուղարկում եւք Շուշու ծխական ուսումնարաններին:

— Ոմն պ. թողնելով մեր տնօրինութեան I դրքից հինգ օրինակ, ուղարկում եւք հետեւեալ տեղերը. 1 օր. Մարաղա, 1 օր. Մեղրի, 1 օր. Ադուլիսի հասարակաց ընթերցարանին, 1 օր. Թաւրիզ և 1 օր. Ռաշա:

Յայտնում եւք մեր խորին շնորհակալքը վերոյիշեալ մեծ. պարոններին:

Ի միջի այլոց ուղղելի են և հետեւեալ

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐԸ.

67	եր.	5	տ.	ներ.	11	պէտք է 17.
124	»	4	»	»	եկտորքը	— երկտորք
127	»	2	»	»	վախեւելութեան	— վայելելութեան

ՎԱՐԺԱՊԵՏ.

Անորները մէքամ ծերկէկ, էսլի մարթ նես կուժուտնէ—
առջի տեսած մարթըս էր: Մուք-կապուտ, աղտոտ, պուռ-
նութիի լէքէներով եալըխի մէջ փաթտած կուլօր պան
ուէնէր խօլթըխին տակը: Պարօվ-Սաճու պարին:

— Ի՞նչ կուզես:

«Քեզի մէկ խընթրինք ունիմ, վարժապետ», ասաց:

— Ասա՛նայինք, ի՞նչ է խընթրինքտ, ասի:

Մեր տեղի ատէթօվ՝ Հրամեցէքի չինայած, մարթը տ-
թօռքը քաշեց, նստավ ու չօխտանվա փարեկամիս պէս-
նակ, լաֆի պրոնրվեցավ: Մինք, Հայերըս, աթթիաց պէ-
թէր փռօսթի մարթիք ինք. մէկզմէկու Հետ ցէռէմօն,
պատիվ-պան չիտինք. ան՝ խազախի, ես՝ մէկ ուրուշ օտար
մարթու Հետ է վօր՝ մեզի շէնքօվ պրոնել կիտինք. Հայի
ռասթ քանք նր—վօվ կուզէ թօլա—չուղած տեղերէս, ինք-
նիրէն պերաններէս փիրփիրի, հօվարտա խօսկերը ճուրի
պէս կրվազէ. մէկզմէկու Հետ նըստած-էլլաճներըս խախօ-
լէն պէթէր կըլլա. «Իսէ վ, ճիւնապէթ, զէվզէկ, անասընր,
մարրտ-Հարրտ ասպէս, ամպէս անիմ» աս մեր ավուրական
խօսկերն է, մեր լաֆին ու սէօՀպէթին աղ ու տաքտեղն
է. ատ ալայը—ես չօխտան տէյէմիշ արիլ իմ—մեր փռօսթի
եղածէն է. ասել է քի՝ մինք մէկզմէկու պէթէր քիսիրինք
ու պատիվ կուտանք, չունքի, ուռուսին պէսնակ, սուտ-մուտ
ցէռէմօններ չինք պանեցնուր, մէկզմէկու չինք խափիր. ինչ-

պէս օր նեակերէս թէմիղ ինք նը՝ ամպէս ալ թէմիղ տուսերէս քրցուցնուէք... Ե՛յ - շտէ, ինչ ալ լանը՝ խօսկըս ան էր, վօր իտա նես մտնօղ մարթը, առանց հրամեցէք տնեւու, աթօռք առաւ նըստաւ: Քէճըս հարցուց, պապայիս, մամայիս, սայիսիւրիս, տուղոցըս «ինչ անեւները» իմացաւ. հեռավորներըս աղէկ ին, ըռի՞նտ ին, չօխտան կիր չիմ առնուէ: Պէս - պէլլի էր, վօր մարթը, առջի ռաստ էկածն ալ լար նը, կէնէ պէթէր քըսիրէր եղիւ է ինծի: Ասկէ եթկը կրնաս, խատի՞ր իս ասելու քի՞ մինք, հայերըս, մէկզմէկու սիրտացաւ, լարի-կամեցօղ չինք:

«Վարժապետ, ես քեզի մէկ խընթրինքի էկիլ իմ, ասաց նօրէն:

Ես ալ նօր-նօրաէն «ի՞նչ է խընթրինքըս», հարցուցի: «Խընթրինքըս», ասաց, խօսքը էրկընցնելէն, «խընթրինքըս»...: Երկու մատովը քիթին ծարը պըռնից, էրեսը քօշային տառցուց, պօռաղանի ծան հանկէն, էփպէյի պուռնութիօտ խլինք ապուլ տուվից տահա-նօր լըվացած կէտինին, ամպէս օր թամամ խազի...: Եթքէն փէշօվը քիթը պըրըրը սըրփից... «Խընթրինքըս, ասաց, խընթրինքըս աս է. լսողաց իմ, Փէթռէպուռքէն եղիւ է կնտուալ ախպարըս էկիլ է... ան չէ ամա՝ տուն կնտուալ ախպար ունիս-ինչ, լսած չէի»:

— Հա՛, ունիմ, էտէ՛վ, ասի սիրտըս նեղանալէն:

«Մեղա՛, առջի լըսածըս է. աս վօրն է, Իվանուշը չի լա»..

— Ձէ՛, Իվանուշը չէ՛, ասի:

«Հապա վօ՛վ է, Ավանքը չի լա»...

— Ձէ՛, չէ՛, ան իմ խտիր ախպարըս չէ՛, էմճէյիս օրթին է:

«Վօ՛ր էմճէյիս, ինս մէքամ օլմաղ Կէվօրք էմճէ ունէիր նը—նարս օրթին չի լա»..

— Ձէ՛, ասի, տէր Պետոսիինն է:

«Ատամ վանգ արի, ինս Սթառափօլ՞ տէր Պետոսին

օրթին է... նայիս նը, չիտէի, մեղա. պռնվա տէր Պետոս, օրթին կնտուալ էղալ—Հա՞ն...

Փիրէս էլլաւ:—Ստամ, իտա ինչ ասելու իս նը, ասա՛, շին-տըլս մեղը՞ արըիլ ին ուրուշներուն կնտուալ օրթիքը Համպ-րելու: Սաի ու էլլա տեղէս, վօր խօսքը կարճ կըտուէ. ամա միսաթիրիս ումուռին ալ չէր. չունքի մտածը Հայի տուն էր. Հայի տունը ալայը մէկ է, վօր իրին սօփանի տունն է: Մինք մէկգմէկու Հիտ ախպօր պէս պան ինք. ցէռէմօն մար-թավարութին—պան Հային հէջ կըվայլը՞.... խատիր է նը մէկը մեր հին վանցաններուն, ատէթներուն չի Համլի, ես Հակառակ էրթա՝ մինք նարան «քսօվիցնուք» ալ չարած պաներրս չի մընալ, չասած պաներրս չի մնալ, ճիւղմակը սեւ կանինք, լուն տեւէ քըխօրթինք՝ ամպէս ապուլ կու-տանք. մեր պերանին մէջը միսի կուտօր չէ վօր՝ լիւզիւ է, ան ալ՝ Հայի լիւզիւ է, անկից ալ աղէկը կուզիս նը՝ նաշտովանցի Հայի լիւզիւ է.....

«Յն չէ ամա, ասաց միսաթիրըս, վարժապետ, հրաման-քըտ ատէթ ունի՞ս ուսի խմելու»:

— Զէ, ասի, ուսիի եալ չիմ խմիլ, կինի եալ չիմ խմիլ, փունճ ալ չիմ խմիլ....

«Հապա ի՞նչ քըխըմիս», հարցուց:

Սիրտըս Հայհայ խաթլամիշ կըլար. ամա կէնէ ինքս ինծի պըռնեցի:

— Ինչ պիտի խմիմ, ասի, շտէ—ինչ օր մարթիք քը-խըմին՝ չայ, խաֆէ:

«Խահվէ՞. նիչէվօ, ան ալ քէշ չէ»....

— Կուզիս—ինչ, հարցուցի:

Ինծի ճուղապ չի տուվից. տուռին քօվը օրթիս կայնած էր. «Հաճէ՛, պըզտի՛կ, ասաց օրթուս, կնա կանկային ասա՛ մէմէկ կավաթ խահվէ թօ խըրկէ... պատին քօվը պամալ մէկ չէրէն կօվի... տեսա, պիլլի է վօր կօվ կըպայիս, կաթի-միսթի ստակ չիս տար... Հաճէ պըզտի՛կ, կանկային

փարէլ արա, ասա վօր, Թաթիօս-ան փարէլ արալ, ասա, խազվէն ճիւրի կաթօլ չի տաս, ասաց, տոտ, ինա միտա-
Ֆիրի Համար չինիօլ Հաստ խայմախ պայեաժ ունիս նը,
ասա, ան խրկէ, ասաց, ասա, կը լըսիլին. էյ-շտէ, կնա,
ատպէս ասա... խէ խէ խէ խէ»...

Ուժէ տտէնը Հասիլ էր աս տէնքարդին ձիվէն պրոնե-
լու ու մահլային տուռը ցուցնելու. ամա կէնէ ինքս ինծի
պրոնեցի. ինչ մեխքըս պայիմ, Հայի լիզիւէն վախցա:

— Ան չէ ամա, ասի, Թաթիօս-ա, տուն կիտիս քի մօռ-
ցիլ իս ինչի Համար էկածըտ:

«Չէ, ինչի՞ պիտ մօռնամ օր, Հէչ ալ մօռցած չիմ. ես
քեզի մէկ խընթրինքի էկիլ իմ»:

— Իսա ինչ տտենէ՝ կասիս կասիս, չիս ասիլ, ասի:

«ՍիՖթէ թօ խազվէն պէրին, սէֆայօլ կասիմ: Որնչպէր
ալ լամ նը—ինչ մեխքըս պայիմ—աղէկ աղէկ պաներ պէ-
թէր քիսիլին... մէխք մէխք, զավեանի արած չիս տու-
նըտ կինի ես ռախի պայելու, ան ի՞նչ Հօրըս ցաֆն է վօր,
մէկ - երկու քափիկի պան կառնում, քօվի կրտրնիմ, տօլա-
պին քօշան թօ էրթա, թօ կենա... մարթ իս, աշխարք է:

— Թաթիօս-ա, քեզի մէկ խօրթ պան ասիմ, ասի—ուժէ
տանակը օսկօռին Հասիլ էր—ես թէզօլ տունէն պիտ էլլիմ.
ինչ ասելու իս նը՝ ասա, խալսէ. ես քօրծի տէր մարթ իմ:

«Է ի՞նչ ատխատար աճէլէ. քօրծը քեզիմէն պիտ փախչի՞
ինչ. ան քօրծը եփ ալ լա նը՝ կըլա, քօրծին խալսելքը կա՞
վօր...: Ամէն օր քօրծիտ Հեա իս, մէկ օր ալ իմ Հեսոս էղիլ-
տա, ինչ կըլա վօր»...

— Իսա ասելքա միւճէրէթ ասօր պիտ ասիս, ուրուշ
օր չի՞ լալ-ինչ, ասի, ամա միթիս ասպէս էր «մէմը ես
քեզի շընարի կուլսէս ցանիմ, մէմալ էրեսըս տեսնուս նը՝
էրկուս թօ լա»: Ամա Հարամ սատկելու փէզէվէնկին զա-
վակը միթիլըս Հասիլըսով:

«Մէմալ քեզի վօլ տունը պիտ կուտնէ, տանՀալաթ մէ-

մը սասոր թափը ցըքեցի, ան ալ կուզիս պօշ խաղցունելու, տուն կիտին, քանի՞ օր է հաշվէտ ինկիլ խմ, սապահճթան քուքամ, կասին «Սապլինին Ակօփճանին» կընացիլ է—նարա տուղօցը կըկարթացնուս—ինչ է— իրիկվուսն սէմթ քուքամ, կէնէ կասին հօն կընացիլ է, սաէն առէն արապա- խափսիտ քօլը կէս սաաթ նա՛խիլէ պէքլէմիշ արածս էղիլ է, ամա չիս էրէմնալ, պէլլի պան է վօր ուշի կըմընաս»....

Մարթը, վըայէն պէլլի էր, եախայէս վաղ քալու միթի չունէր, մէկ ծարէն լա՛ֆի կըպոնէր ինծի: Շատ չափալա- միշ էղա աս պօշպօղաղին եախայէս քակելու, ամա տուղը չի կտա, նա իրեն ուզեցածը արավ, ես խմըս չի կրցա ա- նելու:

Արալըխտա խա՛ֆէն ալ առօք փառօք նես պերին, ճանըմ՝ ճանըմ հաստ խայմախն ալ վօր հօրիթա անուշ սիրելի մի- սա՛ֆիրներուս համար հաղիւ արած էր, փատնօցին օրթան տըրած էր— կինիմարթիք ի՞նչ կիտնան էօղը վօլ է— կիացիլ ին քի անուշ սիրական միսա՛ֆիրներէս մէկն է, ա- նիսէ փրոնավելօլ փախ տալու լաս նը՝ փոնավելին ալ էնկ փէռատը պիտի փնտռիս ատսօյ միսա՛ֆիրին համար:

Եփօր չէչակ Թաթիօս-ան պաշլայից ծանարու պարտի, ինչպէս օր ինքը սասց՝ սէ՛խայօլ խա՛ֆէն կում կում խը- մելու նը, մէմալ նայիս քիթէն մէկ պուտ պուռնութիօտ ճուր կաթեցալ կավաթին մէջը, տեսա նը, մազ մընաց փրի- սան փրիսան պիտ քայի.... Ծըյ.... փրնթի էղածօվըտ, ասի միթիկիս մէջը, ամա Թաթիօս-ային հէչ ումոռնին ալ չէր, մօրը կաթին պէսնակ հէլալ հէլալ խըմից աղլի քափիլիօ խա- Ֆէն, ու խըմէէն էտէլ աճըռմանք պըյըխը պաշլայից լը- ղելու՝ լիւղլիին ծարը չափ քիթին ծակին հասցունելէն.....

Մեր տեղը աս սառէթն ալ էրիմարթօցըս մէչ պէթէր փըռված է. ինչ ալ լա նը կէնէ պան է իրեն համար, ճէպի Ֆայտա է. ճուրի, սապօնի շատ ստակ չի էրթալ, չէնէ Ասվածըտ քիսիրիս, խընչիլ ուղենասս նը՝ փրթօքիտ մէջը

իմիշ խնչէ, քիթ ու պուռունկ սրփելու լաս նը՝ փլաթօ-
 քով-իմիշ սրփէ՛. առ ի՛նչ խօլայ պան. առօր, Ասվաճըտ
 քիսիրիս, ճուր ու սապօն կօքտէ, առխատար խուլամիշ
 լալուն փլաթօք կըտխմանա, առ՝ սապօնը, ճուրը, փլաթօ-
 քը պէտիհավա՞ն է ինչ... տուն պանըտ նայէ՛, մինք հայ
 ինք, մեզի՛ առպէս ցէռեմօններ շատ չի վայլիւ. հինութ
 առէթներէն հէջօլմասա, խիվունք ալ լա նը ամուր պայ-
 ինք... Ասվաճըտ քիսիրիս խարճերըս քանի կնաց, շատցավ.
 մանէթի առած պարին կըպէրինք տօխսան հինկի կուտանք,
 չափալաման ալ մեզի քեար՝ առօր ստակ կըտխմանա. հա
 նայէ, խանաթլը տօսկէն վազ էկաւ Փայէթօն եա լինէյքա
 փէյտահ արավ, խատի՞ր իս տուն ալ չանկու, հալիւր
 տանը հինկ-քսան մանէթնօց քուչուռ կըպրոնէ, առանը
 էրկ-էրկուռ ոխաք ծի կըպայէ, խատի՞ր իս տուն ալ առպէս
 չանկու, հալիին սայեախլըն, ախլիւր պուլվաութ կէրթա
 մուզիք լըսելու—մուզիքն ալ մուզիք լա պարէմ, Մօքօվ
 ինա ազպարները մուրալու քրքալին նը՝ թամամ ինա խա-
 րէր պան—անխորա եալ քասթիւմ պէթք է նացա, խա-
 տի՞ր իս տուն ալ տիրացինէտ ետ մընալու. հալիւր....
 առամ, առ օր վօր մէկը սսիւմ, շընտրիւփա թանթանակին
 չէշիտը շատ.... Եյ-շտէ, անօր ալ փանք, վօր հէջօլմասա
 մեր խօլօք էրիմարթիքը տուռը կըտիլ ին սապօնին ու
 փլաթօքին հէսապը ամուր պրոնելու: Փլաթօքը ճէպէրըս
 թէմիզ սօսուն մընա տեյին, մեր մարիթէթլը նաշըւփան-
 ցին մէկ ուրուշ Ֆէնտ ալ կըտիլէ. նէֆէսօվ քիթէն աղլի
 ափուճ-ափուճուկէս խըլինքը քրքաշէ, պերանը կըպէրէ,
 անկից ալ լօփ կանէ, վար քութուքնէ. քիչ մը կանկու
 պան է ամա, կէնէ նիչէվօ, ճէպի Փայտա է. առ զավէտէ-
 նին—ես քեզի ասիւմ՝ տուն մարթու չասիս—թէկարան մեր
 քէոթիկ կինիմարթիքն ալ ունին. աշթօթ, նիչէվօ, շէն
 կհնան, պէլլի է վօր էրիմարթօց աշխատանքը էմէկը կը-
 մեխկընան....

— Էտէ՞վ, ասի Թաթիօս-ային, եփօր պարապ կաժաթ-
ները ետ տարին նը, կիտիպի տուն մէկ խընթրինք ու-
նէիր....

«Հա, խընթրինքըս.... ես քեզի, ճանըս վարժապետ, զահ-
մէթ ալ լա նը, իսա պանը պիտ խընթրիմ. ենտուս ախ-
պօրըս համար կասին քի Փէթուէպուռքի Էնկ-վերի նէվէռ-
սէթնիրը տղաք կրկարթացունէ.... ամպէս է չէնէ չէ»....

— Է՛, էտէվ, ատպէս թօ լա, ի՞նչ կուզիս ասելու:

«Ես ալ մէքամ օրթի ունիմ»....

— Էտէ՞վ:

«Պէթէր կարթումի համէս է, անխատար կարթումի չէ՛,
ինչխատարօր կրելու, շարաթրելու. ա-վե-լի՛ քըսիրէ իտա
շան-էրեսը կրել, ասաց ու աղլի փլաթօքօվ փաթտած
կուլօր պանը պաշլայից կամաց կամաց քակելու, մէկ ծա-
րէն քըքակէր, մէկ ծարէն ալ կասէր. «ասպահթանէն չախ
ինչը իրիկուն թուխթը, տիվիթ-խալէմը առչէվը ճ՛րո ճ՛րո
ճ՛րո. կրկրէ, կրկրէ, կրկրէ ու՛ հիթկէն կրպաշլայէ աղլի
շարաթրանքը կարթալու. ամպէս անուշ էզկիօվ կրկարթա
վօր շունին զավակը՝ մարթուս հօշին քուքա. մէմը արի՛,
մըտի՛կ արա՛ պէթէր քըհամիս»:

— Էյ ի՞նչ կրկրէ, կըրնամ մէմը աչքէ անցնելու օր-
թուս կըրածը:

«Հապա, հապա, եօրիթա հետս առիլ իմ պէրիլ իմ ո՛ւ,
իսա տէսթէ թուխթը նայէ՛», ասաց, խօրթմուտէն մէկ
տէսթէ ծարէ ծար կըրած թուխթ հանից. «խախատար
պանը նարա կըրածին հարուրում փային մէկ փայն է.
տունը տահա շաաաաա, ալայ տօլապներըս, թարաքներըս.
սէքիին հաշչէքները պէրնէ-պէրան կըրածին»....

— Պէ՛ր մէմը նայիմ. ի՞նչ պան է իտա, ասի:

«Մա՛», ասաց ու աղլի տէսթէ թուխթ ծեռքըս տուվից:
Առի ու պաշլայիցի աչքէ անցունելու:

Առջի երեսին վրան ասպէս կրրած էր.

«Փառաւորեալ, օրթնափանեալ, ժամանակեալ»

«Քրիստոսի ծառա թօրօս թօխմախօվս + ամէն» :

Ասկից պան չի հասկըցանք: Մէկալում էրեսը տառցուցի,
անկից ալ առջինէն ավելի պան չի հապըրցա. անտեղն ալ
ասպէս կրրած էր.

«Զժամանակ, զթաքաւօր, զբազմամեղ,

«Զքօխքօթա, զփիլիպօս և զառաքեալ,

«Զավետարան, զաստվածաշունչ և զնարեկ,

«Զհօրթանան, զմկրտեալ և զովանէս.....»

Մէկքանի էրես ապուլ տուվի ու եթիլը աս խօսկերը
կարթացի.

«Եւ ետես զաստված, զի քրնացեալ է,

«Զցեոին և զօտին համիւորեալ է,

«Զմախթան վերին նա ասացեալ է,

«Զհեթնոց, զվերչնօց նա կօրծանեալ է,

«Համիառնամ քառին վասն մեր մեղաց,

«Օծուծեամք քիստօսի և հոյժ տանչանաց,

«Մեղմ երօրթուծեանրթ առաջի սեղանին

«Փազմամեղ մարթոյս զաթամա վօրթին.....

Քանի վօր ես աչկէ կանցունէի աս խէնթ կրովացքը, հարը
կիտէր քի կարթացածս մէկ թէյթէ պան է, պէրնէն շօ-
ղինքը վազելէն, աչկերը ճուրտած, խունտում-խունտում
էրեսըս կրնայէր, կիտիս քի կուզէր ասելու «էտէ՛վ, տեսա՛ր,
ասածըս խօրթ էլլավ. ինչպէս կիտուն օրթի ունիմ. սո՛ւտ
կասէի քի օրթիս իմաստուն է»:

Տէֆթէրը քօվի տըրի ու ասի Թաթիօս-ային «ի՞նչ տէ՛ն
աս տէֆթէրը ինծի պէրիլ իս»:

Մարթը խայթ էզավ. հէչ միթկէն չէր անցունէր քի՛
ես ատպէս հարցմունք անելու քամարցակիմ:

«Հէ՞», ասաց, կէս հարցունելէն, կէս արմըննաթէն:

— Ես քեզի կասիմ, ասի, ի՞նչ տէյին խառ տէ՛թթէրը ինծի պէրիլ խա:

«Զի Համենցար-ինչ է», ասաց Թաթիօս-ան, առարդ առարդ վրաս նայելէն. պուհուցի աչքերը ամպէս չըլայօվ վրաս տընկիլ էր վօր, կիտիս քի, հում հում ուտել կուզէր ինծի: «Ի՞նչ է, չի Համենցար-ինչ», հարցուց նօրէն:

— Աստեղ Համենցու պան կա՞ վօր, ասի:

«Ի՛, ի՛ծրթ, ասաց, մըսիսը անելէն, ատ տալթը ծեր կըրածը— շատ կըրած պան, պէրէքէթ վէրսին, չունիք խօմ— պանի սըրա կըլա, տոօվ անուն պատէվ, չին— պան կառնուք, Հալիսինը պանի սըրա չի լալ... ինչէ՞ն է տառ...»

«Օրթուս կըրածը, ինչխատար կրտեսնուս նը՝ ամխատար է ինչ տուն մէմը արի՛ ինծի նայէ, աօլպաները տեղ մը նացլը է վօր, ալայը իլինքցուցիլ է մախսումը. տուն տահա չիս Համիսիլ... Ես հօս էկտնը, մախսումըս, տահա կըկըրէր... չիս Հավատալնը, իրիկվան սէմթ, մէկ զէմալիլ— պան օրթուս շալակը տընիմ խրկիմ. աչքօվտ տեսիլ»...

— Վօվ կասէ, Ես քըՀավատամ օր՝ օրթիտ կըրիլ է ու կըկըրէ եալ, ամա...

«ՔըՀավատասնը— շտէ, հօս նայէ, մէկ աղէկութին արա՛, ախպօրը կըրէ, իտա նեվեռսէթ է, ինչ հօրս ցափն է, առնէ օրթուս, Ես վարպետ, Ես վէրէկացու թօ տընէ... շտէ ան ատէնը կիմանանք օր տուք ալ մարթումէ ծեռքերէտ է— կած աղէկութինը պեամիչ չիք անիլ»...

Տեսա վօր տա մարթուն հետը աղէկութինով պան առնել չիս կընալ. պէթի էր տարան տիւփ-տիւղինա պանին էղէնը ասելու:

— Ես քեզի մէկ պան պիտ հարցունում, ասի:

«Նայինք ի՞նչ պիտ հարցունում», ասաց Թաթիօս-ան:

— Զօխտա՞ն է օրթիտ ատպէս պանի կըկըրէ:

«Օխտը-ութը տարի պիտ լա թահմինօվս, ամա տեղօվ միթկըս չէ. ի՞նչ է վօր»...

— Օրթիս վճռակն սօրվել է:

«Մէտօմը ատէն խօնախ կրնաց-էկավ. անկից քաշեցի հանեցի, տիրացու Ասվատուրին տուվի. հօն ալ շատ շատ՝ իրեք-չորս ամիս մնաց ու ալ վազ էկաւ վարպետ էրթալէն: Ես քեզի մէկ արմըննալու պան ասիմ. օրթիս ասլը կարթումի հաւէս չէր, միթէն ալ պէթէր կուլ էր. ամա ինչ-վօր կիտէ-նը, ալայը իրմէն է. Ասծու-շունօրքն է. կիրք ասած պանըտ շնտըն ալ խրթ կրկարթա. նարա զէնեաթը քը-շեր-ցօրեկ կրեկ-շարաթիւ է. ինչ վօր իտա կարթացիր նը, տօլապնիրուս, թարաքնիրուս մէջի ալայն ալ միթկէն ուշ-տուրմիշ արիլ է: Զիմանաս վօր ուրուշնիրուն պէսնակ ես սօրված պանը կէկրէ, ես կիրքէ սերտած պանը, չէ՛, ամե-նէ-վին. ինա ինչ կրկրէ նը՝ ալայն ալ իրէն սօփսնի կօ-լօխէն կրկրէ, կրկրէ, կրկրէ՝ քրթաթոի, մէտօմը խա-լէմին ծարէն կրկրծ է, նօրէն կպաշայէ կրեկու. — շտէ ասպէս օյինճախ պան է օրթուս պանը. ես քեզի խաշօվ ավետարանօվ կրնամ էրթում անելու վօր օրթուս կրուածը ալայը սօփսնի իրէն միթկէն է... հապա տուն ի՞նչ կի-տէիր: Ես քեզի կասիմ-նէ, ամպէս իմաստուն տղայ է վօր՝ հազարի կօլօխ է»:

— Քանի՞ տարու է, հարցուցի:

«Օրթիս», ասաց Թաթիօս-ան, աչքը առեցին վերուց ու պաշայից համարելու, «եփ, ասաց, ախացքը քա նը, քսան չորսէն կէլէ, քսանհինկը կումուտնէ... ատ ի՞նչ-տէյին հարցուցիր օր»:

— Ես կօրեա կուզէի ասելու քի՛ օրթիս պէքիմ տահա պզտիկ է, խայրէթ անէինք աղա Լաղառօվին վաժատունը խօթելու, չունքի հօն, լսողաց իմ, ատ սօյ տղաքը մախպուլ ին. հօն մէքում վարժապետ կար, նա եալ, կտսին, ատ սոյ տէֆթէրնէր չէրէն չէրէն կրելի է. շինտի, սէօղաէ, միթկ ունին տպելու, ստակ թօփ կանին...»

«Մըցըր, սախըն», ասաց Թաթիօս-ան, «օրթիս ամպէս

մեծ-քիթ է վոր, թամամ ինծի էլլիլ է. նա՞, էրթա՞, մար-
թում է պան սորվի, չէրթա՞ր պարէմ... Նարա ուղեցածը
ատ չէ՛ ու... Մինք լըսողայ ինք, Փէթէուպուռը, կասին,
մէքամ տուն կա, ան քու ախպորըտ նիվէուսէթէն տահա՛
վեր, անունը լիւղիւիս վրան է ամա՛ չիմ կուտնուլ, է՛յ
եալ, թաքավոր-կայսերին հրամանքով հօն նօմայ ատպէս
շարաթրօղ մարթիք թօփ էղիլ ին, չինէն, պատիվէն մատ-
տէ, վօրը չորս հազար մանէթ կառնէ խազնայէն, վօրը
հինք հազար,—շտէ-հօն կուզէի օրթուս տեղավօրցունե-
լու, վօր իրեն ժալօմին կիտնար, ու քըշէր-ցօրեկ իրեն
թուխթին-խալէմին մուխայէթ լար... աղեկութին անել
կուզիք նը՝ շտէ խաա տեղը խօթեցէք օրթուս, ի՞նչ կըլա,
հօքուներուտ վարցք է:

Նօր հասկըցա վօր տացա իշտահը Փեթեուպուռի կայ-
սերական ճեմարանին վրան պացվիլ է: Օրթին խէվ է, խէվ
է ամա, աճափ հարն ալ անկից պէթէր չէ՞: Սրթըս ա-
տէն էր աս պանին վերջը անելու:

— Ես քեզի մէկ պան ասի՞մ, ասի. խօրթ է, օրթուս
Փեթեուպուռը պիտի խրկըվի, ամա քու ասած տեղըտ չի-
կիտնաս. քաղաքէն տասվիրէք վէուսթ հեռու, մէքամ ու-
րիշ պալապան տուն կա, կունը տեղին, ատօր-համար ա-
նունը «տեղին տուն» է. շտէ օրթուս հարձ տեղ, հէմ
պէտիհապա, հէմ ալ նարան ֆայտալը:

«Հօնի հախը քանի՞ է»:

— Հօն հախ չի քա, չունքի հօն օրթուս պէսնակ հի-
վանտներուն ճար կանին:

«Օրթիս հիվանտ է ինչ. մախսումին հէչ մէկ տեղն ալ
չի ցավիլ, պօխքի պէս սաղլամա տղայ է»...

— Օրթիտ չէքի հիվանտ է, հապա ալայ-մալայ, վօթ-
կէն կօլօխը խէվ է...

«Է՛, օրթիս, Թօրօսըս, Թօրօսըս խէվ է... սուտ կասիս,
պէրանըտ պրոնրվի, տուն ինքըտ իս խէվը»... Մարթը կատ-

ղեցավ: Պանը ան տէրէճէն հասավ վօր՝ քուչուռիս ծան տուվի, կրտեղէն կրտկրտեղէն Թաթիօս-ային մահչային տուռէն սօխախ ապուլ տուվի:

Հօն ալ մարթուն սիրտը չնչավ մէկ ալայ մը հալի թօփ արավ կուլիսուն ու սաաթ-սաաթուկէս քրօֆից, ա-նիծից ինծի:

Վրա անցավ մէկ շափաթ:

Մէկ օր, էկէնճէյի համար, պազար էլլիլ էի: Հէռուէն *** ժամին իրիցփօխանը առչէվըս էլլավ ու խննտալէն ասաց:

— Տուն, էղիլ է, Թաթիօս-ային օրթուն, Թօրօսին, ի՞նչվ է ասիլ իս էղիլ է:

«Հա, ասիլ իմ ի՛նչ է վօր»:

— Փամիլըյ, իտա մարթն ալ խէվ լա նը՝ մեզիպէսնե-րուն խօմ ալայ-մարայ զինճիլամիշ պիտ անին:

Սուս կեցա, պան չասի:

— Ատպէս մարթ մինք շատ ունի՞նք օր. փամիլըյ, մախսումը հէչ պան սօրված չէ, ամա միթկէն ամպէս պա-նիւր ուշտուրմիշ կանէ վօր, մարթ փոօսթը կարմըննա կը-մընա. շարաթրուլթինն ալ թամամ Նարեկին եա շարա-կանի Քասօնօվ է. խօսկերը հալիս քաափառնակ՝ խրթի՛ն, հէչ պան չիս հաաքընար. միթք փանին ալ ալայը տավա-ծափանական է... Ձէ, ինչո՞ւ մարթուն սիրտը ցավցուցիլ իս վօր. փամիլըյ, մարթը իրեն համար կաշխատէ-շտէ, թօ էրթա, թօ կըրէ. անկից զարար չի քա՝ Քայտա չի-լանը: Ատպէսներուն ուսաթ քանք նը, մինք խայթա սիրտ պիտի տանք, առաչ քաշինք, հացի տէր անինք, չէքի ա-նունը խէվ հանինք, քանթուղ անինք օղօրմէլին...: Ես նարան իմ ժամիս թուպրօցին մէջը վարժապետ տըրի: (Ան առաջփանին, միթկըտ է, ինա տուսեցիլին-տա, տուս տրի: Կիտուլթինին թիաց, մէխըը առնել չուզիմ, նիչէվօ,

քէշ չէր, աղէկ էր, էփպէյի պան կիտէր, ամա ինա աղի-
աթսքի պուլաշըն մանեռը պէթէր խուլամիշ կրլար տու-
ղօցը հետ. քանի վօր ուտոպնի վարժապետ չէքարնը՝ վի-
րայէս չի հասկըցօղըս կըլայի, ամա խաա Թօրօսին ուսա
էկաւնը՝ համան Ֆէլան մունտառ. ատէթը մահանա պերի
ու փախ տուվի: Աս Թօրօսըն, տուն ինչ կասիս, չէղած
վարժապետ է: Ժամէն տասվերկու մանէթ տալէս մատտէ,
ճէպէս ալ հինկ մանէթ պաշխա կուտամ. թօ էրթա, թօ
աշխատէ, մախտումը: Ամպէս ալ կաշխատէ վօր, իրիկուն
ցօրիկ վօթկը վարժատունէն տուս չի տնիլ, փիւթիւն օրը
հօն է: Ավէլի հօշիս անօր էկավ վօր, չօքաիլ վօր ինքը
քըշարաթիւէ, տահա աշկերտներուն ալ աս Փասօնի ոխի-
մաներ սօրվեցուցիլ է կըրել. աղաքը քիթքիւր թարաք
հանիլ ին, ուժէ քիթք չին կարթալ, փիւթիւն օրը ոխի-
մա կըկըրին. իսա խատար — ծեռքը վար արավ, պիվտի
տղու պօյ ուղաց հաքըրցնելու — շան լախտները Նարեկի
Փասօնով քուսիտունակ ոխիմաներ կըկըրին... Զէ՛, նիչէվօ,
աղէկ մարթ է խաա Թօրօս վարժապետը: Նախիլէ մախ-
տումին սիւտը ցավցուցիլ իս:

ԱԽՏԱՄԵՐԿԵԱՆ:

ՎԱՐԹԵՎՕՐ.

(խաֆաֆ Օվանէսին պատմածը):

1.

Ես ան մարթոցմէն չիմ, որ, չունքի ինքս պառվիլ իմ, հինցիլ իմ նը, հին մարթիք, հին ատէթ ու հին զանցանների կօպիմ ու ամէն նոր պանի նոր մարթու վըայ մէմէկ փուլ կուտնում. չէ՛, ես ատպէսներէն չիմ. աղէկին աղէկ կասիմ, կուզէ հին ըլա, կուզէ նոր, ամպէս ալ՝ քէշին քէշ կասիմ, կուզէ պապերուս պապաներուս ատէնվայ պան ըլա:

Մեր Նախչուվանը տահա քանի՞ տարվա քաղաք է վօր, թահմինովս հարուր տարի տահա անցած չիպիտի լա նարա թէմէլ ցըքած օրէն. (մէմը խելքըս վըաս, աղէկ մը համ պրիմ նը՝ տեղով կիմանամալ. թի՛-ֆ թի՛-ֆ, հետս թէզ պէհս առած չիմ. չէնէ անօր հէսապը կուտնելը խիստ խօլայ էր. ինչ ալ լանը): Նախչուվանը՝ հայի քաղաքներուս մէջ էնկ նորն է. Թիֆլիս, Աթաէրխան—ան շատ հին քաղաքներ ին. նացա խօրթօղ թաքաւորներուն անունը, պէքիմ, կորցըված մոռցըված ալ է. չունքի նացա թէմէլ ցըքօղները, սէօզտէ, ես չայկին, ես Տրթատին օրթիքն ին. չայկ ու Տրթատին մեռնելը, հէջօմասա, հինկհարուր տարի կըլա, պէքիմ աւելի եալ. նացա քերեզմանին քարերը չօխտան փըրթիլ ին, եօխ էղիլ ին: Անատէնները կիր ռախամ լայը պէթէր իշկիլլ է: Նինտի Ասվածտ քիսիրիս, առանց կիրի, առանց ռախամի խիվօր հէսապը ի՞նչպէս կուկուտնուն մարթիք... մելքիտ տէրը լամ, որ իտա շնտիւպա՝ հին ատէնվա վըայ պատմութին կըրօղները ալայը փորերէն ույտուրմիշ չանին նը,—ինծի հարցունուս նը՝ նացա չըմըզածը ալայը սուտ է, ալայը ույտուրմաճա պաներ ին:

Ամեն՝ ատպէս չիկիտնաս ասվածաշունչ-աւետարանը. ան՝ տեղով տեղով կրթած պաներ ին. կիրքի մէջ ալ կրթած է որ՝ մէկ օր Ասված նստիլ էր պուռլէկէնին մէշալըխին մէջը, պուռլէկէնին մէշալըին ալ կէրվէր կէրվէր՝ չէր վճարիլ. Ասված ասաց «Մօսէս Մօսէս» ասաց: Մօսէն ալ ասաց «Հրամէ՛ Տէր իմ»: Ասված ասաց. «Ինն, իմ պատմութիւնս պատմէ՛ իմ ժողովուրթին»: Մօսէս ասաց «Ի՞նչ պէս պատմիմ օր՝ լիւզիւս թլվատ է», ասաց: Ասված ալ ասաց «Լիւզիւս թլվատ թօ լա տա, մինք անօր եօռուխը չի՞նք կուտնուլ-ինչ, ասաց. պերանտ մէմը պանց, նայիմ»: Մօսէսը պերանը պացից. Ասված ալ նարա պերանը իրեն տունչը փրչեց՝ խրզղըն էրած քէօմիւրի նմանակ:

Սունչ որ կասին նը՝ քիրոց խօսի է, որ նէֆէս ասել է: Է՛յ շտէ, ինչ ալ լանը: Եփօր Մօսէսին փորը Ասծու-նէֆէսով իլինքցավ նը՝ Մօսէսն ալ Ֆսէռաֆիօ իմաստուն-կիտունի պէս մէկ պան էղսւ (սիֆթէ նա պալըխաճի, ծուկ պրունող էր), անցածն ու քալիքը մէկ մինուլթվա մէջ սօրվեցավ. առափ, ճանրս, էրկուստ քարէ տախտակ ու անոնց վրայ պաշլայից կրելու, աշխրքիս էրեսը ի՛նչ կայ, ի՛նչ չի կայ՝ ալայը կրից, Տրթաան ալ Հոն է, Քիրքօր լըսավօյէն տասվերկու չարչարանքն ալ Հոն է, Պիղատոսին մատնութիւնն ալ Հոն է, Տէրն մեր Յիսուսին Քրիստոսին տանձանքն ալ Հոն է, առաքելոցներուն Հրեղէն լեզվով քարոզութիւնն ալ Հոն է, կարճ՝ էվէլքի Հինութ ալայ պատմութիւնը Հոն է, ատ Մօսէսին տախտակներուն վըրան կրթած: Մօսէսն ալ, ճանրս, ինքը ճուհուտ էր ամա՝ չունքի ան ատէններ, մատտէ Հայերուս, ուրուշ մէկ ասք կիր-կարթոււմ չունէր նը—նօղայի պէս մէկ պան էին — առաւ ու, սէօզտէ, ատ ամէն պատմութիւնները Հայի խօսկով կրրից, ամմա՝ ան ատէնվա Հայի լիւզիւն շնտըխվա պէս խառմախառը, պուլաշըն չէր. ան ատէնվանը քրափառնակ, քիրոց կասվէր: Վենետիկի ծուկ-ուտող վարդապետները, սէօզտէ, կրտիլ ին

ատ տախտակները, մաքաղարթի վրայ սիւրբեթը հանիլ ին ու եթէկէն տըպիլ ին, տպելէն հաքն ալ ժամէ ժամ պատ- նիլ ին: Նաէ—ատ տպած քիրքերն ին, որ աւետարան, աս- վաճառունչ կասվին.....

Ամնա, ես կիտիս քի թէկարան խօրունկցայ, միթքըս պան կար, կուզէի ասելու՝ մոռցայ ու ուրուշ պան պաշ- լայեցի.....

2.

Հա, շաէ ատ կուզէի ասելու. խօսկի վրայ՝ ասօր վար- թէվօր է. հալիւր շաէ, ինչպէս կիտիս նը, սիւրիւ-սիւրիւ՝ որը Փաեթօնով, որը խանաթըլը տուօնկիւով պաղարի վը- ուսաթօյ տուօնով, որն ալ եայեան դէպի սուրբ խաչ պիտի քաշվին. ինչպէս օր շընտըիս է նը, եվէլքի ատէնն ալ, նմին նման անպէս էր, անխատար օր, սուտ չէ, ան ատէնները շընտըիւվա պէս թանկնոց ծի եքիփաժ չեքար. իմ կէնճուլթս էնկ թանկնոց ծին էռսունհինկ ուուպի ացինացի էր, ու էնկ վերի իշվական աղան մէքամ պուիչքա կունենար, մէ- կալոնք, ատէթը, փռասթօյ արապա ես թալիքէ կունե- նային ու ատով կէրթային Սուրփի Խաչ ու Սուրփի Վարա- պիտ.... ամնա, շընտըիս, ճանրս, փռասթօյ արապան, թա- լիքէն ու պուիչքան մօտէ էլան. տուն ան ի՞նչ կասիս, տուօշքան ալ մօտէ էլաւ. տուօշքան, խորթ ասիմ, ինքս ալ պէթէր չէր հաւնէի. էնկ-սիֆաէ տուօշկային մօտը մեր չիչակ Մառես Կոռօվեան ու Կուսիկին Թօթայը մուտ- ցուցին, — տաքա էրկուսը Նախուվանի եվէլքի մօտնի- ցաներն էին. էյ-շաէ, ինչ ալ լանը: Առաջները վարթէվօրը ուրիշ չէշիտ կըկատարէինք.... Հա, ատ պիտի հարցունէի. իտա վարթէվօր կասին նը՝ աճափ իտիվօր թարքմանուլթինը ի՞նչ ասել է, ճուր փիւսկիւլէվիշ անել չի լա՞. չունքի մեր տեղը, շախա անելէն, մէկմէկու վրայ քառեցով, փարչով ա- տէն ատէն ալ չէլէքով ճուր կուլուն նը՝ վար-թէվօր կու-

սին ու խնտալէն կըմեռնին, աս մերոնց էնկ սիրած շախտան է, ինչպէս օր պարկէնթանքին՝ էթէքը տօշակի ես պարցի կարելը, ես մարթուս միամիտ կեցած տեղը «եանդըն» կանչելը ու լեղին պատռելը: Պէթէր Հօճային մեր տեղի հալելը:

Շտէ ատ կասիմ. Սուսի Խաչ կէրթայինք նը — պըզտիկ էի՝ ամա՛ միթքս է,—կերթայինք պաշան, մէմէկ հատ հաստկէկ խե շուշան քփետէինք ու չախույով ճուրիչաթ քըխօրթէինք ու Սուսի Խաչին ճուրին քովը, խամրշլըխին էտեր կըպօհօտվէինք ու չաթով չաթով անցնող տառցողին վրան ճուր փխսկիւլէմիշ կանէինք ու «վարթէվօր» կասէինք: Ս.ս՝ պըզտիկներս կանէինք: Մեծերն ալ մեղիմէն պակաս չէին. էրիմուրթ, կինիմարթ, լէվէնտողայ, կէնճ-ախչիկ, ալայն ալ, ատէթը, ծեռքերը մէմէկ աման կունենային, Հա՛ ինա սաղոտ աղոտոտ ճուրը կառնէին, Հա՛ մէմէկի վըայ կուլէին «վար-թէվօր» տէին: Ստէն ատէն ալ մէկզմէկու կըկտկտէին, իլլայի մարթուս՝ քէօփիւրին վրան կայնած ատէնը ու ճօմի կանէին, ճուրը քըքէին: ճուրը իյնօղն ալ անխատար թըրըզվէլէն չէր, ինչխատարօր վրան կօլօխը չամուռտվէլէն կըվախնար, չունքի Սուսի Խաչին ճուրին մէջը ճուրէն աւելի չամուռ կայ. մէջը իյնիս նը՝ իշկիլ է որ ինքըտ քեզի կրնաս էլլելու, քանի կէրթաս մէջը խօրունկ կպաթիս. չամուռն ալ հոտաամծ, մէջը իլինք խուռպաղաներ, սօղըլճաններ, սիւլիւկներ ու չէշիտ-չէշիտ կանելու ճանավարներ—պաթախ է նը....

Ասպէս էր էվէլքի ատէնը: Ինչ ալ լանը՝ մեխք մեր անատէնվա Սուսի Խաչը: Խօրթ է, շընտխվա պէս շիփ-շիտակ ու մէքիս հաստուլթիսով ծառեր չէքային ու էղածն ալ ծուռ-մուռ, պորպըսնած, վրաները մանթառ փրսած, թուրթուրոտ ծառեր էին, ամա՛ կէ՛նէ, ի՛նչ սուտըս պալիմ, մէջը շինտխվանէն շէն էր:

Ստէն առէն միթկէս կանցնի քի՛ ինչո՞ւ մարթս իրեն կէն-
 ճութին ատէթները աւելի քիսիրէ ու նոր պաներուն վրան
 աչք չունի նայելու. աճափ անոր համար է, որ հինութ
 պաները աղէկ էին, չէնէ՛ իրեն անցած կէնճ՝ օրերը միթկը
 պերելէն, անոր հետ կապված ամէն խաղերը ու քէֆերը
 սիրտին աղէկ քուքա, — չիտիմ. ամա՛ ինծի ամպէս քուքա
 որ՝ աշխարքս քանի՛ կերթայ՝ քրքէնայ...

Հէպէթ, աս նոր ատէնները շատ աղէկ-աղէկ պաներ
 հրնճարվեցան, ամմա տուն ինչ կուզես ասա՛, ինա փա-
 ված թընչըս վակօնով տեղէ տեղ քալելը էնկ չիսիրած
 պանս է։ Աչիը սիրիմ էվէլքի թռօքա-արապային. խօ-
 ճատէնէի հինկ-վեց հոքի մէջ մայպալըսիի պէս քըսվամը-
 վէինք կընտէինք, ծիներուն վեղը մէմէկ, էրկէրկու աղլի
 ճընկլթավուինսրը «Ժանկուռ Ժոնկուռ» ասպէս ճամփա
 կէլէինք. ճամփան ալ ճուր, եա կանանչ արօտ, եա ծառի
 սալիւրն տեսնք իսէ՛ «տղւք», իսա չէլիս օրթան մէկ-էրկու
 կավաթ չային հետ ինչպէս իք», կասէինք ու ծիները թու-
 վարմիշ կանէինք, արօտին ապուլ կուտայինք, մինք ալ
 սամավարին հետ կըլայինք. փամիլըյ, ատկից ալ աւելի
 սէֆա պէթկ էր օր. ինա ատէնվա պաղած միսը, եա հա-
 ւին պուտը կռծելը, վըայէն ալ պուլաշըս ճուրով էփած
 չայը՝ փշըած, թօղ կըտռած ու խաթռանի հոտ առած
 լօխումով խմելը, Սաված հաւատա՛ որ՝ շընտըլիվա մառօ-
 ժինին ու փլօմպիռին հետ չիմ փոխիլ... Ձէնէ Սավածըս
 քիսիրիս աս ինչ տիւլիք է. վախտ-պէվախտ քանտուքթօ-
 ուին հրամանքով մաշինը կրկայնեցունուն, քանտուքթօուին
 հրամանքով վակօնին տուռերը կըպանան, տուս ապուլ
 կուտան, քանտուքթօուին հրամանքով աշըխմիշ լայէն պիտի
 ուտիս, լիւղիւտ, պէրանտ էրելէն մէկ սթաքան չայ պիտի
 խմիս ու խիվօր համար կըսկի կին տաս, — Թո՛ւքնում ես
 ասպէս ճամփա քալելուն վրան, էտու՞, ասոր անունը ես
 ճամփորթութի՞ն կասիմ. ատ խօմ մարթուս հաշիքը

կըռած պարիի պէս քրքալցունուն, չէքի ինքը իրեն քէ-
ֆին քրքալէ: Իտա նոր ատէնվա ուշտուրմաճա պաները
կա՛ հալ՝ ալայը մեղի պէս խաղերուս տանձիւ ու քէսա-
ներս պարպելու համար հնճարված ին: Ամա ի՞նչ պիտ
անիս, ճարըս ի՞նչ է, ատէնին կօրա պիտի ժաժկըտիս որ՝
խնտալու չիլաս:

Խօսկս կէնէ էվէքի վարթէվօրին ու Սուփ Խաչին վե-
րան է: Ան ատէնները շքնտխվա ոթթօնտը ու պուֆէթը
չիկար, ու ուխտաւորներս ալ ամենս մեղի համար ինչօր
պէթկէր նը՝ տունէն հետերըս կըպերէինք. ատէթը քըշեր-
վանէ չէրէն չէրէն սամսաներ, հացտապակներ, խավուրմա,
տափկած ճիփճա քըհաղերէինք. չայ, շաքար, չիլիմ-ծուկ,
խայվար, պէնիր, ռօմ, կինի, ռախի, քէպապի միս, քէօմիւ-
րէն ու ճըղըլէն թէք կառնէինք հետերս: Սուփ Խաչ քու-
քայինք նը, խօճատէնէկ, որըս ծառերուն սալխընին չատըր
խուռմիշ կանէր, որըս ալ՝ չատըր չունենար նը, մատղաշ
արօտին վրան խալի ու քիլիմ քըվըռէր, հինութ վար-
քով, էրիմարթ կինիմարթ, պատաշ խուռմիշ կանէինք,
որըս ալ կօլօնը պարցին խօռ խօռ քուն կըլար. ատ ա-
րալըխը կէնճերն ալ փօկոէպէյներէն սթաքանները, պի-
լութները, չայնիքը ու ռոմին շիշան քըհանէին, սամավարը
կըաընէին, քէպապին կըակը քըհաղերէին. եփօր սամավարը
խըվըռ խըվըռ թալմիշ կըլար ու քէպապին խօռին մուխը
էրկինք կետին մէկ կանէր, (իտա կուծու մուխը սիրվիսի-
նէքին ու քոռ ճանձին պէթէր չըթն է) մինք ալ հոս նայէ,
քուններէս կըղարթէինք ու կըպաշայէինք մեր քէֆը. փա-
միլըյ, արքավուրթին էր որ կար, ատկից աւելի ի՞նչ քէֆ
պէթկ էր աթամօրթուս:

3.

Թուքնում ես մարթոց շքնտխվա քէֆին վրան: Ասվածտ
քիսիրիս, իտա ի՞նչ պան է, պաշճային էնկ-օրթան մէ-

քամ փատէ տուն խօրթիլ ին, անունը ութօնա տրիլ ին. մէջը մէկ-ալայ մը խաղախ լաքէյներ խօթիլ ին—աս ալ պուֆէթ է, կասին. տունին չորս քովն ալ ծառերուն սալ-խընին ճրղիլէ քիւմէսնէր շարիլ ին, աս ալ պէսէթքա է, կասին, սթաքան չայ մի սիրտըտ կուղէ խմելու՝ տասը-տանըհինկ քապիկըտ կառնուն: Մէտօմը քէպապ ուտիմ, կասիս, փալթիննիքէտ հա մանէթէտ պիտի պաժնըվիս. օյ-մախի խատար ռումքայով ռախի հա կինի կուտան՝ քսան-էռսուն քապիկըտ կիովին կառնուն... Հայ ծեր պուֆէթին ալ, ութօնաին ալ, լաքէյներուտ ալ... աս խօմ էփ-էշկեարէ հարամիութին է տալա արածը:

Հա, սուա չէ. տուն կէնէ քեզի համար կրկնաս, հնութ վարքով, արօտին վրան սամսվար տնել, պան-անել, ամա, տուն մէմը նայէ, լաքէյները պահը մէմը քովէտ անցնէ-լէն ինչպէս քիթ ու պուռունի կանին, քրինտան վրատ. մէկալ սեմթէն մօանի հաքված ախշիկտ նազեր կծախէ, «պապա, շտէ-հալիը չի անիլ՝ մինք ինչո՞ւ պիտի անինք. շտէ հալիը մեր վրայ լիւզիւ կէլէ» չիտիմ ինչ, չիտիս ինչ... Տուն ալ պէզմիշ կըլաս, քութութութութութ ու հալսին վար-քով կըժաժկըտիս. կըժաժկըտիս, ամա արի նայէ որ՝ ամէն մէկ Սուփ Խաչ էրթալըտ իննը-տասը մանէթին տունն է. ան քէթին ինչ ասիմ, որ քանի մը սաաթվա մէջ խուս-խատար ստըկէն քըհանէ մարթութ: Իտա պուֆէթը ու ութ-թօնտը հնճարած օրէն սատանայ կըտեսնում աղլի մեր Սուփ Խաչին պահան— անխարէր աչկէս ինկիլ է:

4.

Իտա ութօնտը ու պուլվարը խօրթած ու Ռաստովին սատը մէյտան էլած օրէն մեր քաղաքին խարճը մէկըմէ-կով էղաւ, պէքիմ տահա աւելի հալ: Քըհաւատմա, ինա վերջին արապաճիին ախշիկը մօտէ հա մնալ չուղէ. խայիլ է

տունը քախցած ուռելու, հալխին կար-կարկատէն աչիին չուար խաժըրցնելու, թէք որ պուլվարին տեղը, եւ Սուփ Խաչին պահան, ինա աղլի էրկան պօշով փլաթին հաքած, ճանցվոր ախշիկներուն հետը խօլթուխ-խօլթուխէ մըտած Քօլթա անէ, ինչ է որ լէվէնտներուն սիրտը դէպի իրեն խրղտրոմիշ անէ. քիչ մը վեր մարթոց համար խօմ ասել ալ չուզիմ. նաքա չօխտան խաղախ փամէշ չեցաներէն կոխիլ ին-անցիլ ին. Մոսկով չտեսածտ հոս կըտեսնուաւ ասիմ նը՝ սուտ ասած չիմ լալ:

Առաջները մեր կանկատը կինի մարթոց փլաթիցունին խասին ու թանկին վրան էր. ինչ ալ լանը՝ տօտօվելէն, պամպասելէն, խընտալէն՝ թանկնոց փլաթիցուններէն վաղ պերինք. շինտի փլաթիցուն աժաննոց է ամա՝ կարելչէքը պէթէր թանկցաւ. ատկից ալ մատտէ՝ առաջվա մէկ փլաթիին տեղը, շինտը հինկը-վեցը քըհաքնին, կէնէ կղաւ ան:

Ըէպէթ, ինչպէս որ շինտրի, ամպէս ալ առաջները, ատ ամէն Ֆէնտերը էրիկցու խըմախլամիշ անելու համար էր ալ. ամմա, միթիխ մէջը կասիմ, աճափ էվէլքի մարթոց էրիմարթ էղիլ է, կինիմարթ էղիլ է—խըճմտանքը, նամուսը, էրեսներուն մեռոնը թէկարան աւելի չէր շնտրի-վանէ....:

5.

Նախընթանին մէջը էրկու քէֆի տեղ կայ. մէկը, խրտաէլէղին օրը սուրք Կէփօրքին աղպարը ու պաշճան (եւ պաշճա կասիմ, տուն քերեղմաննոց հասկըցի՛ր), մէկալն ալ սուփ Խաչին պաշճան. էրկունն ալ—խօսիլը մեր մէջը մնա—աղօթիլի ու ուխտի մահանայով՝ տունի աղսպ ախշիկան համար փեսացու փընտըռել է: Չունքի խօսկերըս վարթէվօրին վրան էկաւ նը՝ արի՛ եւ քեզի մէկ պատմութիւն ասիմ՝ վարթէվօրին օրը էղած. լսողաց իմ՝ տուն պէթէր քիսի-քիս էվէլքի պաները լըսել ու թուխտի անցունել. ատ

աղէկ պան է, քէշ պան չէ՝. պատմութիւնը աղէկ պանէ նը
թօ մեր օրթիքը մեզիմէն օրինակ առնուն, քէշ պանէ նը
թօ նաքա մեր արած հանըշէն մոլայէթ ըլան: Մեկք
օր մեր հալիւր կը վախնա իրեն պակասութիւնը մէյտան
հանելէն, ի՞նչ կըլար հիւանդին հալը, եփօր հէքիմէն կաղ-
տուկ պպէր կօվտային եարա-փարաները ու նեսիւթին
ցաւ ու հիւրնտութիւնը:

6.

Պապաս—Ասված օղորմի հոքուն—խանութը ալայ մալայ
ինծի թէպիմ արիլ էր. ալ ծախսիս հէսապիս մէջ չէր խառ-
նըվիլ. փիթուն օրը ես խաֆէն կնստէր, էկլէնճէի համար.
քօնչինա քըլիաղար, ես պազար կէլէր ու իրեն պօյտախ
մարթոցը հետ սաաթներով լաֆի կը պըռնըվէր—մեր տեղի
լաֆն ալ ի՞նչ է՝ տէրտէր վարթապետի պամպասանք,—
անալ չէղաւ՝ աէքիին վրան եան քուքար, կէս օրերով խօ-
ռըլաամիշ անելէն քուն կըլար. շատ խըթ կըլար, որ խա-
նութս մըտնէր. մըտնէր ալ՝ մէտօմը առէն կըլկնար, խա-
նութի տուղոցը հետ շախա-մախա կանէր ու կէլէր կէրթար
իրեն պանին: Ասը տինճ փունութք ունէր պապաս, Աս-
ված օղորմի հոքուն:

Ինչպէս ասի նը, ծախսիս, տէֆթէրիս մէջ հէջ չէր խառ-
նըվիլ: «Քեար կանիս, կասէր տայմա, քեղի համար կանիս,
զարար կանիս, ան ալ քեղի համար կանիս. շնտէն կէրի
ես քու վըատ հա կամ, հա չէ, իմ պանըս արթըլս լը-
մընցիլ է. ալուրս մաղիլ իմ, մաղըս պատէն կախիլ իմ. կէն-
ճութըս էփպէի չափալամիշ էղայ, չարչըկկեցայ, իսա ծե-
րութիս, հէջօլմասա, քանի մը տարին ինծի համար ռա-
աթ անցունում: Ունիմ չունիմըս ալայը. քեզի տուվի. անաէ-
նը առչլս պէրին, եփօր քեզիմէն մէքամ փասլօտած կօ-
ռօշ պայիլիմ նը. մէքատիկ վաւախ չիմ մի, քեզիմէն պայիմ՝
որի՞ն պիտ տամ, անթի աշխարք հե՞տս պիտ տանիմ-ինչ...»

Եփօր իմ՝ ու մօրըտ կուլիտուն ճերմակ մագերը կրմեխկը-
նաս ու տուռ տիրացինի էզթիաճ՝ չիս անիլ խօմ՝ շէն
կինաս, չէնէ ան ալ տուն կիտիս, մեխկը-վարցքը վեղեա-
լի՛նչ ասիմ, պալաս:

Մինչև աս տարիքտ խեղք սորվել իս նը՝ սորվել իս, չէնէ,
այսօրէտև սորվենալը տիժար է. խրատ կասին նը՝ ան առ
տարիքիտ համար չէ՝ (ան ատէնը ես կըլայի քսանչորս-քսան-
հինկ տարու). արա՛ ինչ որ խեղքտ կըկառէ, կընէ՛, ծախէ՛,
ան, տո՛ւր, վրատ թատաւոր չի քա. անխատարօր՝ իյնիս նը՝
նորէն ոթկի էլելու ճահթ արա, կորցունուս նը՝ նորէն
վասարկելուն տուռը կըտիւր, չի լա որ իմէարտ կըտօիս,
էրփէվարի կինիմարթու պէսնակ անճրկիս..... Մ. մմա, եփօր
քեզի համար ստեախը կուզիս ընտօելու նը՝ առանց ինծի
ու մամայիտ մի՛ ընտօիլ. հէպէթ, մինք ալ աս տարիքս
որ էկիլ ինք՝ խոտ ու թօպան կերած չինք, կնիկ արմատ
ատած պանէտ մինք ալ քիչ ու միչ պան քըհասկընանք.
կուզիմ ասելու քի՛ կարքըվելու միթկ ունենաս նը՝ մեզի
հետ խօրուրթ չարած՝ մարթու խօսկ չի տաս. ամա չէ՛,
չուզենաս նը՝ ան ալ տուն կիտիս, չունքի սայեախլուտ քեզի
հետ պիտի ծերանայ, չար ու պարին քեզի հետ պիտի քաշէ,
ուրախութին ու տուրամութին մէկ տեղ պիտի տանիք:
Ասելըս ան է, որ տուներս հարս պերելու լաս նը՝ մէքամ
վայլացք պիւր, որ մինք ալ էրեսը նայինք ու խունտում
ըլանք»...

7.

Խռիթի համար ամէն տարի, ծունունթին ատենները,
տայմա Մոսկովի կերթայի: Եփօր խռիթըս կանէի քըխալ-
սէի՝ ու կընած պարիս սէլամթ ճամփա կըտընէի նը, անկէ
էտև մէկ-էրկու շափաթ, քէֆիս համար, Մոսկովի կըմնայի.
ատպէս մէմը ատէթ արիլ էի: Պէթէր սիրած պանս էր
մոսկովցի պաղերկեաններուն սայեախլըներուն ու կէնճ ախ-

չիկներուն հետ նըստել-էլել, լա՛՛՛՛՛ անկ, ատէն-ատէն ալ հետերը թխաթիր, պալ մաքառաթ կերթայի, մեխկա ի՞նչ պայիմ, վաղ, էքասէս, քիչ մը եթկը քատուէլ ալ քըխաղայի հետերը, ու հօրերէն, էրեկներէն կաղտուկ, ատէն-ատէն քաչաթի ալ կէլլէինք ու ինչ ասիս մանտրո-մուկ-տրո պաշխիշներ ալ կուտայի: Ասլը տէյէմիշ արած է, որ կինիմարթը շախայի, էսկէնձէի համար պէթէր հօռլիլ է: Է՛հ, կէնձութին կէնձութին...:

Շտէ-ատպէս տայմա հետերը շախա ու լա՛՛՛՛՛ կանէի. ամա, մեր խօսկը ինչի վըա եալ պաշայէր, հնարը չեքար օր վերջը վերջը փաակի կալաձին մէյտան չէլէր: Ուռուս կինիմարթիքը տայմա մըսըլ կանէին ինծի, որ պապաս, մամաս անկաձէս պիտի պըռնին ու զօռով պիտի փսակին, իմ կամքս հէչ հարցունելու չին. որին ինքերը հաւնիլ ին նը՝ նարա վըան ալ պիտի փսակին, չուքի, կասէին, ատ ծեր աղիաթներուտ ատէթն է: Ես ալ կէլլէի ու կասէի նացա. «Ուրուշ պաներու մէչ մամայիս, պապայիս խօսկէն չէլլիմն ալ՝ կարքըվելուս մէչ հէչ լըսելու չիմ նացա հրամանքը ու կամքերը հարցունելու չիմ»: Կինիմարթիք ալ տահա պէթէր էրէշմիշ կըլային հետս ու կասէին՝ «Հէչ խաուր իմ ծունօխքիս կամքէն էլլելու, նաքա չէքի կանիծին ինծի, հապա վըաս թաքաւօրին կիր կուտան, քի ասպէս անառակ օրթի ունինք ու սալտաթ կուտան», ու ասպէս խօսկերով ան տէրէձէն հասուցին ինծի, որ ես ալ մէկ օր էլա ու ասի նացա՝ «Ես մարթ չելամ, աշխարքիս էրեսը օր չի տեսնում, ունենալու զաւակներէս չի խնտամ, եփօր ես ինքս իմ կուլխուս, նացա հէչ չիմացուցած չի նշանվիմ»:

Խաղախ կինիմարթոց էրէշմիշ էղածներուն սէպէպը պէս-պէլլի էր. նաքա պերանս փորցիլ կուզէին՝ աճափ նացամէն մէկին վըան չիմ կարքըվիլ մի, չուքի մեր հայը ասլը իրին հաւատին մօտիկ է, օտար հալխէ ախչիկ առնելը, եա իրին ախչիկը օտար հալխի մէչ ցքելը չէքի ամօթ, մեխկ ալ կըճաննայ:

8.

Վարժեվորին կիրակին էր: Մամաս, պապաս, Հայ-
քրիստոնայի ատէթով, վարժեվորին պասը պըռնած, նա-
ւակատիք կէլլին նր, շաբաթ օր իշտահով կուտին չէլէք-
ծուկով կուպաթի, վըայէն ալ մէմէկ պալապան չինի կաթնա-
պուրը անուշ կանին, վըայէն ալ մէկ թաւա ճըրվըրան
որ կըճըֆին՝ անէ որ քէֆէրը կաւրին, կիրակին տընքալէն
կըլուսացնուն, հօրցուկու ասէն թամնամ հիւանտ կըլան
ու եաթախ կուճուտնուն:

Չունքի ես ան տարի միթկըս տըիլ էի վըսակվելու նը՝
պէթէր կուզէի ատ կիրակին սուփ Խաչ էրթալ, պէքիմ,
միթի կանէի, էրկնաւոր Տէրըս խըսմէթս առչես կըպանայ:
Վըայէս պէլլի էր, որ սիրտիս մէջը մէկ օրօտ ունիմ մա-
մաս, Աստված օղորմի հօքուն, տէյէմիշ կանէ ու, հիւանտ
ալ լանը, կասէ ինծի՝ «Խնչ խտա մեզի համար վիզըտ ճը-
կած քըքալիս. տուն կէնճ իս, ալապան լծիլ տնւր, կնա
սուփ Խաչ ու քէֆըտ նայէ. մեզի համար մի՛ մնալ, մինք,
ինչպէս ալ լանը, մէկ օր կանցունունք ու Աստուծով պէ-
քիմ վաղը ոթքի կէլլինք, կնա, պալաս, սիրտը թօ պացվի,
իրիկվան սէմթ, տուն քաս նը պէքիմ մէկ խունտում խա-
պէր ալ կասիմ քեզի»: Իմ ուղեցածս ալ ատ էր. համան
պոխքան լծիլ տուվի: Ամա պապաս, վըայէն պէլլի էր,
հաղ չարաւ մօրս խօսկերուն: «Խնչ է խտա ասածըտ, ասաց
մումայիս. տղին ինչո՞ւ, զօռովէն քովէտ քըքչիս, պէքիմ՝
չողէ մախսումը, զօռ արածըտ վօրն է: Հալան ալ, նայէ՛,
թաթալի է. էրէկ քչերվա պահարները ան ի՞նչ էր ան.
կօլօխ կուտում՝ ասօր սաղանախ չի քա նը»: Ամա ես նալաս
խօսկերը չիլսելուս տըիլ, կնացի օտաս, աճէլէ Մոսկոֆ կա-
րել տուված սէռթուքս, ժէլէթս ու պիլուքս հաքա, վը-
րայէն ալ ինտ էվիլքի խաթ խաթ վառաթնիքով շինել
հաքա, նիփ-նոր շափա կօլօխս տըիլ, նստայ պոխքան ու
ճամիկա էլլա:

9.

Սուրբ Խաչ Հասա նը՝ սաաթը արթըն մէկը կըլար: Վանքին աղպարը իլինք էր պոխքաներով, թռչքաներով, արապաներով ու թալեքէներով. օտաները ալայը զաֆթ էղած էին. հաղար տեղ կրակ վառած էր. որին վրան խալկին կախած էր չէշտ-չէշտ կերակուրներով, որի վրան ալ քէ-պապով շիշերը ման քուքային. վառած փատին, թէղաքին, խօռային ու նաղա վըայ կաթկըթած եղին Ֆոտր աշխալք փըովիլ էր: Զիններուն, էկիզներուն ծաները (կեղացիները ան ատէնները աւելի էկիզ-արապա խուլամիշ կըլային), հարփած կեղացիներուն կոիվ-շամաթան, ախրացուներուն տաղերը—ալայը մէկտեղ խառնըված, մարթս ամպէս թահ-մին կանէր օր՝ եառմալըխին էնկ օրթան ինկիլ է: Եառմալըխ էր կար նը:

Ես սիֆթէ, ինչպէս օր ատէթն էր նը՝ մոայ ժամ, չինկվեց սուրբի առչե մէմէկ մոմ վառեցի, քանի մը տապրա էրեսս խաչ հանեցի, երկրապըութին արի. աղլի Անիէն պէրած քարէ Սուրբ Խաչն ալ պանալ տուվի, համիուրեցի ու աղթկըս լըմընցուցի. նորէն էլա աղպար ու, չունքի տարի առաչ ժամին քովը թաղված էր օղորմած հօքի Սրութին վարթապետը ու նարա իշատակը, շընտըխլա պէս, էլած չէր հալխին միթկէն, մէկ-էրկու ժուժ նարա քերեզմանն ալ համիուրեցի, հայրմերկինք ասի, կիթկէն ինչայ պահչան: Վհրտիվնէն ինչիլ էի ու մէկ ոթկըս քէօփիւրին վրան էր, որ տիմացս էրկուատ ախչիկ էլան, էրկուսն ալ ճիրմակ փլաթի հաքած, էրկուսն ալ մէկ պոյ, ամա նաղամէն մէկը հրեշտակի պէս տեսօք էր ու մէկալը — հէռի տունէ տեղէ — սաաանայի սիւրէթ ունէր՝ սև, չիւքին ու չուպառ, քիթը պէթէր էրկան ու ծուռ, պերանը պալապան, չախ անկաճօքը քրհասնէր, վիզը պարակ ու էրկան թամամ թուռնա: Սչքիս ծարովը էփպէի ատէն նայեցայ

տեսօքին վրան. քանի որ ես տեսօքին վրան կնայէի՝ չեմքինը աչքերը պատրուակէն վրաս կընայէր ու, կիտիս քի, հում հում ուտել կուզէր ինծի: Կանկուռ պան էր: Միթքս մէջ կասէի՝ «Տէր Ասվաճ, սիպէս ալ հով, ալէվալէ ճանաւար կըլայ էղել է. վայ տարա էրկանը իշտահին»:

10.

Եթկէն միթկըս մէկալին տառցնելով, ինքս ինծի ասպէս կասէի.

«Էրնէկ քու խրամէթին. յթկէտ կօլօխըտ օսկիի ու ճէվայիլի մէջ թաթխէ նը՝ կէնէ քիչ է ու շատ չէ՝. աճափ ո՞ր ֆօղեղէն արարածին պիտի կըրկին իտա հրեշտակի խանաթին պէսնակ նաղուք ծեռքերըտ, ո՞րին էրեսին թուշին աճափ պիտի կըպչին իտան կիւկիւլին պուռունկներըտ. վո՞վ աճափ պիտի համկուրէ—պաքնիկ ասելու չէր խըյմըշէն— իտա աթլաս մախմուր թուշերըտ ու աթխի պէս ցոլուն աչքերտ.... Պահտ որ կասին՝ շտէ պահթը, ասպէս կնիկ ունենալն է պահտը».....

Սխչեկները մինչև վերտիվէնին կեսը՝ հասիլ էին—զայէր ժամ կէրթային, ես ալ քէօիւրին վրան կայնած վրաները կընայէի աչկըս պաղած: Մէմալ նայիմ, էտեէս մէքամ մարթ անունըս տուվից ու ծեռքը օմուզիս վրան արից. էտե տառնամ նայիմ՝ խութուռճի Ասվատուրն է: Մարթը աղէկ քէֆի էր: Պէլլի էր, որ եահնիին մէջը սօխ ու սըխտօրը պօլ էղել է, վըայէն ալ քէպապը կէնէ առանց սոխի էղած չէ. չունքի պահը մէմը քէքէոթլէմիշ կանէր նը՝ հոտը պիւրիւմ պիւրիւմ քիթիս կըզարնէր ու սէրսէմ սէրսէմ կըլայի: Թի՛ւհ, պէթէր չի սիրած պանս է իտա մերոնց ամուր-ամուր, խոզի խոխուալուն նմանակ քէքէոթլէմիշ անելը, ամպէս օր ապմա մուխայէթ կըլամ հացէն նոր էլած մարթու հէտ կալաճի անեղու. հեռի հարկինքէ՝

պէրներէն մէկ ծարէն քէշ ֆոտ քուքա, փէօֆ: Է՛յ, ի՛նչ
ալ լանը:

«Որի՞ն վրան է իտա նայիածըտ», հարցուց Ասվատուրը:

Սչիւրս վերուցի վէրտիվէնին վրան ու երկու ճէրմակ
փլաթիով ակօղիներուն վրան ցուցուցի:

«Ի՞նչ է, հաւնի՞լ իս ինչ է», ասաց Ասվատուրը:

— Զի հաւնելու պարի՞ է-որ, ասի ես:

«Քու հաւնածըտ՝ ան հէշ, ան քապիկ չածէ. նայինք
պտպատ, մամատ ալ քըհաւնի՞ն մի»:

Համան միթիւրս ինկաւ աղլի Մոսկոֆցի խաղախ կինի-
մարթոց խօսիւրը ու փիրէս էլլաւ:

— Ես հաւնիմ չէնէ՛ պապայիս մամայիս հաւնածը կու-
զի՞մ օր. նոցա պա՞նն է իմ խըսմէթիս մէջը մատ խառ-
նելը. սիրտըս թօ չի հանին չէնէ՛ առանց նոցա հալ կըլամ
պէհ տալու..... Սն չէ ամա՛ տեղով կիտի՞ս որին ակօղիկն
է, ասի:

«Հապա չիտի՞մ. ես ալ չկիտնամ՝ նը՛ վով պիտի կիտնայ»,
ասաց Ասվատուրը:

— Էտե՞, որինն է, ասի:

«Որի՞նը պիտ լայ. հէ՛պէթ իմնն է», ասաց Ասվատուրը:

— Ի՛, խօթթ կասիս, Ասվատուր-ա, չէ՞նէ շախա կանիս:

«Աս ի՛նչ հօրս ցաւին շախան է, որ խալխին ակօղիկը
իմնն է, ասիմ հէ՛պէթ իմնն է. Անուշս է-տա՛, չիտի՞ս ինչ»:

— Առչի ժոււմ լաւծս է, ասի, անուշն ալ ինչպէս վայ-
լածք անուէն է Անուշ... Թամամ վարթէ կիւլէնկիին պէս
անուշ է: Հապա մէկալը, հետը քալօղը,—քաշվիցայ չիւրկի-
նը ասելու որին ակօղիկն է:

«Հետը քալօղը, ան աղայիս,..... ին ակօղիկն է»:

— Հէշ լաւծ չէի ատպէս տեսօք ակօղիկ ունենլլաւ, ո՛ւյ
մունճ կըռիմ մարթ իս, էղիլ է. շընտրիս տեղը չէ՞ քեզմէն
մախտուիչ կօխեղ անունելը...

«Ա՛տոր Հէսապը եթկէն կընայինք, ասաց Ասվատուր-ան. շինտը էրթանք մեզի Հանթիպինք, կուզին, խուժուռը Հեռու չէ՛. քալէ՛, թալիքէս նստինք, մէկ պահը քը Հասնինք»։— Ես խայիլ էղայ։

11.

Խօրթ օր՝ խուժուռը Հեռու չէր, մէկ մինութիւն մէջ Հասանք։ Ասվատուր-ան հրամայեց պերելու ինչ-ասիս զաքուսքա՝ չիլիմ, տունի էրեշկիկ, տունի պէնիր, կարաք, խայմախ, տիլիմ-տիլիմ կուռտած պուկից Հասն ալ մէկ փիթիլքա կարմիր կինի ու էրկու ռումքա։

Ես կաւաթին մօտիկ չէի ամա՛ն ան օրը, Անուշէն ազիւլ խաթնին Համար էփպէյի պան խմեցի. չիտիմ օխտնո՛ւմ փիթիլքան էր որ պարպիլ էինք, չէնէ ութնում օրը արթըն մութնելու վըայ էր. խելքըս աղէկ սցէն պաշայիլ էր ման քալու։ Օրիս մէջ տահա ատպէս քէֆը էղած չէի։ Խտա արալըխը ազպարէն պամալվա էրկու ախչիկը անցան ու մէկ ուրուշ տուռէ նիս մտան, պէլլի էր որ սուրփ Խաչէն քուքային։ Խըփրո-խըփրո սամավարն ալ պանվօրը նիս պերեց, չուքի չայի ատէն էր։ Աղապալին Հանած խաղը միթկըս էկաւ։

Չայ ասածըտ խիստ աղէկ պան է,

Պէհէզուր մարթուն ռահաթ կանէ։

Մէմալ նայիմ, տուռը կամացուկ պաշվիցաւ ու չէմքին վրան, չայով փատնոցը ծեռքը. աղլի տեսօք անուշը երեցաւ ու շիտակ դէպի մեզի քուքար. ամօթէն էրիսը ալ վարթ կըտուիլ էր, խանճըխը տահա աւելի տեսօքցել էր։ Խ՛նչպէս առի չայը, ի՛նչպէս առչէիս սթօլին վրան տրի՛ չիտիմ. անխատար կիտիմ օր՝ ինա մինութին խելի պէս պան էի։ Չայը տըվից ու կնաց ախչիկը։

— Ասվատուր-ա, ասի, իտա Անուշը խօթթ քու խտիր ախչիկըս է։

«Հաճե՛ խն՞ իս, չէնէ մարթ քըխւեցունուս», ասաց Աս-
վատուր-ան. «խմբս չելար նը, ինչո՞ւ պիտ ասէի քի՛ իման
է. հէպէթ իման է, որի՞նը պիտ լա-որ».

— Ինծի կուտաս, ասի, ամբնչնալէն:

«Ինչո՞ւ պիտի չիտամ օր, տունն որիմէ՞ն պակաս լեվէնտ
իս, հէպէթ կուտամ. ամա՛ հրկու-իրեք կաւաթ փունձ
չիխմած՝ ատօր կալաճին չուզեմ անկուլ»:

Երկու-իրեք կաւաթ փունձին տեղը տասը-տասնըհին-
կական զարկինք. օտան պաշլայից չորս-քովս ման-քալու.
կուլիուս մէջը տո՛ւվ տո՛ւվ կանէր. անկաճ-քօքիս ու ճակա-
տիս տամարները մատիս հաստուլթինօվ ուռիլ էին:

Ինս, խապախէն էլլած, աչկը շաշի-մաշի նայելէն, քէն-
թէո-մէնթէո քալելէն մոժիքը տեսի՛լ իս, որ կերթայ
կերթայ՝ վար կիյնի, կերթայ-կերթայ՝ վար կիյնի, ու կայ-
նած տեղը քուն կըլանը՞, — ես ալ թամասմ ինիվօր կըլմա-
նէի ան իրիկունը:

Սէօզտէ միսափիրներ ծան տըվիլ ին, տէրտէր տիրացու
էկիլ ին ու աղէկ սօյէն նշանս, ինչպէս որ ատէթն է նը՝
կատարվիլ է, ու եթէն մեղաւորիս առօք-փառօք, իրիկու-
նով, տուն ճամփիլ ին: Ամմա ես մէկ պանէ խապէր չիմ:
Իտիպէս ալ փատլէցուլթին կըլա՞յ:

12.

Մէկտըւմ օրը կըլսիմ օր՝ ի՞նչ լըսիմ. աղլի չերքին
ախչիկան հետ է հղիլ է նշանվածս: Ուռուֆ կըլամ: Պա-
պաս մամաս մէյտան կէլլին, աէր էլօղըս կըլան, հօքւոր
դատարան, մայիսրաթ խընթըրինք կուտան. ամա մէկալ
սէմթէն ալ խուլթուռձի Ասվատուրը կըտնկըվի քի՛ «օրթիտ
ինքը էկաւ, ախչիկանը իրեն աչկով տեսաւ, պէթէր հաւ-
նեցաւ, մարթ նարան զօռ արած չէ՛, պէհն ալ իրեն կամքով
տուվից (տաքա մի ասիլ օր իմ անունովս տէլլալէ էլմաս

մատնի առիլ ին ու ախչիկանը մատը հաքուցիլ ին). հէկըլը՝ շինտէնկէրի Ասծու անունով էղած պանը հո անելու... պէհը հո էղած ախչիկան վո՞վ պիտի առնէ... մախսումին առանց տանակի մորթել կուզինք... պէհը կէս փսակ է... Ասին շտէ իրենց ասելիքը: Ես ատ ամէնը կ'օշի չէր առնէի ու պէհը հո անելուն ճուր-ճարակը կուկուտնէի ամա՛ իտօր ճէմը իրեք հարուրնոց մէքամ փաքէթ չէր մի—մէ՛խք օր պանին մէջը պան մտաւ:

Պէհէս իրեք օր անցիլ էր. խանութս նստիլ իմ մէմալ նայիս՝ իրեք կող պոյը մէքամ մնողալը, փալապոյըն մարթ, ծեռքը խալմուխի խամչի պոնած՝ խանութս կումուտնէ. «ես, կասէ, Անուշին ախպարն իմ—սիրտըս շըրճ վ արաւ—ինծի երլսըճի Կէօրք կասին, կասէ: Տուն էղիլ է պէհէն հո քաշվելու միթկ ունիս. ամա իսա խամչիս տեսա՛ր, կասէ ու շմութ շմութ պատին կըզարնէ, իսա խալմուխի խամչիս կըռնրիկտ վրան ուսկուլի պէս կըզկըզ կանիմ, ամա կէնէ եախայէտ վազ չիմ քալ. նայէ՛, մէկ շափաթ քեզի վատէ կուտամ. փսակվեցար՝ փսակվեցար, չի փսակվեցար՝ եախայէտ կըպըռնիմ, խամչիլամիշ անելէն ժամ կըտանիմ քըփսակիմ, ու խամչիլամիշ անելէն ժամէն տուն կըպերիմ, քըհանվեցնում ու քուրօջ ծոցը կըպառկեցնում. կըլսիս: Ինծի երլսըճի Կէօրք կասին»:

Երլսըճի Կէօրքին վերայէն պէլլի էր, որ չէքի ասօղ, անօղ ալ էր: Նընտըիս ես ո՞ր քարին, ո՞ր պատիմ տամ կօլիս: Լայլամ, մէկ շափաթէն, սուս փուս՝ հարսնիք արինք, փսակվեցանք. աս օրվան օրս ալ ութը զաւակի տէր իմ, հինքատ ալ թաղիլ իմ: Երեքքը ան չէ, որ ես աշխարքիս էրեսը էնկ-չիրքինին, էնկ-ալէվալէին, էնկ-չիսիրածիս վրան փսակվեցայ. երեքքը ան է որ՝ վարթէվօրին իրիկունը, եփօր ես Սուփ Խաչ էի ու Ասվատուրին տունը ինքս իմ ծեռքովս խըամէթս քըփակէի, մամաս, հիւանտ-հիւանտ խնամի քըլսրկէ*** աղային տունը ու նարա ախչիկանը Մարթային

(իմ տեսածս նա էր հղիլ է) ինծի համար կուզենայ, ու
 խնամին խունտում-խունտում խապէր կրպիւէ քի՛ խայլիլ
 ին։ Երէջքը առ է շտէ։ Է՛յ, ինչ ալ լանը։ Երնտի անցիլ է,
 կնացիլ է, տուն կուլխուտ հազար վայ ալ կարթաս՝ ի՞նչ
 ֆայտա։ Նէտէն սօրա։

Առ օրվանէն էտե վարթէվօրին անունը որ կըլսիմ՝ կի-
 տիմ քի մահըս կըլսիմ։

ԱԽՏԱՄԵՐԿԵԱՆ։

ՍԱՏԱՆԱՅԻ ՕՁԻԼ.

Թիֆլիս էղած-իքէնըս, մէկօր հոնի վարի սօխախներէն կ'անցնէի: Մէմալ նայիս քիթիս մէկ պէթէր քէշ Ֆոտ կ'պաւ՝ Թամամ հոտած հաւկիթի, ես մեր տեղի արապախախսիններուն տակէն վազած չերքինային Ֆոտը, — քովը մօտկրնալու բան չէր, մարդուս խաֆային կըզարնէր, սէր-սէմէմիշ կանէր: Իտա արալըխը քովէս մէքամ կուռձի է, չէնէ խըզըլպաշ է, չէնէ ի'նչ հօրս ցաւն է՝ կանցնէ, անխատար որ հայ չէ. գէրէ հոնի հայը ամեն բանով ալ կուռ-ճիին ու խըզըլպաշին կըմանի, անխատար որ՝ ասոնց աչքերը կատղած կալերու աչքի կըմանին, ամա հայինը, ինչպէս կիտիք նը, Թեկարան օջիտարի աչքի կուգայ — եու-վաշ, վախկոտ: Ա՛յ, ի'նչ ալ լանը:

«Իսա ի'նչ բան է, հարցուցի. իսա գէշ Ֆոտը վճռտիսէն կուգայ»:

— Ի'նչ գէշ Ֆոտ, ասաց աղլի մարդը, աստեղ գէշ Ֆոտ կո'ն որ. աս մեր պաղնիքին Ֆոտն է. Թիֆլիզի կոված պաղ-նիքի ջուրին ջուր կհասնի՞ որ, աւելցուց նա. աս ան Ասծու օրթնած ջուրն է, որ աղամօրդուս ամեն ցաւը, ամեն հարա-փարան կ'աղէկցունէ, անարատ կանէ:

Ես չօխտան լսիլ էի Թիֆլիզի պաղնիքներուն ջուրին գովասանքը, ամա, ի'նչ մեղքս պայիմ, տահա հէ՛չ փռօպ արած չէի. «հօտած ալ լանը, ասի միտքիս մէջը, մէմը էրթամ նայիմ՝ ի'նչ սոյ պան է»: Քսան քապիկ տուվի, նեւ մտայ. նոմայ մարդիք կային, ալայն ալ աղիաթներ. հանվիլու օտան պէթէր ծանտո. Ֆոտ էր՝ չիտիմ իտա

աղտոտ մոենտառներուն կովտաններէն էր, չիտիմ ջուրէն էր, պահը-մէմը սիրտս ետ կուզէր գալու, թուքըս կուլ-տալէն տառհալաթ կրցայ փըխսըս ետ տանելու: Ալըշմիշ չեղողին պէթէր կաննելու բան է: Ինչ մեր հալիին տապահաններուն քովէն կանցնիս նը՝ ինչ Ֆոս կուգայ քիթիդ, թամամ ատ հօտին կուգար. մեր աեախօրներու, եա մեր սալկաններու Ֆոտը փառք է տարա տիմաց: Ախպար՝ սուտ կալաճի պէտ չէ՝ կէ՛նէ մեր Նախջուվանը, կէ՛նէ մեր Նախջուվանը. մէջը մէկ քանի եօըրխսըզ բան, մէկ քանի եօըրխսըզ մարդիկ չելային նը՝ մեր աեղին տեղ կհասնէր: Նըհաւառա՞ք, մէկ-էրկու շաբաթ ու կեցայ խա կոված Թիֆլիս քաղաքը՝ ալայ-մալայ եապանի մարդ կտուեցայ: Փամբլը, մեր նախջուվանցիին պէս հալս կայ ու աշխըքիս էրեսը, տառըմ մէկ քանի ճիւնապէթներ գէշ կասին մերոնց, ես նացա ասածը կուզեմ ուր:

Եբուր լըւացվելու օտան մտայ-նը՝ առջի մէկութ հէ՛ մէկ պան չի կրցայ տեսնելու. ջուրին պուվը ու լըվացուողներուն քրտինքը սաղ աշխարք փովել էր. ուստաններուն ու հալսին շամաթան մարդուս անկաճը կըխուլացնէր. «փիւ-իւ-իւ—թա-ա-ա, փիւ-իւ-իւ—թա-ա-ա» կըլսվէր պահը մէմը. ատ կօյեա ասել է քի՛ Ֆօթան հաղիւր արէք՝ մարդ պիտի էլէ պաղնիքէն: Հալուղին քովը մէքամ պարասլ տեղ կար, առի չէլէքը ու դնացի նստայ: Ուստանները ալայը բանի վըայ էին, իմ վըաս նայող չի կար, մէկմէքամ ճանչլոր չի կար. հալուղէն չէլէքովս ջուր առի ու պաշայեցի կովտայիս վըան ուլելու: Իտա արալըխը մէքամ մարդ մօտկըցաւ ինծի ու տահա բարեւ չի տուված հարցուց.

— Տուն Նախջուվանէ՞ն իս:

«Հա», ասի ու սուս կեցայ. չուղէի աս չըճանչըցած մարդուս հետը խօսքի պըռնըվելու: Մարդը եախայէս վաղ չեկաւ:

— Զօխտան է հոս իս, ասայ:

«Ձէ», ասի, և նորէն հաժմեղէն ջուր առի ու պաշլայեցի վրաս ուղիւրու, ու հէջ չի նայեցայ աղլի մարդուն վրան, որ թէզ քակվի ինծիմէն. դէրէ, վո՞վ գիտէ, ասպար, ատ սոյ մարդիք մեզի պէս խաղեր կը խնտոնին, որ խանաթներս փետին, ապուլ տան. վրայէն ալ կերևար, որ ատ սոյէն էր, զէրէ պէթէր լաճազան էր ու ինծիմէն վազ գալ չուզէր:

— Թէ՞զ պիտի էրթաս տեղդ, հարցուց:

Ես չի լսողս հղայ ու վերա ջուր կուլում վրաս:

— Թէ՞զ պիտի էրթաս Նախջուվան, հարցուց նորէն:

«Նայինք», ասի, էլլա տեղէս, դընացի մօտկըցայ ուստային, սանքի լուվանալ տալ կուղիմ ինծի:

Մարդը հտեհէս էկաւ: «Մեղայ-եասծու-մեղսց, ասի միտքիս մէջէն. աս ի՞նչ պէլայի հանդիպեցանք, աս մարդ չէ՛, տիղ է՛», ամմա՛՛ հաքէն տեսայ որ՝ տիղէն ալ պէթէր է հղիլ է:

Խօսքս տառցուցի ուստային ու «հաճէ՛, ասի, թէ՞զ պիտի խալխիս, ինչխատար ատէն է կեցիլ իմ, քեզի կընայիմ. նէ-պէթը կ'ը ինծի պիտի հասնի»:

Մարդը կօռելի պէս վրաս նայեցաւ. պէլլի բան էր, որ ասածս հասկըցած չէր, զէրէ նացա կալաճի՛ն մերինէն մեծ փառզ ունի, ևս ալ նացա լուզուն չիտիմ. հայնակը ձգեցի, պաշլայեցի ռուսնակ ասելու. ճիւնասպէթը ռուսնակ ալ չիտէ. թուքի, գնացի տեղս: Նայիմ՝ աղլի լաճազանը կէնէ հտեհէս կուգայ: Էրեսըս ամուրցուցի, տառձայ տարան:

«Ռ՛վ մարդ, ասի, տուն ինծիմէն ի՞նչ կուզես, վա՛զ արի, փաժալըսթա, հախայէս»:

— Ախպար, ասաց ինծի, ինչո՞ւ սիրտըդ կելէ վրաս. ես ալ հայ իմ, տուն ալ հայ իս, տուն ինչո՞ւ ինծի կըքշես քովդ, մինք մէկըմէկու խայթայ պիտի մօտկընանք, մէկըզ-մէկու հարարմ անինք ու պաշլայեց կալի շարականները:

Մենք գիտինք ատ սոյ սուտ-հայութինը, որին վերջը աս էրկուսէն մէկը պիտ լայ՝ ևս փոխ պիտի ուզենայ մէմալ

ես չի տալէն 25—50 մանէթ, ես դիմացող մէքամ չեղած ու չըլլալու վարժատունի ստորագորութեան թուխթ պիտի դնէ: Ատ ֆէնտերէն չօխտան պէզմիշ էղիլ ինք նախ-ջուլանցիներս:

Ես սուս կեցայ, բան չասի, «պէքի՛, միտք արի, կասէ, կասէ ու ետքէն ինքնիրէն վազ կուղայ ու կերթայ բանին»: Ամմա՛ Հէսապս եօռըխի չէիսու, աս ուրուշ սոյ ճանապար էր:

— Նախջուլան, ասաց, շմտ հայ կայ:

«Համպրած չիմ», ասի կարծ:

— Վո՞վ է ձեր կօլօվան, հարցուց:

«Անունը միտքէս էլլիլ է», ասի:

— Դմտ ժամ ունիք, ասաց:

«Վեց, չէնէ օխտը, տեղովը չիտիմ», ասի:

— Քանի՞ տէրտէր ունիք, հարցուց:

«Վո՞վ նացա համպրիլ է, կայ-շտէ էփպէյլ»:

— Աղէկ վարժապետներ ունի՞ք, հարցուց:

«Ունինք», ասի:

— Անունները կրնամ ասելու, հարցուց:

«Զառըխեան ունինք, ասի, Գալստեան ունինք, Մարտիրոսեան ունինք, Զարիֆեան ունինք, ես ի՛նչ կրտնամ, պէտք էղածին խտտար կան, պէքիմ աւելի ար:

— Զեր տղաքը նացա կըսիրի՞ն, ժողովուրդը կըսիրե՞, աղէկ կըսորվեցնուն նաքա:

«Աս ի՛նչ է, ասի, փիրէս էլլէլէն, տուն ինծի տափո՞ս կանիս - ինչ է. ինչո՞ւ է իտա հարցումներդ. չէնէ՞ միտք ունիս».....

— Հապա՛, հապա՛, ասաց մարդը, խօսքըս կըտուէլէն, ես հեքս թէզով Նախջուլան պիտի դամ:

«Քաս նը՛ ի՛նչ պիտի անիս», հարցուցի, աչքիս ծարով վրան նայելէն. շիտակ նայել չուզէի, զէրէ պէթէր դանկու էր դունչ ու պուռունկը. աչքերն ալ ինա թէզ թէզ կըփա-կէր-կըճանար-նը՛ ախա՛յը, սուտ չիմ ասիլ, կեցած տեղը.

մէքամ շէպէք - մայմուն էր, — ագամորթու սիւրէթ չէր սիւրէթը: «Գասնը՝ ի՞նչ պիտի անիս», ասի:

— Ես, ասաց:

«Հա՛, տուն, ասի, եբոր վարժապետ լալ կուզիս նը՝ նա-
Ֆիլէ կուզաս, զէրէ մեր տեղը վարժապետները շունէն
շատ ին»:

— Ես տտ սոյ վարժապետներէն չիմ, ասաց:

«Տուն ի՞նչ փռէամէթ պիտի սորվեցնուս», Հարցուցի:

— Փռէամէթ ի՞նչ ասել է, չիմ Հասկընալ, ասաց:

«Ծիւնապէթ, ասի, չիտիս - ինչ փռէամէթ ի՞նչ ասել է,
շտէ խօսքի վըայ՝ սթօռիա, առիւսմէթիք, եակոաֆիա,
պուլկաթիւսիա»:

— Կէնէ ասածդ չի Հասկըցայ, ասաց:

«Ատ ի՞նչ վարժապետ իս տուն, որ քու սորվեցնելու
բաներդ չիտիս, ասի. ան այբ-բեն-դիմ-գան մեր կինիմար-
դիքն ալ կըսորվեցնուն մեր մանտո տուղոց»:

— Պարզ ասա՛, ասաց, ի՞նչ կուզիս ասելու:

«Ասկից ալ պարզ բան կըլայ որ, ասի. քեզի փռեամը
Հայնակ կասիմ ու տուն տուղոց ի՞նչ պիտի սորվեցնուս»:

— Ես, ասաց:

«Հա՛, տուն», ասի:

— Ես ինչ պիտի սորվեցնում, Հարցուց մէմալ:

«Մեղայ-եասծու-մեղայ, ասի, Հէլպէթ տուն, իսա ուս-
տան չէ՛ իսմ».

Խօրդքի ատ արըլըիսը ուստան մօտկըցաւ ինծի՝ ծեռքը
պոնած սապօն, քէսա, ճամթաս, ինծի պատկեցուց ու պաշ-
լայից իրեն բանը: Քանի որ ես մէ՛մը մէջքիս, մէմը փորիս
վրան ռահաթ սոյէն պառկած՝ պաղնիքին քէ՛նը կանէի նը,
աղլի մարդը ասպէս ասաց.

— Իմ կիտցած բանիս Հէսապը կայ որ. ես կըկրնամ սոր-
վեցնելու Հայնակ լուզու, զիրոց լուզու, Հայի պատմութիւն,
ասվածաբանութիւն, տրամաբանութիւն, ժամի պատմութիւն,

ճարտասանութիւն, թուաբանութիւն, աշխարհաբանութիւն — հէջըմաստ տասը-տասը հինկ չեշիտ բանութիւններու անուն տուվից:

«Դասխատար բանի անուն որ տուվի, ասի, մսխըլի առնելն, վոճտեխ, որի՞ն քովը ու ե՞ր սորվիլ իս, և կամ խատա տար բան խմացողը, Ասվածդ կըսիրիս, իտա դունչ ու պոռնկը կունենայ, ինչպէս որ տուն ունիս նը», — սիպէս փռեամը էրեսին ասի. զէրէ ինա ահնքարդութիւն կասին նը, մեղայ-կասծու մեղայ, չքփ, չքփ կըկաթէր խա հերկէլէին էրեսէն:

— Տուն կասիս քի-խիշ, վուաեխէ՛ն ես ե՞ր, ես ո՞րին քովը սորվիլ իմ: Ինծի պէս մարդուն սորվինալ պէ՞տք է որ, ատ ալայը առանց խելք մաշելու ու սորվենալու հոս է, ասաց ու մատովը ցուցուց ճակատը: Ու քիչ մը ատեն սուս կենալէն ետքը, նորէն կցից. — խօջք մարդուն սորվինալ պէ՞տք է ինչ. խելքը որ կայ՝ ինքը իրեն ուսում ու գիտութիւն է: Ես կեանքիս մէջ մէկ վարժատուն էղած չիմ ու մէկէն մէկ բան սորվեցած չիմ, իմ ալայ գիտցածս հոսէն է, ասաց ու նորէն մատը տարաւ ճակատին: Մէկ բան կայ աշխարքիս էրեսը, որ ես չիմանամ. ես գիտիմ տղաք մեծցընել, ես գիտիմ ֆայտալը խրատներ տալ հալիին ու խելք սորվեցնել. ես գիտիմ ֆողադործութիւն, ես գիտիմ ցան ու օրախ անել, ես գիտիմ կաթ կլթել ու պէնիր, մածուն, կարագ խորդել, ես գիտիմ չրախ թափել, ես գիտիմ սահաթ խորդել, ես գիտիմ հիւանդ աղէկցնել, ես գիտիմ տուն խորդել, ես գիտիմ պաղչա ու պօսթան մէյտան բերել, ես գիտիմ խալի կործել, ես գիտիմ մեղու ու էպրշումի ձուձու պէսլէմիշ անել. տահա՞մ կուզես, — ես մէքամ գիրք շարադրիլ իմ (աճափ կըկրանում մէկ միամիտ մարդ, որ առնէ տպէ), ատ գիրքովը հային կըսորվեցնում ինչպէս պիտի անէ, որ հէ՛մ ինքը տօխսան տարի ապրի, հէ՛մ ալ 1200 հոգի օրգիք, թոռեր, ծոռեր ու ծոռին թոռերը աչքովը տեսնէ: Լանա ինչպէս մարդ իմ ես:

Պաղած պուլ կտուած էրեսը կընայիմ, չիտիմ ինծի՞ խեղի
կիտէ, չիտիմ ինքը զինձիլ զարնելու խեղ է: Չէ, ես ծեղի
կըհարցնում՝ անկաճնեղովդ որ մէկին պերնէն սիպէս բա-
ներ լսէիք՝ ի՞նչ կասէիք, ես ի՞նչ միտք կանէիք: Նառլա-
թան կասին նը՝ շառլաթանին էնկ պաշը տա ճիւնտպէթն
էր: Երեսը նայեցայ՝ աճափ, կասիմ, շախմ կանէ, աճափ
մսխըլը՝ կառնէ ինծի, ամմա չէ. էրեսին վրայ ու աչքերուն
մէջը խնդալ չէր էրենալ, զաթօ չտրմիշ արած, խաղցու-
ծաց խելքը պէս-պէլլի կերևար: Իմացայ որ առջևըս կայ-
նած է խէնդուլիկին մէկը, որ ասօր չի լայ՝ վաղը, միւսձէ-
րէթ, խեանոցը պիտի տեղաւորցուի: Քիչ մը տտէն սուս
կենալէն ետքը, հարցուցի.

«Տուն ի՞նչ գվանի ունիս»:

— Զիմ հասկընալ, ասաց:

«Զվանի ալ որ չի հասկընաս նը՝ ի՞նչի պէտք պիտի գայ
քու գիտցած բաներըդ»: Ետքէն դարձայ իրեն ու «Այդեա
ասել կուզիմ, տսի, տուն պաղիւրկեան իս, չէ՞նէ զէնեաթի—
տէր իս, չէնէ՞ տէրտէր ես տիրացու իս, չէնէ՞ վայեննը՞ իս»:

— Հա, կոյեա կուզիս իմանալու քի՞ ի՞նչ կոչումն ունիմ—
հա: Ես խարապաշ իմ:

«Ատպէս է նը, տսի, արապայիդ արիշները դէպի ես տառ-
ձուր, Նախջուվան մի՛ դալ, չէնէ քաղցած կըստտիւս. զէրէ
հոն մէքամ Եփիփան - աղա ունինք, որ իրեն համար գէ-
նիաթ արիլ է՝ չորս ամիսը մէմը խարապաշներուն կոլօխը
պատուելու ու քաղաքէն ճառէզով փախ տալու»:

— Մինք ատ վերջը կընայինք, ասաց խարապաշը, սիթթէ
տուն ինծի ասա՝ ձեր տեղը թիթե խելքով հայեր չի
կան-ինչ:

«Բանի հաղարը կուզես. եբոր Նախջուվան թիթե խել-
քով մարդ չիլայ՝ հապա վուտեխ կդանրվին նաքա»:

— Զեր տեղը կոխ, շամաթա չի՞ սիրիլ ինչ հալիւր, հար-
ցուց նորէն խարապաշը: Եբոր ատպէս է նը՝ Նախջուվանին

մէջը ես չէքի հաց, հապա փառաւոր տուն ալ, անհէտապ բարեկամներ ալ, փառք ու պատիւ ալ, հարկինք ալ ու սիրտիս ամեն ուզեցած բանն ալ կրկանում, թէք որ, ինչպէս ասիր նը, Նախջողովանին մէջը անպակաս ըլլային թեթեւ խելքով մարդիք ու կռիւ-շամաթա սիրողներ, ու չէքի ազա Նփրփանըդ իմ կօլօխս կըպատուէ, հապա ես նորա կօլօխը փորէն կակող կանիմ. իսա խօսքս միտքդ պայէ, ասածս ասած է:

Ասաց ու դնաց: Ես ալ հաղվեցայ, դնացի օտաւս, պառկեցայ:

Մէկալուամ օրը, իրիկվան սէմթ, դնացի Ալէքսանտրօվսքի պողչան, նօմայ մարդ՝ էրիմարդ, կինխմարդ, հայ, կուռճի, խրղըլպաշ, ռուս, առաջ ու ետ վօլթա կանէին: Մէմալ նայիս մեր Նախջողովանցի Պ. Ս. որ հոն հայնակ կաղէթ կըդրէ նը՝ տիմացս էլլաւ:

Պարււ—Ասծու պարին:

«Ձեր տեղը ի՞նչ կայ, ի՞նչ չիկայ»:

— Փառք Ասծու, ասի, սող սէլամէթ, կտպրինք շտէ մեզի համար:

«Ի՞նչ կանէ մեր Օվանէսը», հարցուց:

— Ի՞նչ պիտի անէ, ասի, քիթին մէքամ կապուտ կէօղլիւք թախմիշ արիլ է, ատէն-ատէն կռիւ-շամաթա կըվերցունէ, ատէն-ատէն ալ ածըռմանք խապէրներ կըհաղերէ կաղէթիդ համար:

«Շէն կենայ, շէն կենայ, ասաց Պ. Ս. մէքատիկ իւմէտս նորա խաղէմին վրան է... Ան չէ ամա, լսի՞լ իս, մէքամ խարտապաշ պիտի գայ Նախջողովան»:

— Հոպա, հապա, ասի, էրեկ ռաստ էկայ նարան պող-նիքին մէջը: Ի՞նչպէս մարդ է, իրէն տատծէն՝ ամէն բան զիտէ. խորդ է իտա: Ուտեխէն էկիլ է:

«Նարա կիտցածին համար քեզի խախատար ասիմ՝ կ'օղտէ,

ինա չինիի խանութը որ եանդըն իյնի ու խանութպանը, լեզին պատռած, պաշայէ մէջն պարին վերա տանելու ու տուս թապելու, ետքէն ի՞նչ կերպարանք կունենայ նարա պարին. փորը՝ պատռած կռափին, քիթը կոտռած չայնիք, փշրած ստաքան, կոթը ելած ումքա, ճաթած փլապաթին, կէամակէս էղած սուփնիք,—ամէն չէշտէն կայ ամա՛ մէկն ալ սաղ չէ՛, մէկն ալ եարարի բան չէ՛: Թամամատ պէս է խարապաշին գիտցածները. շատ բան պաշայիլ է, ամա հէջ մէկն ալ կօլօս բերած չէ՛. առանց ծարի, առանց կօլօսի, անկատար, ծուռ-մուռ, եանլըշ ու մեծ փայն ալ ալայ-մալայ սուտ: Ասպէս է ձեզի գալու խարապաշին գիտութիւնը: Երնտրիս նարա վով էղածը կուզիս իմանալու. հանա նարա պատմութիւնը: Խամազութիւնով, պամպասանքով Երուսաղէմի փիթուն հայ ժողովրդին ոտքի հանից հոնի պատրիարքին դէմ ու քաղաքին մէջը մեծ շամաթա վերցուց: Պատրիարքը շատ համբերից, շատ համբերից, ամա վերջը-վերջը, ճարը հատած, կանկառովեցաւ փաշային. փաշան ալ սալտաթնիս խրքից, ոտքերէն, ծեռքերէն, կօլօսէն պռնած, պաճախ-պաճախ վերուցին տարին Եաֆա. Եաֆայէն ալ կէմիի մէջ նստեցուցին, քշեցին: Աղլի կէմին մեր լոռնան խարապաշին բերից, Ստամպօլ ձգից: Ստամպօլ ուտին հազար չէշտ մարդ իրեն համար ուհաթ կկենայ ու ու մէկն ալ նարան աչքիդ վրան ունք ունիս չի ասիլ, մէտօմը ատէն մընալէն ետքը, մեր խարապաշը պաշայից իրեն կըովոտան բնութքը մէյտան հանելու, աս որ տեսան, հարուաւոր ու հաղարաւոր մարդիք թօփ էղան, կատղած թափեցան մեր շամաթաճի խարապաշին վրան, եռմրուկներով, թէքմաներով աղէկ մը տրօրեցին (հոնի համալները պէթէր սիրտոտ ու զօւպա մարդիք ին, կիտիս) ու փախ տուվին քաղաքէն. «մէմալ քեզի տեսնինք-նը, ասին, ոտքերդ կըկոտուինք ու կօլօսըդ կըպատուինք». նստեցուցին մէքամ էշէկի վրայ ու Եջմիածին ճամփեցին: Եջմիածին ալ տեղը

Հանդարտ չի մնաց մեր խարապաշը. հոնի աշկերաներուն ֆիս-տալէն, ֆիս-տալէն ոտքի հանից տեսուչէն դէմ, եպիս-կոպոսները իմացան ու ըսովէն ճամփայ դրին դէպի ձեր Նախջու վանը, Թաճմին անելով, որ ձեր Եփիփան աղան նարա հախէն կուգայ: Ասպէսով-շտէ ատ Թէյֆէ պարին ձեր կուլիուն փաթթեցին: Գանը՝ կըտեսնուէք ի՞նչ ճանա-վար է. առաջուանէ քեզի ի՞նչ ասիմ:

Մէտօմը տաՀա կալաճի արինք. ուշկէկ ատէն էկայ օտաս, պառկեցայ:

Տաբաթ մը մնացի Թիֆլիս ու դարձայ Նախջու վան:

Մէկ կիրակի, սապահ թան, ժամ էր թամ, ասի, զէրէ ջօխտան դնացած չէի: Գնացի Լըսաւորիչ: Նես մըտած-չի մտած, ի՞նչ տեսնում՝նը աղէկ է, մեր չիչակ խարապաշը վրան փիլոն առիլ է, կուլիուն հալի Թօփ արիլ է ու նացա քա-լող կասէ ու խրատներ կուտայ: Խօսքը խօսքին հանա նարա քարողը, անխատար որ՝ ես ծարին չի հասայ:

Օրթնեալ ժողովուրդ՝ իմիշ, ձեր տէրտէրները ժամ գալու Թէմպէլ ին, ատպէս բան կը լսոյ մի, դուք մի՛ վախնաք, աղէկ սոյէն ծեծեցէք նացա ու փախ տուվէք ժամէն:—

Օրթնեալ ժողովուրդ՝ դուք կուղիք լիւպիլէ անելու մէկ շարադրողի, ամա ես տեղով կիտիմ, որ նա, Աստուած վերը վըկայ, ինքը շարադրած չէ, հապա ալայը արասնակէն Թարգմանիլ է ու ձեզի կըխաբէ, ատպէս բան կը լսոյ մի. չի լայ որ դուք ատ մարդուն լիւպիլէ անիք, ստալներդ մեղք է:

Օրթնեալ ժողովուրդ՝ ձեր սայեախլուները խանութէն Թանկնոց Թուռնիւռներ կըդնին ու տեսօքնալու համար էտեներուն կըկսալին. ատպէս բան կը լսոյ մի: Ես ձեզի սորվե-ցընում աժանիէկ ունենալու ձեր կնիկներուն զարդարանքը. խասապ խանութէն մէկ-էրկու քապիկ տուվէք ու առէք կովի փուշտուկ ու տուվէք նացա. Թող էտեներուն կապին

պաղարէն գնած թանկնոց թուռնիւռին տեղը: Զէմ բնական
գեղեցկութիւն կուտայ նաղա, Հէմ ալ աժան կրնտի ձեղի:—

Օրթնեալ ժողովուրդ՝ դուք գէշ ատէթ արիւ իք էրթալ
կլիւս ու կլիւսին մէջը թուղթ խաղալ, հարուրներ տար-
վիլ և ատպէս էկէմիշ ըլալ. ատպէս բան կը լայ մի: Ես
ձեղի սորվեցնում աժան կերպով էկէմիշ ըլալու. գնեցէք
մէկ-էրկու օխայ քէչէպուշնուգ. իրէն կէրէք ու կուտը ճէ-
պէրդ լըցէք: Եփոր սիրտերդ նեղանայ նը՝ ավուճ-ավուճ
հանեցէք կուտը ու թէքմէճիթ խաղացէք, ամա ստակով
չիլայ ձեր խաղը, հապա տարողը տարւողին իրէք տապաւ
քիթէնթոքաշէ՝, ատալ չուղիք-նը՝ տարվողը օտային օր-
թան էրթայ կայնի մէկ ոտքի վըայ ու խօռոզի պէս կու-
կուռիկու թօ կանչէ: Զէմ էկէմիշ կը լաք, Հէմ ալ ստակը
ճէպէրդ կմնայ:—

Օրթնեալ ժողովուրդ՝ դուք ինչո՞ւ Ֆունթին 60 քապիկ
կուտաք ու խանութէն կանուք կարմիր կօր պէնիրը. ատ-
պէս բան կը լայ մի: Լսեցէք ու կատարեցէք իմ խրատը,
չեք փռմընալ առէք կաթը, մէջը մայեա ապուլ տուվէք.
Եփոր աղլի կաթը կրմակըրդվի-նը՝ ձեռքերուդ մէջ աղէկ
մը կըտըցուցէք, կարմիր Ֆունթի փաթիլնը ճըղմեցէք,
ջուրը ատ պէնիրին վրան քսեցէք, էղաւ քեզի խանութի
թանկնոց պէնիր: Ստոր համար տունեսային ստակ վօթել
պէտք է որ:—

Օրթնեալ ժողովուրդ՝ ինչո՞ւ ձեր կեանքը կարճ է ու ձեր
զաւակները քիչ ին. կուղիք ես ձեղի տօխսան տարի ապ-
րեցնում ու դուք ձեր աչքովը տեսնուք Հէմ ձեր օրդոց,
Հէմ ձեր թոռերուն, Հէմ ծոռերուն, Հէմ ալ ծոռին թոռին
պսակը, ամպէս որ՝ մէքատիկ մարդը, տօխսան տարու էկած,
1200 հողի օգըւշախ ունենայ: Ես մէքամ գիրք ունիմ
շարադրած. եփոր ձեր մէջէն մէկ աստվածասէր և աղգասէր
մարդ էլլէ ու ատ գիրքը իրեն ստըկով տպիլ տայ՝ քանի
մը տարվան մէջ Լայոց աղգը հարուր միլիօնի կըհասնի:—

Օրթնեալ ժողովուրդ՝ ինչո՞ւ դուք ձեր տունին մէջը քուշուռ ու պաներ կը պայելք, եփոր տուն ինքդ էրթաս առան, քու ձեռքովդ ձիւդ ու կովիդ տակը սրբիս, ու նայա ինքդ խոտ ու ջուր տասնը, մէկալ սէմթէն սայեախլուդ ալ իրեն ձեռքով՝ գետինը ալվէ, լուացքը անէ, կերակուրը էփէ, պեխիս - չանախը լըւանայ, տուն մէմը նայէ՝ էրկուսդ ալ ի՞նչպէս տիրի ու առողջ կըլաք, ու քաղաքս 20,000, պէքիմ աւելի ալ, շահ կունենայ:—

Օրթնեալ ժողովուրդ՝ ինչո՞ւ քու որդիդ պահը մէմը Ռաստով կէրթայ. անոր աղէկը ան չէ՞, որ տուն նարան թէզ կարգիս, որ մախսումը Ռաստովի մէջ անելու բանը իրեն տունը անէ, ու ատով Հէմ գէշ ցաւերէ ազատովի, Հէմ ալ ստակը օտարին ճէպը չի մուսնուլ:—

Օրթնեալ ժողովուրդ՝ դուք ինչո՞ւ տունիպին ստակը կը վօթիք ու խանութէն սթէառին չըախ կը կընիք: Կուզե՞ք, ես ձեզի ատօր ալ խօլայ ճամփան սորվեցնում: Խասապէն առէք կովի, ամա ատկէջ ալ աւելի աղէկ՝ ածի եղ, լըէք խալկինին մէջը ու հալեցուցէք, վրան ալ նօմայ աղ ցանեցէք. ետքէն առէք խնապ ու մէկ ծարէն խօթեցէք հանեցէք աղի եղով խալկինին մէջը, մինչև անքան, որ եղը թօփ ըլայ խընսպին վրան: Ետէ՛ քեզի չըրախ, — Հէմ աժան, Հէմ աղէկ: Մեղք չէ՞ ստակներդ:—

Օրթնեալ ժողովուրդ՝ շտէ տայմա ժամ գաք նը՝ ասպէս՝ աղէկ-աղէկ խրատներ կըլսիք ինձիմէն, Հէմ շահ կունենաք, Հէմ էկէմիշ կըլսաք, Հէմ ալ ասլաճահաճոյ գործ կատարած կըլսաք:—

Եւ նմա փառք յաւիտեանս ամէն:

Եփոր ժամէն էլըն նը՝ մեր խարապաշը թէզպէհը ձեռքը, աղի իրեն քաղաքի քիվեռը քովինա, տառեացիի փասօնով կուլխուն տըրած կէրթար, սաղին - սօլին նայելէն՝ սանքի

մեզնի ամպէս խօլօք, խելքի պատկերու, Ֆայտալը բաներ խրատիլ է, որ եփոր նորա ասածները կատարինք 'նր' մի-
նուլթ - սահաթվայ մէջ հարուրների ու հազարներ պիտի
վաստըկինք:

Նարա բարեկամները՝ Մարկոսներ ու Կիրակոսներ, Կարա-
պետներ ու Հայրապետներ, Օվանէսներ ու Վարդաններ, Դա-
նիէլներ ու Մանիէլներ, Ասվատուրներ ու Խաչատուրներ,
Պօղոսներ ու Նիկողոսներ, չորս քովը թոփ հըած՝ հայ հայ
կրկրարուտէին մարդուն:

— Հայրիկ, կասէր մէկը, արի՛ էրթանք մեզնի, սայեախ-
լուս հասելէթոն քեզնի համար քո - սիրած սամսաները
խորդիլ է — եղճո, կակճո, համճ:

— Հայրիկ, կասէր մէկալը, մեզնի արի՛, ասոր, մեր կինի-
մարդը յատուկ քեզնի համար նշաստա ալուրէ, համով-
ռահամով, ճուրոտ պէրէհներ խորդիլ է. պերանդ տըրի
խէ՛ կըհալն ու վար կէրթայ:

— Իրիվանէ, կասէր իրեքումը, կինիմարդըս հասելէթ-
տէն խղմէթքեարլին Ռաստով խրկիլ էր ու Ֆունթը 65 քա-
պիկնոց ասէթոս կնիլ տուվիլ էր: Քօնեաք, շաթօ իքէմ,
շաթօ լաֆիթ, խայմախ, էմպլէի խայվար — ալայը, ալայը,
քեզնի կընային:

Աս խօսքերը լսիլէն, մեր խարապաշին թուքերը վաղե-
ցան բերնէն:

— Զարուքայէն ետքը խաֆէ ալ կըլլայ, ասաց կէս մը
շախայով, կէս մը խորդմուտէն:

— Կըլլայ, կըլլայ, ալայ բանն ալ կըլլայ, հայրիկ, ասաց
բարեկամը:

Վեց մանէթնոց հալես Ստամպուլի թիթին ալ կը լայ,
ասաց խարապաշը:

— Կըլլայ, կըլլայ, հայրիկ, ալայ բանն ալ կըլլայ:

— Իրիվան սէմթ պարապար, ես խաթունիդ հետը
թապուռէթի կընատի՞նք, հարցուց սուտ հայրիկը:

— Հապա չի՞ս նստիլ, ասաց բարեկամը, ատ սայիախ-
լուփս էնկ սիրած բանն է ու:

— Ատպէս է՛նր, ասաց խարապաշը, հայտէ էրթանք քեզի:
Ետքէն տառձաւ ու մէկալոնց ասաց՝ վաղն ալ ծեզի կու-
գամ եւ՛ յօրձուկու հացի, եւ՛ իրիկվան չայի:

— Համեցէք, համեցէք, բարով էկար, ասին քէստ ինկած
բարեկամները:

Հալին ալ, ժամին ազպարը թօփ էղած, մեր խարապա-
շին լաֆը կանէր. «Ետէ՛ մարդ, շտէ՛ քարոզիչ, կասէր, շտէ՛
հայի իսկական բարեկամը, հէ՛մ խոնար, հէ՛մ կառավարող,
հէ՛մ կիտուն-իմաստուն, հէ՛մ ալ Փայտալը: Պերնէն էլլած
ամեն-մէկ խօսքը ճէվայիր ու մարգըրիտ է: Ատպէս մարդ
հէչ տահա տեսնըված չէ՛ Նախջուվանին մէջը:

— Մէկ ուրիշը աւելըուց՝ ինչո՞ւ սալթը Նախջուվանին
մէջը, կասիս, սաղ Հայաստանին մէջ. ասա՛-տա, ի՛նչ կը-
վախնաս:

— Իրեքումը ասաց՝ «Վենետիկ ալ էղած չէ՛ ասպէս իմաս-
տուն մարդ»:

— Զորսումը, որ Լազարովին ճեմարանին էրկուտում
քլասէն էլլած ու ծխական դպրոցներէ մէկին մէջը վարժա-
պետ դրած էր, կուղէր ցուցունելու քի՛ ինքն ալ բան ու
ման կիտէ՝ «Վենետիկն ալ ի՛նչ հօրս-ցաւն է որ, ասաց, հա-
ման մեր հինգերորդ դարու հեղինակներէն վեր է ասիմ՛նը՝
սուտ ասած չիմ լար»:

— Հինկումը հարցուց՝ «Իտա մարդը գրած գիրքեր ունի՞»:

— Վեցումը պատասխան տուվից՝ «Հապա չունի՞, հէյպէթ
ունի, նա, կասին, ղէմպիլներով շարադրութիւններ գրիլ է
ու քովի դրիլ է, մէկ օր ազգասէրնէր գտնէ նը՝ ալայը պիտի
տպէ»:

— Մէջի գրածը ի՛նչ փռէտմէթի վրայ է, հարցուց
հինկումը:

— Լազարովի ճեմարանին էրկուտում քլասէն էլլածը

ասաց՝ «Ռազնը՛յ փռէտմէթներու վըսց է, վերլ'ն փիլիսոփայութիւն, վերլ'ն ասվածաբանութիւն, ամպէս որ՝ տէկմէ հալով նարան հասկընախն ալ շատ խօլայ բան չէ»:

— Մարդուն մէկը հարցուց՝ «Խաա մարդը վըւտելս վարժըվիլ է»:

— Կէնէ մեր մոսկոֆցի ուսեալը պատասխանից՝ «Ատ սոյ մարդիք, ատէթը, վարժատունի մէջ ու վարժապետի քով չին սորվենալ, նաքա մօրէ ծունունդ ասվածային շունորք կունենան ու աշխարքիս ամէն գիտութիւնները չի սորված կըղխնան»:

— Զէչ ամպէս բան կը լսայ, իշկիլէմիշ էղաւ հարցունողը:

— Հապա չը՞ լալ, ասաց պարծընալով հալիին վըան նայելէն մեր մոսկոֆցի ուսեալը, հապա մարգարէները, հապա առաքեալները, հապա մեր նախնի նահատակ սուրբ հարքը:

— Հա ա ա՛, ա՛տ Ֆասօնի մարդ է մեր խարապաշը, ասաց, խօսքի պառկելէն, իշկիլէմիշ էղողը ու ծանը կտուից:

Ասպէսով հալիւր իրեն ռէշնեան տուվից, որ մեր տանդալախ խարապաշը հէ՛մ գիտուն է, հէ՛մ իմաստուն է, հէ՛մ շնորհալի է, հէ՛մ ալ սուրբի սրա մէկ մարդ է, քիչ մնաց, որ հրաշագործ անէին պօշ-պօղազին:

Ատ մինութիւն, երոր հալիւր նարան ասպէս աթեսթաթներ ու տիլըրմիսր կուտար-նը, մեր խարապաշը, աղլի աղային տունը, վըսյի հալաւը հանած, թեւերը վեր քաշած, թէկարան քէֆլը (ղէրէ մալասօնի խայվարէն, չիլմէն, սառտինքայէն առաջ— հինք ռիւմքա քօնեակ զարկիլ էր, զաքուքայէն ետքն ալ՝ օխտը ռիւմքա շաթօ իքէմ ու շաթօ լաֆիթ ծծիլ էր), փափիռօսը ծեռքը, կէնճ տանտիկինին տիմացը նստած՝ թապուռլէթ կըխաղար ու արախտա եալ Պամպօ ճըգնաւորին փորձութիւնը կըպատմէր, որը լսելով կէնճ եանկային աչքերէն կրակ ու կայծակներ կ'թափէին: Ասլը տէյէմիշ արած բան է, որ կնիմարդ ասածըդ զօռպա

էրիմարդիք կհաւնի, իլլայի նաքա, որոնց էրիկները վատուժ-
մատուժ, հիւանդոտ մարդիք ին: Մեր խարապաշին բարե-
կամներուն ալ, փախիլ սատանայ, մեծ փայլ առ Փասնի
չոր-մոր մարդիք էին:

Ես ծեղե մէկ բան պիտի ասիմ, որ շատ մարդ չիտէ: Կի-
նիմարդոց մէջ անկաճէ անկաճ մէկ խօսք կը քալէ քի՛ խա-
րապաշին ոտքը սայախլուին օղուռ է, նարա տիմաց խա-
ղացող տղան, կասին, պէթէր պահթաւոր ու պէթէր ղէնիին
կըլայ աէյին, ղէրէ մէքամ առպէս սլուչի էղիլ է չօխտան-
ները: Տօղուսուռ՝ ո՞ր կինի մարդ չուզէ պահթաւոր որդու
մար ըլլալու: Աս տուն բանի տեղ մի՛ ղնիլ ալ, խօսք էր,
շտէ, արալըխտա ասի, բան չունիս:

Մէկ օր, իրիկվան չանկերուն առէն, էլլիլ իմ պաղարէն
տուն կուգամ, նայիմ՝ հեռուէն մեր չեչակ խարապաշը,
թէղպէհը ծեռքը, քաթթառ պառպօսի աչքերը չորս-սէմթ
ման բերելէն՝ շետակ դէպի ինծի կուգայ: Կալաճիի չի պրու-
նըվելու համար՝ չիտեսնողս էղայ, ճամփաս ծռեցի ու, իմ
խեղքէս, հեռուէն պիտի անցնիմ ու էրթամ իմ բանիս,
ամա անիծածը միտքս հասկըցաւ, չափաւորինս ճամփաս
կրտուից: Լայլաճ բարեւ պիտի տրվէր:

«Աւտե՛խ կէրթատ», հարցուց:

— Տուն կէրթամ, ասի: Ամա թէղ խօսքս փոխեցի, ղերէ
վախցայ, որ չասէ «հայտա», քեղի էրթանք չայի. տունը շատ
մնալու չիմ, ասի, ծան տուված տեղ ունիմ ասօր:

«Է աղէկ, աղէկ, ասաց, մէկ ուրուշ օր կը հանդրպիմ
քեղե իրիկվան չայի. ղիշերն ալ կընտրենք, թապուռվէթ
կխաղանք»:

Ես սուս կեցայ, բան չասի:

«Մն չէ՛ ամա, ասաց, միտքդ է Թիֆլիզին պաղնիքը»:

Ես վրայէս ամպէս ցուցուցի, սանքի մոռցիլ իմ:

«Միտքդ բեր մէմը, ասաց խարապաշը, դուն չէի՞ր, որ ինծի սովէթ չէր տեսնէիր Նախջու վան դպրու, իմի՜շ քաղ-դած կըսատկիս: Եհնտըլս ասա՛ նայինք՝ մեղիմէն վո՛վ է քաղցածը՝ ես, չէնէ դուն:»

Պատասխանի տեղ ես խնտացի:

«Ես չօխտան կիտէի, ասաց խարապաշը, որ պահածըս Նախջու վանին մէջը պիտի կուտնուում գէրէ ինծի մէքամ չինկէնէ Ֆալճի ասիլ էր՝ «Հաճէ խարապաշ, տուն թէվէ-քելի տեղ տիրլեք չիս անիլ. մարդիք տայմա քեզի կան-պատվին, կըծեծին ու փախ կուտան քովերէն: Եբոր տուն ռահաթ կեսնք կուզիս-նը՝ ամպէս մէկ քաղաք կըտիր. քեզի համար, որ մէջի ժողովուրդը հէ՛մ միամիտ ըլլայ, հէ՛մ ալ կուլ-շամաթա սիրող. ու բարեկամ ալ ընտռելու լաս նը՝ սալթը էրկու չէշիտ ունեցի՛ր՝ ես՝ ճրվրայ խկլքով, ես պէթէր քիւլհանի»: Ինչպէս որ ասաց չինկեսանան, ես ալ ամպէս արի:»

«Նախջու վան կասին նը չիկտնըվելեք քաղաք է. իրեք ամիս չի անցնիլ, որ հալիսին մէջ մէկ կուեւ ու շամաթա չի ծագի: Քաղաքն ալ իփ-իլինք է ես թէնթէքներով, ես՝ նամըլը խալպերով. արդար, շիտակ մարդ շատ խըթ կըկուտնուս. ան ալ՝ ես խօսքը հալիսին մէջը անցուկ չի լալ, ես՝ ճէ-պիրը տարին տասվէրկու ամիս պօշ կըլլայ:»

— Ատ ինչ որ կասիս-նը՝ նոր բան չէ. տուն ինծի ամ-պէս բան ասա՛, որ բանի լմանի:

«Ինչ կուզիս, ասաց խարապաշը, ասա՛ նայինք, պէքիմ կասիմ ալ:»

— Ես քեզի էրկու բան ունիմ հարցնելու, ասի, ամա խօսք տո՛ւր, որ սուտ չիս ասիլ:

«Է աղէկ, խօսք կուտամ, ասա՛ նայինք՝ ի՞նչ է հարցնելուդ:»

— Առջի հարցմունքս աս է, ասի. ինչո՞ւ տուն ստակըդ մէկին-մէկալին կըպաժնիս. քեզիպէսները, ատէթը, ստըկի

տամազի կրքան, տուն ինչու՞ թօփ չիս անիլ նեղ օրիդ համար, առ խօմ հէջ բանի սրբայ բան չէ՛:

«Ա՛մ հա՛մ հա՛մ հա՛մ, խնդաց խարապաշը, շտէ տա է տա իմ մարիթէթս, առայ նա, առով է որ ճիւղնապէթներուն կրխաբխտա: Ասվածդ կրսիրիս, եբոր ես ամիսը 5-10 մանէթ, որ ծեռքս կէնի, իմ վրաս խարճելու լամ նը՝ հալիւր պիտի՝ տաէ քի, ես ալ ուրիշ խարապաշներուն պէսնակ ստակ սիրող իմ, տամազ իմ, չիտխ-ինչ, չիտխ-ինչ, ու ինծի չիպիտի սիրէ, ինծիմէն հեռու պիտի քալէ. ամա որ ծեռքիս ստակը (ան ալ քանի՞ քապիկ է որ) հոս-հոն պաճնիմ նը՝ հալիւր կրպաշայէ ինծի համար տսկու քի՝ ես սորկի տամազ չիմ (որ պէթէր խրթ բան է իմ զէնիաթիս մարդոց մէջը) ես օղորմած իմ, ես մարդասէր իմ, ու անկէ էտքը կրպաշայէ գէպի ինծի սէր ու հաւատ ունենալու. ինչպէս որ ես իմ ունեցածս պիտմիշ չիմ անիլ մարդոց համար, ամպէս ալ մարդիք իրենց ունեցածը ինծի համար պիտմիշ չին անիլ: Օլա՛-օլա՛ ամիսը 5-10 մանէթ պիտի տամ եղիլ է որնչպէրներուն ու խարիպներուն, ամմա՛ ամմա՛ օր հալիւրն տուն փոր-քաղցունեկէն, ես որ տասը, որ քսան, որ քառասուն, որ հարուր, համան տսկու լամ քի՝ ես կեանքս կանցնում ամասկան էրկու հարուր մանէթ խարճողին պէս՝ սուտ ասած չիմ լալ: Ասվածային-իր-օրը, ինչ խատար որ սիրտս կուզէ ու փորս կանգաւոր-ցունէ՝ թանկնոց քօնեաք, թանկնոց զաքուսքա, թանկնոց հաց ու ուժին, թանկնոց կինիներ, չայ, խաֆէ, տոոր վրան ալ աւելցու՛ր՝ շէնքով մարդոց հետ լաֆ ու կալաճի, աղայի ֆասօնով թանկնոց մէպիներուն վրան փրոված, տրալըխտա՝ փափեռօսը քաշէ՝ ու ծրթ արա՛, թուք թանկնոց խալիներուն վրան, փամիլըյ, առ ինծի պէս մէքամ օջիւրտ տանդալախին, հարած-վարած խարապաշին համար—տակէ ետքը ինծի անդիլի արքաւուրթին պէ՞տք է որ, ես իմ արքաւուրթիս հոս նախջուվանին մէջը կրտիլ

իմ ու։ Շինար Հասկըցմոր մարիֆէթա։ Թիֆլիզի պաղնիքին մէջը ասածիս հետ ինչպէս իս։ Միտքըդ է, ան օրը տուն ինծի ծանչնալ չուզէիր, աս օրվայ օրս ամպէս մարդիք կրնասին-կէլլին հետս, որ նոցա օղունկին չիս ածիլ։ Շտէ՛ քու առջի հարցմունքիդ տառձը։ Աստ, նայինք, որն է հրկուսում հարցմունքդ»։

— Էրկուսում հարցմունքս աս է, ասի։ Ասինք որ տուն թեթե խելքով մարդոց հար աշնաւութին կանիս, պէլլի բան է, նոցա քու Ֆայտայիդ խուլամիշ ըլլալու համար, աս հասկըցանք։ Հապա ինչո՞ւ բարեկամութին կանիս քիւլհանի, պամպարակ, խալպ, պոշ խաղցնող մարդոց հետ, նոցամէն ի՞նչ պիտի շահվիս, նաքա ինքերը սատկած էշ կրվնտոին, որ ոտքէն նալը հանին։ Ատ շտէ ինծի հասկըցո՛ւր։

«Ատ ալ իմ՝ ֆէխտս է, ասաց խարապաշը։ Մէմը որ աս սոյ, կոյեա քիւլհանի, խալպ, պոշ խաղցնող մարդոցը ես չիմ մօտկընար, հապա՝ նաքա ինծի կրմօտկնան, անխտտար որ՝ ես քովէս չիմ քշել նոցա, ինչպէս որ տուն, միտքդ է, ինծի Թիֆլիզին պաղնիքին մէջը քշեցիր։ Դուն կիտիս ինչո՞ւ քալաքիս անշահ, քիւլհանի մարդիքը ինծի կրմօտկընան, հանա, լսէ պատճառը։ Քիւլհանի մարդը, ինչպէս կիտիս-նը, սուտով-խորդով, հէլալ-հարամ էփպէյի սէրմեա թօփ-արիլ է, տուն տեղ, էքիփաժ-բան թախրմ արիլ է, մէկ խօսքով՝ ամեն բանը թամամ է, կմնայ մենակ, որ հալիսէն ալ պատիւ ունենայ։ Ինչո՞ւ չէ՛, հալիւր նարան պատիւ տալ կուտար, նարա անցած խալպութիւնները ու շալվէրութիւններն ալ կրմոնար, եբոր նա մէկ խոշոր սումի բան պաշխէր եւ՝ ժամին, եւ՝ հասարակին։ Ամմա՛ մեր քիւլհանին աս պաշխիշը անելու խատար քափիթալ չունի, ունի ալ-նը՝ պեռամիշ կանէ. ամմա սիրար կուզէ մէյտանի մարդ ըլլալու, խօսքը անցուկ անելու, մէկ քամիսի չլէն, ես տումայի կլասնի ըլլալու։ Ի՞նչ անէ շինտը աղլի քիւլհանին..... Նա կամացուկ ինծի կը մօտկընայ, ամմա

չիմանալք որ ինծի սիրածէն, ես խօսքիս հաւնածէն, հէշ չէ՛. ես տեղով կիտիմ, որ նա սիրտին մէջը տայմա ինծի գէշ կասէ, ինչպէս որ ես ալ նարան, հասպա՛ նա կուղէ իմ աչքիս աղէկ մարդ էրեւնալու ու ինծի հետ մէկտեղ՝ քովիս մարդոց աչքին ալ, ու չունքի ես հաշվէ սաղ քաղաքին պատիւը կրկայելիմ-նը՝ իմ պատիւէս աս քիւլհանիին ալ փշրանք կըհասնի: «Հապա, կասէ հալիւր, Մարկոսը ես Կիրակոսը, Կարապետը, ես Հայրապետը, Յովանէսը ես Վարդանէսը, Դանիէլը ես Մանիէլը, Ասվատուրը ես Խաչատուրը, Պօղոսը ես Նիկողոսը, շտէ խարապաշին հետը աղէկ է, տայմա նարա հետը կընստէ-կիւլէ, նարամէն խեղք կըսովրենայ, ես ի՛նչ կիտնամ՝ շտէ սիպէս աղէկ աղէկ բաներ ասել կուտայ իրեն համար ինծի հետ նստել-էլելէն: Արալքիտա հալիւր կըմոռնայ նարա անցած խալպ գործերը ու շալվէրի կալածիները, նա եալ կըպաշայէ կամաց-կամաց սըրայի մոնեւլու: Նինտը հասկըցա՛ր ինչի՛ համար քիւլհանի մարդիք ինծի բարեկամ ին: Մէկալ սեմթէն ես ալ կըցածիս խատար, նացա կռնակէն իմ Փայտաներս կռնուում. խօսքի վըայ, աս քիւլհանիները ինծի մօտիկ չի լային նը՝ ես ի՛նչպէս պիտի Ֆելան տեղէն աղլի հրամանը բերել տալու, որն ինծի մէկ մինուլթվան մէջ օրինաւոր մարդոց սըրան անցուց: Նտէ քեզի պատճառը ինչու՞ ես քիւլհանի մարդոց հետ աշնաւուլթին կանիմ: Աս մէկ, էրկուսումն ալ ան որ՝ ո՛ր շէնքով մարդը, Ասվածդ կըսիրիս, ինծի հարտըմ պիտի անէ չէշիտ-չէշիտ թանցեր խաղալու, խօսքի վըայ՝ մէկ օրինաւոր տեսուչի ոտքին տակը ծմբուկի կճնայ դնելու, հիլալ մարդուն անունը գող տնելու, վարժատուն խորդողին նարա խորդած վարժատունէն փախ տալու, մէկ օղորմելի հոգեսէրի 30-40 տարվայ էմէկը մատնուլթինով ու չարախօսուլթինով մէկ մինուլթվայ մէջ եօխ անելու: Քիւլհանի բարեկամներ չունենայի նը՝ աս բաները կօլօխ բերել կըկրնայի ես, ես որ ինքս ամեն տեղ թուքած-մուրած ու ամեն տեղէ հարած-վարած իմ»:

Այլ չի կրցայ համբերելու. ասպէս տէնքսըղ բնութք, ասպէս հաստ կաշիով էրես, ասպէս քարէ սիրտ, ասպէս սաղայելի հոգի կեանքիս մէջ առջի տեսածս էր: «Դա եալ մէկ նոր Նիկօլ էղաւ մեր կուլխուն» . ասի միտքիս մէջը:

Անօրնկըրը ի՞նչ տեսնելի-նը աղէկ էր: Մեր ժամին տուռը, ինչպէս աթատան-պապատան ատէթ էղիլ է նը, սըրայով աղքատներ կայնած կըլան, օղորմութիւն կըմուրան ու ասով կապրին: Աստեղ ես չուզիմ յիշելու, որ աղքատին օղորմութիւն տալը յատկապէս Քրիստոսէն սահմանած է ու մեր հաւատին էնկ պէտքական կուտորն է. աստ ամեն մարդ ալ զիտէ:

Մէմալ նայիս մեր շաշներն խարապաշը ժամէն էլաւ ու տուակիլի պէս պաշայից աղքատներուն ծեծելու ու ժամին տուռէն փախ-տալու:

Աղքատին ժամին տուռէն փախ տալը Նախջուվանին թէմէլ ձգած օրէն լսված բան չէր: Ասվածդ կըսիրիս, վաղցուն-եթմիշ տարու ծերը, քիօռը, ծեռքը չօխիւր, ոտքը թօփալը, մունձը, անկալը, անդամալուծը ինչով պիտի ապրվին, թէ որ օղորմած մարդիք նայա քապիկներով ու կոօշներով հարտըմ չանին-նը:—Սաղ Հայաստան փնտռեցէք, հայոց ալայ պատմութիւնը քրքրեցէք, նայիմ, դահա մէկ ուրիշ տապաւ հալ կըկուտնո՞ւք ժամին տուռէն ծեծելէն աղքատ փախ-տուող: «Անա՛, աշխատէ՛» իմիշ: Որի՞ն է խոս ասածդ. ծեր անկալի՞ն, հիւանդ քիօռի՞ն, ձեռքը չորցածի՞ն, մօրէ ծնունդ խուլ ու մունձի՞ն Օղորմելին ճօրովէն շալակին տուպան կըվիրցունէ, աս մեր շաշներս «Անա՛, աշխատէ՛» իմիշ: Հէրկէլէ շուն, տուն ինչո՞ւ մէմը վրադ չիս նայիլ. աս տարիքդ որ էկիլ իս՝ հալխին օղորմութիւնովը ապրած չիս ինչ ի՞նչ Ֆառը կայ աղքատին տրված չոր տիլիմ հացին ու քու փաթլամիշ-եղած թօռթիւն մէջը. ես ի՞նչ Ֆառը կայ աղքատին առած

փաստաւորաւ տէնիշքէյին ու քեզի տրված տասը մանէթնոյ ժամուցին մէջը: Յառաջ, ես քեզի ասիմ, ասէ՛ «Մուրացկանը պզտիկ աղքատ է, տուն խոշոր աղքատ-իս»: Մուրացկանը կաղաչէ ու կառնէ, տուն կխաբիս ու կառնուս»: Հասկըցար:

Տուն, էղիլ է, տուղոցը ասվածաբանութիւն կրտորվեցնուս: Ո՛վ մարդ՝ տուն կիտիս-ինչ տավածաբանութիւնը ինչ ասել է, տուն Ասված կրճանչնա՞ս ինչ, ասված ճանչնայիր նը՝ Հէջ աղքատին կրճեծէիր ու ժամին տուռէն փախ կուտայիր:

Կըլտիք որ՝ աստ դիտց կոյիս՝ աղքատ փախ տալը, մէկ քանի քեզի մօտիկ շաշխրններ քեզիմէն օրինակ առիլ ին: Դուն չիտի՞ս, որ Հայի ժամէն աղքատ փախ տալը Հայի ժամին թէմէլը զըջիլ ասել է: Վայ ան տուղոցը, որ քեզիմէն բան պիտի տրվենան. վայ ան ժողովուրդին, որ քեզիմով պիտի խրատվի: Դուն ճէլաթներ ու հարամներ կըհաղերիս մեր քաղաքին համար, չէքի շէքով ժողովուրդ:

Սուտ չէ՛, խորդ է, Ֆռանցուզն ալ, ինկլիզն ալ ապուլ չին տալ իրենց ժամերուն տուռը աղքատներուն, կայներու մուրալու, ամմա՛ նաքա առապէս կանին նը՝ առաջվանէ անկալ աղքատին ապրուստը հաղեր արիլ ին. ամեն քաղաքի մէջ պալապան-պալապան աղքատանոցներ, անկեղանոցներ, որբանոցներ խորդիլ ին ամեն չէշիտ աղքատին համար: Քու ծեծված աղքատդ ուտելի թօ էրթայ, փորին քողցածութիւնը ինչով թօ մարէ ու չպլախ կովաան ինչով թօ ծածկէ:

Շա՛տ գէշ բան է, շատ գէշ բան է խարապաշը. ամմա՛ անկէց ալ պէթէր բան կայ. աս՝ Սատանային օջիլն է. դուն սատանայի-օջիլ իս: Ամա ինչո՞ւ քեզի աս անունը կուտամ՝ աս ալ ինքդ հասկըցիր:

Ս Ի Ի Լ Ի Ի Կ.

Խ Օ Ռ Թ Լ Ա Խ

(Պարկենդանքի Նախրյներ) ¹⁾

Մէկ զըշեր, սահաթը սասկէս տասվերկուսներուն, քլու-
պէն էլլայ, տուն պիտ դամ: Ատ տասպան քլուպէն էլլող-
ներէն հաշվէ վերջինն էի: Շվէցասը, աթոռքի վրայ նստած,
քուն կըլար, լամբիերը մութ կըվառէին. պալապան տունը
պարսպ էր, ծան-ծուն չէր լսվի: Երկըթէ վերալվէներէն
ինջած ատէնս ոտքիս ծանր վարէն մինչի վեր ամուր-
ամուր կըլսվէր, սանքի քալողները հարուր հոգի էին. պա-
լապան շուքս, ածտհարի լման, վերալվէնի պասամախ-
ներուն վրայէն թռչտելէն, ինծիմէն առաջ կըվազէր: Շվէ-
ցասը, քունը կօլօխը, աչքերը ճըմուլթիլէն, փալէթօս ու
կտակս տուվից ինծի, տուօը պայից ու էտէս ամուկս
ամուր փակից, որ ես հարբած, ուշ ատէն խոսպախէն տուս
ձգած մարդու լմանեցայ: Սօխախ մտայ-նը՝ հոն ալ մարդ
չըտեսայ. իրենց տունները պտուկած, նաքս չօխտան խօռլ-
տաթմիշ կանէին: Տուններուն փէնճէրէներէն լուս չէր երե-
վալ. ֆէնէռները վառած չէին, ղէրէ օրացուցի հէստպով
լուսինկան արդըն մէյտանը պիտի լար. ամա ի՞նչ սաղիս
կերևար, ի՞նչ սօլիս. կօլօխ պատուելու խարէր մութ ալ
չիլար-նը՝ լուս ալ չէր, ամուկս որ՝ տասը-տասնըհինկ տ-
պուլթէն աիժար էր կիտնալը—առջևէս կնացողը մա՞րդ է,
չէնէ եկիզ-արապայով խոտ:

¹⁾ Այս վերնագրով հեղինակը պիտի հրատարակէ մի օր մի շարք կեանքից ա-
ռած կենդանի գոյներով նկարած պատմածները:

Ինչպէս կիտիք-ներ՝ տունս քաղաքիս աղէկ սօխախնկերէն մէկին մէջն է ամա, քլուպէն էփպէի Հեռու է, վէռսթ ալ չիլայ-ներ՝ անկէ շատ պակաս չի լայ: «Իզվոշչիք», կանչեցի, ու ծանա մենակ ինքս լսեցի. իզվոշչիք չէքի՝ շուն պիլէ չէր էրեվալ: Զեռույէն, շատ Հեռույէն, պէլլի չէր, պուհույլո՞, չէ՞նէ շունի ունալու, չէնէ՞ մի Հարամիի տանակին տակը պառկած մարդու խղճալի ծան կրլավէր... Սիրտս շքվվ աբուս. ինքս ալ չիտիմ ինչո՞ւ պաշլայեցի տողալու: Զողիս մալին կանէր, որ կուլիտուս գալիք կայ: Մէքամ Հարբած խաղախ, մէքամ խարավուլ, մէքամ պասեաք-կող չի կար, սանքի ալայը խօսք-մէկ էղիլ էին ծակէ ծակ պողօտվելու ու ինծի մէս-մենակ ձգելու սօխախներուն մէջը, փիթուն քաղաքը մեռել-կոխ էղածի պէս պան էր... «Ծա՛ պահթ, ի՛նչ կրլայ-կրլայ», ասի ու կնացի դէպի տունիս սէմթը: Ա՛լ ինա X լինփային մօտիկցիլ էի՝ նայիմ—աղլի ինա նոր խորդած թուլայէ տունին (տունին տէրերը տահա մէջը կրված չէին) տունին փենճէրէներէն լուս կերևայ: Պէթէր խունտում էղայ ու պաշլայեցի թէղ-թէղ քալելու: Տունին մօտկրցայ-ներ՝ նայիմ, ի՛նչ կրնայիս. փենճէրէներուն վըրան ու օտաններուն մէջը ի՛նչ չըախ կայ, ի՛նչ լամփ. լուսն ալ չըախի, հա լամփի լուս չէր, ուրիշ սոյ պան էր, տէյէմիշ արի՞լ իք ինա պէթէր տուման սիս օրը, որ էրկու ապուլթ տէղէն պան չիս տեսնիլ-ներ, ու կիտիս քի էրկինք-կետին տմպէս է, ինչպէս որ ճերմակ փառ քաշած լըսաւորված մարդու աչքը. հա, տակէ հալ աղէկ՝ մուլթ քօշան Հէչ նէմ մասերուտ մէջը տորորի՞լ իս սէռնիքին կօլօխը ու մատու-լուտ վըան նայի՞լ իս,—լուս ասիս՝ լուս չէ, մուխ ասիս՝ մուխ չէ, պղտի աղաքը տարան սատանայի-կրակ կասին. թամամ իտա սատանայի կրակով իլինք էր աղլի թուլայէ պարապ տունը. նեսը պան չէր էրևալ—ի՛նչ աթօդ, ի՛նչ սիւրէթ, ի՛նչ շամտան, ինչ պատ, անխատար որ լուսի ու շուքի պէս մէկ պան կրտեսնէի: «Աս ալ ի՛նչ չէշիտ պան

է», ասի միտքիս մէջը, աչքերս դէպի մէկալ սէմթը տառ-
ցուցի, որ չի տեսնիմ, ու պաշայեցի շուտ-շուտ էրթալու,
որ անցնիմ—խալսիմ իտա սատանոցէն, զէրէ ատ տունին
տէրը, ու շատ նոր տունն—շատ-ապրիս էղել էր, անշահ
քիւհանի մարդ կրճանչեցվէր քաղաքիս մէջը: Մէմալ
նայիս անկաճիս ծան էկաւ «Ասվատոճւր, Ասվատոճւր»: Ծանը
աղամորդու ծան չէր, հապա՝ թէլէֆօնի, եա տուտուկի
մէջէն էլլած ծանի կրմանէր: «Աս ալ ի՛նչ նոր պան է»,
նորէն ասի միտքիս մէջէն ու աւելի թէզ կնայցի: Մէմալ
նայիս, էտեէս ոտքի ծաներ էկան. «վարիսա ինծի պոնե-
լու կուզին», միտք արի. Սուբ Կէորդ՝ տուն հասնիս, ասի
ու կուզէի վազելու: Իտա արալըսը ոտքիս ի՛նչ ռաստ
էկաւ-չիտիմ, ուռումիշ էղայ ու վար ինկայ: Էտեէս իյնուդ-
ները հասան ինծի, խօլթուկէս մտան, վերուցին ու քաշ-
քաշ տարին դէպի աղլի տունը: Ի՛նչ տեսնիմ, արարի՛չ
Ասված. տունին փառասներդ տուռը պացած, մէջէն հալի
կէլէ, հալի կէլէ, հալի կէլէ որ՝ հէսապը-համպընքը
չիկայ. հեռուէն-ալ շատ հեռուէն, հայ-հայ Պապուկ-ային
տունին քովերը, պալտախինով մեռել կրտանին: Տէրտէր-
ները, տիրացուները, նամայ հալիւր ծիւքիւփաժները, ալայը-
ալայը, կիտիս քի իրենց յատուկ մարմինովը չին, հապա՝
աղլի սատանայի-կրակէն ստեղծած: Աղլի տունին օրթայի
փէնճէրէին մէջն ալ մէքամ չըռ-չըպլաի, ծերկէկ մարդ
կայնած է, չափ զարնելէն կրինտայ ու կասէ հալիին՝ «հայ
խեւեր, հայ շաշլըններ, կիտին քի ինծի կրտանին թաղելու,
անխէ մեռելի-տունտուկին մէջը սալթը հալաւներս ին,
ինքս մէջէն էլլել իմ ու հոսկ էկիլ իմ»: Աչքերս ճմռիմ ու
աղէկ նայիմ, արարի՛չ Ասված, ի՛նչ տեսնիմ-նը աղէկ է,—
աղլի չպլաիւր մեր տուն-շատ-ապրիս էղօղ Թիքիմօֆէ է:
Կօվտաս — վըրաս փուշ փուշ էղաւ: Տէր Ասված, ասի,
աս ի՛նչ սատանոց է, որ ես ռաստ էկայ:

— Հածէ Ասվատոճւր, ասաց Թիքիմօֆը, կէնէ ան տու-

տուկի ծանոթը, նևս արի, քեզի ասելու շատ պան ունիմ:

Նուզիմ փախչելու, տուն էր թալու, ամա խօլ թուխէս մը-
տած մարդիքը, կիտիս քի քելիէ թիններով պրոնիլ ին
թեկերէս, Հնար չունիմ ծեռքերէն խալսելու: Ամպէս ալ
տարին նես ու կայնեցուցին չըպլախ Թիքիմովին տիմայր:

Թիքիմովը, ինչպէս որ ասի-նը, ոտքէն-կօթիս չըպլախ էր.
ինքը ամպէս վատուժ, չորցած որ՝ ամեն մէկ օսիօսը մին-
քին էր համարելու: Մարմինին կունը չիտիմ կանանչ էր,
չիտիմ տեղին, չիտիմ մօռ, թամամ ատ կունը կըլայ չի-
լէին ատէնը օխտը-ուժը օրվայ ճուճու դարկած միսը: Էնկ
արմըննալու պանը ան էր, որ տուն-շատ-ապրիս էղողին
աչքերը կոյ էին ամա՝ կոպին տակէն կերևար աչքին պէ-
պէքը, որ ճրլթ-ճրլթ վրաս կընայէր ու պիզի պէս սիր-
տիս մէջը կըմտէր: Սասանակա՛ն պան:

— Ասվատուժը, ասաց մեռելը, ճանչըցա՛ր ինձի:

— Հապա չիճանչըցա՛յ, ասի Թիքիմովն իս-տա:

— Հա, ասաց մեռելը, սաղուժս ինձի ատպէս կոտէին.
ամա շինտի կիտիս ես վով իմ:

Ես սուս կեցայ, պան չասի:

— Սրդըն ես էվէլքի ծեր ճանչըցած Թիքիմովը չիմ.
ալ ես ան մարդը չիմ, որի չար լուղուն ամեն թէմիզ ա-
նուն կաճըռէր, կըմտուէր, կըմտւորտէր, որ ամեն խաղաղ
սիրտերու մէջ իշքիլ տէրտ ու վախ կըձգէր. ալ ես ան
զէնկիներ չիմ, որիմէն ամենքը կըտողային, կուռքի պէս ա-
մենքը երկիրպագուժին կանէին ան իւմէտով, որ պէքիմ
նացա նեղ օրին տէմ գամ. անիսէ ես միտքիս մէջը տայմա
կըննտայի վրաները քի՝ պուղայէն կաթ կըթելու կընաք-
նը՝ ինձիմէն ալ փշտանքի խատար Փայտա կըտեսնիք: Ես
չընտըն Խօւթլախ իմ. կիտիս-խօւթլախ խօւթլախ ասածդ
ինչ է—աս աշխարքիս կետինին տակը ուսհաթուժին չի-
կոնող ու մարդոյ բերանը անունս անէճքով թաթախված,
անգի աշխարքի թէմիզ հողինները ինձի իրենց մէջէն փախ

կուտան: Շինտի ես անճաշակ մեռածներու, ինքնիրեն զարնող-մեռցնողներու, չուվանէ կախովոցներու, չապաշխարած գողերու, Հարամիներու հետն իմ դուժոխքին մէջը ու հուր-յաւիտենական կրակով կէրվիմ, կրփսթոթիմ, ամա՛ կէնէ սաղ իմ, կէնէ սաղ իմ, որ մեկալում օրը նոր-նորտէն էրվիմ, տանջըվիմ, չարչարվիմ, ու ասպէս մինչև դալ տա-դաստանին օրը: Ա՛խ, մի՛ Հարցնուլ ինծի քի՛ ի՛նչ տան-ճանքներ կը քաշիմ անդի-աշխարհք... եբոր մէկ ինասն ա-րարած ծնած օրէն մինչև խորունկ ծերութը, պարաաւոր-ված ըսոր խզողն էրկաթին վրան բոբիկ ոտքով քալելու, եբոր մէկին պերանը սաղ կեանքը հալած խուռչին ուլէին, եբոր մէկին ճիկէրը կտռաէին ու վրան քացախ ու լեղի փիսկիլէմիշ անէին — ատ ամենը չէր հաւասարէր ան տանճանքին, որ ես մէկ մինութեայ մէջ կը քաշիմ դու-ժոխքին մէջը: Եբոր ես կրնայի մէմէկ-մէմէկ պատմելու ան չարչարանքը, որ ամեն օր կը քաշիմ, հաւատա՛, կէնձ լէվէն-տին ծուծի պէս սև մազը մինութեայ մէջ կը ճերմըկէր ու տասնըվեց տարու ազջըկայ վարդ թուշիւր պառաւ-քաւ թառի թուշիւրուն պէս կը թռումէր սիրտին վախէն: Ամա՛ն, ամա՛ն, մի՛ Հարցնուլ ու մի՛ խմանալ դուժոխքին տանճանքները, եբոր կը կրնաս ծովի ձուրը ցմախով պար-պելու, պերանի խօսքով ալ կը կրնաս դուժոխքին ի՛նչ էղած մարդուս հասկըցնելու. ծեր թուլա էփելու ու էրկաթ հա-լեցնելու սօպանները դուժոխքին ախմաց ան ին, ինչ որ մէկ պուսգուց խումը ծովի քէնարի խումին ախմացը:

Ի՛նչ-տէին հոգիս սատանային ծախեցի ու ասքան խաղ-նայի ու միլքի տէր եղայ, ատով ի՛նչս աւելցաւ: Սուռ-տուկիս մէջ թօփ արած ստակս աս օրվայ չարչարանքէս ինծի կազաաէ՞. անաչառ եկնաւոր Գառաւորին դատա-տանը կը փոխէ՞. դժոխքին պատերը կը զրջէ՞, նարա մէջի սատանաներուն օղունկին ծարերը կը կառէ՞: Որի՞ն սիրտը խունտումով լըցի. որի՞ն աչքի արտըսունքը դագուեցուցի.

որի՞ն հարալու սիրտին վրան մէհլէմ տրի, ո՞ր չալլախ էքսի-
զին մէջքը տաքցուցի, ո՞ր քաղցածին փորը կուշտացուցի:
Ինչո՞ւ կուգէի ես ստակ ունենալու, որ իմ ամբաշէթ դրա-
ցինիս աչքին աւելի մեծ էրեցնում նորա ամպահատութիւնը,
որ տուռըս էկող խարիպ - խաղարին և էրփեվարիին քիւ-
ֆիւրո՞վ փախ տամ շէմքէս, որ հարարմի կարօտ օգորմե-
լիներուն պօշ իւմէաներով տասը-քսան տարիներ խաբիմ,
մալորցունում, որ նաքա ինծիմէն իրենց պատիւը, կօջօխ-
ները առջևս ճիկը ինծիմէն անպակամ անին: Ինչի՞ն պէտք
էր օսկին — որ մէջս խճմտանք չունեցած՝ հալխին դա-
տաւորը ըլամ, կիր - կարգում չիմացած՝ վարժատուններու
հոգաբարձո՞ւ ըլամ, կուխուս մէջը խկը չունեցած քաղաք
կառավարիմ, անպատիւ տեղովս՝ փառքի ու պատիւի՞ հաս-
նիմ ու վիզս մետա՞ններ կախիմ, կող, աւազակ տեղովս՝ էք-
սիզներուն կայիքին ափէքո՞ւն ըլամ: Ատո՞ր համար ինծի
պէտք էր ստակ ունենալ, ղէնկին ու աղա ճանչցրվի, որ
աւելի խօլայ կրնամ, առանց անոր ալ, ամպահշէթ հալխին
աւելի ամպահշէթունել: Ինչի՞ն պէտք էր հալխին կրօնրկով
վաստրկած, հալխին քրտինքով ու արտասուելքով թաց ա-
րած օսկին, քանի որ սաղ էի ու ծեր մէջը կըքայէի՝ ինքս
մէկ անմեղ-խուռնաում օր ունեցի՞լ իմ, ես մէկին խնտա-
ցուցի՞լ իմ, — չէ, էտեէս բարի անուն թողուցի՞լ իմ, — չէ,
խարիպ - խաղարը օրթնէնքո՞վ կ'իշէ անունս, — չէ: Ետե,
ի՛նչ արած էղայ, հապա ո՞ր օրվան համար թօի արիլ էի
ատխատար ստակը, միւքը ու պարին, ի՞նչ շահ ունեցայ:
Նահս ան էղաւ, որ հէ՛մ իմ օր-արեւս խաւարցուցի, հէ՛մ
ալ զաւակներուս, ղէրէ քաղաքս թէ՛մէլ ձգած օրէն տահա
տեսնրված չէ՛, որ հօրը ձգած միրասովը մէքամ պահ-
թաւոր օրդի ըլայ մէյտանը: Մեր կերպով զաւակներուս
ձգած ստակը նացա համար աղու ու ղէհիր է: Քանի՞
քանի զաւակներ, աս օրվայ օրս, միաքերուն մէջը, իրենց
ղէնկին հարկերուն կանխածին: Աւելի աղէկ կըլար, երոր մեր

Ֆրասոնի պապանները իրենց օրդոցը մէմէկ կախվելու չու վան ձդէին, որ նաքա խրդրվէին խալսէին, չէքի մեր ձգած հարամ ստրկովը սիֆթէ անդործ, թէմպէլ, առասպել կեանք անցունէին ու ետքը հալխին մէջը օլմադի ու քիւլ-հանիի անուն փռէին:

Կաղաչիմ, կրպաղատիմ քեզի, կնա, ասա իմ պարեկամներուն՝ Պապուններուն, Գարուէներուն, Սարգիսներուն, Ակորճաններուն, Օվակէմներուն, Ստեփաններուն, Կարապետներուն, Մարգարներուն, որին որ տահա կիտիսներ, որ խեղքի գան, քանի որ առջևները ժամանակ կայ: Իմ կուլ-խուս էկածը միւճէրէթ նացա կուլխուն ալ կուգայ՝ խեղքերը կօլօխները չի ժողոտիններ:

Ախրը խե չէի-նը, հապա ի՞նչ հօրս ցաւն էի. ինչո՞ւ խա պալապան, թանկնոց տունը խօրպեցի, որ անցնող տառցող, վրան նայելէն, «օխտը-պորտոգ չորնայ, քիւլհանի շո՞ւն» ասելու համար: Տեսա՞ր որ՝ խեղքը ստակ վաստկելուն մէջը չէ՛, հապա նարա խարճելուն մէջն է:

Տահա մէկ ուրիշ ինդրինք ալ ունիմ: Տեսնուսներ՝ ասա իմ սայեխալուիս ու իմ ժառանգներուս, որ ձգած ստրկէս հէջօլմասա մէկ տասը-ասանհինկ հազար մանէթ փայ հանին խարիպ-խաղարին օրդոց համար... պէքիմ Ասված կողորմայ և շնախվայ քաշած տանճանքիս թեկարան թեթեռթին կուտայ... Ամա ի՞նչ հէջ ըլլալու պա՞ն է, որ իմ չար խրատներով մեծցած օղլուշախին ծեռքէն ատպէս բարի պան դայ... Զայ վախ, ինչ որ երկրաւոր աշխարքի մէջ ցանկ իմ-նը, լայլաճ, կօլօխս պիտի ճկիմ ու երկնաւորի մէջը պիտի հնծիմ....

Ա՛մմա՛ ինծի աս օրվան օրը հասցնողը ան փեղէվէնկ, խալպ, սուտ-վարժապետ, հալխին տունները փոր-քաղնող Մէքքէյէն էկած տէրվիշն է, որ տայմա ինծի կըհաւատացնէր քի՛ ալայ իմ ասածս ու արածս օրինաւոր ու խօլօք մարդու խօսքեր ու գործեր ին... Զաղա՛ր մեղք, որ

ևս Սիւլիւկին խօսքերուն չի հաւատացի և փիթուն կիանքս նարա տուշման ճանչըցայ. անխէ՛ տուշմանս Սիւլիւկը չէր էղիլ է, հասկա՛ սա քիւլհանի, շալվէր Մէքքէցի աէրվիշն էր... Ամա ի՛նչ, նէտէն սօրա.....

Տահա խօսքը պերանն էր, որ մեմալ նայիս ինս կաարդած սաղանախ - փուռչախի պէսնակ տուռերէն ու փէնճէրէներէն կանչվաւէն, օռնալէն ու ուժուլտամիշ անելէն նես թափեցան միլիօնաւոր տւեր, ճիներ, մեզմէն-աղէկներ, սատանաներ, սալայէշներ, խօթլախներ, եղիտախներ, տփտէհարներ, պօղօճներ, ծովի-մարեր, խօնձօղներ, առնի - տէրէր, ալքեր, ալպաստիներ, ճակատ - կրողներ, ճատուներ, հօդէառներ, որը կօտօշներով, որը չէնկէլի պէս օղունկներով, որը պօշով, որը մարմինը խուռպաղայի՛ կուտուցը ուրուրի, որը կէճէխուշի խանաթով, որը օձի կօլօխով ու խաղի թաթերով, որին կօլաան քէրթէնքէլի ու կօլօխը մարդու օսիօռէ խաֆայով առանց միտի ու մաղի: Սասանական պան: Ծմն, կմնչ, քիւլփիւրներ, ամուր ամուր խնտո՛ղ, սատանայական տաղէր: Այսքը մեկտեղ թափեցան մեռելին վրան, պաշայեցին խաճեկու, ճանկուտու, լղելու, ծակծկելու, քերթելու ու միսը կռծելու..... առին, հալալաթմիշ արին ու խայիպ էղան....

Ի՛մ սիրտս անցաւ..... Եբոր այմիշ էղայ՝ էրկինքը արդրի պաշայիլ էր կապրակելու, աթխերը էտւ էտւէ կրմարէին: Նայիմ՝ ևս սօխախին մէջ, արասպտ-ճանփուն վրան փռված իմ. կուլխուս տակն ալ կօլ արուն. ղայիլ՝ վար ինկած իքէս սուր քարի կպիլ է: Տառհալաթ տուն հասայ, էրկու շաբաթ հաթախէս չէլայ. ճօրով-մօրով մահին ճանկէն խալսեցուց ինծի — Ասված պանն աջողէ — մեր Քէէկին Ասվատուրը:

ՍԻՒԼԻԻԿ:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ.

Ըստ կտակի Բարեյիշատակ Յովսէփայ Իզմիրեանց՝ Գործադիր-Մնայուն Յանձնաժողովս պատիւ ունի հրաւիրել այն հեղինակներն ու բանասէրներն՝ որ Աղղային Դպրութեան և Պատմութեան վերաբերեալ ո՛ր և է աշխատութեամբ կրփաբաքին մասնակցիլ Սահակ-Մեսրոպեան Գրական մրցանակաբաշխութեան, հաճին իրենց աշխատութիւններն յուղարկել մինչև յառաջիկայ 1890 տարւոյ Յունուարի վերջը, առ Ս.մ.ն. Սրբազան Պատրիարք Հայրն, Յանձնաժողովոյս հասցէին, ի Պատրիարքարանի Հայոց, Կ. Պոլիս:

Թիւ 76

(Տ. Կ.).

Ի Պատրիարքարանի Հայոց, Կ. Պոլիս, 1 յուլիս, 1889.

ՆՈՐ-ԴԱՐ Քաղաքական-Գրականական անմեծօրեայ Թերթը հրատարակվում է Թիֆլիսում (Վեցերորդ տարի): Տարեկան զինն է 10 ռ. վեց ամսուան՝ 6 ռ. հատով՝ 5 կ. Օտար քաղաքներից զինում են խմբագրութեան՝ *Тифлис, въ редакцію еженедельной газеты «НОРЪ-ДАРЪ»* կամ *Tiflis (Caucase), Rédaction du journal «NOR-DAR»*.

Խմբագիր-հրատարակիչ Սպանդար Սպանդարեան:

„ԱՐՁԱԳԱՆՔ“ (VIII տարի) շաբաթաթերթը հրատարակվում է Թիֆլիսում:

Տարեկան բաժանորդագինն է 5 ռ. Կէս տարւոանը 3 ռ. Օտարաքաղաքացիք զինում են՝ *Тифлис, въ редакцію «АРІАГАГАНКЪ»*. Արտատահմանից՝ *Tiflis, Rédaction du journal «ARDZAGANG»*.

Ապագիկ բաժանորդադրութիւն չէ ընդունվում:

Խմբագիր հրատարակիչ Աբգար Յովհաննիսեան:

ՄՈՒՐՃ, քաղաքան, հասարական, զրական ամսագիրը
հրատարակվում է Թիֆլիսում: Տարեկան բաժանորդագրինն
է 10 ռ. կէս տարուանը— 6 ռ. մի զրքոյկը— 1 ռ. 50 կ. Խմբա-
գրութեան գիմնում են այսպէս. *Tuֆլուս, ք. pеdаkцiю жыр-
на.а «МРРУТ».*

Խմբագիր-հրատարակիչ՝ Աւետիս Արասխանեան.

ԱՂԲԻՒՐ, միամսեայ պատկերազարդ հրատակութիւն
երեխաների և դաստիարակների համար: Առաջիկայ յու-
նուարի մէկից «Աղբիւրի» հետ կը հրատարակուի և «ՏԱՐԱՋ»
գեղարուեստական - զրական - երգիծաբանական հանդէսը:
Տարազին և Աղբիւրի գինը միանուագ 5 ռ. է, իսկ իւրաքան-
չիւր առանձին 3 ռ. Հասցէն. *Tuֆլուս, Ред. «АГБИОР»*,
իսկ արտասահմանից. *Tiflis (Caucase), Rédaction du journal
«AGBUR».*

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՈՐԵԱՅ, բարոյական, ուսումնական, ար-
ուեստագիտական: Հրատարակութիւն Վիէնայի Մխիթա-
րեան Միաբանութեան կը հրատարակուի ամէն ամսոյ սկիզբը.

Բաժանորդագրութեան գինն է՝ Տարեկան 8Փ—4 ռ.
վեցամսեայ՝ 5Փ—2 ռ. 50 կ. կանխիկ վճարելի:

Իւրաքանչիւր թիւ առանձին՝ կ'արժէ 1Փ—50 կ.

Հասցէն. à la Rédaction de la Revue «HANTESS».

Au Couvent des RR. P.P. Mechitharistes.

à VIENNE (AUTRICHE). VII. Mechitharistengasse 4.

ԱՐԱՐԱՏ ամսագիր կը հրատարակուի ամիսը մի անգամ.
բաժանորդագրութիւնը տարեկան է և սկսվում է Յու-
նուար ամսից. բաժանորդագրինն է Ռուսաստանում՝ 4
րուբլի, Տաճկաստանում, Պարսկաստանում և Եւրոպայում՝
5 րուբլի, Հնդկաստանում 6 րուբլի: Հասցէն. *Ծ. uniаdзунъ,
Tunогр. Комитетъ.*

